К94

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ

Молитва ластівок

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ
МОЛИТВА ЛАСТІВОК

Антологія кримськотатарської прози

XIV–XX століть

Молитва ластівок

КНИГА ПЕРША

Упорядники

Микола МІРОШНИЧЕНКО
Юнус КАНДИМ

Київ
ЕТНОС
2005

84(4Укр=Крмтат)
К87

КЪЫРЫМТАТАР НЕСИРИНИНЪ АНТОЛОГИЯСЫ

XIV–XX асырлар

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ

БИРИНДЖИ КИТАП

Тертип этиджилер

Мыкола МИРОШНЫЧЕНКО
Юнус КЪАНДЫМ

Киев
ЭТНОС
2005

Крт5985

И.Гаспралы адына
къырымтатар
Джумхуриет
китапханеси

пр10
пр14

ББК 84.4УКР=КРМТАТ-4я43
М75

Джерела духовності

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»

Кириш макъаленинъ муэллифи *Мыкола Мирошныченко*	Вступна стаття *Миколи Мірошниченка*
Кириш макъалени къырымтатар тилине терджиме эткен *Шерьян Али*	Переклад вступної статті кримськотатарською мовою *Шер'яна Алі*
Бедиий джеэттен яраштыргъан *Катерина Шалварова*	Художнє оформлення *Катерини Шалварової*
Неширни яраштырувда *Зарема Трасинованынъ* график ресимлеринден файдаланылды	В оформленні видання використана графіка *Зареми Трасинової*
Мезкюр джыйынтыкъ Симферопольдеки Бутюнукраина матбуат-медениет меркезининъ къолтутувы саесинде нешир этильди	Видано за підтримки Всеукраїнського інформаційно-культурного центру в м. Сімферополі
Тертип этиджилер эдебият тарихчылары К. Усеиновгъа, Н. Абдульвааповгъа, Н. Сейтяхяевгъа, Ф. Туранлыгъа къырымтатар метинлерининъ сатыртерджимелерини азырлавда ярдым эткенлери эмде ильмий меслеатлары ичюн оз тешеккюрлерини бильдирелер	Упорядники щиро дякують історикам літератури К. Усеїнову, Н. Абдульваапову, Н. Сейтях'яєву, Ф. Туранли за допомогу, надану під час підготовки підрядково-філологічних перекладів кримськотатарських текстів та наукові консультації щодо них

ISBN 966-522-079-9

© М. М. Мірошниченко,
Ю. У. Кандим, упорядкування, 2005
© М. М. Мірошниченко,
вступна стаття, 2005
© Переклади, 2005
© К. С. Шалварова,
художнє оформлення, 2005
© Видавництво «Етнос», 2005

ВСЕСВІТ, ЩО ЗБУДОВАНИЙ В КРИМУ

Назвіть речі своїми іменами —
і ви побудуєте Всесвіт.

Конфуцій

Таки відчутно розгільчилися нашим духовним єством, метастази недавньої минувшини, якщо ми і на другому десятиріччі по виході з імперської заідеологізованої неволі користуємося її приписами, зокрема в галузі літературознавства. Бо, систематизуючи суто мистецькі явища в літературі, наразі — у кримськотатарській, ми раптом накладаємо на них історико-соціологічну матрицю: «Література кримських татар відноситься до древньописемних. Вона пройшла складний шлях розвитку, який можна поділити на такі періоди: спільнотюркські часи (VI—XII ст.); часи Золотої Орди (XIII—XV ст.); часи Кримського ханства (XV—XVIII ст.); часи в складі Російської імперії (XVIII — поч. XX ст.), радянські часи в Криму (1917—1944 рр.) та під час депортації в Узбекистані (1944—1991 рр.); українські часи (з 1991 р.)»[1].

Майже таку ж періодизацію, тільки замість останнього пункту нашої цитати вміщено: «період репатріації, повернення на історичну батьківщину (з 1987 року по сьогоднішній день)», знаходимо в іншого літературознавця[2]. І подумаєш мимоволі: бідна-бідна кримськотатарська література, не було, видно, в ній ані бароко, ані сентименталізму, ані романтизму, ані критичного реалізму, ані якихось, бодай кволих, віянь модернізму, що характерно для розвинених красних письменств.

Та ні, все було. Але полуда заважає розгледіти.

---

[1] *Даниленко В.* Епос Дикого поля: Передмова // Самотній пілігрим: Сучасна кримськотатарська проза.— К., 2003.— С. 6.

[2] Крымскотатарская литература: Учеб. пособие по интегрированному курсу «Литература»/ Авт.-сост. Риза Фазыл.— Симферополь, 2005.— С. 4.

Мабуть, ніхто не заперечуватиме, що історична доля нації накладає глибокий відбиток на її національну літературу, проте це — позначається передовсім на змістовій стороні і на ролі, яку відводить своєму письменству суспільство (пригадуєте? — «поет в Росії більше, ніж поет»).

Одначе та ж доля нації не впливає, або майже не впливає на мистецькі уподобання її письменників. Отже, існує і набуває дедалі більшої актуальності необхідність розглянути процес розвитку кримськотатарської літератури як постійну зміну мистецьких шкіл, напрямів, течій і порівняти її з перепадами історичної долі народу.

Маємо переконання, що витоки прози кримських татар криються передовсім в епосі, де вірші перемежовуються речитативними вставками, власне — ритмізованою повтором однакових за синтаксичною побудовою речень прозою. Оскільки епічні твори незрідка авторизувалися — то маємо справу з усною літературою. Уявлення про період усної літератури в даному виданні дає «Писаний камінь Кюль Тигіна». Упорядники могли б включити сюди й сюжетно викінчені прозові шматки з епосів, а їх у кримських татар — число, одначе до такого кроку не вдавались, бо розробляли проект окремого видання епосів (дастанів).

Проза періоду суфізму в літературі Криму має всі ознаки бароко, з його схильністю до містики, з його пишномовним, прикрашеним численними художніми фігурами стилем. Оскільки серед кримських ханів були і суфії, і прибічники освяченої ними релігійно-мистецької течії, то не дивно, що репрезентована в нинішній антології епістолярна проза їх — саме така...

Тоді ж, якщо не раніше, зродилася документальна проза — літописи й життєписи. Вона, попри деякі барокові риси, зокрема — пишномовство й панегіричну гіперболізацію вчинків своїх героїв, має вже певні ознаки зародження реалізму. У нашій книзі таку прозу представляють Тохта-Бай, Сеїд Мухамед Риза, Халім Герай Султан, Сенаїй. Оскільки близькосхідний варіант бароко дістав у європейських літературознавців назву «орнаменталізму», то ми пропонували б той час, коли творили згадані прозаїки, наректи періодом орнаментального реалізму.

Втрата державності й занепад ідеї доброго до свого народу монарха, цебто хана, змусила духовну еліту звернути свій

погляд на просту людину, знедолену окупантом Криму, російським царатом. Так у літературі півострова з'явився народницько-просвітянський період (І. Гаспринський, С. А. Озенбашли та інші).

Від цього напряму невдовзі відгалузився сентименталізм, помітним представником якого став А. С. Айвазов.

З Номана Челебіджихана вочевидь розпочинається період Першого відродження, де панували реалізм та романтизм. На жаль, накинувши на Крим петлю голодомору, репресій та подальшої депортації корінного народу, більшовицький режим задушив і Перше відродження.

Література, що творилась на чужині,— це література інакодумства й спротиву, відвоювання втрачених духовних позицій. Словом, ідеться про період духовної реконкісти.

З поверненням кримських татар на історичну батьківщину маємо цілковите право говорити про початок періоду Другого відродження в їхній літературі, стильові течії якого — реалізм, неоромантизм і модерн — буде віддзеркалено у другій книзі антології кримськотатарської прози «Къарылгъачлар дуасы — Молитва ластівок».

Микола МІРОШНИЧЕНКО

КЪЫРЫМДА ЯРАТЫЛГЪАН КЯИНАТ

Эр бир шейни озь адынен
атасанъыз кяинат къурарсынъыз
Конфуцій

Эр алда якъын кечмишимизнинъ метастаз (агъыр хасталыкъ)лары бизим маневий табиатымызда сезилерли пытакъ яйгъан эдилер. Шимди де, империянынъ гъаелештирилген туткъунлыгъындан чыкъкъанымызнынъ экинджи онйыллыгъы кечкенине бакъмадан, онынъ косьтеришлеринден файдаланмакъдамиз. Джумледен, эдебиятшынаслыкъ меселелеринде де шойле аллар укюм сюре. Эдебиятта (меселя, къырымтатар эдебиятында) тек бедиий вакъиаларны тертиплештирув саасында биз оларны тарихий — иджтимаий ольчю къалыпына тюшюремиз: «Къырымтатар эдебияти къадимий, язылы эдебияткъа аиттыр. О, муреккеп осюв ёлуны кечти. Онынъ ёлуны умумтюрк (VI—XII асырлар), Алтын Орду (XIII—XV асырлар), Къырым ханлыгъы (XV—XVII асырлар), Русие империясы теркибинде (XVIII—XX асырнынъ башлары), Къырымда Совет укюмранлыгъы (1917—1944 йыллар), Озьбекистанда сюргюнликте (1944—1991 йыллар), Украина теркибинде (1991 йылдан берли) девирлерге больмек мумкюн»[1].

Тыпкъы бойле девирлештирювни башкъа бир эдебиятшынасда да расткетиремиз. Тек онда биз юкъарыда хатырлап кечкен цитатамызда косьтерилген соньки девир «Тарихий Ватангъа авдет деври»[2] деп беян этильген. Истер-истемез, гъарип къырымтатар эдебияты, деп тюшюнесинъ, дерсинъ, онда барокко, сентиментализм, романтизм, тенкъидий реализм, модернизм нефеси олмагъан.

---

[1] *Даниленко В.* Епос Дикого поля: Передмова // Самотній пілігрим: Сучасна кримськотатарська проза.— К., 2003.— С. 6.

[2] Крымскотатарская литература: Учеб. пособие по интегрированному курсу «Литература»/ Авт.-сост. Риза Фазыл.— Симферополь, 2005.— С. 4.

Ёкъ, буларнынъ эписи бар эди. Лякин козьлердеги туманлы перделер оларны корьмеге кедер этелер.

Миллетнинъ тарихий такъдири онынъ миллий эдебиятында терен из къалдыргъаныны кимсе инкяр этмесе керек. Лякин, о эдебиятнынъ мундереджесине эмде джемиетнинъ языджы ролюне кескен къыйметине тесир эте (хатырлайсынъызмы? — «Русиеде шаир, шаирден юксек»). Лякин, биз айтып кечкен миллет такъдири языджынынъ бедиий дидине тесир этмей, я да пек аз тесир эте. Шай этип, къырымтатар эдебиятынынъ осюв ёлуны бедиий мектеплер, ёнелишлер, акъымларнынъ даимий алмашып турувы тарзында бакъып чыкъмакъ заруриети догъа. Тек бундан сонъра, оларны халкънынъ тарихий такъдири денъишмелеринен къыяс этмеге мумкюн.

Биз эминмиз ки, къырымтатар несирининъ чокъракъ башы, эввеля, эпосда гизлидир. Эпосда шиир икяенен алмашып тура. Бу несир озюне хас олуп бир сой ритмлештирильген джумлелерден тизиле. Эпик эсерлернинъ бир чокъларынынъ муэллифи олгъаны ичюн биз агъзаки эдебиятнен иш корьгенимиз белли ола. Агъзаки эдебият девири акъкъында бу неширимизге кирген «Кул Тигин битикташы» эсери тасавур бере биле. Тертип этиджилер бу неширге эпослардан толу сюжетли несир парчаларыны да кирсете биле эдилер. Эпос (дестан)лардан айры лейиха азырлап нешир этмекни къарарлаштыргъанлары ичюн бу ишни япмадылар. Барокконынъ мистикагъа якъынлыгъы, чокъ безекли юксек первазлыкъкъа мейли, ялтыравукълыгъы киби бельгилери суфизм деври несирине хастыр. Къырым ханлары арасында суфийлер ве оларнынъ диний-бедиий акъымлары мевджут эди. Бу неширде берильген Къырым ханларынынъ мектюп жанрындаки эсерлери мына бойле тасавуфкъа таянгъан эсерлердир.

Мына шу девирлерде, я да даа эвельдже олмаса, весикъалы несир пейда олды: йылнамелер ве терджимеиаллар булар джумлесиндендир.

Озюнинъ базыбир бароккогъа хас олгъан хусусиетлери (юксек первазлы сёзлер, къараманларны къарарындан зияде макътавлар)не бакъмадан бу несир реализм пейда олаяткъанынынъ бельгилерини озюнде муджессем эте. Бизим китабимызда Токъта бай, Саид Мухаммад Риза, Халим Герай Султан, Сенаий бойле несирни такъдим этелер. Эгерде

барокконынъ Якъын Шаркъ корюнюшине Аврора эдебиятшынаслары тарафындан орнаментализм (орьнекчилик) ады берильген олса, бизим хатырлаткъан несирджилеримиз иджат эткен девирни орьнекли реализм деври деп адландырмакъны теклиф этер эдик.

Девлетчиликнинъ гъайып этилюви ве нетиджеде халкъкъа адалетли хан гъаесининъ тюшкюнлиги маневиет иджаткярларыны Къырымны басып алгъан Рус чаризми тарафындан талангъан адий инсанларгъа озьлерининъ дикъкъатларыны айырмагъа меджбур этти. Шай этип, Ярым аданынъ эдебиятында халкъсеверлик ве маарифчылыкъ деври ачылды (И. Гаспринский, С. А. Озенбашлы ве дигерлер).

Бу девирден чокъ кечмеден сентиментализм пытагъы осюп чыкъты. Бунъа мисаль А. С. Айвазов ола биле.

Номан Челебиджихандан башлап Биринджи уянув деври башлангъаны ачыкъ корюле. Энди реализм ве романтизм етекчилик япып башлады. Чокъ языкъ ки, большевик акимиети Къырымгъа кутьлевий ачлыкъ, репрессия, сонъра исе тамыр халкъны сюргюн этюв сыртмагъыны атып Биринджи уянувни богъуп ташлады.

Гъурбетте яратыльгъан эдебият — бу урь фикирлилик ве къаршылыкъ косьтерюв, гъайып этильген маневий мейданны курешнен гъайрыдан эльге кечирюв эдебиятыдыр. Бир сёзнен айтаджакъ олсакъ, лаф маневий реконкист (гъайрыдан къолгъа алув) деври акъкъында бара.

Къырымтатар халкъынынъ озь тарихий Ватанына авдет олувы нетиджисинде оларнынъ эдебиятында Экинджи уянув деври башлангъаны акъкъында айтмагъа толу укъукъымыз бар.

Онынъ усул акъымлары (реализм, неоромантизм ве модерн) къырымтатар несири антологиясы «Къарылгъачлар дуасы — Молитва ластівок»нынъ экинджи китабында акс эттириледжек.

Мыкола МИРОШНЫЧЕНКО

Куль Тигин битикташы[1]

ШИМАЛИЙ ДЖЕБЭ (КУЧЮК ЯЗЫ)

Танърыдай кокте олгъан Тюрк Бильге Къагъан бу девирде тахткъа отурдым. Сёзюмни сонъуна къадар динъле! Эвеля къардашларым, балаларым! Сонъра бутюн союм, халкъым! Дженюптеки шадлар, апалар, шимальдеки таркъанлар, буйрукъ беклери! Отуз Татар...,

Докъуз Огъуз беклери, халкъы! Бу сёзюмни эйидже эшит, эйидже динъле! Шаркъта кунь догъушына, дженюпте кунь ортасына къадар; гъарпта кунь батышына, шимальде гедже ортасына къадар, бу саа ичиндеки халкъ манъа багълы. Бу къадар халкъны

эп низамгъа чектим. Артыкъ яманлыкъ ёкъ ве Тюрк къагъаны Отюкен орманында отургъан сонъ ильде сыкъынты олмайджакъ. Шаркъта Шантунъ увасына къадар орду юрюттим — денъизге аз къалды етмедим. Дженюпте Докъуз Эрсинге къадар орду юрюттим — Тибетке аз къалды етмедим. Гъарпта Йинчю озенини

кечип Демир Къапыгъа къадар орду юрюттим. Шимальде Йир Байыркъу ерине къадар орду юрюттим. Бу къадар ергедже юрюттим. Отюкен орманындан яхшысы ёкъ экен, иль тутаджакъ ер Отюкен орманы экен. Бу ерде отурып Чин (Табгъач) халкъы иле

иттифакъдаш олдым. Алтынны, кумюшни, ипекни, ипек къумашларыны сыкъылмадан берген Чин

---

[1] Къадимий текстни земане къырымтатар тилине филология илимлери намзети Н. Сейтяхяев чевирди.

халкъынынъ сёзю татлы, ипек къумашлары йымшакъ экен. Татлы сёзнен, йымшакъ ипек къумашларынен къандырып, иракъ (узакъ) халкъларны якъынлаштыра экен. Якъынлаштыргъан сонъ яманлыкъ даркъала экен.

Эйи бильгили кишини, эйи батыр кишини юрютмез экен. Бир киши янъылса — союны, халкъыны бешигине къадар ёкъ этер экен. Татлы сёзюне, йымшакъ ипек къумашларына алданып, Тюрк халкъы, чокъ ольдинъ! Тюрк халкъы, оледжексинъ! Дженюпте Чогъай орманына ве Тёгюльтюн

увасына къонайым десенъ, Тюрк халкъы, оледжексинъ! Анда яман кишилер шойле хабер даркъата экенлер: «Иракъ исенъ яман багъышышны берир, явукъ (якъын) исенъ эйи багъышышны берир»,— деп, шойле хабер даркъата экен. Бильги бильмез киши! О хаберни алып, ювурып барып, чокъ ольдинъ!

О ерге барсанъ, Тюрк халкъы, оледжексинъ! Отюкен еринде отурып керван ёлласанъ, ич бир сыкъынты олмайджакъ. Отюкен орманында отурсанъ, эбедиен иль тутып отураджакъсынъ. Тюрк халкъы! Токълукъкъа алыштынъ. Ачлыкъны, токълукъны тюшюнмезсинъ. Бир тойсанъ ачлыкъны тюшюнмезсинъ. Бойле олгъанынъ

ичюн беслеген къагъанынънынъ сёзюни беклемейип эр ерге кеттинъ. Анда эп махв олдынъ, ёкъ олдынъ. Артта къалгъанлар эп олип, анда-мында юре эдинъиз. Танъры буюргъаны ичюн, талийим олгъаны ичюн къагъан олдым. Къагъан олып

ёкъ, ёкъсул халкъны тикледим. Ёкъсул халкъны бай къылдым. Аз халкъны чокъ къылдым. Аджеба, бу сёзюмде ялан бармы? Тюрк беклери, халкъы, буны эшитинъ! Тюрк халкъыны топлап, иль тутаджагъыны мында оюп яздым. Янъылса оледжегини кене

мында оюп яздым. Не къадар сёзюм олса бенъгю ташкъа оюп яздым. Оны корип, билинъ! Шимдики Тюрк халкъы ве беклери! Бугунь бойсунгъан беклер олып янъыладжакъсызмы? Мен бенъгю ташны ёндурдым. Чин къагъанындан безетиджи кетирттим, безеттим. Меним сёзюмни ред этмеди,

Чин къагънынынъ озь безетиджисини ёллады. Онъа айрыджа баркъ (хане) яптырдым. Ичине, тышына айрыджа безеклер ойдурдым. Таш ёндурдым. Гонъюльдеки сёзюмни оюп яздырдым. ... Он Окъ огълуна, Татына къадар бунъа бакъып билинъ! Бенъгю таш

ёндурдым. ... Ойле иришилир ерде бенъгю таш ёндурдым, яздырдым. Онъа бакъып, онъа коре билинъ. ... Бу языны язгъан егени Ёллугъ Тигин.

ШАРКЪИЙ ДЖЕБЭ (БУЮК ЯЗЫ)

Устте мавы кок, ашагъыда боз ер яратылгъанда, экисининъ арасында киши огълу яратылгъан. Киши огълу нынъ устюнде къарт дед ем Бумын Къагъан, Истеми къагъан отургъан. Отурып Тюрк халкъынынъ илини, тёресини (къануныны) туткъан, низамгъа кетирген.

Дёрт тарафы эп душман экен. Орду юрютип, дёрт тарафтаки халкънынъ эпсини алгъан, эпсини эсир япкъан. Башлыгъа баш эгдирген, тизлиге тиз чёктюрген. Илериде (шаркъта) Къадыркъан орманына къадар, кериде (гъарпта) Демир Къапыгъа къадар [орду] къойдургъан. Экиси арасында

акимсиз, идаресиз Коктюрклер ойле отура экенлер. Бильгили къагъан экен, батыр къагъан экен. Буйрукълары да эльбетте бильгили экен, эльбетте батыр экен. Беклери де, халкъы да догъру экен. Онынъ ичюн, эльбетте, ильни ойле туткъан. Ильни тутып къанунны туткъан. Озю ойле этип

вефат эткен. Такъмакъчы, агълайыджы, шаркъта кунь догъушындан Бокли Чёллю халкъ, Чин, Тибет, Авар, Буюк Рома, Къыргъыз, Учь Къурыкъан, Отуз Татар, Къытай, Татабы, бу къадар халкъ келип агълагъан, яс туткъан. Ойле мешур къагъан экен. Ондан сонъ, эльбетте, кучюк къардашы къагъан

олгъан, огълу къагъан олгъан. Ондан сонъ кучюк къардашы, эльбетте, буюк къардашы киби къылынмады, огълу, эльбетте, бабасы киби къылынмады. Бильгисиз къагъан отургъан, яман къагъан отургъан. Буйругъы да, эльбетте, бильгисиз экен, яман экен.

Беклери, халкъы догъру олмагъан ичюн, Чин халкъы ийлекяр ве фитнеджи олгъан ичюн, яланджы олгъан ичюн, кучюк къардашнен буюк къардашны бир-бирине душман япкъан ичюн, беклернен халкънынъ арасыны бозгъан ичюн, Тюрк халкъы иль япкъан илини гъайып эткен,

къагъан япкъан къагъаныны джойгъан. Бек оладжакъ огъуллары Чин халкъына къул олды, къадын оладжакъ къызлары джарие олды. Тюрк беклери тюрк адыны ташлады. Чинли (Тюрк) беклери Чин адыны тутып, Чин къагъанына

таби олгъан. Элли йыл ишини-кучюни онъа берген. Шаркъта кунь догъушында Бокли къагъанына къадар орду юрютип берген. Гъарпта Демир Къапыгъа къадар орду юрютип берген. Чин къагъанына илини, къанунуны алып берген. Тюрк авам

халкъы шойле деген: «Илли халкъ эдим. Илим шимди къана? Кимге ильни къазанам?» — дей экен. «Къагъанлы халкъ эдим, къагъаным къана? Къайсы къагъангъа ишни-кучни берем?» — дей экен. Ойле деп, Чин къагъанына душман олгъан.

Душман олып, озюни низам ве тертипке чекемейип, кене теслим олды. (Чин къагъаны) о къадар иш-кучь бергенини тюшюнмейип: «Тюрк халкъыны ольдюрейим, тамырыны къурутайым»,— дей экен. Тюрк халкъы олеятыр экен. Устте Тюрк Танърысы, Тюрк мукъаддес ери,

сувы ойле такъдир эткен. Тюрк халкъы ёкъ олмасын дее, халкъ олсун дее, бабам Ильтириш Къагъанны, анам Ильбильге Хатунны Танъры тёпесинден тутып, юкъары котерди. Бабам къагъан он еди эрнен Чинден чыкъкъан. «Тышарыда

юре» деген сес эшитип, шеэрде яшагъан дагъгъа чыкъкъан, дагъда яшагъан энген, топланып етмиш эр олгъанлар. Танъры кучь берген ичюн, бабам къагъаннынъ ордусы борю (къашкъыр) киби экен, душманы къой киби экен. Шаркъкъа, гъарпкъа аскер ёллап джыйгъан, топлагъан. Эпси

еди юз эр олгъан. Еди юз эр олып ильсиз, къагъансыз къалгъан халкъны, джарие ве къул олгъан халкъны, Тюрк къануныны гъайып эткен халкъны къарт деделеримнинъ къанунлары боюнджа яраткъан, огреткен. Тёлис, Тардуш [халкъларыны о заман низамгъа чеккен].

Ябгъу ве шадны о заман берген. Дженюпте Чин халкъы душман экен, шимальде Баз Къагъан, Докъуз Огъуз халкъы душман экен. Къыргъыз, Къурыкъан, Отуз Татар, Къытай, Татабы — эпси душман экен. Бабам къагъан бу къадар душман устюне

къыркъ еди кере сефер япкъан, йигирми кере дженк-лешкен. Танъры буюргъан ичюн или олгъаныны ильсиз япкъан, къагъаны олгъаныны къагъансыз япкъан. Душ-манны эсир япкъан. Тизлиге тиз чёктюрген, башлыгъа баш эгди[рген. Бабам къагъан о къадар ильни,]

И. Гаспралы адына къырымтатар Джумхуриет китапханеси
Крт 5985

къанунны къазанып, учып кеткен. Бабам къагъаннынъ башы уджуна Баз Къагъанны балбал этип тиктилер. Къанун боюнджа эмджем къагъан олып отурды. Эмджем къагъан оларакъ отурып Тюрк халкъыны кене низамгъа чекти, беследи. Ёкъсулны [бай къылды, азны чокъ этти].

Эмджем къагъан олып отургъанда мен Тардуш халкъы устюнде шад эдим. Эмджем къагъаннен шаркъка Ешиль озенге, Шантунъ увасына къадар орду юрюттик. Гъарпта Демир Къапыгъа къадар орду юрюттик. Когменни кечип, Къы[ргъыз ерине къадар орду юрюттик].

Эпси олып, йигирми беш кере орду юрюттик, он учь кере дженклештик. Или олгъаныны ильсиз яптыкъ, къагъаны олгъаныны къагъансыз яптыкъ. Тизлиге тиз чёктюрдик, башлыгъа баш эгдирдик. …

ШИМАЛИЙ ДЖЕБЭ

Куль Тигин олмаса эпинъиз оледжек эдинъиз. Къардашым Куль Тигин вефат этти. Мен тюшюндим. Корер козюм корьмез киби, билир акълым бильмез киби олды. Тюшюндим. «Эбедий Танъры яшар. Киши огълу ольмек ичюн яратылгъан»,—

деп тюшюндим. Козьден яш кельсе, тыйып, гонъюльден инъильти кельсе, бастырып, тюшюндим. Эки шаднынъ, о бир къардаш ве егенлеримнинъ, балаларымнынъ, беклерим ве халкъымнынъ козю-къашы яман оладжакъ дее тюшюндим. Такъмакъчы ве агълайыджы оларакъ Къытай, Татабы халкъынынъ башында

Удар Сенъюн кельди. Чин къагъаныны темсиль этип Исийи Ли-кенъ кельди. Он бинъ парча ипек къумаш, алтын, кумюш эксиксиз кетирди. Тибет къагъаныны темсиль этип везир кельди. Гъарпта кунь батышындаки Согъдакъ, Иран ве Бухара улькелерининъ халкъындан Эник Сенъюн ве Огъул Таркъан кельди.

Он Окъ огълум Тюргиш къагъаныны темсиль этип тамгъаджы (муурьдар) Макъарач ве тамгъаджы Огъуз Бильге кельди. Къыргъыз къагъаныны темсиль этип Тардуш Инанчу Чор кельди. Баркъ (хане) япмакъ, безетмек ве язылы таш инша этмек ичюн Чин къагъанынынъ егени Чанъ Сенъюн кельди. …

Писаний камінь Кюль Тигіна[1]

МАЛИЙ НАПИС

Створений Богом на небесах, я, мудрий каган[2] тюркський, посів оцього престола. Ви, хто за мною стоїть — молодші братове, сини та небожі мої, роде мій та народе мій, і ви, хто по ліву руч стоїть — щонайшляхетніші беї[3], і також ви, хто по праву руч стоїть — беї-командувачі й тархани[4] тридцяти (племен татар),

беї дев'яти племен оґузів, усе поспільство,— як слід на слова мої вважайте, до їх прислухайтеся. Той народ, що перед нами, де сонце встає, і той, що справа, де південь, і той, що зліва, де північ,— усі мені підкорилися. Скільки народів

я вдоволеними зробив! Тепер у їх немає зла. Якщо каган тюркський в урочищеві Отюкен перебуває, у поспільства нудьги не буває. Вперед, на Шангтунську рівнину, я військо рушив — до (Жовтого) моря майже дійшов; на південь, на Токуз Ерсен, я військо рушив — до Тібета майже дійшов; на захід, Перлинну[5] ріку подолавши,

---

[1] Мармурова стела заввишки в 3.15 м і завтовшки в 41 см, яку встановлено 14 серпня 732 року за наказом кагана Другого тюркського каганату на пам'ять про його молодшого брата, померлого на 47 році життя. Тигін — буквально «принц».

[2] Каган — великий хан.

[3] Бей — те, що й українське «пан». Вживалося і як титул пошани, і як ознака дворянина — багатої людини шляхетного походження.

[4] Тархан — звільнений од будь-якого оподаткування.

[5] Перлинна ріка — Сирдар'я.

я військо рушив — аж до Залізних воріт [1]; на північ, до Їр-Баїрку, я військо рушив — безліч походів таких учинив. І з'ясувалося, що урочище Отюкен без господаря гарного. Лише в Отюкені державу вдержати можна. Сидячи тут, я згоду уложив

з народом табгацьким [2] — золото й срібло, шовк і напої він, не шкодуючи, підносить мені. Табгачі солодкомовні, і їхні шовки м'які. Медовими словами та м'якими шовками наближають до себе народи далекі, а як ті поселяться поряд — їм показують наміри лихі.

Людині розумній, людині сміливій перепони вчиняють. А якщо припустився помилки, то рідню твою, аж до немовляти в колисці, геть вигублять. Їх медовим словам, їх м'якеньким шовкам піддавшись, людність тюркська силою силенною мерла. Тюркська людносте, знов умиратимеш! Якщо на півдні, в Чогайськім урочищі, на Тюґюльтинській рівнині, ти осядеш,—

то народ тюркський умре! Там язики злоречивії кажуть: хто селиться подальші — тому шовк поганий дають, а хто селиться поближче — тому шовк хороший дають. Отак вони кажуть. І люди не знайовиті, зважаючи на ції слова, переймаючись цими словами, на зближення йшли — і вмерло чимало їх.

Якщо ти, народе тюркський, підеш туди — вимреш геть! А якщо в Отюкені сидіти й одряджать каравани, то нещастя поминуть тебе. Вічну державу в Отюкені матимеш ти! Людносте тюркська, яка ж довірлива ти. Щирого од нещирого не відрізняєш ти! А коли тобі щось дуже жорстко говориш — ти вже й щирі слова брати в вуха не хочеш. І оскільки така ти, оскільки

не слухаєш мови свойого навчителя, свойого кагана, то в усебіч і розбрелась. У численстві щезла, пропала в усюдах. І ті, хто в усюдах отих опинивсь,— повмирали в численстві. Та позаяк зволив Бог і мені поталанило — я каганом став. А ставши каганом —

люд злиденний та незаможній зібрав. Ту бідноту в багатство укинув. Невже в мові моїй є олжа?.. Тюркські беї, народе, по-

[1] Залізні ворота — назва гірського перевалу між Самаркандом і Карші.

[2] Табгацький народ, табгачі — давньотюркська назва китайців та китаїзованих монголів.

чуйте оце! Людність тюркську зібравши, устрій племінний отут встановив я. І занепалих од схиблень своїх

також отут оселив я. Усе, що хотів я сказати,— на пам'ятнім камені вибив. Дивіться на нього і знайте. Тюркський народе і чільники нинішні, беї навколопрестільні! Адже ви й схибнути можете! Каменюгу в віки злаштувати звелів я. Од кагана табгацького різьбяра кам'янецького я привів і писати звелів. І він слів моїх не перебрехав.

Мені каган табгацький каменотеса свойого післав. Я спорудити будівлю спеціальну звелів, і слова, що на думці у мене, я зрізьбити (на каменюзі) звелів. Тож, сини десяти стріл[1] і чужинці, дивіться на різьбу ту і знайте: вічну каменюгу

встановити звелів я. Щоб вона... була, щоб на стовпищі людним стояла — на такім велелюдді встановити звелів я, і вибити напис звелів я. Дивіться і знайте. Ота каменюга я... (Кюль-Тигіновий) небіж Йоллуґ Тигін. Той, хто написа зготував.

ВЕЛИКИЙ НАПИС

Коли вгорі небо блакитне і внизу земля сіра утворені були, а між них син людський утворений був — над синами людськими дід мій Бумин-каган та батько мій Істемі-каган сіли. Сівши, держави народу тюркського, його звичаїв і поводжень додержувались.

Чотири сторони ворогували. Рушивши військо на них, народи сторін чотирьох узяли й підкорили вони. Хто мав голову — схилив її, хто коліна мав — зігнув їх. На сході, біля урочища Кадирканського, і на заході, біля Залізних воріт, стійлища встановили.

Межи ними блакитні тюрки, нічиї та позаплемінні жили. Мудрий каган, героїчний каган доти ними правив. Беї його і народ його — вірністю відзначалися. Він же влади держав, закону тримався. А потім

помер. Щоб його оплакати, зі сходу від народу степу Бьоклійського, від табгачів, тібетців, обрів, абизів, киргизів,

[1] «Сини десяти стріл» — союз десяти племен.

урумів, трьох (племен) куриканських, тридцяти татарських, від китаньїв, татабів — од стількох народів прийшло справити тризну. Отаким славетним каганом він був! Після нього брат каганом став,

син каганом став. Та позаяк молодший брат у старшого не вдався, а син у батька не вдався, то престіл посів каган невчений і каган поганий посів престіл, і радники їх також були неуцькі, були кепські,

беї й народ були невірні, беї й народ, перейнявши лукавство, брехливість, зло розбрату від табгачів,— чинили навзаєм доноси; тюркський народ, що державу мав,— не вдержав її у руках своїх,

і владущого кагана свойого втратив. Сини беїв, достойні шляхетства, доньки беїв, достойні панянства, зазнали рабства в табгачів. Беї тюркські зреклися імен тюркських — беями табгацькими стали, прибравши імен табгацьких, до кагана табгацького

в підданство пішли. Працю й силу свою віддавали впродовж півстоліття. І туди, де схід сонця, на Баклійського кагана похід учинили. І де захід сонця — аж до залізних воріт похід учинили. Табгацькому кагану державу свою вручили. Тюркське чорне поспільство запитаннями

перейнялось: «Були ми народом державним — де ділась держава наша? Кому завойовуєм землю?» — так говорив чорнолюд. «Були ми народом з каганом своїм — де наш каган? На кого ми тратимо працю й зусилля?» — так говорив. І кажучи так — ворогом став кагану табгацькому.

Ворогом ставши, відкинув його; відродитись (державно) не змігши, знов підкоривсь. (Табгачі ж, хоч) багато їм праці та сил оддавалось, не зважали на теє — казали: «Вигубимо рід тюркський, знищим його сімено!» Але тюркський всевишній Бог, тюркська священна земля

і вода повеліли: «Хай поспільство тюркське не пропадає, хай народом стає». Повелівіючи так, мого батька Ільтиріпа-кагана, мою матір Ільбіґе Хатун Бог звисочив, нагору поставив. Батько мій, каган, із мужами сімнадцятьма (у степи) пішов. А зачувши, що він

гуляйполем ходить, городяни туди ж потяглися, верховинці спустилися з гір, так мужів сімдесят і згуртувались. Бог поміг, аби військо батька мого, кагана, вовком гасало, змусивши ворога чутись вівцею. Походи на схід і на захід чинились. І (скоро)

сімсот мужів стало. А як стало сімсот, то бездержавний та безкаганний народ, в рабстві своїм безталанний народ, підчужовладний народ — за звичаєм батьків учинив, свій закон встановив. Старшину й командирів

послав тардушам і тволисам. Бо на півдні народ табгацький ворогом був. Бо на півночі Баз-каган, дев'ять (племен) оґузів ворогами були. І киргизи, курикани, тридцять татарських (племен), китаньї, татаби — всі ворогами були. Батько мій і каган стільки...

сорок сім походів учинив, двадцять битов сподіяв. І за сприяння божого він у тих, хто пишався державою,— відібрав державу, а того, хто кагана мав,— позбавив каганату, хто голову мав — присилував схилити її, хто коліна мав — змусив клячити на них. Батько мій, над скількома народами владущий каган,—

одлетів. Батькові моєму, каганові, спершу встановили балбала[1] База-кагана. А мій дядько за звичаєм сів на престіл. Ставши каганом, мій дядько тюркським народом добре керував, його виховував. Бідняка у багатство ввів, невеликий народ у численство ввів.

Ще як батько мій обіймав каганат, я в тардушів правителем був. З батьком-каганом на схід, до Зеленої річки[2], що на Шангтунській рівнині, водили військове рушення. На захід, до Залізних воріт, водили військове рушення. Перейшовши Кьогменські гори, на киргизьку землю водили військове рушення. У тих, хто пишався державою,— ми відібрали державу, а тих, хто кагана мав,— позбавили каганату, а хто коліна мав — змусили клячити на них, а хто голову мав — присилували схилити її.

---

[1] Балбал — кам'яна баба.
[2] Зелена річка — Хуанхе.

ПІВНІЧНА БОКОВИНА ПАМ'ЯТНИКА

Якби не Кюль Тигін, то ви б у численстві повимирали. Але вмер мій брат молодший, Кюль Тигін. І я замислився. Мої видющі очі невидющими стали, мій знайовитий розум незнайовитим став. І я замислився. Бог вічно живе. А син людський — умирущим створений. Коли сльози мої на очі навертались — здержував їх, а душа ледь не вкидалась у сльози — назад повертав їх, я замислився. Розмисел був затяжкий. Щодо моїх двох братів-шадів[1], щодо небожа мойого, й сина мойого, щодо беїв моїх, які в голосінні аж до крови роздряпають брови і вічі, я замислився. Щоб оплакувати й голосити, від народу китаньїв і татабів

Удар-сенґюн прибув. Од Ісія, кагана табгацького, Лі-кенг прибув. Десять тисяч сувоїв шовку та ще золота й срібла без міри привіз. Од кагана тібетського — бьольон[2] прибув. Од согдійців, які на заході,— Берчик-ер, од бухарського народу — Еник-сенґюн і Огул-тархан прибули. Од мого сина Тюрґіша, кагана десятистрілового народу, митар Махарач прибув, од оґузів — митар Більге. Од кагана киргизів і тардушів Інану-чор прибув. Будівничий храмів, оздобник, що камені писані виготовляє, небіж кагана табгацького Чанг-сенґюн прибув...

Переклав *Микола Мірошниченко*

---

[1] Шад — найвищий військово-адміністративний посадовець у каганаті.
[2] Бьольон — тібетський сановник.

Фатих Султан Мехмедге. Битик 1[1]

Бисмиллях ир-Рахман ир-Рахим

Султан Мехмед

Афтаб-у Джелял-и девлет-их удрет-и дженнет-и хазрет-и Адем нусрет-и кевкеб-и риф'ат-и асман-и фусвет-и хюма химмет-и хуршид-и таль'ат-и къисра ма'делет

хатем-у сыфат-и Искендер-и тахт Сулейман-и бахт Султан-ис-селятин-из-заман басит-уль-эмн-и вель-эман насир-уль-адль-и вель-ихсан

зиль-ульалах иль-мелик-иль меннан вафир-уль джуд-и вель-ма'делет кахир-уль-кюффар-и вель-мушрикъин музаффер-уд-дюнья вед-дин нусрет-уль-ислям-и вель-муюслимин

гъияс-уль умет-иль-хакъикъие кехф-уль-миллет-иль-ислямие насир-уль-мюхтедин ками-уль-мю'тедин нашир-уль-а'дль-и филь-хафикъайн

музахир-уль-инсан-и филь-машрикъайн-ы къ(а)р(ы)ндашым (ху)эллези теваххаре биза-тих-иш шерифе эль-махсус-и би-инает-иль мелик-иль-веххаб

шейедаллах-у эркяне девлетих-и иля йевми-иль-хисаб бихакъкъ-ин-небий-и ве алихххи вель эсхаб ба'деху малюм булсун озюмизни

---

[1] Битикнинъ язылыш тарихы 18 Ребиульахир 874=25 Тешриниэввель 1469. Къайдан ёлланылгъаны язылмагъан.

Т(е)нъри тааля й(а)рлыкъагъалы б(е)рю сизге й(а)хшы кишимизд(е)н къылыш барыш къыла алмадукъ. Озь арамызда ишлеримиз

булды бурун хан бабам б(и)рле н(е)чюк дост къ(а)рындаш эрдинъиз б(и)з таки ол ёсунджа юрюпдур эрдюк

мунда с(и)знинъ кят(ы)ргъаларны б(а)шлап Я'къуб[1] к(и)льди б(и)з таки й(а)хшы сёзлерим(и)з айтгъ(а)н киш(и)мни тутуп алуп китти

ики шехримиз(ни) койдюрди бу ишлер учюн м(е)н с(и)зге й(а)хшы кишим й(и)берюрм(и)н, алай бильгейсиз б(а)са Кефе сизнинъ

хараджгюзарынъыз эрди б(и)знинъ къонакъым(ы)з эрди кятыргъаларны б(а)шлап Я'къуб к(и)лип Кефенинъ коп

кишилерин алып китипдур м(е)нинъ таки бир нукеримни Я'къуб алып китипдур эрди, ол кишим айта (къайта?) кильди

Я'къуб султангъа айта барды Кефелилер к(и)шилерим(и)зни тунап б(и)р кишим(и)зни ольтюрди(лер) бу йесирлери анынъ

учюн алдукъ тип т(у)рур сизге озюм сурдум ол ишлер бары й(а)лгъан т(у)рур сизнинъ тарафынъ(ы)згъа

й(а)манлыкъ къылсалар б(и)знинъ кёнълюм(ю)зге й(а)хшы к(и)льмез с(и)зге артукъ иззет ве хюрмет къылгъанны тилерм(и)н имди къ(а)рындашлыкъ

Кефенинъ ол й(е)сирлерни й(и)беринъиз азим миннет булгъай Кефеге булгъан зиян

хемен б(и)зге булгъан киби т(у)рур аны н(е)чюк джакъласа (?) с(и)з билюрсиз б(а)са с(и)дин ильтимас ол т(у)рур

мевляна Б(а)йрам Шахдин[2] б(и)р мектуб й(и)бергейсиз т(и)ю кереминъ(и)зге итимад къыла тахийет наме

ирсал къ(ы)лынды тахрирен эль-йевм-эс-самин вель-ашир шехр-е Реби'уль-ахир сене 874.

---

[1] Якъуб — 1469 сенесинде (ве я даа эвель) Кефеге уджюмнен бир къач эсир алып кетирген османлы къадыргъалары (галералары)нынъ команданы акъкъында иззат бермек вазиетинде дегильмиз.

[2] Мевляна Байрам-Шах — Менгли Герай ханнынъ битигини Истамбулгъа алып кельген зат. Тахаллюсинден корюльгени киби, руханийлер зюмресине менсубтыр. Бунда башкъа малюматны расткетиралмадыкъ.

Менли Герайнынъ I Битигининъ земаневий къырымтатарджагъа терджимеси

Бисмилляхиррахманиирахим

Султан Мехмед

девлет кокюнинъ кунеши, хазрет-и Адемнинъ дженнетиндеки макъамына сахип йылдыз юджелигинде ве кок кенишлигинде хюма къушу киби ярдымсевер, кунеш юзьлю, нюширеван адалетли

Хатемнинъ хасиетлире сахип, Искендер тахтлы, Сулейман талийли, девирнинъ султанларынынъ султаны мухафазасыны яйгъан, адалет ве эйиликнинъ ярдымджысы

лютф сахиби, Аллахнынъ кольгеси, джумертлиги ве адалети бол, кяфир ве мюшрикълерни тар-мар эткен, дюнья ве ахиретнинъ музаффер кишиси,ислямнынъ ве муслюманларнынъ нусрети

умметнинъ акъикъий ярдымджысы, ислям миллетининъ сыгъанагъы, хидаетке иргенлернинъ ярдымджысы, къутургъанларны ёкъ эткен, эки батыда адалетни яйгъан, эки догъуда да

инсанлыкънынъ хаялети олгъан, къардешим, о киши ки багъыш сахиби Аллахнынъ инаетине махсус затны шерифлери иле ифтихар этер

Аллах эсап кунюне къадар, пейгъамбернинъ онынъ якъынларынынъ ве асхабынынъ хатыры ичюн онынъ девлетининъ темеллерини юксельтсин. Сонъ малюм олсун, кендимизни

Танъры Тааля багъышладыгъындан бери сизге эйи кишимизден келиш-кетиш япамадыкъ. Кенди арамызда ишлеримиз

олды. Эвельси хан бабамнен насыл дост-къардаш эдинъиз, биз дахи о низамгъа коре юре эдик.

Бурая сизинъ Якъубнынъ реислигинде къадыргъаларынъыз (галераларынъыз) кельди. Биз дахи эйи сёзлер сейледигимиз хальде адамларымны ве

эки шеэримизни якъты. Бу ишлер ичюн мен сизге эйи адамымны ёлларым, Бойле билинъиз. Сонъра Кефе сизинъ

хараджа бериджинъиз эди, бизим къонагъымыз (кечиджи еримиз) эди. Якъубнынъ реислигинде къадыргъалар келип Кефенинъ бир чокъ

адамларыны алып кеттилер. Меним дахи бир эмиримни (вазифедар шахсымны) Якъуб алып кеткен эди. О адамым сёйлеерек кельди.

Якъуб султангъа сёйлемеге кетти. Кефелилер адамларымызны сарып, бир адамымызны ольдюрдилер. Бу эсирлерни онынъ

ичюн алдыкъ деп тура, сизге озюм сордум. О ишлернинъ эписи яландыр, сизинъ тарафынъызгъа

яманлыкъ япсалар, бизим гонълюмизге эйи кельмез. Сизге чокъ иззет ве урьмет этмекни арзу этерим. Шимди къардашлыкъ

этип, Кефенинъ о эсирлерини гондерир исенъиз, буюк миннет оладжакъ. Кефеге олгъан зиян

санки аман бизге олгъан кибидир. Оны насыл дегерлендиреджегинъизни сиз билирсинъиз, сизден риджамыз будыр.

Мевляна Байрам Шахтан бир мектюп ёлларсынъыз дие, джумертлигинъизге базанаракъ, селям мектюби ёлланылды.

1469

Перше послання Султанові Мехмеду Завойовнику[1]

В ім'я Аллаха всемилостивого та добросердого — тому, хто сонце небес державне,

хто сягнув гармонії раю Адамового, пророкового, хто наче зірка в величі, наче небо в глибочі, наче райська птиця Гамаюн в помочі, сонцеподібному, хто є еліксир справедливости,

хто має риси пророка Мухамеда, трон Іскандера, покликання Сулеймана, султанові над султанами всіх часів, захисникові всього сущого, який вітає все добре та справедливе,

володареві милости, Аллаховій тіні, безмежному справедливцеві та щедротникові, розгромникові чужовірців і сповідників багатобожжя, звитяжцеві у тлінному та вічному світах, Божому посланцеві для ісламу й мусульман,

справжньому помагачеві мусульман, покровителеві народів, що додержуються ісламу, помічникові тих, що збагнули істинну віру, і нищителеві тих, хто переймається шаленством, поширювачеві справедливости на Схід, на Захід,

моєму братові, втіленій мрії людства,— це ж і є той, ким пишаються і хто обдарований величезною честю й милістю Аллаха всепрощального,

---

[1] Це перше послання хана Менглі Першого турецькому султанові Мехмеду Завойовнику, що на руїнах захопленої ним Візантії вибудував Османську імперію. Листа датовано 1469 р.

нехай Аллах звисочує основи його держави по день Судній, заради пророка, його близьких та його наближених. Нехай відомо стане, що після всепрощення

Бога великого ми не могли одіслати до вас одну хорошу людину нашу. Ми мали внутрішні

клопоти. Раніше Ви з моїм отцем-ханом були друзями-братами, то й ми ж додержувалися такого порядку.

До нас прийшли сюди галери Ваші під рукою Якуба. Ми поставилися вельми прихильно до нього, одначе (він) убивав людей наших і

попалив кілько міст наших. Аби роз'ясувати геть усе, що сталося, я пошлю до Вас (надійну) людину свою, знайте це. Що ж до Кафи[1] — то вона Вам

платник данини, пристановище наше. Проте прибулі в Кафу галери Якуба позабирали

чимало люду з Кафи. Так само ж Якуб забрав одного з (тамтешніх) урядовців моїх, але той посадник мій, порозумівшись (якось), вернувся.

Якуб поїхав доповідати султанові. Мовляв, кафинці оточили наших людей, одного з них убили. Він стверджує, що

сих полоненців для Вас забрато. Перепрошую, Ваша милосте. Усе це брехня, і якщо завдають шкоди Вам — прикро стає душам нашим. Бо я жадаю, щоб Вас любили й шанували безмежно. А зараз

Ви (учинивши по-братньому) одпустіть-но додому сих полоненців з Кафи, що було б учинком неабияким. Збитки, завдані Кафі,—

все одно, що нам самим завдані... Вам видніше, як се (питання) розв'язати, але прохання наше — таке.

Направляємо Вам листа сього в надії на щедротність Вашу, сподіваємося, що письмову одповідь Ви передасте Мевляною Байрам-Шахом.

Переклав *Микола Мірошниченко*

---

[1] Кафа (нині Феодосія) — місто, що стало головним невільничим ринком середньовічного Криму.

Фатих Султан Мехмедге. Битик II

Ху

Падишах-ы а'зам

Халад(аллах)у мюлькеху

Бидженаб-и Султа-ны Селятин-и джихан басит-уль-эмн-и вель-эман нашир-уль-адль-и вель-ихсан кхаир-уль кеферет-и вель-удуван эль-махсус ьиинает-иль-меннан

едам-аллаху девлетеху иля йевмиль-мизан ба'дель эд'ийет-иль мустаджабе вель-эснийет-иль-мусталебе

маруз-у бендеки олд(у)р ки кеминенъ(и)з истифсар ол(у)рсанъ(ы)з Аллах инаети б(и)рле ве Султан(ы)м девлетинде сагъ

селямет къуллукъта хазир тур(у)бм(у)з ве хем тахт тарафындан хабер шулд(у)р ки халлери къ(а0ты битикт(и)р ал(ы)нм(ы)шт(ы)р эльчи

дахи вар(ы)р эрди хенюз тахт ил(и)ндед(и)р ни вакъыт мауйен хабер б(и)льсек Девлет къапус(у)нда б(и)льд(ю)рюрм(ю)з

Кърал кяфирден дахи кеминенъ(и)зе эльчи адам г(е)льди кеминенъ(и)з дахи шойле джевап б(и)рле г(ё)н-дердюк ки

Девлетлю Султаным сагъ олсун с(е)н Къара Бугъдан иле б(и)р олурсанъ с(е)нд(е)н озьге [башкъа]

дюшман(ы)мыз ёкът(у)р ве эгер Къара Бугъдан б(и)рле б(и)р олмайпадишах(ы)м(ы)з иле бар(ы)шсанъ(ы)з б(и)з дахи

хош достум(у)з Дею ики ай вааде вер(ю)б бир адамым(ы)з къошуп г(ё)нд(е)рдюк ни вакъыт ол джанибден

дахи хабер б(и)льсек Девлет къапусына г(ё)нд(е)р(и)рмиз ве дахи Девлетли Султанн(ы)нъ Ады ве адына ляюкъ

кимсенелери Девлет къапусына бильдюрмек кемине-нъ(и)зе ваджибдир ойле олса ин'ам олунан къул(л)ар(ы)нъ(ы)з

ве дахи Кефен(и)нъ мюслюманлары гявурл(а)ры меджму'л(а)ры Хюсам къады дуадж(ы)нъызд(а)н хошнудд(у)рл(а)р ве дахи ягъылыкълар

ол(у)нду таум олды ни къадар такъсирлик вакъытл(а)рда й(а)рлы миск(и)н(и)нъ мурадл(а)ры хасиль олур Султан(ы)м

чокъ севабл(а)р ал(ы)нуп гедже г(ю)ндюз Девлетлю Султан(ы)мА дуа весенал(е)р эдерл(е)р ш(и)мди барча д(у)аджы

й(а)рлы мискин халкъынъыз теменнасы олд(у)р ки Хюсам къадыны йине Кефе къадилигъина мукъаррер ол(у)на й(а)рлы мискин(и)нъ

мурады ол(у)нуп Султан(ы)мА азим севаб ола Бакъи ферман Султан(ы)мынъд(ы)р Девлет-и эбедий ве саадет-и

сермеди даим-у къаим бад иннеху рауфюн билибад

Абдукюм

М(е)нгли-Гирей-эль хакъир
(1475—1476)

Друге послання Султанові Мехмеду Завойовнику[1]

Бережи, Боже,
Падишаха Великого!
Подовж до безкінеччя владарство йому!

Його величність Султан над султанами всих часів, уповсюджувач безпеченства та справедливости, сіяч блага, здолач ворогів та чужовірства, всемилостивець, що спізнав прихильности Аллахової

нехай Аллах державу його утривалить до дня Суднього.

Якщо по цих молитвах і уславленнях добрих Ви, як того бажає смиренний слуга Ваш, спитаєте про справи його, то скажу: ми стоїмо з Божою поміччю

завсігди напоготові служити державі султановій, а ще наважимося повідомити, що з первопрестольного міста[2] отримано листа, де йдеться про негаразди тамтешні. Був

і посланець з первопрестольного. Щойно матимем більше знаття, з подробицями, то негайно покладемо його на владчий Поріг[3].

---

[1] Це друге послання хана Менглі Першого турецькому султанові Мехмеду Завойовнику. Приблизна дата листа: кінець 1475 — початок 1476 р.

[2] Первопрестольним містом хан називає столицю занепалої Золотої Орди м. Сарай.

[3] Владчий Поріг — Стамбул, столиця Оттоманської Порти.

Од чужовірського короля[1] до Вашого смиренного слуги приїздила довірена особа, а смиренний слуга Ваш, нехай здоровиться моєму Султанові-вседержителю, завернув її з такою одповіддю:

ми сказали, що коли ввійдуть вони у спілку з Чорним Богданом[2],

то вважатимем їх кревними ворогами нашими, а коли не виступлять з Чорним Богданом, коли перебуватимуть у злагоді з падишахом нашим, то ми

друзями щирими з ними станемо, й дали їм два місяці на обміркування, й одправили разом (з послом тим) людину нашу. Коли одержимо

вісті відтіль, то неодмінно ознаймим Поріг владчий: смиренний слуга Ваш одішле до владчого Порогу достойників

гідних справедливости й чеснот мойого Султана-вседержителя. Звідомляємо також: підданці смиренного слуги Вашого,

мусульмани й чужовірці в Кафі, задоволені Вашим кадієм[3] Хюсамом, бо,

скільки не траплялося наскоків ворожих, скільки не гуляла чума, скільки подій прикрих не учинялося, він в усьому тому вельми достославно давав раду, чим додав

немало доброї слави Султанові моєму, тож (кафинці) день і ніч святобливо звисочують хвалу Султанові-вседержителю. Зараз

увесь незаможній люд, увесь народ молитвенно схиляється перед суддівством Хюсамовим і має надію, що його знову призначать кадієм Кафи, і якщо так буде, то це

стане ще одним великим вчинком Султана мойого. Одвіку ж указ — за Султаном моїм! Бо Держава його вічна і щастя вічне,

адже він сповна здоров і ласкав до смиренних слуг своїх.

Ваш слуга Менглі Герай смиренний

Переклав *Микола Мірошниченко*

---

[1] «Чужовірський король» — Казимир IV, монарх Польщі (1447—1492).

[2] Чорний Богдан — назва князівства на території сучасної Молдавії. Під ту пору княжив Стефан III Великий (1457—1504).

[3] Кадій — суддя, духовна особа.

Ильк Къырым ханынынъ Тарханлыкъ ярлыгъы

Бисмиллях-ир-Рахман-ир-Рахим

Билькъуввет-иль-Ахадийе вель-му'джизат-иль Мухаммедийе

М(е)нгю т(е)нъри кюч(ю)нде Мухаммед ресуль-уллах виляет(и)нде

Хаджи Г(е)рай сёзюм

О Улугъ Улуснынъ тюмен минъ юзь он

огъланлар б(е)клеринъе б(а)са Къырым туманыны

бильген Эминек б(а)шлыкъ даругъа б(е)клеринъе

б(а)са Къыркъ (е)рининъ Шахмердан б(а)шлыгъ дагъа беклеринъе

Халиль б(а)лыгъы юзь б(е)клеринъе садат ульвилеринъе мюфти

мюдеррислеринъе къады мюхтесиблеринъе мешаих суфыларынъа

диван биткеджилеринъе ылы т(а)мгъа уст(ю)нде тургъан Ахмед Ходжа

Хаджике б(а)шлыкъ т(а)мгъаджы т(а)ртн(а)къджыларынъа б(а)са Къыркъ й(и)ти (е)рининъ

Т(е)нъри Бирди б(а)шлыкъ т(а)мгъаджы т(а)ртн(а)къджыларынъа хазирнинъ

анбарджыларынъа (я)фтаджы (я)сакъджыларынъа мусамма къ(а)ланджыларынъа

бюкаул ч(е)рилеинъе туткъаул къ(а)бакъджыларынъа юрткъан

(я)сагъа тип ч(а)гъдаул къ(а)раул тип чалгъы хакъкъы тип къ(а)ра саны

(къ)алды (я)сагъы тип къ(а)ра къунагъы тип хюдждже бахане къылып не эрсе

тилемесюнлер эфлеринъе кюч б(и)рле къунакъ тюшюр(ю)п

къонд(у)рмасынлар т(а)вар къ(а)расыдын улюфе сусун тип алмасынлар

атларын кюлюклерин улагъ ильмек тутмасунлар н(е)ким сатса ве

алса т(а)вар къ(а)раылкъы къул къараваш сатса ве алса хардж хараджат т(а)мгъа

т(а)ртнакъ алмасунлар баса туз арабалары ашлыкъ озь арабалары Къырымгъа

К(е)феге барса арабаларындын т(а)мгъа т(а)ртнакъ алмасунлар къ(а)бакъджылыкъ тип

къ(а)ракъоллукъ тип тилемесюнлер хефт-и ек амельдарымыз тип

къап харджы пулкузхакъкъы тип тилемесюнле(р) алмасунлар ким ким эрсе

тартуп зур б(и)рле хич не эрсесин алмасунлар къаюма тюрлюк яндын

булса кюч б(а)сынч ёнгъуч захмет зулм аван (?) къылмасунлар ташф(ы)рудын

ат б(и)рле ичкерюдин кеми б(и)рле юрююп базиргянлик къылып сатыгъ алыгъ

юриген ильчи ёлчыларынъа ашкъан баргъан ёлавчы

юр(ю)тючилеринъ къушчи парсчыларынъа к(е)мичи кюпрючи

кичючилеринъе ички кентлеринъ хирфет агъаларынъа

ташкъы с(а)ла къунумнынъ иль къартларынъа къаюма тюрлюк амель

иш узьре юриген к(и)шилеринъе коп иллерге коп

кишилерге барч(а)гъа тюзюндже бильг(и)ле Бу (я)рлыгъны тута

тургъан Энкюрли Махмуд огълу Хеким Яхъягъа с(ы)юргъал

булуп т(а)рхан булсун тидимиз къайда тилерсе барсун

къайда тилерсе юрюсюн бу кюндин ильгерю ысакъ албан

алмасунлар мусамма салыгъ с(а)лмасунлар алмасунлар къолуш къулкъа

тилемесюнлер ч(е)рик *уф* тип захмет итмесюнлер къайда таки

булса икин й(и)ткин къылса хазир анбар тип къурт анбары

тип не эрсе тилемесюнлер алмасунлар ирдин хакъкъы тип боюнса

къылур бенде Къыркъ ерде ве Къ(ы)рымда К(е)феде ве Кирчде ве Там(а)нда ве Къ(а)бада

ве Къ(ы)пчакъда не ким м(е)нюм [м(и)нюм ?] хюкмюм йиткен й(и)рде ким ким эрсе бу Хеким Яхъядин

т(а)мгъа т(а)ртнакъ хардж хараджат тилемесюнлер алмасунлар тидимиз инч юр(ю)юп

тынчлыкъ узьре отуруп куни (тюни) ярлы т(и)рлигъин къылып б(и)зим уругъ аругъларымызгъа

шам сабахда гудувв-ю ревахда биш вакъыт н(а)мазда дуа ве алкъыш

къыла турсун тидимиз б(а)са юкъарда улугъ иш(и)нъни къ(а)рап ни ким тюрлюк

сёзи булса отюне турсун тидимиз б(а)са булаю тургъач эрип (я)рлыгъ

уз(е)рге къылып бу т(а)рхан къылгъанымыз Хеким Яхъягъы кюч б(а)асынч захмет ёнчугъ

зулм аван тигюрген кишилерге не (я)хшысы булгъай къуркъарлар ирне

тидимиз тип тута тургъан алтун нишанлыгъ ал т(а)мгъалыгъы (я)рлыгъ б(и)рдимиз тарих

т(а)кук йылы с(и)киз юз илли йидикде й(и)тиди мубарек сафер айынунъ йиг(и)рми

алт(у)нчы кюн дюшенбеикюн Орда-йы муаззам Къыркъ ерде сарайда б(и)тин(и)льди

Къадылкъудат мевляна Садр-и Джихан отюндю Али б(а)хшы битиди.

Март 17 (эски эсапнен март 8) 1453 с.

БАЗЫ АЧЫКЪЛАМАЛАР

Хаджи Герай хан ярлыгъынынъ оригиналы Тюркиеде Топкъапы сарайы музейининъ архивинде 10724 номери алтында къайд этилип, анда сакъланылмакъта.

Махмуд огълу Хеким Ях'я — бу тарханлыкъ ярлыгъынынъ анкаралы Махмуд огълу Хеким Ях'ягъа берильмеси Анадолу ве Къырым арасында та о девирде озьара мунасебетлернинъ мевджутлыгъына делялет бермектелер. Лякин А. Н. Куратнынъ къайд эткенине коре, Махмуд огълу Хеким Ях'я ким олгъаны белли дегиль, онынъ акъкъында ич бир малюмат сакъланмагъандыр.

Мевляна Садр-и Джихан — Бу затнынъ Хаджи Герайхан сарайында энъ юксек руханий ве идарий бир левазимни ишгъаль эткени анълашылмакъта. Кендисине даир ич бир малюмат сакъланып къалмагъандыр.

Бахшы (кятиб) Али — Ярлыкъны къалемге алгъан Али бахшынынъ (кятибнинъ) аяты ве шахсиетине даир малюматлар сакъланып къалмагъандыр.

Эминек (Иминек) — Къырымда энъ буюк шахслардан бири.

Шах-мердан — Къыркъ-Ернинъ бейи.

Халиль — юз бейи.

Ахмед Ходжа Хаджике — Буюк Гумрюк башы.

Танъры Бирди — Къыркъеди-ернинъ бейи.

Огъланлар — Алтын Ордуда, Къырым ве Къазанда ханнынъ тахтны ишгъаль этмеген ве я эталмагъан огъуллары.

Къырым тюмени — Къырым мемлекети.

Даругъа — шеэр ве кой етекчилери; вали, полиция башы в саире.

Шахмердан — шахыс ады.

Мухтесиб — идареджи; низам козетиджиси.

Биткеджи — языджы, кятип.

Тамгъаджы — гумрюкчи.

Тарнакъчы — къантарджы.

Ясакъчы, яскакъ — верги; верги топлайыджы.

Къаланджы, къалан — топракъ; топракъ вергисини топлайыджы.

Бюкевюль — арттан кельген къуввет.

Бюкевюль черилери — къачакъларны такъиб эткен аскерлер.

Туткъавул — сынъыр мухафизлары.

Ёрткъан — атлы къыт'а.
Ёрткъан ясагъа — ёрткъан вергиси.
Чагъдаул — арттан кельген аскерий къувет.
Къара — сыгъыр, огюз киби айванларгъа денилир; айван.
Уф; эф — эв.
Сусун — инсан емеги.
Кюлюк — минильген ат, къошу аты.
Ылкъы — йылкъы, ат сюрюси.
Къараваш — хызметчи къадын, джарие.
Туз арабалары — Къырымдан туз алып кеткен арабалар.
Къап харджы — емек масрафы.
Басинч — тазыйыкъ.
Ёнчугъ — ыджытув.
Кичюджи — кечид мухафизлары.
Хирфет агъалары — санат эрбаплары.
Бильгиле — бильдириле.
Анкюрлу — анкаралы.
Сиюргъал болмакъ — вергилер азат олунмакъ.
Исакъ (ясакъ) — баш вергиси.
Къолкъа — эдие, бахшыш.
Эрдин (ирдин?) хакъкъы — ер акъкъы.
Инч — истираат; эминлик.
Такъукъ — тавукъ йылы (Къырымтатар айван такъвимининъ (бир цикл 12 йылдыр) 10-нджы йылы.

Тарханний ярлик першого кримського хана Хаджі Герая

В ім'я Аллаха, Милостивого і Милосердного,
з могуттю Єдиного та чудесами Мухамедовими
в силі одвічного Бога в країні Аллахового посланця Мухамеда,
моє, Хаджі Гераєве, слово
беям, сотникам та десяцьким, у тумені Великого Улусу,
а ще беям загону,
очолюваного Емінеком[1],
завідувачем (справ) Кримського тумена[2],
а ще беям загону в Кирк-Ері[3], очолюваного Шахмерданом[4],
сотенним беям під рукою Халіля[5], високим нащадкам Пророка, правознавцям,
вчителям богослов'я, суддям, доглядачам шаріату[6], духовним настановникам і суфіям[7],

---

[1] Емінек (зустрічається й написання «Імінек») — впливовий кримський мурза з роду Ширинів.

[2] Тумен — військовий підрозділ, який налічував близько тисячі вояків (те, що й полк). Слово «тумен» уживалось і як адміністративно-територіальний термін. Тут «Кримський тумен» означає Кримський край.

[3] Кирк-Ер — місто поблизу Бахчисарая. Відоме також під назвами Джуфт-кале, Чуфут-кале.

[4] Шахмердан — ім'я бея з Кирк-Ера.

[5] Халіль — ім'я сотника.

[6] Шаріат — збірка мусульманських правових регул, заснованих на Корані.

[7] Суфій — прихильник суфізму, містичної течії в ісламі, яка проповідує злиття з Богом через аскетизм.

писарям дивану[1], митникам та урядовцям, що наглядають за вагами і підпорядковані

чільнику Великої митниці Ахмедові Хаджі Хаджіке,

а ще митникам та урядовцям, що наглядають за вагами в Киркеді-Ері[2], яких очолює Тенгрі-Бирді,

збирачам коморного податку і збирачам ясаку[3] та податку, що йменується «калан»[4],

нехай не вимагають, на підставі документа кажучи, на вояків, вартових державних дозорних веж;

кажучи, на прикордонників та сторожу брам;

кажучи, податок на військо, збиране для наскоків, кажучи, на тилове прикриття й охорону;

кажучи, податок на серпи; кажучи, податок на зацілілу дрібну рогату худібку; кажучи, на розміщення худоби;

нехай, уселивши в домівку на постій, не беруть примусово повинності улюфе-сусун[5], і за доглядання великої рогатої худоби, і за фураж для неї;

нехай не вилучають гужових биндюгів для возів та скакунів для кінноти, і що б він не продав,

і що б не купив, нехай не беруть з нього податку харадж, митного

і вагового податку. Якщо його валки возів прибудуть з сіллю та збіжжям у (міста) Крим,

Кафа, нехай з його валок не беруть митного

і вагового податку; нехай не вимагають, кажучи, на охорону брам,

на варту;

нехай не вимагають, не беруть, кажучи, сьому частину — податківцю нашому, хто б той не був —

анічого примусово не брати, по який бік

не було б це —

не чинити

обтяжень йому,

---

[1] Диван — рада з вищих сановників.

[2] Киркеді-Ер — місто, назву якого ідентифікувати поки що не вдалося. Можливо, це колишня антична Керкінитида.

[3] Ясак — данина, державний податок.

[4] Калан — додатковий податок за землекористування.

[5] Повинність улюфе-сусун — плата за харчування.

тиску на нього,
ображань,
труднощів,
знущань.
Про цеє звідомлено чимало країн, чимало
людей, що із зовні та із внутра
кінно й корабельно торги провадять,—
вістових посланців,
посилальників поштових гінців, сокільників, барсівників[1], корабельників;
урядовців, що наглядають за мостами й переправами, цехмистрів ремісницьких, що в містах внутрішніх;
старійшин сіл та літніх кочувань на пасовища зовнішні;
тих, хто в якійсь справі десь їде;
всіх у повній згоді з правом:
дарувавши держателеві цього ярлика
анкарцеві Хекіму Ях'ї[2], Махмудовому сину, звільнення від сплати податків, ми сказали: нехай він буде Тарханом, нехай їде куди хоче,
заїде куди хоче і, починаючи від цієї днини,
нехай не беруть з нього головного податку й ханського податку, нехай на нього не накладається і не стягується додатковий податок,
нехай не вимагають од нього подарунку і візитових дароприносин, нехай не оклопочують, кажучи, на розквартирування війська, а також
де б він не сподіяв засіву
і що б то не було — нехай не вимагають, не беруть у нього, кажучи, ціна за комору, кажучи, курт комори[3]; нехай покірливі підданці —

---

[1] Барсівник — доглядач піймaних на ловах барсів.

[2] Ях'я Хекім Махмуд-оглу був, очевидно, купцем з Анкари, і даний ярлик свідчить, що в XV ст. між Туреччиною та Кримом уже існували певні зносини в політиці, економіці й торгівлі.

[3] Курт комори — рідкісний вид побору. Судячи з кореня слова курт, це, можливо, відсоткова сплата міняйлові за розмін або маклерові за посередництво в торговельній оборудці. Чи не звідси походить поняття куртажу — комісійної винагороди за посередництво.

раби в Кирк-Ері та (містах) Крим, Кафа, Керч, у Тамані, Кабі[1] і Кипчаці[2] —

скрізь, куди сягає влада моя, не беруть у цього Хекіма Ях'ї (податку) з землі, кажучи, відшкодування

митних, вагових (витрат), податку-хараджу; аби він, пересуваючись у безпеченстві та вікуючи вік у спокої,

забезпечуючи життя бідняцтва, постійно — ввечері, з рання до полудня,

під час п'ятьох намазів читав молитви за прадідів наших, за нащаддя, вихвалював їх.

А ще ми сказали: допильновуючись якоїсь справи на верхах, що б він не захотів —

нехай будь-коли просить. І надалі,

якщо хтось, як записано в ярлику, чинитиме цьому Хекімові Ях'ї, котрого ми зробили Тарханом, принуку, утиск, образу, шантаж —

хіба тому добро буде?!

А ще ми сказали: ми видали цей із нішаном[3] золотим і тамгою[4] яскраво-червоною ярлик на руки йому, щоб боялись.

Написано в році Курки, який є вісімсот п'ятдесят сьомим,

у двадцять шостий день благословенного місяця Сафар, у понеділок, у великому війську Кирк-Ера, в палаці.

Клопотав про цеє кадій казіїв Мевляна Садр-і Джихан, а писав Алі-Бахші[5].

17 (за старим стилем — 8) березня 1453 р.

Переклав *Микола Мірошниченко*

Окремі зауваги. Оригінал виданого ханом Хаджі Гераєм тарханного ярлика зберігається в архіві стамбульського музею Топкапи за номером 10724.

---

[1] Каба — Кабарда, місцевість на Північному Кавказі.
[2] Кипчак — Великий кипчацький степ, Дике поле (гуляйполе).
[3] Нішан — каліграфічно виведена напочатку ярлика монограма з іменем хана.
[4] Тамга — знак, різновид гербової печатки.
[5] Бахші — писар.

Османлы девлети садразамы Са'адеддин эфендиге султаннынъ ханъа язгъан мектюбине джевабы

Нейийр-и а'зам-ы сипихр-и кемаль, дюрре-и дюрдж-и джах-и джелял, эфдаль-и фадылан-ы девр-и заман, экмел-и кямилян-и кевн у мекян, садр-ы мюншерих-уль-хюлкъадри, махфил-и керамет у эфдаль, ахтер-и са'д матла-йы саадет у икъбаль, фазл у мерафет эркяны-нунъ садр-ы диваны, миллет-и дин-и ислямынъ мю-шир-и азым-уш-шаны (эль-мехеймен бима ве джебет-и та'зым), хадже-и падишах-и хефт икълим (неввер Ал-лаху кемалехху би-эс'ат-ит-тевали ве саввер Аллаху ама-леху би- ахсен-ил мевакъы') хидмет-и аляларына баде вю фюр-уд-дуа, махасал-и мюддеа будур ки, наме-и ытаб-амиз-и джихад-енгиз-и падишахи ки, мееврид-и зюнун-ы мюкеддирет-ус-сафа ве мюмкин-и шеваиб-и мухиллет-уль ахду ве-ль вефада саних у ляйих олмуш иди. Хийни азимет-и гъаза ву джихад ве эсна-и са'й-и иджтихадда кенюзюль-аятюль-ваид назиль олуб, меза-мини-и шехадет айети муталаа олдукъда, эр арфинден мир'ат-и къальбе сюввер-и техеввумат мюнджели ве хер келимесинден хатыра энва-и инкисар мютевиль олуб, баст олунан мукъаддиматын хер бирине тасадды-йы джеваб рей-и севаб гёрюльди.

Эввеля, заман-ы шита хюлул иделжек инсимад-и нехре таликъ, таликъ-и би-ль-мухал олмадыгъы къальб-и сыддыкъ тасдыкъ идер, ве эгер мюджеррет

узр-ю бахане мурад олунса, умумен ʽаскер-и татар махалл-и ʽубура издихам идюб, мюстахкем олан мешраʼу меарибе шитаб, ве Джебелай нам махалле дегин он кюнлюк месафедир — саʼй-и би-иртияб итмек не лязым иди? Лякин умур-и мемлекет у темшиет иджрасы бир вакъта мерхун, ве къаза ву къадер эсрары генджине-и махсундур — себеб-и теʼхири Рабб-и къадир билюр, зимам-и ихтияр Рабб-и мухтар элиндедир, назым:

Хайр у шерр джюмле Хакъкъа раджиʼдур,
Кимсенюнъ ихтияры эльде дегиль,
Эльдеки ихтияр джузʼидюр —
Лейх ол дахи эр амельде дегиль.

Санийен, джаниб-и Аситанеден гемилер талеб олунуб, гемилер кельдикде, шимди ʼубурунъ махалли дегиль дию озюр эттигимиз озюр олмады дию ишʼар буюрылмуш. Мукъаддема бу джанибе гёндерилен къадыргъалар гелиб, васыл олуб, ликин гечит гемилери олмаюб, мюджерред къадыргъалара ʼубур олунмагъа заман тенк олуб, Таман ве Керш джаниблерин юзь паре гемилер гетирилюб, къадыргъалара сердар олан Мурад Бекке теслим олуныб, къадыргъаларла махалл-и ʼубур олан Озюʼе гелюб дурмаларына мютеракъкъиб икен, зикр олунан гечит гемилерине текайюдми олунды, веяхуд къайд-ы темахла ытлакъмы олундылар — текрар гемилере варылуб, гетирилмеси мютеассир, ве анлара Ханкирманынъ онъюнден ʼубур мюйессер олмаюб, биззарур авдет лязым гельмиш иди, назым:

Та дер нересед — ваʼде-и эр кяр ки хест,
Суди надихед яры-и эр яр ки хест.

Салисен, Рюстем агъайы гёндермек маʼхуд икен — гёндерилмедиги базы тевеххуматы мурис олмуш дию буюрылмыш. Мукъаддема Рюстем агъайы Эрдель суюна ирсал итдикде сердар джанибинден бу иззетгяхларына мектюб варид олуб, «Эрдель асыл падишах-и алемпенах хазретлерине даʼва-йы итаат идюб, инкъияд узьредир — кендю джанибимизден бир адем гёндерюб, садакъат у хиянетин маʼлюм идинесиз» — дию буюрылмыш. Рюстем агъа ол ишарет мюджибиндже гитмиш иди.

Ба'деху Рюстем агъа иле ол джанибден гелен элчи ки — гелюб бу иззетгяхларына васыл олду, Аситане-йи Са'адет тарафына гёндерилмек къасд олундыкъда мезкюр эльчи: «Дер-и Девлете махсус эльчилер гитмишдир, биз Аситанейе вармагъа мемюр дегилиз» — дию иба идюб, эльчилере икрах мюнасиб олмамагъын, бу веджхиле муфассал арз идюб Хандан Агъа бенделеринин̂ адеми иле гёндерильмиш иди. Рюстем агъанын̂ вармадыгъына себеб бу олду.

Раби'ан, бундан сонъра эмр-и Худавендикяра имтисал олундыгъы такъдирдже: «ба'де хараб-иль-Басра нейи мюнтидж олур» — буюрылмыш. Бу келям-и мюрис-уль-мелялин̂ эсери макъсада теведжджюхден мани', белки рафы-и асар-и менафи' олмушдыр. Алельхусус бу итираз дахи варид олур ки – чюн ки бу имсалин̂ нетиджеси олмаз — бу къадар захмет иртикъабы неден лязым гелир? Сиййема — гирю иззетгахларына бахс у тергъиб ве сефер мюджерред та'зиб олундыгъы вюзух булуб, бейт:

Не ра'йым бегендин̂, не озюм къабул,
Мелюлюм, мелюлюм, мелюлюм, мелюль!

Бильджюмле мюшеррефе-йи шерифелери олан ибаратын эр бири зымнында бин̂ гюне ытаб, бельки муфассал нидже фасл-уль-хитаб вар икен, мюджавебе баис-и татвиль-у-тасди' олмагъын назм-ы меани интизамларына тетеббу' олунмакъ эвля ве мюшир-и ишарет-и ытаб иртисамларына тефассы итмек енсеб-и ахра гёрюльди…

Відповідь Хана Ґази Ґерая головному візирові Оттоманської Порти Саадеддінові-ефенді

з огляду на султанів лист, де хану висловлено докори за нез'яву з військом як належало б за приписом

Сонцеві неба досконалости, перлині в перлівниці високої посадовости і звання, найдоброчеснішому з доброчесників часу нашого, чільникові зібрання характерників та любомудрів, доброму знаку сходження радости й талану, голові ради освічених та зрілих, достославному вожатаєві народу віри ісламської, порадцеві падишаха семи кліматів (о Аллаху, освіти його шлях до щастя, і змалюй, о Аллаху, його діла як окрасу вишнього становища його!), а по цих молитвах на Вашу честь — суть звернення нашого в тім, що падишахів лист із докорами, обіпертими на підозри у ймовірності кривословія нашого та покликаного благоденство наше перетворити на глибокий смуток,— досягнув-таки мети.

І от, у пору ґазавату й джихаду, коли скарби слів дійшли до нас і коли змисли слів поучальних вивчено було,— кожна їх літера в дзеркалі душі відбилася картинами жахів, а слово кожне обіймило серце розчаруванням, й одтоді на кожен абзац листа згаданого дати відповідь — добромисним визнано.

По-перше, серед зими крига на річці унеможливлює переправляння — це будь-яке серце щире потвердить. І коли мова лише про вибачення наше та пояснення, то ми, поспішаючи на шлях служіння, військо татарське

в неабиякому численстві біля переправи скупчили, проте чи потрібно було таку сумнівну ревність виказувати, якщо відстань до місцевости, що зветься Джебелай, становить десять днів?.. А виконання справ держави пов'язано ж із певним часом, і таємини долі та випадковостей — це ретельно прихований скарб, і причини зволікання в справах тільки Господеві всемогутньому знані, адже повід гнуздечки бажань наших — у руках Всевишнього, звідси й вірш:

Добра і зла уділяє Аллах,
Наша воля не в наших руках,
Дуже мало од нас залежить
Навіть в дуже малих ділах.

По-друге, коли з боку Порти Високої надійшли запотребувані судна, то ми, сказавши, що «зараз ще заранувато переправлятися», перепросились у них, одначе нас повідомили, що вибачень наших не прийнято. Дарма, що не судна переправчі прибули, а галери-каторги, та й часу на переправляння галерами виділено в обріз, ми все ж таки сотню кораблів провели до Тамані й Керчі, здали командувачеві галерами Мурадові-бею і вже на галерах тих допливли до Дніпра, де й чекали зручного для переправляння моменту, і тоді чи то згадані судна між собою не поладили, чи то через жадобство справу занехаяли, а тільки вслід за суднами піти й знову привести їх — годі було, отож переправитися близько Ханкермана не поталанило, довелось повертатися, звідси вірш:

Якщо незмога руками дістати, обіцянка чину — примарна:
Тут допомога друга і брата буде даремна й марна.

По-третє, [в султановім листові] говориться, що нез'ява Рюстема-аги [у Стамбулі], хоч туди було обіцяно одпровадити його,— викликала настороженість. Одначе коли ми виряджали Рюстема-агу на Ердель[1], у наше розташування довезли саме листа від воєначальника, де звідомлялося, що Ердель, який змагався був за своє непідданство їх Величності пади-

[1] Ердель — турецька назва Румунії.

шахові, прихистку світу, зараз уже готовий скоритися, а нам годилося б послати людину нашу на вивідини щодо його вірности чи зрадности. Рюстем-ага за цією вказівкою й вирушив, і невдовзі вернувся, а разом з Рюстемом-агою в розташування наше прибув посол звідтам, а коли ми намірились були одпровадити його до Порогу Щастя, то посол отой став одмовлятись, кажучи, що вже інших послів одрядили до брами державної і що їхати до Порогу він не уповноважений. А позаяк приневолювати послів не достойно єсть, то з детальним звідомленням нашим одпровадили до Хандана-аги людину сього раба — ось причина того, через віщо Рюстем-ага не поїхав.

По-четверте, [в султановім листові] говориться, що коли ми й надалі не виконуватимем усе належним чином, то, за образним висловом Повелителя, на сопілці буде зіграно мелодію «Руйнування Басри». Змисел цього вислову, що викликає лише смуток, означає позбавлення прихильности,— можливо, це тільки висохудожній вираз. Одначе, нехай [до відома їхнього] передовсім дійде незгода наша, позаяк наведений зразок образности очікуваного наслідку не дасть,— то чи варто завдавати собі труду очікування?.. А тим паче, коли ясно, що суперечка з нами, як і спонукання нас, будуть такими ж болісними нам, мов пораненій животині похід. Звідси й вірш:

Вибачань моїх, пояснень — не хочуть почути,
Я в засмуті, я в засмуті, я в тяжкій засмуті!

Притьма в їх усіх виразах славних підрозуміваються тисячі різноманітних осудів та вигуків, і одповідь на кожний з них — триватиме довго й утомливо, отож бо ми й поклали собі вибудувати її, ту одповідь, у поетичний ряд, і таким посланням відказати на всі докори…

Переклав *Микола Мірошниченко*

Учюнджи Ислям Герай Ханынъ тарихы

Сеферлер китабындан

Бисмилляхирраихманирраихим,

Хамд у сена-йи би-гъае ол ваджибу'ль-вуджуд фай-из'ль-джуда ки аб-ы хюсам-ы хун-а'шям селятин-и дин-и метин иле наире-и бугъза вю кин-и а'да-йы бед-айы-ны итфа вю тескин идюб, ше'айир-и шерайы'-ы Ресюль-и мюбин у сюнен-и сенен-и Сейидю'ль-мурселине къа-рар у темкин вирмеден руй-ы земини хали къылмады ве дюрер-и дюруд-ы биля нихае ол сахиб-къыран-ы икъ-лим-и джюдун Равза-ы Мутаххар у юмеркъад-ы мунев-верийне олсун ки, *«Иннâ бенийе'с-сейфи»* фехвасынджа тигъ-ы би-дирыгъ-ы гъарра вю джихад иле дару'ль-мюльк-и дияр-ы кюфр у фесад-ы фетх у эсас сарай-ы асям у эрджасы хедм идюб'и'лям-ы зафер-энджам ис-лям'ы зирве-и а'ля-йы сатх-ы семада насб эйледи ве Ридван у Гуфран дженаб-ы хазрет-и Рахман хер лахза вю хер ань аль у сахябы узерине олсун ки, *«Эшиддâ'у 'але'ль-кюффары рухама'у бейнехюм»* та'риф-ы шан у тавсиф-ы сюмувв-ы мекянларыдыр.

Бу факъир-ы фюру-майе вю хакъир-ы за'йфу'д-ди-райе я'ни бенде-и дирине Эль-Хадж Мехмед кемине са-бикъа мюнши-и диван-ы хакъаний вю эба 'ан-джедд бен-де-и эфкенде-и аситан-ы Ченгиз Ханы олуб бир муддет завиуе-и 'узлетде къарардан сонъра ол аситан-ы хюма-ашиянынъ химмет у шефа'атларыйла юзь элли акъче

къазя иле бехре-менд олдугъу эснада хазрет-и шехиншах-ы малик-и рикъаб-ы сипихр-къадр у хуршид-и рикъаб-ы егяне-и ханедан-ы хани ферзане-и дюдман-ы Ильхани мюеед-и би'н-насру'ль-'азиз гюзиде-и аль-и Ченгиз хюсн-и тедбири дюшман-ы дине фитне энгиз у тигъ у тири джигер-гях-ы кюфара хюн-риз ма'реке-и эсджада микъдам-и на-гириз олан Султан ибн Султан Ислям Гирай Хан ибн Селямет Гирай Хан ибн Девлет Гирай Хан ля-зялет-исима-ы девлете бекевакъибу'ль-'азамете ве'ль-джеляль-и мюзеенетен вю асяр-ы уббехете 'аля сафахаты'ль-кяинат у мубеенетен би'д-девлети ве'ль-кемаль назар-ы мерхамет-гюстерлерийле бу 'абд-ы хякистери пистер-и истирахата дюшюрюб заман-ы ферагъатимде ол сахиб-къыран-ы заманынъ ибтида'-ы джюлуз-ы девлет-ме'нусларындан хер мях у сял махтяб-ы девлет у иджляллери теся'уд у кемал узьре олуб би'ль-джумле дердж-и джихан-ы джелялетин джевхер-ферди вю бурдж-ы асман-ы са'адетин ахтер-ы са'дий олдукълары гюнь гиби рушен у нам-ы шерифлери иле сахифе-и шехнаме-и Ченгизиян му'аввен олмакъ бабында везир-и Аристо-назир Асяф-ы серир-и саибю'т-тедбир-и мюшир-и шир-эфкен мемялик-кюса вю кишвергирлери олан Сефер Гъазы Агъа дяме би'ль-меджду'ль-'аля хазретлеринден бу хакир-и пюртакъсире хитабен ишарет-и бя-бешяретлери садир у варид олмагъын хер ченд бу хакир-и мюстемендин за'ф-ы къувввети хер джихеттен кемал-ы къуветде вю къылет-и къудрети вюджухла нихает у кесретде олуб этвар-ы няхенгяр-ы рузигяр-ы геч-рефтярын уббе'ет вю азяры дерун-ы джан у магъз-ы истихване кяр идюб не такърире истибар у не тахрире икътидар къалмыш иди амма къальб-и мюрде вю къалиб-ы эфсердее ол дженаб-ы Джибриль-дем у Хазрет-и Хызр-ы къадемин ферман-ы 'алишанындан рух-ы тазе вю равх-ы би-эндазе хасиль у василь олуб тути-и зебан къафес-и тенг-и дехянда берг-и назян гиби пежмюрде олмуш икен мюрде-и неим-и эльтаф-ы 'амимелеринден гонча-ы нев-ресиде сыфат-ы мефтюх у хандан олуб бульбуль-и шуриде мисаль фи'ль-халь агъаз-ы дастан эйледи.

Имстисален ли-эмре'ль-'алий ол эмре иштигъаль олундукъда бу джериде-и джедиде вюбу фериде-и мюфиде беря-йы тейсир хыфз у факърир меркум-ы ракъам-ы къылкъ-и тахрир

олдукъда не мутаввель мисль у не мюджмель махалл олуб татвиль у итнабдан иджтинаб олунды ки сухенде-иджяз макъулеи и'джяздандыр *«хайру'ль-келям ма къалле ве делле»* умид-и эфкяр-ы 'абид олдур ки мюстахсен тыба' у макъбуль-и исма' ола.

«Бихакъкъы'ль-мелики'ль-а'ля инне'ль-ань эзкюру'ль-макъсюде би'н-небийи'ль-Мухаммеди'ль-Махюди'ль ляхюмм-ме салли ве селлим 'алейхи ве алихий ве эдж'алхю хадиен лена бикемалихи джемалихи».

ВАСЫЛ ШУДЕН ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН БЕ-МАХРУСЕ-И КЕФЕ ВЮ ДЖЮЛУС-ГЕРДЕН ТАХТ-Ы ЧЕНГИЗИЙ ДЕРР-БАГЪЧЕСАРАЙУ'ЛЬ-МАХМИЙЕ-И ХАМИЙЕТ 'АНИ'ЛЬ-БЕЛИЙЕ

Сене эрб'а у хамсин у эльф мях-ы джемазие'ль-эввелийсининъ гурресинде афитаб-ы'алем-таб девлет-и кяхире вю мях-ы джихан-эфруз салтанат-ы бахирелери вилязт-и Къырым'ын махрузе-и мансуреси олан махмийе-и Кефе узеринде матла'-ы ферр у девлет-и шехиншахы вю машрикъ-ы фетх у нусрет-и на-мютенахийден тали' у лями' олуб ряйят-ы зафер-аят-ы нусреваний дяру'с-салтанату'ль-'алийе Багъчесарай-ы бехиштарай савбына кешиде къылынуб учюнджю гюню 'асякир-и татар-ы саба-рефтаре умера'-и ширинден Къутлу Шах Мырза нам бир дилир-и джихан-гирий сер-'аскер у сердарлыкъ хиль'атийле сер-эфраз идюб вилязт-и Московуз узерине акъин ферман олундукътан сонъра бешинджи гюню девлет у икъбаль у са'адет у иджляль иле тахт-ы 'алий-бахт-ы Ченгиз Хан узере джюлус-ы хюмайунлары вакъи' олуб этраф-ы мемалике сыйт у седа-йы къахраманийлери иришмекле руй-ы ахбаб сюрур-ы там иле рюшен у табнакъ у эндам-ы а'да ли'ам-ы хавф у хашиет лерзенакъ олмуштыр.

Хакъкъа ки ол гюн руз-ы 'ыйд-ы са'ид иди ве джемийет-и кибар у сигяр иле чюн руз-ы махшер махалль-и ва'д у 'ыйд иди кяффе-и 'ибад хулус-ы и'тияд ол гюн теджкид-и би'ат идюб умера'-ы 'изам невазиш у ихтирам у 'амме-и энам ол гюн наиль-и мерам олмушлардыр.

ʼАЗИМЕТ-ГЕРДЕН ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН БЕ-СЕФЕР-И ЗАФЕР-МЕʼАСИР БЕ-НИЙЕТ-И ТАЛЯН ВИЛЯЕТ-И ЧЕРАКИСЕ

Хуляса-и келям хазрет-и падишах-и зафер-пенах фелек-къадр энджюм-сипах тахт-ы ʼалий-бахтларында шад-гям олуб бир вефкъ-ы мерам ʻыйш у нуш-ы кямранийде мухассалуʼль-амаль веʼль-эмалий олуб ульке мерасим-и джелийле-и салтанат у ферман-рянийдир кема енбаги иджра вю умур-ы мемлекет у ахкям-ы шерʼийее кема хюве хакъкъа текмиль у истихкямда икен сер-агъаз дастан-ы диль-ситан олан серийеден ахбяр-ы сярре-и нусрет у фетх гелюб етишюб ахяли-и мемлекет-и Къырым хайли заман иди ки гъанимет юзюн гёрмеюб ибтидаʼ-и девлетлеринде угъур-ы хюмаюнлары кюшаде олдугъу нюмаян олмагъын халкъ-ы ʻалем шадуман у руй-ы ʻаскерий хандан олды.

Хакъкъа ки бир мертебе Москов эсири чыкъмышдыр хумс-ы гъанаимден фараза ʻашры алындыгъы такъдирдже бинъ реʼс эсир-и хумс намына алунуб эксери халкъкъа ихсан олунды ве бильджумле ʻасякир-и нусрет меʼасир татар-ы саба-рефтар салимин у гъанимин гелюб бу къадар фютухат-ы джелиле вю юз акълыкълары олуб мукъабеле ве мукъателе-и аʼда-ы дин юзюнде бир фердин ругъямы дахи гёрюнмемиштир.

Эльхамдулилляхи Теʼаля ибтидаʼ-ы джюлус-ы хюмаюнлары эснасында халкъ узеринден мезялими дефʼ у мешахир-и рузгярдан бир зялими рефʼ иле халкъ у аʼлеми месрур буюрдукъларынын семересидир ки ниче мюддет ʻасякир-и татарʼын къылычлары кесмеден къалмыш икен ибтидаʼ-и газяларында химмет-и хюма хемтялары иле къылычлары кескин ве угъур-ы хюмаюнлары кюшаде олуб руз-бе-руз мях-бе-мях сял-бе-сял теракъкъий вю кемал узере асяр-ы джелядет у хер тарафтан дахий фетх у нусрет хювейда олду.

Бу эснада хенгям-ы шита иришюб Черакисе диярына сефер-и хюмаюнлары икътиза итмекле сене-и мезбюре къанун-ы эввелийнин ибтидаʼ гюню саʼадет у иджляль у девлет у икъбаль иле биззат саʼадетли хан-ы ʻалишан Искендер-нишан хазретлери раят-ы фетх-аят-ы хюсреванийлерин савб-ы Черакис

у Кюхистан кешиде къылуб дяру 'с-салтанату'ль-'алийелеринден теведжджюх у 'азиметлеринин единджи гюню шиддет-и шита вю хиддет-и серма олмагъын ёлларда олан энхар мюнджемид олуб бир мертебе ишлери ашян гельмищдир ки къабиль-и та'бир у мюмкин-и тахрир дегильдир къаль'а-и Керш иле Таман мабейни Бахр-ы Сиях'ын он докъуз миль богъазы олуб саир заманда би-нихайе олунуб 'асякир-и ислям йигирми гюне дек 'убур-у мюрур идемезлерди би-эмрилляхи Те'аля угъур-ы хюмаюн-ы сахиб-къыранийде ол дерья-йы 'амик мененд-и сенг-и 'акъикъ эфсерде вю сехд олуб гюя ки бахр узере ахен-пуладдан бир джиср-и 'азим узеринден мюрур иттилер хасыл-ы келям бир айлыкъ месафейи бир хафтада къат' идюб седд-и рях олан энхар-ы а'зам у бахр-ы би-гиран ях-бесте олмагъла берр-и беябан-ы этраф у экняфы кюшаде олмагъын маль у меналь у эфталь у 'ыйял-ы Черакисе-и пюр залял тафиль у риджаль туване-меджаяль олуб би-хадд дживары чюн хаварий ве ля ю'ад у би-къыяс веледан хем-чюн гылман алынуб он ики гюнь ичинде гъанайим-и хаканиеден би-нихайе дюхтер-и пакизе-ахтерлер у ман-ру гылман у хюбруян аситан-ы девлет-ашиян-ы селятин-и Али 'Осман'а хедая вю пишкеш ичюн джем' у тахсиль олунуб Багъчесарай-ы бехишт-арайя вусул булды.

Ве умера'-ы Черакисе'ден Хакъ Чумакъ нам бир намдарийнин аситан-ы Ченгизияне нев'ан мухалефет у баз-гешти себкъ итмекле нидже деф'а къасд-ы интикъам иденлер фырсад буламамышларды ол эснада атеш-и кяхр-ы къахраманийлеринден сузан олуб руз-ы хаяты шям у мюддет-и 'омри тамам олды ба'дехю саир умера-ы Черакисе'е хавф у хашиет мюстевлий олмушдыр ки та заман-ы истиля-йы Тимур Ханы'ден бери кимсее сер-фюру итмеен Черакисе сеглери вю даман-ы кух-ы Эльбурз'у тахассун иден таваиф у милель-и мухтелифенин джеми'ан беглери та Бабу'ль-хадид ки Демур-къапу димекле ма'руф дербенд-и мешхур у Бахр-ы Сияхла Бахр-ы Кульзюм'юн бейнинде седд-и 'азимдир би'ль-кюллие Дагъистан халкъы къабза-и тесхире гируб 'атабе-и алийе-и девлет-медар-ы хакъанийе баш уруб 'арз-ы 'убудийет у ита'ат идуб у хер бири хасбе'ль-макъдур пишкешлер чекюб би-хадд у би-къыяс эбкяр у 'араис 'арз итдилер.

Ве бильджюмле кемине гушмаль у кемине истималетлер вирилюб ол къыш дияр-ы Черакисе'де къышланув эввель бахар-и худжесте асярда 'авдет у би-хадд у би шумар джевари-и перимензар у мях у муштери эсирлер иле салим у гъаним дару'с-салтанату'с-сенийелери олан Багъчесарая нюзул буюрдулар.

ИЛЬТИДЖА-НЮМУДЕН МИЛЬНЕСКИ ХАТВАН БЕ-ДЕРР-И ДЕВЛЕТ-МЕДАР ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН У ПУЗЕШ ФЕРМЮДЕН ИЛЬТИМАСЕШ

Тарих-и сене себ' у эльф зилька'десининь гурреси гюню иди ки ибтида-и девлет у везяретлери зухурунда джеми'-и лешкериян бирбирийле мусялеха вю мусафеха идюшюб хер бири диль-и ба-гъылл-ы кюдурат-ы кинеден саф итмекле умера у лешкериян иттифакъ у мусафат узере олуб гюя ки мях-ы нусрет у шемс-и девлет михакъдан чыкъуб афитаб-ы алемтаб-ы 'ыззет-гумам нифакъдан къуртулды 'алем рушен у руй-ы лешкериян дахий шадман у шенъ олуб шимдиден сонъра мюттефикян а'да-йы бед-айын дин-и мюбин узере гъаза вю джихада иджтихад-ы эхемм-и мюхиммат-ы дин у девлет идюгю мюберрехендир дею гъаза къылычын хамайиль-вар бенде-и меян-ы химмет-и сахиб-къыран-ы заман итмекле тахриз у джид у джехд буюрдулар.

Ве Тогъай Бегъ нам бир мерд-и сахиб-и хюнер у руз-ы вегяда шир-и нерри лиайкъ мухафаза-и серхаддир дею серхадд-и Ферах-Керман эмаретийле сер-эфраз у сер-бюленд буюрдулар.

Бу эснада лех виляетининъ оджакълыкъ бегълери вю 'азиму'ш-шан гечен намдар сеглери Озы серхадд-и мемаликининъ къазагъы кефересийле 'адалет узере олуб би'ль-кюллие Озы Къазагъы'ны реф итмек ниетине 'аскер чекюб гельмек тедарикинде икен Озы къазагъы'нынъ сердар-ы сер-эфразы олан шир-и сахиб-и намус у седжи-и эрбаб-ы накус Мильнески нам хатван ки джибиллетинде шереф-и ислямла мюшерреф олмакъ исти'дады олуб хидает-и хад-и би-зевале мазхар оладжакъ мубариздир ола ки ислям мюессер ола мезбур Мильнесли бир сахиб-и гидрак-и бахадыр-ы би-бакъ олмагъын *'адавет-и*

динийе-и сабикъасын гонъюльден чыкъаруб бе бильджумле дженаб-и сахиб-къырание ильтиджасы эмр-и зарурий олдугъы такъдирдже имдад у му'авенет риджасыйла эльчилер гелюб 'арз-ы 'убюдийет у изхар-ы 'аджз у тазаллюм эйледиклеринде дерр-и девлет-медар-ы Ченгизияне ильтиджа иденлерин хер не къадар 'адавет-и сабикъа вю джериме-и салифеси дахи олурса дамен-и 'афв-и местур буюурулуб хусуль-и мерамына вусуле ихтимам-ы ресм у айын-и шабан-ы пишин олдугъындан гъайры бу аситан-ы хюма-ашияна махсус мергъуб у макъбул хаслет-и падишане вю 'адет-и керимане олмагъла мезбур Мильнески нам хатванын халине мерхамет буюурулуб 'атабе-и 'алийемизе юзь сюрюб 'арз-ы 'убудийет иденлер кяфир дахи олурса душманларына хакир у зебун олмакъ ляйыкъ у сеза дегильдир деюю бер-веджх-и исти'джял умера'-ы татар-ы 'адувв-шикярдан бир ниджелерин имдадына ирсал ве мюшарун илейх серхадд-и Ферах-Керман мухафазасында олан Тогъай Бегъ'и сер-'аскер у сердар насб у та'ин буюруб ве 'але'ль-'ыкъаб биззат хазрет-и падишах-ы Сулейман-серир Искендер-назир хазретлери дахи сефер у гъаза мюхимматыны горюб эввель бахар худжесте-асярда джаниб-и а'дая бир ниет-и гъаза вю къасд-ы кюффар-ы хакисяр-ы джихад къылыджын къушандылар.

ГЮФТАР-Ы ЭНДЕР ТЕВЕДЖДЖЮХ ФЕРМЮДЕН ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН-Ы ЗАМАН БЕ-ГЪАЗА'-И КЮФФАР-Ы ЛЕХ-И ДЮЗАХ-КЪАРАР У ХЕЗИМЕТ У ХЕЛЯКЪШЮДЕН АНЬ ТАИФЕ-И ХАКИСЯР У ЯГЪМА-ГЕРДЕН ВИЛЯЕТ-ШАН БАХАДЫРАН-Ы ТАТАР САБА-РЕФТАР У 'АДУВВ-ШИКЯР

Тарих-и сене саман у хамсун у элф реби'уляхиринин он единджи гюню ки иснейн гюню иди мин келимат-и Эседулля-хи'ль-гъалиб 'Али ибн Эбий Талиб радыйаллаху 'анх «*Фи'ль-иснейни ин саферте фихи тейуб би'н-нуджхи ве би'ш-шира'и*» ол руз-ы фируз у эс'ад-ы са'ат у эймен-и эвкъатда рабат-ы фетх-айат-ы хюсреваний вю а'лям-ы зафер-энджам хазрет-и

сахиб-къыраны дару'н-насру'ль-ызз-ы салтанатлары олан Багъчесарай-ы бехишт-аряй йа'ни мюстекярр-ы хиляфетлери олан сарай-ы амирелеринден мютевеккилен 'але'ль-Аллах ве муста'ийнан биллях-ы Те'аля хер тарафдан амин я му'ин садасыйла ду'алар у сеналар у Суре-и Фетх у Наср иле Ихляс-ы Шериф тилявет олунуб фукъара у зу'афайа тасаддукъат-ы кесире мебзуль олуб кемаль-и хузу' у хушу' иле джаниб-и а'да-йы дин узерине хулюс-ы нийет иле теведжджюх у 'азиметлери олуб хазрет-и сахиб-къыран-ы земин у заман ики рек'ат хаджет намазы эда вю риджаль-и гъайбден истихзар у сыдкъ у ихляс иле ду'адан сонъра биззат алят-ы харб у силях иле мюреттеб у мюзейен у мюселлах олуб семенд-бад пеймаларына чюн сам сювар сювар олуб ве кемаль-и 'азамет у вакяр иле емин у есар' у вюзера у вюкеля у 'улема у сулеха иле устюватр алайлар багълануб ве сафлар дизилюб авязе-и табль у кус дюньяя вельвеле вирмекле ол руз-ы фирузда Эльма Сарай нам махалль-и къарибде девлет у икъбаль у са'адет у иджляль иле нюзуль буюрдулар.

Икинджи гюню ол мензиль-и мюбарекде асайиш у отуракъ идюб бирадер-и кирамилери Къалгъай Султан я'ни къутб-ы фелек-и са'адет у емин-и дженах-ы салтанат Къырым Гирай Султан хазретлери бер-веджх исти'джаль-и истикъбаль ичюн гелюб наиль-и шереф-и мюлякъат олдулар.

Ве ол гюн 'азим джем'иует олуб сохбет у 'ыйш у нуш у мюшаверелерден сонъраа 'ле'с-сабах кус-ы рыхлет урулуб Бор Чокърагъы нам бир чай-ы сефа-гюстерде нюзуль буюрдулар мензиль-и мезбурда дахи бир гюн мекс олунуб мукъаддемат-ы фетх у нусрет бунда нюмаян олду.

Бундан акъдем шайкъалар иле Нехр-и Озы'е гелен учь бинъ бешюз нефер Озы къазагъы'нынъ бейнлеринде забит у рабитлери олан сексан нефер лех кефересини ту'ме-и шимшир идюб баш у бугълары олан учь нефер полковник та'бир олунур бинам кяфирлери къайд у бенд иле бирисининъ салифу'з-зикр олан Мильнески нам хатванларына гетирюб ики нефер полковники дахи мюшарун илейх олан мерд-и мейдан-ы вегя Тогъай Бегъ'ин адемлерине сюдде-и сенийе-и хазрет-и сахиб-къыраны савбына ирсал эйлемишлер евм-и мезбурун зухур вакътинде иди ки гелюб васыл олуб угъур-ы хюмаюн-ы

нусрет-макърунлары не мертебе кюшаде вю хер джихетден музафферу'ль-лива олдукълары бихамди субханеху ве Те'аля ибтида'-и теведжджух-и хюмаюнларында икинджи мензильде мюшахеде олунмагъын руй-ы 'аскериян хандан ве джюмле 'алемиян шадан олдулар.

Учюнджю къонакъ ки евм-и джум'а вю 'ыйду'ль-му'минин иди Бойтен нам мензиль-и чай-нюзуль-и иджляллери олуб мегер ол руз-ы фирузда мукъаддемету'ль-джейш олан мюшарун илейх Тогъай Бегъ у саир умера'-и кирам лех кефересининъ илери гелен табур-ы менфуруна мюсадиф олуб он еди гюн мухасара вю 'азим мухаребе вю мукъятеледен сонъра он единджи гюнюевм-и джум'а табур-ы менфюр бозулуб кюффар-ы бед-гирдар би'ль-кюллие ту'ме-и шимшир у 'асякир-и ислям гъанаим-и би-шюмар иле мансур у мугътенем олдукълары 'ан-къариб беян олунса герекдир.

Ибтида'-и фетх-и мах-ы реби'улахирин йигирми бириндже евм-и джум'а-и мезкюреде вакъи' олмушдур.

'Але'с-сабах ки евмю'с-себт иди хазрет-и сахиб-къыран-ы заман у къахраман-ы джихан 'асякир-и нусрет-меасир-и би-гиран иле мензиль-и мезбурдан гечюб Сару Чакъмакъ нам мерхаледе къонуб евмю'ль-эхад сипах-ы би-хадд иле Четрлик нам нехр-и ма'руф къурбунда бир чай-ы сафа-йы рух-эфзада нюзуль ве евмю'ль иснейн мемалик-и Къырым'ын серхадд-и 'азим у дербенд-и метини олан Ферах-Керман нам хысн-ы хасийнынъ Ор та'бир олунур хендек-и 'азиминде салифу'з-зикр олан табур-ы менфюр би'ль-кюллие ту'ме-и тигъ-ы би-диригъ гъазиян у паймаль-и лекед-кюп олуб мукъаддемету'ль-джююш олан Тогъай Бегъ тарафына Ферах-Керман эрениинлеринден Бозман Мехмед нам бахадыр къуллары ирсаль олунду бир гюн дахи мензиль-и меркумда асяйиш буюрулуб табур-ы менфюр-ы макхурун имдадына гелюр учь бинъ нефер табур дахи бир ерде мухасара олундугъу мукъаррер олду.

Би хамдихи субханеху угъур-ы хюмаюн нусрет-макрунларында руз-ы бе-руз ахбар-ы сарре-и фетх у зафер шайи' олуб мукъаддемету'ль-джююш олан джюнуд-ы мюдженнеде-и эхль-и ислям кессерехюму'ль-ляхи Те'аля гъазийлере мукъабиль гелен кюффар-ы бед-тебарын асла къарара такъатлары къалма-

юб хейбету савлет-и сахиб-къыраны вю сыйт у сада-йы къахраманийлеринден би'-изнилляхи Те'аля мюнхезим у магълюб олдукълары мухакъкъакъ олду.

Ает-и кериме:

«Залике фазлуллахи ю'йиху мен еша'у валлаху зу'ль-фазли'-'азим».

'Инает-и Раббаний ве хидает-и Самеданий-бирле серхадд-и мезбурдан раят-ы фетх-аят-ы ферманраний савб-ы кяфиристана кешиде къылынуб юз бинъден мютеджавиз мюнтехаб 'аскер-и себюкрев ве он ики бинъ тюфенк-эндаз-ы атешин 'улювв-бирле алайлар багълайюб сафлар дизилюб хазрет-и падишах-ы Искендер-симат у дара-дарат къальб-и лешкергяхда къарар у къанун-ы къадим-и Ченгизий узере сагъ къолдан Мирлива'-ы Ширин у мейсереде Мирлива'-ы Мангкъут тертиб-и ма'руф иле муреттеб у мунтазам 'аскер-и би шюмар-бирле евмю'ль-эрба'а ки мах-ы йигирми алтынджы гюнюдюр Къанаш Обасы нам чайда мюшавере вю джем'ийетинде истирахат у арямдан сонъра ба'де'з-зухр гочюб Гёк-эви нам мензиле къубль-и иша'да нюзуль буюрдулар.

'Але'с-сабах евмю'ль-хамис иди мензиль-и мезкюрдан гёчюлюб маненд-и деря-йы Нил олан энхар-ы 'изамдан Озы Сую димекле ма'руф у мешхур нехр-и 'азим къурбунда Къайырлакъ нам мензиль махалль-и нюзуф у иджляллери олуб евм-и мезбурда нехр-и мезбур узеринде олан Озы къазагъынынъ ясавул ве хатаманларына ихзар-ы сефайин ичюн адем гёндерилюб ве мюшарун илейх Тогъай Бегъ тарафына Озы къазагъынынъ хатван у сердары олан салифу'з-зикр Мильнески нам кяфире 'аскер-и ислямла биз варынджа Анкиль нам нехр узеринде къарар у теваккуф эйлесинлер дею эмр-и шериф у адем гёндерильди.

Ба'деху евмю'ль-джум'а ки мах-ы мезбурун йигирми секизинджи гюню иди Шахин-Керман нам къаль'а ки мукъаддема сюляле-и Ченгизиян'дан Шахин Гирай Султан нам бир шах-ы намдарын нехр-и 'азим-и мезбур Озы суюнунъ ма'берлеринден Диван Гечиди нам бир ма'бер-и ма'руф узеринде бина итдиги къаль'а-и метиндир этраф-ы къаль'а-и мезбуреде севахиль-и нехр-и Озы'да нюзуль буюрулуб мах-ы ребий-улахирин

сельхи гюню ки евмю'с-себт иди нехр-и ʻазим-и мезкюру Озы къазагъынынъ вафир къайыкълары гелюб ʻаскер ʻубуруна хидмет итдилер татар-ы себюк-рефтарын эксери къазакъ къайыкъларына дахи интизар чекюб ʼадет-и къадимелери узере ат ылдырмагъла ве бар у бендахий сал дидиклери махмель ки саздан пейда идерлер бир гъариб бей'этдир ана тахмиль идюб ве атларын махмель-и мезбура йыкъуб шинаверликле фи'ль-хал чюн беркъ-ы хафиф гиби мурур у ʻубур итдилер.

ʻАсакир-и дерья-мисаль маненд-и бахр-ы Нил олан нехр-и ʻазим-и мезбурден евм-и меркумден би'ль-кюллие мюрур ве оте джанибинде бир гидже асяйиш у арям идюб евмю-ль-эхад ки гурре-и мах-ы джемазие'ль-эввели иди мензиль-и мезбурдан ба'де'з-зухр гёчюб дёрт бучукъ са'ат мюрурундан сонъра бир сахра-йы лялезарда истирахат олунуб ʻале'с-сабах ки евмю-ль-иснейн иди бешинджи са'атде Анкиль нам нехр-и ма'руф кенарында бир микъдар асяйыш у ба'де саляту'з-зухр йине гёчюлюб учь бучукъ са'ат мюрурундан сонъра нехр-и мезбур боюнда нюзуль олунду.

Мах-ы мезбурун учюнджю гюню ки евмю'с-селясе иди мензиль-и меркумдан гёчюлюб алты са'атден сонъра Сакъсакъанлыкъ нам нехр-и ма'руфу дёшенилиб мерхале-и сабикъада ʻаскерин нысфы микъдарынынъ атлары леде'ль-этибба кю[у]дес димекле ма'руф нёбет-и мешхурдан зебун олмагъла бир са'ат къуруверилюб атлары суя урмакъ хатырасы ичюн йине нехр-и мезбур узеринде нюзуль олунду.

Мукъаддема Озы къазагъы'на имдад тарикъи иле ирсаль буюрулан ʻасакир-и исламла умера'-и ʻизамдан йа'ни мукъаддемету'ль-джейш олан мюшарун илейх Тогъай Бегъ ве саир намдаран-ы мемалик-и Къырым бир ики дефа лех кефересининъ табур-ы менфурларыны бозуп кюффар-ы бедгирдары джеми'ан ту'ме-и шемшир-и атеш-бар итдиклери мукъаддема иджмален беян олунмушдур велякин лех къыралы олан бедфи'лин джюмлетен вюзера вю вюкеля-йы эркяны намына олан беллю башлы сеглери вю серхадд-и мемаликининъ намдар беглери бу джанибде олан сердар-ы Бар хатманы Потески нам мешхюр кяфир-и магърурун узеринде джем'ийет-и ʻазиме идюб йигирми дёрт бинъ гъузиде вю мюнтехаб у мюкеммель у

муселлах атеш-баз у тюфенг-эндаз у силяхшёр-и шу‘бде-баз кюффар-ы бед-айын йа‘ни шейатин-и ‘аскери ве учь дёрт юз атлы ве ики юз бинам къаль‘аларын маликане забт идюб бир веджх оджакълыкъ хер бири бир ‘азим улькее хюкм идюб хазине вю ‘аскер сахиблери олан мешхюр у намдар хатманлары Каланевски вю Джинувиски вю Адербольски вю Балабански вю Сафия вю Комсар ве бунунъ эмсали нидже намдар-ы би-дин у магърур-ы ходбин йа‘ни шейатин-и меля‘ин ‘аскери кемаль-и ‘уджб у гъурур иле хазрет-и сахиб-къыран-ы заманын мукъаддеметю’ль-джюйушу ‘асакир-и ислямы гёзлерине ильдирмеюб да‘ва-йы гъалибиет иле мукъабеле вю мукъателее джюрь’ат у джесарет итдиклеринде ‘асакир-и зафер-меасир иле мукъабеле-и ислям хазрет-и падишах-ы хуршид бахт-ы энджюм-гъулам сипах-ы нусрет-пенах-ы ислямла мензиль-и мезкюр у макъам-ы местура девлет у са‘адетле гелюб етишюб къурб-ы месафе олдугъундан агях у хабердар олдукъларында бехерхаль себеб-и метанет у къуввет-и къальблери олюб би-‘айнийетен Хюда-йы мюте‘аль у бе-къудрет-и Къадир у Къайюм у ля Йезаль а‘да-йы дин у кюффар-и бед-айн мукъабелесинде гъазайан-ы ислям: «*Кееннехюм бюнйанум мерсюс*» эль-аету сафлар багъалюб сабит-и къадем дурдулар.

Ол гюнь бир дженг-и ‘азим олмушдур

Бейт:

Дегиль медх у тавсифи тахрири къабиль
Не такърири мюмкюн не та‘бири къабиль

Къыт‘а:

Шед эз кежд сие чехре эййам-ы сиях
Кюх би-зельзеле дер зельзеле зе ашюб сиях
Беске ба-хакъ шед-амихте хюн та дем хашр
Бахз эз ляле эз ан гюль демед хич гиях

Несир:

Эль-хасиль ол руз-ы фирюз ки мах-ы джемазие’ль-эввелининъ учюнджю гюню иди ‘аскер-и шейатин рехбери би-кибар хамле-и гъазиян-ы татар-ы саба-рефтаре таб у такъат гетир-

меюб макхюр у мюнхезим у махзюль къарары фирара тебдиль иттилер.

Бейт:

Мюмкюн мюдюр ки нидже тута бебр иле гъазал
Къабиль мидир ки дженг иде шир иле гъазал

ʻАсакир-и ислямʼын онюнден ве сайт у сада-йы къахрамаций хейбетинден зехреси чакъ олан кюффар-ы би-идрак фирар итмекле:

Не халяс ихтимали ола
Ки ферд-и вахид къуртула

Несир:

Баляда местуруʼль-эсами олан кюффардан намдар у сердар у хатванлар биʼль-кюллие рубах-сифат эсир у джюмле ʻаскерлери туʼме-и шемшир олуб ол гюнь бир мертебе хазине ягъмасы олмушдур ки таифе-и татарʼын фукъарасындан омрюнде пост-ы кюсфенди буламаян гъариблери семмур у вашакъ кюрклерин гийди ве зер у симин намыны ишиденлер шерифи алтына ильтифат итмеюб данеси юзер у беш юзер у бинъер алтын гелир гъариб-нюваз кюльчелер девширдилер сипах-ы ʻадувдан бир ферд халяс булмады ики учь къонакъ ерде серр-и бюриде вю па-шикесте кюштелерийле фирар итдиклери тарикъ гюя ки бир къалдырым шеклинде дёшениб сюмм-и семенд-и гъазыйан ляше-и кюффар у джифе-и бед-гирдардан гъайры ере дегмек мухаль иди.

Фе-хамден сюмме хамден сюмме хамден бу мертебе фютухат-ы джелиле-йи мемалик-и маʻмюре-и Къырым бир тарихде не гёрмюш ве не ишитмишдир.

ʻАВДЕТ-ФЕРМЮДЕН ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН БА-ИКЪБАЛЬ У ФЕТХ У НУСРЕТ У БА-ГЪАНИМЕТ У КАМРАНИЙ ВЮ ГЪАЙРЕТ БЕ-САВБ-Ы ТАХТГЯХ ʻИЗЗЕТ ДЕСТГЯХ ДАРЮʼС-САЛТАНАТ-Ы КЪЫРЫМ ХЕМАХУЛЛАХУʼЛЬ МЕЛИКЮʼР-РАХИМ БЕ ХАКЪКЪ-Ы РЕСЮЛЬ-И КЕРИМ

Эль къысса хазрет-и сахиб-къыран-ы заман мах-ы джемазиеʼль эввелин учюнджю гюню мензиль-и мезкюрда икен бу денлю фютюхат-ы джелиле вю юз акълыкълары мюессер олуб саʻадет у икъбаль у девлет у иджлял иле мерхале-бе мерхале гёчюб мах-ы мезбурун секизинджи гюню ки йевмуʼль-эхад иди сипах-ы би-хадд къылаʻ-ы кефереден Кёрсён нам къальʻада нюзуль буюрдукълары махальде фютюхат-ы джелиле-и мезкюре мукъаррер у мухакъкъакъ олду.

Ве мах-и мезбурун учюнджю гюню мюшарун илейх Тогъай Бегъʼин акърабасындан Мюфтю-заде Абдуллах Челеби нам бир дилир-и невдживан Тогъай Бегъ тарафындан къаршы гелюб вукъуʻу узере тафсиль у мукъаддиметюʼль-джейш олан ʻаскер-и зафер-рехберин Бияле Сергу нам къальʻа узеринде олдукълары ихбар эйледи ве икинджи гюнь мюшарун илейх Тогъай Бегъ дахи мустакъилен ʻатабе-и ʻалийее-и хюсреваний вю рикъаб-ы хюмайун-ы сахиб-къырание юзь сюрюб энваʻ-ы ʻинает у инсанларына мазхар олуб ики саʻатде Бияле Сергу онюнде алайлар багъланыуб Озы къазагъы хатманы олан салифуʻз-зикр Мильнески нам намдар ʻаскер ʻарз идюб ве ʻубюдийет мерасимини ерине гетирюб макъбуль-и хюмайун-ы сахиб-къыраны олдукъдан сонъра ʻазим алай у даратла мезкюр Бияле Сергуʼйи гечюб бир джай-ы сафа-гюстерде нюзуль буюрдулар.

Фиʼль-хади ʻашр мин джемазийеʼль-эввели ли-сенети саман у хамсин у эльф мин лехюʼль-ʻыззуʼш-шереф мензиль-и мезбурдан учь дёрт къонакъ этраф у экнафы ягъма вю гъайрет идерек Туранлыкъ Суйу нам нехрин узерине мукъаддеметюʼль-джуйуш олан умераʼ-ы ʻизам у джемиʻан ʻасакир-и дерйя-мисаль-и сахиб-къыран-ы йаʻни татар у ногъай у черакисе вю Акъ-Керман у Рум-или вю Озы къазагъы бильджюмле алты еди юрдун ʻасакир-и би-шумары нехр-и ʻазим-и саха-и фесихатюʼль-экнафин беш он къонакъ ере дек ихата идюб беш юз керре бинъ ʻаскер-и ма-ля-келям иди лех къыралынынъ меймене вю мейсере биляд-ы кюфр-абадини бир мертебе тах-

риб у гъайрет у кура‘ у къыла‘ыны ихрак эйледилер ки тафсили ба‘ис татвиль олур.

Эль-халет-и хазихи мах-ы мезбурун он бешинджи гюню ки евмю’ль-эхад иди ‘асакир-и би-хадд у ‘адед-бирле Озы къазагъы табуруна иджазет вирюб кендилери Фишневски нам мешхюр у намдарын Березне нам хисары курбуна нюзуль буюрдулар би‘авнихи Тебареке ве Те‘аля ол къаль‘а-и метини му‘джизат-ы Мухаммеди-бирле ибтида‘-и юрищде фетх идюб гъанаим-и би-шюмар иле мугътенем олдулар.

Ве хем ол гюнь бирадери-заделери олан шехзаде-и дживанбахт йа‘ни кура-и басире-и салтанат у гурре-и насие-и са‘адет Нуреддин Султан хазретлери атабегъ-и а‘зам у мюшир-и эфхам Тимур Агъа нам везирлерининъ ильтимасыйла Чабул-башы йа‘ни сердар та‘йин буюруб ве бир къола дахи Мирлива‘-ы Ширин олан Менгли Гирай Бегъ дилири Чабул-башы насб идюб гёндердилер меймене вю мейсере ики къол ‘аскер гидюб нидже биляд-ы кюффары ихрак у би-хадд эсир чыкъардылар.

Мысра:

Анра ки ‘ийанест че хаджет-и бе-делиль

Йевмю’ль-иснейн Косо нам къаль‘а курбунда нюзуль буюрулуб къаль‘а-и мезбуре Озы къазагъы’на таби‘ олмагъла хазрет-и сахиб-къыран-ы замана би-нихайе зехайир у би-хадд гав у кюсфенд гетирюб джюмле ‘аскер ‘аскер халкъы кифайе микъдары захире етиштирдилер.

Йевмю’с-селясе ки мах-ы мезбурун он едисидир Дживате нам Лех къыралынынъ къаль‘асы курбунда нюзуль буюрулды мукъаддема Озы хатманы Мильнески’нинъ бир нефер полковник лисан-ы кефереде бинъбашы димектир нефератыйла гелюб къаль‘а-и мезбурейи забт идюб ахали вю сукканы таифе-и Йехуд олмагъын джюмлесин эхль у ‘ыйали вю маль у менали иле рикъаб-ы хюмаюн-ы хание пишкеш ‘арз итдилер ол маи хальде джеми‘ан агъаян у эрбаб-ы менасиб къапу-къулларына тевзи‘ у ихсан олунды.

‘Але’с-сабах ки евмю’ль-эрба‘а иди къаль‘а-и мезбюре курбунда бир хисар-ы усьтювар сем‘-и хюмаюн-ы сахиб-къыра-ние илька олундукъда таифе-и секбан йа‘ни тюфенк-эндаз къулларыны бир микъдар ‘аскер иле бильфи‘ль хазине-и амирелерине векиль у мифтахдар олан Субхан Гъазы Агъа нам шеджи‘ диляверлерини ирсаль буюрдулар би-‘авнилляхи Те‘аля

къальʻа-и меркюмейи фетх ве учь бинъ гюзиде эсир у джюмле эмваль у эрзакъыны ол гюнюн къабле'з-зухрунда гетирюб гельдиклери гиби бир миль къадары гёчюлюб кесрет-и гъанаимден нюзуль у асайиш иделжек махаль ёкъ иди.

Ве баʻде'ль-йевм джаниб-и мемалик-и мансурелерине ʻавдет тедарики ферман олунду сене саман у хамсин у эльф джемазийе'ль-эввелисининъ он докъузынджу гюню ки хамис гюню вю шухур-ы рюмийеде ибтида'-ы мах-ы хазиран иди фетх у нусрет у бехджет у гъанимет-бирле ʻавдет буюрулуб мерхалебе-мерхале кюффар-ы хакисарын биляд-ы кюффар-ы бюнйадыны йакъуб йыкъуб хараб у бейаб идерек мах-ы мезбурун йигирми дёрдюнджю гюню Гёк-су нам нехр-и ʻазими Хан Гечиди димекле маʻруф у мешхур маʻберден ʻубур ве бери джанибинде нюзуль буюрулдукъда Чабул-башы таʻйин олунан Мирлива'-ы Ширин ки Берзене нам къальʻа фетхинде лех диярынынъ ичерисине ягъма вю гъарет ичюн гюзиде ʻаскер иле ирсаль олундугъуну бер-веджх-и иджмаль ишарет олунмуш иди мензиль-и мезбурда гъанаим-и би-шюмар иле салимин у гъанимин гелюб орду-йы хюмаюн-ы сахиб-къыранийе василь олдулар.

Баʻдеху Хамам Чокърагъы нам мензильгяхлары олуб андан Чопартиль нам мевзиʻе нюзуль олундукъда Бар димекле маʻруф шехр-и ʻазим у къальʻа метин тарафындан бир терджюман иле бир муслюман тутсагъы гелюб халя дест-и мейменетпейвест-и къахраманийде эсир у гирифтар олан мезбур Бар виляетининъ хатваны олан Потески нам кяфирин зевджеси единде олан йигирми [еди] нефер муслюман эсирлерини азад у ытлякъ идюб зевджи меркюм Потескиʻе харчлыкъ дею сим у зер иле махали кочолар у хазрет-и сахиб-къыран-ы заман дахи энваʻындан тухаф у пишкешлер гёндердигини ихбар у иʻлям итдилер.

Йевмю'ль-хамис мензиль-и мезбурда отуракъ у асайиш буюрулуб зикр олунан кочо вю хазине вю йигирми еди нефер эсирлер би-ʻавнилляхи Теʻаля азад олуб вусул булдулар ве бундан маʻада къыркъ элли сенеден беру кяфир единде эсир у гирифтар олан муслюманлар тигъ-и би-дйригъ-ы сахиб-къыраны берекятында халяс булуб ʻиткъа-ы хюсревани би-нихае иди дерун-ы дильден дуʻа вю сеналар олунуб би-хамдихи Теʻаля тир-и дуʻалары хедеф-и иджабете карин олдугъы джай-ы келям дегильдир…

3 5-573

ʻАЗИМЕТ-ФЕРМЮДЕН ХАЗРЕТ-И САХИБ-КЪЫРАН ДЕФʻА-И САНИЕ БЕ-САВБ-Ы МЕМАЛИК-И КЮФФАР-Ы ДЮЗАХ-КЪАРАР

Ол гюнь Озы къазагъы тарафындан эльчи гелюб хедайа тарикъийла беш къытʻа къальʻа-кюб тоб гетирюб къальʻа-и Ферах-Керманʼда теслимин ве къырал-ы бед-фиʻал Ильбав къальʻасына гелюб табур-ы менфуру Бар къальʻасында олдугъуну ихбар эйледи.

Эртеси гюнь ки йевмюʻль-иснейн иди мензиль-и мезкурдан гёчюлюб мензиль-и иджляллери къарйе-и Къаят у мерхале-и салисе къарйе-и Себат у мерхале-и рабиʻа Гёгенлю вю мерхале-и хамисе Сары Чакъмакъ нам махалли таʻйин буюрдулар ве баʻде залик къарйе-и Гёгеш Бегъʼде нюзуль буюрулуб андан къарйе-и Бибулеш курбунда вю андан серхадд-и мемалик-и ислям олан къальʻа-и Ферах-Керман хендакъында нюзуль буюрулуб ол махальде Москов виялетининъ къыралы къадиму'ль-азмандан вирегельдигинден зияде хазине-и би-нихайе иле эльчи гёндермегин мензиль-и мезбур Ферах-Керманʼда беш гюнь отуракъ ферман олунуб Москов эльчисини рикъаб-ы хюмаюна гетирдилер.

Ве хазайин-и би-шюмары макъбуз у макъбул-ы сахиб-къыраны олдукъдан сонъра мал-и фиравани гузат-ы исляма безль у ихсан идюб зиядесин къальʻа-и мезбурейе теслим у джемиʻ-и умур-ы мемлекети текмиль у тетмимден сонъра йевмюʻль-джумʻа ки сельх-и джемазийеʻль-эввели иди сахиб-къыран-ы Искендер-мекян дара-дарат ʻасакир-и дерйа-мисаль иле руберах джихад идюб ол гюнь ялынъыз Агъач нам махальде отагъ-ы хюсреваны къурулуб андан Чёплю нам махальде вю андан Гёк-эви нам мевзиʻде вю андан нехр-и Озы кенарында къарар нам махальде вю андан Къашанели Къапар у андан Тамгъалы Таш у андан ыркъаджыкъ нам мевзиʻ у андан бир сахрада вю андан Къара-къапы нам махальде вю андан Йылкъы Суйу курбунда вю андан Ташлыкъ нам мевзиʻде вю андан нехр-и ʻазим Озы ки эвайиль-и китабда васф олунмушдур кенар-ы нехр-и мезбурда нюзуль у иджлял буюрулдукъда текрар Озы хатманындан эльчи гелюб ʻарз-ы ʻубудийет эйледи...

...Къаль'а-и мезбуреден бир микъдар гёчюлюб мукъаддеметю'ль-джейш олан Къырым 'аскери иле Озы Къазагъы табурунунъ мабейнинде нюзуль махаллинде би-инайетю'ль-мелик-кю'ль-а'ля лех табурундан ахз-ы лисан ичюн 'асакир-и Къырым'а гелен бинъ нефер гюзиде вю мюнтехаб Жевенер кефереси Азакъ 'аскерине мюсадиф олдукъда юзьден мютеджавиз кеферейи хакъ-ы хелякъа дюшюрюб бакъийиесининъ эсир у къайд-ы бенд иле рикъаб-ы хюмаюна гетирдилер лех табурундан су'аль олундукъда Азбараш нам къаль'ада олдукълары мукъаррер олмагъла а'да-йы динин джезалары вирилюб ол гюнь хемен догъру Азбараш джанибине теведжджюх у 'азимет буюрулуб бир сахрада нюзуль у бир микъдар асайиштен сонъра бер-веджх-и исти'джаль Азбараш семтине а'да-йы дин у девлет узерине сабаху'ль-хайырдан вакът-и зухра дек шитаб олунуб вакът-и мезбурде алтмыш нефер ярар у намдар дилялверлер иле 'Омер 'Али Агъа нам ёл агъасыны илери диле гёндердилер.

Ве дар-'икъаб 'аскер-и ислям дахи реване олмада фильхаль мезбур дилявер лех табурундан учь юзь ат сюрюб ве он нефер лех у немче кяфирлерини эсир у гирифтар идюб хазрет-и сахиб-къырана къаршы гетирдикте хабер алынуб а'да-йы дин якъын ерде идигъу мукъаррер у мухакъкъакъ олдукъда йине ол гюнь сюр'ат у шитаб иле узерлерине хюджюм олунуб вакът-и 'асрда етишилюб этраф-ы эрба'сындан ихата вю мухасара олунду йине ол гюнь вакъит дахи тенг иди хайли дженг олуб бинъден мютеджавиз а'да-йы дини ту'ме-и шемшир идюб ве хайли кяфири эсир итдилер Гъазы Бегъ намдарын 'Азамет Мирза нам тазе в юнев-дживан дилявер у пехливан-огълу ол гюнь шербет-и шехадет нюш итди рахметуллахи Те'аля.

Ве йине ол гюнь Озы къазагъы табуру дахи сюр'атле гелюб етишюб 'асакир-и исляма мюльхакъ олдулар ол гидже джихан-дийде вю дженг-азмюде эренлер бир ере гелюб мюкалеме вю мюшавереден сонъра иттифакъ-ы ре'й-и саибелери бунунъ узерине къарар эйледи ки лех къыралынынъ джеми'ан 'аскерининъ гюзиде вю беллю намдар хатманлары вю 'азиму'ш-шан у дженгджу сеглери би'ль-кюллийе иш бу табур-ы менфуз ичиндедир ве къыркъ бинъ кямиль атеш-баз у тюфенк-эндаз лех у немче 'аскери иле 'але'ль-хусус Азбараш гиби бир хисар-ы усьтювара истинад идюб этрафына къат къат хендеклер

идюб хисар-пенджелер у табйалар у мухкем къулелер пейда эйлейюб къаль'а-кюб зенджир-кешан би-хадд у би-къияс тоблар у дарбзенлер къуруб этраф-ы эрба'асындан атлы вю пиядейе бир веджихле такъат-ы мюрюр къоймамышлар хер юзьден тедариклери еринде идигъу мукъаррер олду «ойле оладжакъ бунъа 'аджеле иле фирсат мухал гёрюнъюз хемен тедарик будур ки ахесте ахесте дженг у ашюбла этрафыны ихата идюб биз дахи топракъ сюрмекле вю лагъым у атешбазлыкъла вю джеваниб-и эрба'асындан къулелер ве табйалар къуруб къаль'а-кюб тоблар иле хузур у рахатларыны учуралым бу тарикъ иле 'аджз у дерманда къалсынлар ве захире вю зевадელери тюкенсин Инша'аллаху Те'аля 'акъибет-и нусрет у фирсат бизимдир 'аджеле иле иш битмез тедженний узере харекет олунсун» дею рикъаб-ы хюмаюн-ы сахиб-къыране 'арз олундукъда везир-и Эфлятун-хикмет у Аристо-фитнат олан Сефер Гъазы Агъа хазретлери «эввель у ахир беним дахи ре'й у тедбирим будур» дею келям-ы диль-пезир-и у веджх-и мюнасиб узере 'умумен умера'-ы 'изам у агъаян-ы 'асакир-и мансуре-и сюрейййа-низама мурад узере тенбих у тефхимден сонъра 'але'с-сабах йевмю'ль-эхад иди эсбаб-ы дженг мюхейййа олуб вакът-и зухурда Озы къазагъы метрисе гирюб тоб чекюб дженге агъаз итдилер…

Йевмю'ль-эрба Озы къазагъы хатманы олан Мильнески гелюб умера'-ы 'изам у агъаян-ы зи-шан-бирле мюшаверелеринде топракъ сюрмек тедарики ма'къуль у мюнасиб гёрюльди.

Йевмю'ль-хамис 'умумен Акъ-Керман у Буджакъ 'аскери иле би'т-тамаме Рум-или 'аскери вю Ай Тимур Бегъ нам намдар гелюб 'асакир-и исляма мюльхакъ олдулар ве Ай Тимур Бегъ гелюб рикъаб-ы хюмайюна юзь сюрюб невазиш у ильтифата мазхар олду ве ол гюнь лех табурундан бир нефер лехли фирарен гелюб «лех 'аскери кемаль-и 'аджз у хайретдедир этраф-ы эрба'адан мухасара олунмагъла къарара такъатлары къалмады ве илля дурмаюб фирар итмек джан-ы хабислерине миннет иди захирелери дахи аз къалды» дею хабер-и месеррет-эсер сёйледи.

Йевмю'ль-джум'а отагъ-ы дердюн-нитакъ-ы хюсреваны ве саир хайме вю харгях 'асакир-и сахиб-къыраны мензиль денъиштирюб кюффар-ы бед-къирдара якъын гелюб тоб алтына гирилюб къонулды ве дженг дахи олмаюб арям вирильди.

Йевмю'с-себт сехер вакътинде Озы къазагъы арям идюб бир тарафдан лех атлусы чыкъуб бу тарафдан Сюбхан Гъазы Агъа нам намдариле дженг у мухаребеден сонъра лех атлусы метрислерине фирар эйледи.

Ве йевмю'ль-иснейн сабаху'ль-хайырдан ахшама дек тоб у тюфенги са'икъа-вар кюффар дюзах-къарар узерине ягъдырдылар.

Йевмю'с-селясе йине тоб у тюфенк дженги олуб юз къадар лехли отлугъа чыкъдыкъларын гёрюб къавм-и татар-ы сабарефтар джюмлесин эсир у гирифтар итдилер йевмю'ль-эрба'а Озы къазагъы метрислерин битиштирюб сабахдан ахшама вю ахшамдан сабаха варынджа ики тарафдан атеш-базлыкъ эйледилер ки гюя 'алем тутушуб янды.

Йевмю'ль-хамис кезалик хендек хендеке вю метрис метрисе улашуб барут у атеш 'алевлери дюньяйы тутуб айюкъа пейвесте олды.

Йевмю'ль-джум'а йине атеш-эндаз у шу'бе-базлыкълар гёстерюб дженг эснасында къырал-ы бед-фи'але гёндердиклери мектуб у эльчилер дахи ахз у къатль олунду.

Йевмю'с-себт йине этраф-ы эрба'адан мухаребе эснасында бир са'иль шеклинде кяфир ахз олунуб 'асаси ичинде къыралы бед-фи'але дад-имдад дею гёндердиклери мектуб ахз олунуб кемал-и 'аджзлери захир у хювейда олду ве мезбур кяфири гёзлери онюнде сульб у сиясет олунду.

Йевмю'ль-эхад табл-ы асайиш урулуб дженг у харб олунмады ве лех табурундан Комсар дидиклерю беллю бинам кяфирлери эльчи гелюб талеб-и эмн у аман эйледи.

Йевмю'ль-иснейн юз микъдары лехли бозулуб гелюб ве 'акъаблериндже текрар эльчилер гелюб «беш йыллыкъ хазинейи бир ерден вирелим ве джюмле 'аскери дахи мал иле татйыб-и хатыр иделим эль-аман эль-аман сульх олалым» дею ферьяд эйледикде «Вишновски ве Хорозана ве Чинявиски нам беглер гельсин ве джюмле ат у алет-и дженги бизе теалим идюб 'урьян къалмагъа разы олурсаныз аман вирелим» дею джевабы ба-савяб вирильди...

Йевмю'ль-эхад йине джеваниб-и эрба'асындан къаль'а-кюб тоблар иле реджм олунуб йевмю'ль-иснейн дахи бу минваль узере шейатин-и меля'ин реджм къылынды йевмю'с-селясе къаль'адан бинъ огълан фирарен гелюб а'да-йы динин ач-

лыкътан кемал мертебе ʻаджз у хайретлерини ихбар итмекле Озы хатманы олан сексар намдар дахи гелюб умера'-ы ʻизам у вюкала-йы девлет-и хюсреваны олан къуллар у табакъа-и сипах иле мюшавере у мюкалемелеринден сонъра джумʻа-и атийеде ʻале'с-сабах бинъ хамле хюджюм у юрююш олмагъа къарар вирильди...

Ол эснада йине бир джедид-и диль дюшюрдюлер джевабында «сабахдан къырал дахи гёчдю ики ʻаскер шимди ат узеринде къыран итменъиз мукъаррердир» диди бу дефʻа берведжх-и истиʻджаль къырал-ы бед-фиʻалы ру-бе-ру истикъбаль тарикъи иле лаʻин-и хиялин угъурун кестирюб къатʻ-ы тарикъ итдилер ве джюмле Мансур-огъуллары вю Оракъ огъуллары вю Ор Мухаммед-огъуллары хер бири кендюлере табиʻ бешер онар бинъ ʻасакирийле къырал ʻаскерининъ ардын чевирюб дженге ме'мур олдулар хасил-ы келям ру-бе-ру хазрет-и сахиб-къыран'ын а'лямы дикилюб ве этраф-ы эрбаʻасындан умера'-ы ʻизамын санджакълары чекилюб меляʻини ортайа алдылар.

Ол гюнь бир дженг-и ʻазим пейда олмушдур ки девр-и Адем'ден беру бу мертебе би-мехаба харб у къыталь вакъиʻ олмамышдыр меляʻин-и хасирине асла вю къатʻа аман вирюлмеюб гёз ачдырмаюб вакът-и хузурдан ʻасра дегъин шаʻшаʻа-и шемшир-и бюррандан сахн-ы асман-ы хайра вю герд-и семенд-и гъазыйандан къуббе-и эфлякъ тире олуб къырал-ы бед-фиʻалин бинъ дане хазине вю килар арабаларын ахз у къабз идюб ве еди бинъ гюзиде кяфир ʻаскерин хакъ-и хеляке дюшюрюб бихамдихи субханеху ве Теʻаля лешкер-и ислям'дан беш он нефер мюслим анджакъ шехид олду.

Ахшам устю узеринде ики лешкер айрышылуб табл-ы асайиш чалынуб мукъабеле-и аʻдада къонулды ол гидже къырал-ы бед фиʻаль нейе угърадыгъын билюб дюнья башына тенг у тар олду ʻале'с-сехер эль-аман эль-аман дею ферьяд-кюнан ʻатабе-и ʻалийе-и сахиб-къырание эльчи вю мектуб гёндерюб «не вар падишахымыздыр бу къадар дженг у къыталь олду бизи на-буд у на-пейда итмесюн шимдиден сонъра гуняхымызы бильдик хадд у микъдарыны бильдим беним сучум хазрет-и сахиб-къыран-ы замана къаршы гельдигим етер бана му-

хальдир не дилерсе бенден алсын тек хемен аман вирюб иль у виляетими угъурдан хараб у бейаб итмесинлер беним дахи сайе-и девлетлеринде гечинеджек халим къалсын бир эдна къулларыйым не вар бенден джизйеми къабул буюрсунлар» дею ʻарз-ы хал эйлемиш.

Бу джанибден сахиб-къыран-ы заман талеб иден яманлара аман вирюб «яхшылыкъ къылмагъа муʻтад-и къадимдир не ола риджасын къабул идерим шол шартла ки бир алай ʻухуд у мисакъ олунса герекдир хер адем иле къавль у къарар олунмаз беним мюдеббир мюлькюм ве векиль-и девлетим везир-и мюшийрим Сефер Гъазы Агъаʼя анынъ дахи векиль-и девлети олан баш везири ки Къоджа Кансалар димекле маʻруф у мешхурдур биззат мезбуру гёндерюб гелюб ʻарз у ильтимасыны етишдирюб везир-и Аристо-назир мюшарун илейх олан Сефер Гъазы Агъаʼдан джеваб-ы ба-саваб иле мурадын кемахи алсын» дею наме язуб гелен эльчисине аман вирюлюб буюрулду ки «ярын Кансалар гелиндже ве сёз къарарын булунджа тугъ-ы сахиб-къыраны дженге вармаюб лякин этраф у джеванибде эджнас-ы мухтелифеден ʻаскер чокъдур хер бирине хенюз къарар-даде олмагъын аманы иʻлям эйлемек олмаз этраф у джеванибинден худжюм итдиклерине къатланылсын не халь исе гъайрет эйлесин ʻасакир-и татар бир ягъмаджы къавимдир мал у меналинден у ʻаскерининъ зевалинден халяс мухальдир хеман кендисине аман вирелим ве илля не кенди вю не тахт у бахты къалыр хеман джан къуртара гёрсюн» дею нидже келимат-ы мюрюввет-амиз у ахвал-энгиз теблигъ олунду.

Чюн субх-ы садыкъ белирлюб афтаб-ы къаса бурджундан лямиʻ у талиʻ-и хумаюн-ы шах-ы ʻали-дженаб гиби этраф у экнафа сатиʻ олду йине этраф-ы эрбаʻадан татар-ы саба-рефтар къурт къоюна сегирдир гиби къырал ʻаскерини ягъмайа башладылар эгерчи кус-ы харби чалынмады ве ʻалем-и эждерха-пейкер салынмады бир бир аман санджагъы дикилюб ве къырал-ы бед-фиʻалин къадди букюлюб баш везир намында олан залифюʻз-зикр Кансалар нам гебр-и кебири ʻаскеринден чыкъуб аман эль-аман дею наʻра-кюнан везир-и сахиб-тедбир-и сахиб-къыраны вю мюшир-и асяф-назир-и Кити-ситани йаʻни микъдам-ы на-гириз у джиггер-гях-ы кюффарда хунриз олан мерд-и мейдан вегя Сефер Гъазы Агъа джанибинде теведж-

джюх эйледи бу джанибден дахи илери ясакъчылар гёндерюб мезбур Кансалар-ы гетирдилер.

Кансалар-ы ля‘ин ол икълимин бир кяр-диде вю хурде-бин-тедбир у келиматына къадир у сульх у салах ишинде мабир бел-лю бинам кяфир иди къанун-ы айын узере баш уруб бизден му-рад-ы шерифинъиз недюр дею соруб джеваба мунтазир олду.

Везир-и асяф-назир олан Сефер Гъазы Агъа хазретлери да-хи джеваб-ы ба-саваба мютессадди олуб «чюнки мурадымыз-дан су‘аль идюб мюсалеха матлубундур эввеля мурадымыз джюмле ‘аскер-и ислям-ы музаффер-энджам ки ики керре юз бинъден мютеджавиз диляверлердир джюмлеси мурадларына наиль олуб виляетинъизден эсир ве гъанимет алмакъ иле шой-ле ки джюмлеси мютеселли ола ве санийен хазрет-и сахиб-къыран-ы замана джиб харджлыгъы ики керре юз бинъ къу-руш хазине-йи малинден василь ола шойле ки джюмлеси накъд-и сикке-и хасене вейахуд риал-и къуруш ола салисен бизден истимдад идеен Озы къазагъы ки халя джюмлеси эфендимиз сахиб-къыран-ы заманын къулларыдыр мурадла-ры узере къыркъ бинъ нефер къазагъы ‘улюфелерин би-къусур верюб минба‘д Озы къазагъына таби‘ олан къыла‘ у кура вю не-вахисине эгри дахи бакъмайасыз шойле ки бири шикяет эйле-се накъс-ы ‘ахд итмиш олурсуз джезанъыз вирюлюр ве бу учь шарты къабул итдигинъизден сонъра къадиму‘ль-эййамдан аситан-ы девлет ашийан-ы Ченгизийане вереджегинъиз хази-нейи бехер сене би-къусур валя-къусур вакът-и заманыйла етиштирюб ба‘де‘ль-йевм-и хиляф-ы ‘ахд у мисакъ ваз‘ у харе-кеттен ки сакъынсанъыз имди мадам ки бу теклифат-ы шак-кейи къабул у ильтизам итмейесиз джанынъыза аман ёкъдур йа джандан вейахуд мал у мемлекетден гечерсиз беним биль-дигим будур ки хазине вю мал теклифи эмр-и йесирдир джан-дан ‘азиз дегиль амма сиз бакъуб дуруркен эхль у ‘ыйал у ме-мелкетинъизи татар-ы бад-рефтар гъарет у ягъма вю эсир у гирифтар идюб меймене вю мейсере йакъуб у йыкъуб бербад итдиктен шойле ки бир татара мухалиф гёстересиз джюмлейе мухалефетдир сульх бузулур ве бир дахи Озы Къазагъы сизинъ ра‘ийенъиз икен халя анлар сипах у сизлер ра‘ийет олуб къыркъ бинъ дефтерли къазагъа ‘улюфесин вирдигинъизден

гъайры ол къыркъ бинъ къазагъын акъраба вю хавишевендинден нидже къыркъ бинъ раʻийенъыз дахи алара табиʻ олуб сизе гъалиб олмакъ мукъаррердир кырал у хатманларынъыз кемаль-и ʻуджб у гъурур иле магърур у хер биринъиз бирер улькейе хюкм идер тавайиф-и мюлюк ренгинде икен реʻайанъыз шимди сизе хаким у сиз махкюм олмакъ лязим гелюр бу ики эмр-и ʻасир у бар-ы ʻазими ихтимал эрбаб-ы намус у гъайретден мухальдир бугунь сана мюхлет вар эфендинъ къырала бу ахвали тельхим эйле ʻалеʼс-сабах йине кендинъ джевабын гетир» деюю Кансалар-ы мельʻуну герийе гёндюрюб везир-и мюшарун илейх Сефер Гъазы Агъа хазретлери (...) дидилер.

...Нетидже-и келям сульх у салах ахвали бу минваль узере къарар-даде вю мухкем у эсас ʻахд у пейман ики тарафдан метин у мустакъим олдукъдан сонъра сабах ки йевмюʼль-джумʻа иди хазрет-и сахиб-къыран-ы заманын ливаʼ-ы нусрет — энджам у ʻасакир-и сюреййа-низамы орадан йине савб-ы Азбарашʻа чекилюб ахшама къариб Тырнапол Суйу курбунда нюзуль-и хюмаюн буюрулду.

...Бир гюнь дахи орада отуракъ идюб йевмюʼль-эрбаʻа бир вакът-и хюмаюнда «къандесинъ мемалик-и Къырым» деюю ʻавдет буюрулуб джемиʻан ʻаскер-и зафер-меасир-и исляма хазрет-и сахиб-къыран-ы заман Ислям Гирай Хан эдамаллаху ʻомрюхю иле йевмюʼль-мизан ве саир селятин-и хашимет-айин у ʻумераʼ-ы нусрет-карин у вюзера-йы салтанат у вюкеля-йы девлет у агъаян у миран у мирзаделер каму вю хем дюшмандан азаделер мерурин у мансурин-и салимин у гъанимин мензиль-бе-мензиль мерхале-бе-мерхале вю къона вю гёче йийе вю иче кямиль отуз ики къонакъда даруʼс-салтанатуʼль-ʻалийелери олан Багъчесарайыʼна нюзуль у саʻадет у иджляль буюрулду.

Історія Хана Іслама Гірая Третього

(З «Книги походів»)

I

Першого дня місяця джемазіелєввеля року тисяча п'ятдесят четвертого над героїчним містом кримської країни Кафою зійшло і засіяло променисте сонце, а вночі із безмежного світу з'явився півмісяць з яскравим світлом. А потім прапори з ознаками перемоги були спрямовані до столиці його високого султанату Бахчисарая. Третього дня того ж місяця один із хоробрих ширінських беїв Кутлушаг-мірза був ушанований каптаном і призначений головнокомандувачем татарського війська, що рухалося як вітер. Після прийняття рішення про похід на московські землі, п'ятого дня того ж місяця відбулося сходження його величності Іслама Гірая III на трон Чингізидів. Коли розголос урочистого прийняття престолу та героїчна слава його дійшли до навколішних країн, обличчя друзів засяяли радістю, вони достоту були ощасливлені, а вороги перелякалися.

Той день був по-справжньому веселий і святковий. Весь люд, що за кількістю присутніх нагадував день Останнього суду, переживав велику радість. Народ тоді склав присягу на вірність, вельможні командири одержали відзнаки, а весь люд — сповнення своїх надій.

ІІІ. НАМІР ВОЛОДАРЯ ІСЛАМА ГІРАЯ ІІІ ВЧИНИТИ ЗВИТЯЖНИЙ ПОХІД ТА ПОГРАБУВАННЯ КРАЇНИ ЧЕРКЕСІВ

Коротко кажучи, безмежна, як високе небо, сила завжди непереможного падишаха Ісламa Гірая ІІІ, що з величезним військом — став радісним і щасливим. Час його був успішним. Він насолоджувався здобутим багатством, вів сповнене утіх життя і розкошував у щасті. Стежив за дотриманням у своїй країні найвищих традицій султанату і при цьому виконував обов'язки володаря. Таким чином він вирішував важливі державні справи, зміцнював закони шаріату, створював добробут народу. Коли він займався залагодженням цих справ, надійшли радісні вісті про вдалі походи. Почали говорити про те, що населення кримської країни довгий час не бачило здобичі. Весь народ був утішений початком правління Ісламa Гірая ІІІ.

І справді, невдовзі було приведено багато полонених з Московії — тому, якщо із однієї п'ятої частини здобичі було взято хоч одну десяту її частину, то й тоді тисячу голів ясиру було отримано й роздано народу. Всі татарські воїни повернулися здоровими та з багатством. Зробили стільки добрих справ, бо ніхто з них не потерпів від ворогів віри.

Хвала Аллаху Всевишньому, Хан Іслам Гірай ІІІ вже напочатку свого правління врятував народ од страждання. Так, коли був усунутий один із відомих тодішніх деспотів, шаблі татарських воїнів на тривалий час перестали сікти. Вже з перших днів війни з противниками завдяки хановому намаганню та великій енергії, їхні шаблі набули гостроти, почалася його успішна діяльність. З дня на день, з місяця в місяць, навіть з року в рік, примножувались славні здобутки та перемоги його величності.

З настанням зими виникла потреба учинити похід на країну черкесів. Тому першого грудня того ж року позначений печаттю Іскандера хан, супроводжуваний щастям і славою, особисто спрямував свої тріумфальні прапори у черкеську сторону і гірський Кугістан[1]. Піднявши свою шаблю, вирушив

[1] Кугістан — Дагестан.

у похід зі столиці високого султанату, а сьомого дня по тім почалася сувора зима і встановилися люті морози. Замерзли ріки на шляху війська, і це полегшило завдання настільки, що зайве й писати.

Чорноморська протока знаходиться між фортецями Керч і Тамань і має довжину в дев'ятнадцять миль. В інші часи ісламські воїни, маючи незліченну кількість кораблів, не в змозі були переправитися через неї навіть протягом двадцяти днів. Волею Аллаха і завдяки талану й мудрості Ісламa Гірая III ця морська глибина промерзла і стала рівною, зручною дорогою, неначе міст із заліза, тому перехід виявився дуже легким, словом, замість місяця сю відстань було перейдено за тиждень.

Перетнули великі ріки та моря, які становили перешкоди на шляху. Потім здобули навколишні країни й рівнини з худобою, багатствами та полонили молодих сильних чоловіків і дітей, черкеські сім'ї, котрі живуть у великих гріхах; незрівнянно чарівних, мов райські гурії, дівчат, а також захопили безліч повнолітніх юнаків. Протягом двадцяти днів безліч миловидих дівчат, ясноличих рабинь і чоловіків, котрі належали до здобичі кагана, відправлено в дарунок щасливому палацу Османської держави. Після того, як було зібрано все, повернулися до раєподібного Бахчисарая.

Один з черкеських володарів, хоробрий чоловік на ім'я Ак-Чумак, свавільно виступив проти уряду Чингізидів і виявив при цьому непокору й хитрість. Хоча кілька разів раніше ходили до нього, щоб помститись, але не в змозі були здійснити цей намір. Тільки тепер він був знищений вогнем героїчної зброї султана, зсутеніло і закінчило свій плин його життя. Ця обставина принесла багато лиха іншим черкеським командирам. Підкорилися силі черкеси, котрі не схиляли голови ні перед ким од часів завоювань Тімура, вожді різних народів та племен, які знайшли притулок у підніжжі гори Ельбрус аж до Залізної Брами, а також народ Дагестану, що живе у гірській місцевості між Каспійським та Чорним морями. Всі вони з'явилися перед Ханом Ісламом Гіраєм III у його резиденції і заявили про покору, принісши дари, на які спромоглися, і привівши без ліку молодих дівчат.

Отже, декого було нагороджено за послуги, а декого застерегли. Ту зиму перезимували у країні черкесів. Повернулися щасливо напровесні з незліченною кількістю місяцеликих невільниць, подібних до планети Юпітер невільників, прибули зі здобиччю і здоровими до столиці султанату Бахчисарая.

IX. ПРИБУТТЯ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ВОЛОДАРЯ ДЕРЖАВИ НАЙЩАСЛИВІШОГО ІСЛАМА ГІРАЯ III І ДОБРОЗИЧЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО ЙОГО ПРОХАННЯ ПРО ДОПОМОГУ

Першого дня місяця зілкаде року 1057 на початку візирату Сефера Ґазі-аги всі раніш конфліктуючі сторони помирилися, звільнивши свої серця од кип'яччя злоби, і потиснули навзаєм руки. Вишикувалися воїни з командирами, ніби з'явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ, збавляючи гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням усіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів віри, почепивши шаблі священної боротьби на портупеї та покладаючися на прихильність володаря часу Іслама Гірая III.

Хороброго Тугая-бея — сміливця, гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман. У цей час польські «пси», шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельможними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувалися на берегах Дніпра. Більше того, щоб знищити козаків, відрядили військо. Коли йшли готування до війни з козаками [запорозькими], командиром дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький, який прихильно ставився до релігії ісламу та мав бажання прийняти її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллаха. Згаданий [Б.] Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним богатирем, викинув із серця давню свою ворожість до віри нашої, прибув до хана Іслама Гірая III. Потім попросив допомоги для війни проти поляків. Його посли в Бахчисараї

виказали свою лояльність. Також повідомили про свою неспромогу [протистояти супротивникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога Чингізидів, незважаючи на провини й непокору в минулому, все їм прощається. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку. Він, Іслам Гірай III, проголосив: «Ми не можемо не захистити тих, хто прихиляється до Високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони й християни, не повинні терпіти від своїх гнобителів». Тому звелів він негайно послати на допомогу Б. Хмельницькому татарських воїнів та славетних командирів. Все прикордонне військо Ферат-Керману було передане в підпорядкування Тугаю-бею, призначеному командувачем цього війська. Відразу за цим його величність Іслам Гірай III, трон якого нагадує трон Соломона, а сам хан подібний до Іскандера Македонського, почав готуватися в похід. У ту щасливу пору, навесні, запланували йти на ворога. Тож, по благословенній молитві, озброїлись шаблями священної війни.

РІШЕННЯ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ, НАЙЩАСЛИВІШОГО ВОЛОДАРЯ НАШОГО ЧАСУ ПРО ПОХІД НА НЕВІРНИХ ЛЯХІВ, ПРИРЕЧЕНИХ НА ПЕКЕЛЬНІ МУКИ Й ЗАГИБЕЛЬ, ТА РОЗПОВІДЬ ПРО ВІТРОПОДІБНИХ ТАТАР — МИСЛИВЦІВ НА ВОРОГІВ

Було то сімнадцятого місяця ребіюльагір 1058 року, в понеділок. Існує такий арабський вислів щодо всепереможного Аллахового Лева Алі, сина Абу Таліба про те, що «хто відправляється в подорож у понеділок, той повертається з успіхом». У той світлий день і щасливу годину піднялися державні прапори, очертані ознаками звитяг, у центрі Бахчисарая — столиці султанату найщасливішого володаря Іслама Гірая III. Потім з усіх сторін пролунали молитви і смиренно склали поклін Аллаху. Після благословінь та співу святих сур «Здобуття», «Допомога» і «Щира відданість»

подавали милостиню убогим, блаженним та немічним людям. Далі з добрими намірами вирушили в похід. Володар світу та свого часу здійснив перед тим двократний намаз — гаджет. Молився про допомогу Всевишнього. Після молитви та співу сури «Правдивої сповіді» особисто озброївся необхідними військовими обладунками і був готовий вирушити. Таким чином озброївшись, і його воїни сіли на своїх коней, після чого з великою гордістю і поважністю вишикувались. По праву і ліву руку — візирі, вчені та мужі доброчинності, що теж приєдналися до війська. Ґучний гуркіт литаврів заповнив увесь світ. У той світлий день зупинилися на привал у містечку Алмасарай.

Чотири з половиною години дороги — і стали у прекрасній квітучій долині для спочинку. Наступного дня зранку вирушили далі та після п'яти годин прийшли до берега великої ріки Анкіль і трохи відпочили. Вони продовжували рухатися вперед уздовж ріки протягом трьох з половиною годин, і знову зупинилися на березі цієї ж ріки.

Третього дня вирушили із місця останнього постою і після шестигодинної дороги почали переправлятись через відому ріку, так звану Саксаканлик. Ще на попередньому постої захворіла половина скакунів татарських воїнів хворобою кундус. Через те затрималися на годину коло цієї ріки, щоб напоїти коней.

Перед тим спеціальне військо на чолі з Тугаєм-беєм та іншими відомими кримськими командирами було вислане на допомогу запорозьким козакам. Вони уже не раз завдавали сильних ударів польському війську і знищили не один ворожий табір. Вище уже йшлося про це.

Однак видатні державні особи та інші авторитетні командири недоброзичливого польського короля згуртувалися довкола відомого командира фортеці Бар, гетьмана Потоцького. Він мав двадцятичотиритисячне військо з найкращих воїнів, що влучно стріляло з рушниць, чудово володіло шаблями,— швидких, рухливих ворогів-чужовірців, себто сатанинських слуг, та триста чи чотириста кіннотників. Ними було захоплено близько двохсот значних міст та фортець

[українських]. Таким чином, за давнім звичаєм, кожен з них володів якимось великим краєм. Також мали у володінні скарбницю та військо. Відомі [польські] гетьмани: Калиновський, Ченявський, Адербольський, Балабанський, Софія та Комісар разом з іншими пихатими командирами на чолі лукавої армії, не беручи до уваги силу кримських військ, з метою перемоги вирушили проти найщасливішого високого володаря часу Ісламa Гірая III. Після цього татарські війська сміливо вийшли вперед і стали перед ворогами, згідно з висловлюванням одвічного та всемогутнього Аллаха в Корані: «Воїстину Аллах любить тих, що виборюють Його волю одностайно, ніби вони — міцний мур». Таких маневрів кримських воїнів поляки дуже злякались, і того ж дня відбувся великий запеклий бій.

Двовірш:

Розказать про всеє ми не годні —
Так було учора, так сьогодні.

Чотиривірш:

Як од землетрусу, задвигтіли гори,
А навкіл у русі — морок, тільки морок.
В кров земля втопає — лиш червоні маки
Спомином цвістимуть скоро, дуже скоро.

Коротко кажучи, в той світлий час третього дня місяця джемазієлєвваля [у вівторок], вояки підступних командирів противника не витримали натиску хоробрих татар. Тому, зазнаючи поразки, почали втікати.

Двовірш:

Леопарда з оленем — хіба порівняти?
Рівносильний бій чи буде у вовка й ягняти?!

Вони з пополотнілими обличчями не змогли встояти перед героїчними діями ісламських воїнів, тож змушені були кинутись навтьоки.

Двовірш:

> Жодних шансів на рятунок вони вже не мали —
> У глибокім смертнім сниві усі поніміли.

Вищезгадані відомі польські гетьмани та командири потрапили в полон. Їхні солдати були страчені на горло шаблями. Скарбниця поляків перейшла до рук кримського війська. Найбідніші татари одягали дорогі кожухи, шуби з хутра соболя і рисі, а також стали власниками золотих та срібних зливків. Вартість одного такого зливка дорівнювала стам, п'ятистам та тисячі золотих талярів.

Жоден з ворогів не врятувався в цій війні. Два-три селища та дороги, якими втікали, були вкриті тілами вбитих. Через те навіть воїнам-переможцям важко було рухатися шляхом.

Безмежна хвала Аллаху, що кримська країна стала враз багатою. Це сталося вперше за її історію.

ПОВЕРНЕННЯ ІСЛАМА ГІРАЯ ІЗ ПОХОДУ З ВЕЛИКОЮ СКАРБНИЦЕЮ І ЗДОБИЧЧЮ ДО БАХЧИСАРАЯ У СВОЮ РЕЗИДЕНЦІЮ ПРЕСЛАВНУ

Після дня перемоги армія хана, його величності Іслама Гірая III, з радістю поверталася до Криму. То було третього дня джемазіелевведя. Приблизно на восьмий день цього ж місяця, в неділю, військо прибуло до фортеці Корсунь, яка належала в ту пору полякам. Тут родич Тугая-бея — Муфту-заде Абдула Челебі — прибув до Іслама Гірая III і повідомив його, що спеціально підготовлене польське військо перебуває біля фортеці Біла Церква. Наступного дня прибув до хана Тугая-бея і мав урочисте прийняття. Вже за дві години перед фортецею Біла Церква виставили військові загони до бою. Під час підготовки до битви з поляками прибув до Іслама Гірая III гетьман дніпровських козаків Б. Хмельницький з військом і заявив про вірність ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. Б. Хмельницький теж вирушив із військом до Білої Церкви.

Джемазієлєввеля 1058 року, десятого дня, козацькі війська спустошили територію довкола фортеці на відстані трьох або чотирьох днів дороги і потім прибули до місця дислокації війська, яке становило форпост кримської армії. Фортеця розмістилася над річкою під назвою Туранлик. Армія хана складалася із татар, ногайців, черкесів, аккерманських та румелійських солдатів. Також до них приєдналися дніпровські козаки, тобто війська Б. Хмельницького. Всі ці численні солдати із шести-семи країн містилися на території, яку можна було подолати за п'ять або десять днів дороги. Військо налічувало 500 тисяч вояків і було великою армією. Потім грабували, палили й руйнували замки та красиві міста, всю країну польського короля. Докладна розповідь про цю війну вийшла б задовгою.

Джемазієлєввеля 1058 року, чотирнадцятого дня, в неділю, дозволено ханом командувачу війська, яке складалось із дніпровських козаків, розпочати війну. Вони прибули до фортеці під назвою Берзане, що належала відомому шляхтичу Вишневецькому. При перших наступах козаки захопили цю фортецю і заволоділи великим багатством. У той же день Іслам Гірай III призначив племінника Нуреддіна Султана (при посередництві Атабея Тімура-аги) командувачем армії.

Також призначив із ширінських беїв Менглі Гірая командуючим військовою операцією іншого полку. Таким чином дві армії вирушили походом проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, підпалювали і руйнували їх. У результаті мали чималу здобич.

Піввірш:

Усі речі очевидні, немає потреби доводити.

У понеділок армія зупинилась біля замку під назвою Косівка для спочинку. Цей замок належав дніпровським козакам, тому мешканцям передали провіант, корів, овес і т. д. У вівторок, сімнадцятого числа згаданого місяця, армія підійшла до фортеці лядського короля під назвою Животів. Раніше вона була захоплена одним із полковників війська гетьмана Б. Хмельницького. Мешканцями цього замку були євреї. Вояки

гетьмана полонили їх усіх і привели в подарунок кримському ханові. Хан їх роздавав і дарував своїм командирам та іншим відповідальним особам.

Наступного дня, в середу, розвідники повідомили хана, що поблизу вищезгаданого замку розташована дуже важлива і міцна фортеця. Він терміново організував спеціальний військовий загін із вогнепальною зброєю. Призначив командиром Сюбгана Ґазі-агу, відповідального за державну скарбницю, і відправив на штурм фортеці. З допомогою Всевишнього Аллаха ця військова операція теж увінчалась успіхом. Понад три тисячі найшляхетніших полонених і провіант цього замку під час обіду представили ханові.

Джемазієлєввеля 1058 року, дев'ятнадцятого дня, виданий наказ про підготовку до повернення в Крим. Захопивши та спустошивши землі ворога, армія гетьмана і хана з великою здобиччю та блискучою перемогою вирушила назад. Переходила на кримський бік через відомий ханський міст під назвою Хан-Кечіді над річкою, що зветься Синя Вода.

Перед тим призначений командиром зі ширінських беїв Менглі Гірай захопив польську фортецю під назвою Берзане. Далі він здійснив військовий рейд у глиб країни ляхів. Повертаючись із великою здобиччю, тут з'єднався з армією Ісламa Гірая III. Потім минули селище Гамам-Чокраги і ввійшли у селище Чапартіл. Туди прибув до хана з великого міста й міцного замку під назвою Бар один полоняник-мусульманин з перекладачем. Хана повідомили, що дружина гетьмана [М.] Потоцького звільнила двадцять сім невільників-мусульман, передала чоловікові для його потреб золоті та срібні гроші й провіант. Також прислала кримському ханові багато коштовних дарунків.

Армія зупинилась у селищі Чапартіл і відпочила. Вищезгаданих двадцять сім мусульман зі скарбницею було доправлено судді. Отже завдяки Ісламові Гіраєві III, мусульмани, котрі протягом 40—50 років перебували у руках поляків, теж повернулися на батьківщину.

Тут же аккерманські та буджацькі солдати, за давнім законом релігії, 1/5 частину своєї здобичі та прибутків віддали

до державної казни. Їм самим було дозволено розійтися по домівках. Потім армія перетнула річку Чапар. І звідти відправлено кур'єра з вістю до Криму.

В останній день джемазіелевеля, перший день джемазіелагіра 1058 р. за Хиджрою, армія хана зупинилась за річкою Анкул на березі притоки під назвою Йонкол і відпочила. Тут солдати, згідно із законом ісламу, також здали хумс, 1/5 частину своїх доходів.

Джемазіелагіра, у неділю, 1058 року армія, з великим піднесенням проходячи різні населені пункти, прибула до Дніпра. Через міст від замку Шагін-Керман солдати переправилися на другий бік. Того самого дня принесли листа від начальника варти й оборони кримської країни калгая Кирима Гірая Султана до Іслама Гірая III про стан громадського правопорядку.

Кримська армія через фортецю Ферах-Керман прибула в район замку Ор[1]. Тут було отримане радісне повідомлення про прибуття посланця московського царя з даниною до хана. Тут же дозволили солдатам вирушити додому. Вони були задоволеними і щасливими.

ПРИБУТТЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ШТАБУ КРИМСЬКОЇ АРМІЇ. ДРУГИЙ СПІЛЬНИЙ ПОХІД НА ПОЛЬЩУ

Армія рушила вперед і після чотиригодинного маршу зупинилася на ніч біля замку під назвою Озавіський. Воїни вирушили далі й через чотири години дороги прибули до фортеці під назвою Салле. Недалеко від цього місця розташувалися військові табори дніпровського гетьмана. Гетьман цих козаків Б. Хмельницький разом із відомими сотниками й військом із 10 тисяч чоловік прибули до штабу татарської армії. Під час урочистого прийому на козацького гетьмана та командирів одягли коштовні каптани, оточили шаною. Вели мову про те, що польська армія розчарована і налякана наступом татарських воїнів.

---

[1] Ор — Перекоп.

Потім спільно рушили на головне місто польського короля Ільбав[1]. У п'ятницю, 23 числа благословенного місяця рамазана, армія, наче море, обложила величезну фортецю Ільбав. Учені та філософи, які були в армії, зібрались у наметі Калгая Султана.

Після намазу читали благословляючі молитви і розповідали про великих полководців, зокрема, про Іскандера Македонського. Два імами Мегмед-ефенді, Бабай Ефенді-заде і кадій Мегмед-ефенді читали зі священного Корану суру «Здобуття». Після цього із чотирьох сторін почали наступ на фортецю і штурмували її. Зруйнували палац короля, костьоли, ринки, базари, які від часу Адамового не зазнавали жодних руйнувань, зібрали багато здобичі.

Піввірш:

Це не висловиш словами, не опишеш.

У цей час дніпровські козаки разом із воїнами Тугая-бея оточили дуже міцну фортецю Соколів.

Вірш:

На ворогів мисливці — витязі і леви
Вогонь метали в небо кришталеве,
Аж кров і жовч текли по небосхилу.
Стискались, мов лещата, щелепи сталеві
У воїнів, які рубалися щосили,—
І їхні голови котилися землею.

Протягом трьох-чотирьох днів тут велися такі запеклі бої, що небесне склепіння від диму пожарищ набуло кольору темного, як індиго. Навколо нищили і плюндрували хутори, села, містечка, їх родючі землі й високі будівлі.

Внутрішній замок Львова був дуже міцним, тому Кирим Гірай особисто командував його облогою і штурмом. Іншим військовим дозволили чинити наступ на інші польські райони. Брат Тугая-бея Султан Гелді Мірза поїхав у напрямку Кракова,

[1] Ільбав — Львів.

бей ширінів — у сторону ріки Дністер, Аділ Мірза разом із Османом Челебі рушили в інші краї. Всі вернулися з великими трофеями і безліччю полонених. Навіть простий татарин не погоджувався мати 30—40 полонених. А командувач армією Кирим Гірай протягом (двадцяти двох) днів утримував Ільбав у блокаді.

Вояки супротивника, що перебували у фортеці, вислали свого посланця до дніпровського гетьмана Богдана Хмельницького з такими словами: «Дамо двісті тисяч золотих у скарбницю, а також заплатимо поголовний податок». Гетьман повідомив про це хана — і пропозицію було прийнято. Хан послав командира Періша-агу до жовнірів, котрі знаходилися всередині внутрішнього замку Львова. Коли вручили йому двісті тисяч золотом, тоді припинили стрілянину, й облогу міста зняли.

ТРЕТІЙ ВІЙСЬКОВИЙ ПОХІД ВИСОКОГО НАЙЩАСЛИВІШОГО ВОЛОДАРЯ ІСЛАМА ГІРАЯ III НА ПОЛЬЩУ

В одну з субот джемазієлєвველя, сімнадцятого дня, 1059 року за Хиджрою Іслам Гірай III на чолі своєї армії знову вирушив на Польщу.

Тоді ж прибули посланці дніпровських козаків. У Фераг-Кермані вони подарували п'ять гармат для татарської армії, а також повідомили про прибуття польського короля до Львова і про розташування польських таборів у фортеці Бар. Пізніше, тобто у понеділок, вийшли із селища Мода, проминули населені пункти Каят, Сабат, Гегенлі й зупинились для відпочинку в селі Сари-Чакмак. Ще пізніше рухалися повз села Гегеш-Вей і Бібулеш та прибули до фортеці Фераг-Керман на кордоні ісламських земель. Там прибув до татар посланець царя московитів з великою сумою данини — більшою за ту суму, котра була встановлена ще з давніх часів. Посланця привели до Іслама Гірая III. Велику частину отриманого роздали солдатам, а решту здали під охорону у фортецю Фераг-Керман.

Достойний, як Іскандер Македонський і Дарій, найщасливіший володар Хан Ісхам Гірай III вирушив у останній день джемазієлеввеля із військом, нескінченним, як море, на священну війну. Проминувши села Агадж, Чоплу і Ґокевлі, наблизились до Дніпра. Минали ще такі населені пункти: Капар, Тамгали-Таш, Іракчик, Кара-Капи, Їлки-Сую, Ташлик, Саксаганлик. Тоді опинилися на березі Дніпра. Сюди ж прибули посланці гетьмана дніпровських козаків Б. Хмельницького і поклялись у вірності й підданстві кримському ханові. Потім через перехід під назвою Молла-Шай переправилися на другий бік Дніпра, який за могутністю схожий на Ніл. Далі татарські вояки перейшли ще одне село під назвою Чортан і прибули до річки Колинджак для відпочинку. Наступного дня рушили в с. Чапартіл. Туди повторно прибуло посольство від запорозького гетьмана Б. Хмельницького з повідомленням, що його військо готове зустріти хана.

Після одноденного перепочинку в Чапартілі Ісхам Гірай III з армією перейшов ріку, що зветься Синя Вода, й опинився перед фортецею Буке. В цей час гетьман Б. Хмельницький виловив польських жовнірів — шпигунів і передав їх ханові. Після вибиття інформації їх за наказом хана було страчено.

Татарська армія вирушила від Буке і через населені пункти Ташлик, Животів, Васильків і Махнівка прибула до фортеці Острог. За дві милі від замку Пояр перейшли якусь річку між фортецями Іставропіль і Краснопіль.

Розташувались біля відомого замку, що звався Старокостянтинів. Потім авангард ісламської армії разом із дніпровськими козаками і всіма кримськими воїнами отаборився навколо замку Каменіче.

Неподалік од вищезгаданого замку, між таборами татарських військ і дніпровських козаків, зустрілися тисяча польських жовнірів, що намагалися проникнути в кримську армію і взяти язика, тобто вивідати інформацію. Ці жовніри вступили в сутичку з азовськими вояками, і в бою понад сотню втратили, а решту приведено до Хана Ісхама Гірая III. Від цих полонених дізналися, що польська армія в замку Збараж.

Після скарання полонених у той же день без затримки рушили на Збараж. В обідню пору наблизилися до замку і

відправили командира Омера Алі-оглу з шістдесятьма воїнами вперед для здобуття язика. Кримське військо рушило услід. Цей командир наблизився до ворожого табору і захопив 300 коней і десять вояків, польських та австрійських, і привів до хана. Отже, Іслам Гірай III переконався, що військо ворога дуже близько. Тоді негайно наказав своїй армії наступати. Приблизно о 15—16 годині, після обіду, кримські воїни оточили польску армію з чотирьох сторін.

Тут почалися часті— адже було дуже мало часу— важкі бої. Понад тисяча вояків супротивника поклали голови під шаблею, а багато невірних узято в полон. Син хороброго Ґазі-бея — Азамет Мірза — того ж дня випив трунок смерті.

В цей день дев'ятнадцятий дніпровські козаки швидко підходили і з'єднались із кримськими воїнами. Потім Іслам Гірай III увечері провів військову нараду. Стало зрозуміло, що всі відбірні жовніри короля Польщі разом із відомими командирами перебувають у фортеці, там же розташувались понад 40 тисяч вояків супротивника, переважно поляки й австрійці. Вони побудували навколо замку Збараж укріплення, оточили його кількома ровами й оборонними спорудами, де розмістили чимало гармат, викопали окопи та спорудили міцні башти. Інакше кажучи, супротивники дуже добре підготувалися до оборони і не залишили можливості добратися пішо чи кінно до замку із жодної з чотирьох сторін.

Однак воїни гетьмана і хана зі свого боку провели бої й одночасно закидали землею їхні рови, прокопали тунелі, поставили пункти спостереження зі всіх боків та розмістили свої гармати. Таким чином, до польських вояків більше не могло надходити ні зброї, ні провіанту, а безпеку їх порушено. Ті зрозуміли, що після вичерпання запасів харчу та спорядження вони будуть переможені.

Іслам Гірай III схвалив план військових дій, і візир Сефер Ґазі-ага підтримав його. Наступного дня, у неділю, татарська армія була готова до наступу. Війна почалася пострілами з гармат. Після обіду хан послав усіх своїх воїнів, у тому числі з вогнепальною зброєю, на лівий фланг. Коли тюркська армія почала наступати справа і зліва, розгорнулися запеклі бої.

Польська кіннота з одного боку напала на дніпровських козаків, тому хан надіслав племінника Мурада Гірая на допомогу козакам. Його війська до вечора вели затяті бої з ворогом.

Значна частина польської кінноти була геть вирубана шаблями. Ще більша зазнала полону, а дещицю її — загнано в улоговину біля Збаража. Вже наступного дня, тобто у понеділок, кіннота ворога втратила силу і не могла далі атакувати.

У вівторок упродовж цілого дня наші воїни продовжували стріляти з гармат по ворожих позиціях, а величезна битва тривала з ранку аж до вечора. Коли кримське військо відходило на відпочинок, тоді польский табір напав на гармати дніпровських козаків. У цій битві загинуло багато людей з обох сторін.

Піввірш:

З обох боків гинули воїни, а вигоду отримав Іслам.

У середу Б. Хмельницький прибув до штабу армії і зустрівся з татарськими командирами. Вирішили ліквідувати укріплення замку. У четвер прибули воїни з Ак-Кермана, Буджака, румелійські воїни і Айтемур-бей та стали до лав кримської армії. Іслам Гірай III урочисто прийняв їх і вручив подарунки.

Того дня прийшов до штабу один жовнір, що дезертирував з польскої армії, і розповідав: «Польські вояки у дуже великій скруті, від тривалого оточення втратили розум. Обложені з усіх чотирьох сторін, вони більше не мають терпцю і наміряються втекти із замку, навіть готові прийняти смерть».

У п'ятницю не воювали.

У суботу виникла сутичка між польською кіннотою і вояками Субгана Ґазі-аги. Польські жовніри на конях утікали назад в укріплення.

У понеділок тюркська армія цілий день обстрілювала супротивника з гармат і вогнепальної зброї. У віторок продовжувались бої з обох сторін. У цей момент близько ста поляків, які виходили за кормом для худоби, було захоплено татарськими воїнами. В середу укріплення козаків склали єдине ціле і наблизились до польських окопів. Потім зранку до вечора і цілу ніч до ранку точилися затяжні бої, так ніби світ увесь

пішов вогнем. У четвер, коли траншеї козаків сягнули окопів супротивника, спалахнула дуже запекла битва, дим повністю охопив замок Збараж. Козаки гетьмана Б. Хмельницького провели такий блискучий бій, виявили такий героїзм, що описати це неможливо. Навіть був захоплений і скараний на горло посланець із листом до польського короля, якого вислали обложені.

У суботу, коли вирувала битва навколо замку, схопили одного жовніра, що видавав себе за жебрака. Всередині його милиці виявили листи до короля з проханням надати допомогу. Так переконались у важкому становищі ляхів, які перебували всередині замку. Цей жовнір був страчений. У неділю не воювали, тільки лунала бойова музика.

Із польського табору прибув до штабу армії посланець, котрий називався Комар, із проханням пожаліти обложених.

У понеділок ще сто жовнірів наклали головою. Посли, котрі прибули повторно, мовляли: «Віддамо п'ятирічний податок за один раз і обдаруємо всіх ваших воїнів, тільки змилуйтеся!» — «Нехай до нас прийдуть командири ваші, Вишневецький, Конєцпольський і Сенявський. Усіх ваших коней та зброю ви повинні здати нам»,— ось так відповіли послам.

У вівторок повідомили, що військо готується до наступу, але він не розпочався, тому воїнам дали відпочити. У цей час із польської армії прибув жовнір із повідомленням, що в замку кілограм зерна продається за 20 ґрошів. У середу битви теж не було, тільки тривали взаємні салютні постріли з гармат. У той день двоє товмачів зі збаразького замку доповіли, що незабаром вищезгадані командири прибудуть до Іслама Гірая.

У четвер знову з'явилися посли з пропозицією помиритися, а також прохали хана про охорону своїх командирів. Хан призначив коменданта Сулеймана-агу, начальника морського узбережжя Омера Ґазі-агу, щоб вони здійснювали відповідну підготовку для прийому й охорони. Коли створили всі умови для прийому, польські командири не наважилися прибути й повідомили про свою підозру, що якщо з'являться, всі будуть страчені, а тому відмовляються від візиту і просять пробачення.

У п'ятницю козацьке військо почало наступ на укріплення противника. Після важких боїв окопи зрівняли з землею, перетворили на могили убитих жовнірів. Багатьох воїнів захопили у полон, крім цього, зі всіх сторін тривали погроми і підпали. Козаки грабували, захоплювали коней. Того вечора після намазу підпалили башту фортеці на очах супротивника. Під час цієї операції тривали такі сильні бої, що здавалося, ніби на землю падають зірки. Стріляли з гармат і гаківниць. Битва точилася до ранку.

У суботу війна продовжувалась. Уночі близько двох тисяч воїнів противника вийшли з замку і сховалися в окопах, щоб у зручний час напасти на козацькі укріплення. Дніпровські козаки розпізнали хитрий намір поляків і почали атакувати. Козацьке військо провело блискучий бій. Польські вояки з порожніми руками втекли у фортецю. В неділю і понеділок битва продовжувалась гарматним обстрілом Збаража зусібіч.

У вівторок один хлопець, котрий утік із замку, розповів, що від голоду мешканці не годні вже рухатися.

Дніпровський гетьман Б. Хмельницький завітав до штабу армії і зустрівся з Ісламом Гіраєм III. Прийняли рішення про новий наступ на супротивника.

У середу бої тривали. Дізнались, що у фортеці Тернопіль дві дуже гарні гармати, рівних яким немає. Іслам Гірай III негайно вислав особу, відповідальну за скарбницю, до [Б.] Хмельницького й уповноважив командира Сеїда Алі зі своїм загоном разом з козаками здобути і привезти ці гармати якнайшвидше. У четвер найхоробріші польські жовніри атакували укріплення дніпровських козаків. Поранили багатьох козацьких воїнів, захопили 5—10 прапорів і швидко повернулись. У той час опівдні командир Сеїд Алі, заволодівши вищезгаданими гарматами у фортеці Тернопіль, привіз їх на позиції.

Наступного дня, тобто в п'ятницю, ісламські воїни у великій кількості хвилями прибували в підзамче, готові атакувати з чотирьох боків.

Наступ дніпровських козаків від їх укріплень на місто цього разу не вдався. В суботу, як і раніше, продовжувались бої з оточеним ворогом. У цей час азовські вояки затримали двох

людей: один із них був лях, а другий — молдаванин, і привели до ханового шатра на допит. Вони розповідали, що «король Польщі з великою армією повинен прибути до замку Броди і пришле послів, щоби установити спокій. Захоплено ще двох поранених дніпровських козаків, почали їх лікувати. Якщо поліпшиться їхній стан здоров'я, то пришлють їх до хана. Більше нічого не знаємо».

Після з'ясування загального стану короля та його армії того ж дня, після обіду з табору противника втік ще один козак-пушкар і з'явився у штабі армії. Він доповів, що «у фортеці люди голодують, закінчився провіант, втрачено сили, іззовні нічого не надходить. Тому всі мешканці ухвалили: у неділю ввечері утекти з фортеці».

В останній день місяця реджепа для взяття язика були відряджені командири Кая-бей, Аділ-бей і Мухамед-мірза.

На початку місяця шабана, у вівторок один козацький воїн, вернувшися після втечі з полону до свого табору, доповів про голод у замку. У другій половині того ж дня Тімур-ага, візир Нуреддіна Султана, зустрівся з Ак-Сеїдом Багадиром, котрий прийшов від командирів, раніш відправлених у розвідку. Він повідомляв, що вони ще не виконали доручення, тому що король Польщі з'єднав усі табори і прибув у фортецю під назвою Білий Камінь. Звідтіля вирушили до фортеці Тернопіль. Тієї ж ночі попередили всіх татарських вояків змобілізуватися та бути повністю готовими до завтрього.

Вранці наступного дня, у середу, повернулися Кая-бей, Аділ-бей і Мухамед-мірза з розвідки без необхідного язика. Вони доповідали: «Не знайшли ні сліду, ні знаку від таборів короля. Але затримали одного християнина з народу і запитали його, а він сказав, що бачив короля з військом, який справді рушив на тюрків. Можемо доповісти, що таки направду король близько перебуває». Потім усі командири й урядовці зібрались у штабі Іслама Гірая III. Візир Сефер Ґазі-ага порадив «негайно повідомити гетьмана дніпровських козаків Б. Хмельницького про теперішній стан. Пропонувати йому, щоб відібрані озброєні стрільці йшли разом з нами проти короля. А решта війська хай продовжує атакувати ворога з

окопів і не дає обложеним ні хвилі спочинку. Треба обрати Мурада Гірая Султана командувачем турецьких вояків і відомих командирів. Вони мають оточити табір супротивника і вступити з ним у битву. Іслам Гірай повинен особисто вирушити проти короля Польщі і розпочати військові дії, не очікуючи допомоги з інших таборів».

Невдовзі дорогою повернувся чоловік із числа попередньо висланих у розвідку — мірза Сиртлан і розповів: «Ми зустріли біля фортеці Білокам'янецької лядський табір. Зовсім недавно взяли у бран триста жовнірів супротивника та стратили їх. Захопили знаного чужовірця Жолкевського». Потім помолився і побажав Ісламові Гіраю III завжди виходити переможцем. Це побажання віщувало перемогу й осяяло душі тюркських воїнів. Полонені розповідали: «Король польський має при собі тридцять тисяч вояків. Решта мобілізованих щойно прибули до Ільбава». Як тільки отримали цю інформацію, негайно вислали на розвідку Ґюль-Ахмеда із роду Орак і разом з ним п'ять відомих командирів. Іслам Гірай III перейшов річку Тернопіль і в суботу зупинився для спочинку. Тут допитували жовніра, затриманого мірзою Ґюль-Ахмедом, свідчення якого підтверджувалося затриманим раніш мірзою Сиртланом язиком. Він доповідав: «Король має тридцять тисяч заарештованих вояків. Поки що не прибуло військо з Литви. Король перебуває поблизу і до ранку може впритул підійти».

Наступного ранку, в неділю, Іслам Гірай III вишикував свою величезну армію праворуч і ліворуч, підняв прапори Чингізхана, овіяні звитягою, і повів уперед. Саме в цей час захопили одного вояка супротивника, котрий доповів: «Сьогодні вранці король теж вирушив. Бій між двома арміями неминучий». Почали підготовку до прийому канцлера короля. Він, прибувши на переговори, запевняв: «Невірними є відомості, що навколо багато різних родів військ. Наші війська розташовано з оборонною метою, проти нападів зліва і справа. Татарські воїни сильні, отже годні грабувати і руйнувати. Якщо не можна врятувати королівське майно і вояків, то даремно вживати якихось заходів. Необхідно все ж підтримати короля, урятувати його життя». Обговорили всі умови й ухвалили рішення. З ним ознайомили хана.

Тієї ночі лядський посол повернувся і повідомив короля про результати переговорів. Король зібрав у себе гетьманів та командирів. До світанку обговорювали події, що сталися та мають статися.

...З самого ранку татарські вояки почали наступати на лядських жовнірів і грабувати їх. Саме в цей час поляки у різних місцях підняли капітуляційні хоругви на знак помилування.

Охоронці привели до Сефера Ґазі-аги старшого канцлера. Він проговорив: «Чого потребуєте від нас?» Візир відповів: «Ви прохали перемир'я у нас. Ми тут маємо понад двісті тисяч вояків. Всі вони повинні отримати дохід од ваших країв, бути вдоволеними.

По-друге, ви повинні виділити двісті тисяч ґрошів для потреб хана. Вони мають бути видані золотом, або коштами під назвою ріял. По-третє, сорок тисяч дніпровських козаків, які допомагали нам і знаходилися у підпорядкуванні хана, повинні від вас отримати зарплатню без затримки. Ви мусите забезпечити недоторканність фортець та сіл, які їм належать. Якщо хтось із козаків буде скаржитися, то це означатиме порушення вами даної угоди. Тоді зазнаєте покари.

Після прийняття цих трьох умов ви повинні щорічно і без порушень віддавати скарбницю кримському ханові. Не чиніть анічого супроти цієї угоди. Якщо не приймете умови, помилування вам не буде. Тоді мусите пожертвувати своєю батьківщиною або життям. Скарбницю та майно, яке пропоную видати, вважаємо не дорожчими за ваше життя. Якщо опиратиметеся, тоді татарське військо саме піде на грабунок, зруйнує все довкола, візьме у полон ваші сім'ї. Напад на одного татарина вважатиметься нападом на всю армію і порушенням угоди. Колись дніпровські козаки були вашими підлеглими, а тепер вони стали воїнами, а ви, навпаки, підлеглими. Отже, крім виплати сорока тисяч зарплатні реєстровим козакам, мусите знати, що понад сто тисяч сільського населення, яке дотепер перебувало під вашою владою, віднині підпорядковується козацькому гетьману.

Король і його намісники, кожен колись володіли якоюсь країною і отримували доходи від підкорених народів, були

зарозумілими та пихатими,— тепер же вони панують над вами, і ви підпідрядковані їм. Надаю тобі один день строку для зустрічі зі своїм королем, а завтра вранці особисто повертайся з відповіддю».

Хан і командири тюркської армії схвалили пропозицію візира. Потім старший канцлер пішов до короля і повідомив його про результати переговорів з візиром Сефером Ґазі-агою.

Король зібрав усіх міністрів і командирів, які з незадоволенням та болем висловились: «Біда! Ганьба! Не зуміли вжити жодних заходів, довели до руйнації наш край. Аби лише король у полон не потрапив. Він народився і виріс у Австрії, тому такий тендітний. Він не зможе в татар орати землю плугом, чи косити траву, чи пасти коней. Погодимося на те, що вони вимагають, бо не час для суперечок». Тієї ж ночі ухвалили підписати угоду.

Наступного дня вранці, в середу, старший канцлер з командирами побажав зустрітися зі Сефер Ґазі-агою. Він разом із високопоставленими державними особами вийшов їм назустріч. Почалися переговори у наметах, виставлених між двома арміями.

Представники короля Польщі там же виплатили 30 тисяч ріялів та 200 тисяч талярів. За решту суми залишили заложником зятя канцлера, власника великого земельного маєтку. Комендант Сулейман-ага був призначений відповідальним за 170 тисяч талярів. Ця сума через короткий час теж була доправлена. Ляхи пристали й на умови, що «Ісламські вояки візьмуть собі наше майно і не зазіхатимуть на життя переможених. Усім полоненим русам, козакам і татарам, котрі перебувають у Польській країні, розімкнемо кайдани, відпустимо їх на волю. Визнаємо себе підлеглими хана. Дамо дніпровським козакам усе, що вимагалося. Сорок тисяч козаків забезпечимо подарунками і зарплатнею без затримок». Поляки відмовилися від походів на козацькі землі.

Таким чином, написали попередній проект угоди, домовилися про своєчасну виплату річної данини і залишили заложника. Пізніше, коли посли короля з'явилися до хана, просили також змилуватися над військом,— за будь-який викуп,

дарувати волю і надати допомогу жовнірам та командирам Вишневецькому, Конєцпольському, Фірлею, іншим визначним воєначальникам, які перебувають в облозі у замку Збараж.

Найщасливіший володар часу Іслам Гірай III задовольнив усі прохання їхні.

У цей час був підготовлений остаточний текст угоди. Після її підписання обома сторонами, згідно з давніми канонами та звичаєм Чингіза, і підтвердження призматичною печаткою зеленого кольору, окресленою червоною ознакою, текст вручили канцлерові. Ісламським воїнам було дозволено відправлятися в навколишні краї супротивника по здобич.

Тюркські воїни здобули велике багатство. Вони стали такими багатими, як Харун. У народі про це співали пісні й оповідали легенди. Не будемо довго про це писати та тлумачити ці події...

Коротко кажучи, перемир'я сторони уклали офіційно, про що було сказано раніше. Після набрання чинності договору, в п'ятницю, володар, його величність Іслам Гірай III вирушив звідти з військом із піднятими звитяжними прапорами і прибув до Збаража. Під вечір вони зупинилися поблизу ріки Тернопіль. У суботу, коли переходили цю річку, повернулися ті воїни, котрі ходили по здобич. Вони з незліченними багатствами приєдналися до війська. У неділю обложені ляхи, котрі сиділи у фортеці Збараж, опинилися в оточенні безлічі воїнів татарських. У південній частині названої фортеці вони спорудили спеціальне житло для хана.

У понеділок командири заблокованого війська у Збаражі Вишневецький, Конєцпольський і Фірлей звернулися з проханням до Іслама Гірая III: «Ваша величносте, Ви помилували навіть нашого короля Яна Казимира. Ми тривалий час, упродовж двох місяців, поневірялися в оточенні. Вдень і вночі не мали спокою та можливості склепіти повіки через запеклі бої, атаки та страждання. Із п'ятдесятитисячного війська урятувались десять тисяч воїнів, серед яких чимало поранених та скалічених. Тому просимо Вашої пощади і готові виплатити 40 тисяч реялів. Якщо ця сума виявиться недостатньою, тоді простіть нас». Із командирів своїх віддали як заручника Потоцького.

Було здобуто велику кількість військових трофеїв та безліч золотих і срібних речей, забракло возів та коней, щоб навантажити і перевезти все це. Кожен воїн отримав свою частку. Вони тепер мали стільки багатства, що описати їхнє становище неможливо і не було їм рівних за почестю.

Одне слово, прийняли 40 тисяч згаданої суми грошей, звільнили тих ворогів, які доти уникнули меча.

Ще один день відпочили тут, а в середу, вигукуючи: «Де ти, наша кримська батьківщино!», рушили додому. Вся армія на чолі з Ісламом Гіраєм III разом з беями, візирами, агами, емірами, мірзами, різними державними особами і людьми, визволеними з ворожого полону, проминали містечка та річки, інколи розважаючися на постоях. Через тридцять дві ночівлі щасливо прибули до Бахчисарая.

Переклав *Ферхад Туранли*

4 5-573

Теварих-и ибтида-и ханан-и Къырым

Дженгиз Хан кендю огъулларындан энъ улуджеси Джюджи Бая Балыкъ-ы Хан ве Къазан ве Булгъар ве Рус ве Къозакъ вилиетлери Ханлыгъын верюб, Балыкъ-ы Ханда мюстакъиллен Хан олдыгъыйчун, Джюджи Бая Хан дею ибтида нам вердилер. Ол дахи гидерек, джихан-ара бир Шах-и Джихан олуб, Москов къыралыны, гидюб, таби' идюб, хараджгюзар этди. Амма джезире-и Къырымда Дженевиз Френги беррен ве бахрен буюк Къырал-ы залл бед фи'аль олмакъ иле Джюджи Хана серфюру этмеюб, джезире-и Къырым узере Джюджи Хан 'азим дерья мисаль лешкер чекюб, аман у заман вермеюб, Къырым мемлекетин сене-и ... тарихында Дженевиз кюффары элинден хан-на-хан, зор-а-зор ибтида фетх идюб, леб-и дерьяда олан къаль'алардан Ин Керман ве Сар Керман ве Балакълагъа Керман ве Менгуб Керман ве Кефе Керман ве гъайры бу макъуле хысны хасын ве седд-и метин къаль'алар леб-и дерьяда кефере элинде къалмакъ узере, Джюджи Хан иле кефере-и дженевиз Къыралы сюльх идюб, джезире-и Къырымын сахраларында татар 'аскери сакин олуб, иля евмина хеза джезире-и Къырым дест-и татарда къалды. Ба'де, Къырым джезиреси фатихи Джюджи Хан Къырымы фетх этдиктен алты ай мюрир идюб, февт олдыкъда ...

дефн идюб, алты нефер огълу къалыр. Буюк огълу иле беш ʻадед къарындашлар Къырымы улешемеюб, Юрд Аясы олмакъ ичюн, ʻазим везни узере бир-бирлерийле алты нефер къарындашлар дженг у джидаль ве харб у къытал эйлеюб, ахир-кяр буюк къарындашлары Берекет Хан деделери Дженгиз Хана варуб, булушдыкъда:

«Хяй бизим огълумын огълу, джаным, сен сафа гельдинъ» — дею нидже гюне таʼзим у текримлер идюб, Берекет Ханынъ ильтиджасындан джихан-джихан хазз идюб, Къырым Ханлыгъынъ Берекет Хана ярлыгъ-ы шахи иле варуб, обир беш нефер къарындашларын Дешт-и Къыпчагъа гельмеги ферман эйлеюб, Берекет Хан джезире-и Къырыма мюстакъиль падишах олуб, ʻалеме низам-ы интизам верди. Хикмет-и Худа алты айдан Дженгиз Хан мерхум олды. Мюрд олды денемез зира Хазрет-и Рисалет-Пенахынъ (Икъра бисми Раббик аль-аʼля) ает-и шерифийле тахрир олунан ерлигъ-ы белигъына таʼзим идюб, аягъа къалкъуб, опюб, баш устюне къоюб, дин-и Ислямы къабул этмишди.

«Илля Каʼбее гидемем, зира Каʼбее варынджа бу къадар падишахлары атлаюб гечемем, джюмле банъа хасымдырлар, эмин тарикъ ёкъдыр ки Каʼбее гидем, ве ... сене муʼаммер олмыш бир мюсинн кишийим зекерим кесемем, сюннет оламам» — дею, ʻузрин ʻарз идюб, саир мафарз-Аллахы джюмле къабул этдигийчюн, биз анъа мюслим деюб: «мерхум олду», дериз. Нетидже-и келям, Дженгиз Хан мерхум олдыкъдан сонъра огълунынъ огълу Берекет Хан Дженгиз Хан ерине мюстакъиль Хан олуб, бир гюнь анъа дахи хидает-и Аллах эрюб, дерун-ы дильден ве джан-гонъюльден бенде-и Субхан олуб, ибтида татарда кендюни сюннет этмек бундан къалмышдыр ким. Юзер — икишер юз нефер адемлери бир ерден сюннет этдирюб, учь гюнь — учь гедже дюгюнлер идюб, месрур у шадманлар иле ʻомр-и назенин зевкъ у сафа иле гечирди. Ве вилляет-и Къырымда Эски Сала шехрин ве Ашлама Бахчесин ве Бахче Сарайы ве Эски Юрды бина эден бу Берекет Хандыр. Гъает седжиʼ ве намдар хан олуб, джемиʼ къыраллары ʻаджиз-манде идюб, джюмлесин хараджа кесди. Ве мал ве хазине джемʼ

идюб, ʻаскере верюб, йигит джем' идерек, ики керре юзь бинъ ʻадед дженг-авер, дилявер, хюнер-вер ʻаскере малик олуб, Хейхат сахрасында ики керре юз бинъ отакъ йылкъая малик иди. Хер отакъ таʼбири бинъ ат ола. Ве алтмыш бинъ отав деве, ве алты керре юзь бинъ отакъ сыгъыр олуб, саир деваббатлары Кючюк Хейхат сахрасында отлаюб гезерлердиким, хадд у хасырларын Дженаб-ы Бари билирди. Иля евмена хеза Хейхат сахрасында онъан чобан хайванлары Берекет Ханынъ деваббатларындан къалмышдыркым. Небататы олмышдыр, Аллах-у Таʻаля Берекет Хана бу мертебе берекят вермишдир. Баʼде, Берекет Ханынъ бу мертебе мал у менал ве чери джем' идюб, бир муʼаззам падишах олдугъын Хюлагу Хан ишидюб, хасетинден Къырымда Берекет Хан узере дёрт юз бинъ ʻаскерле Хюлагу Хан гелиркен, Берекет Хан бу халь-и пюр-мелял-и стима' идюб, юз бинъ дженг-авер татар саба-рефтар ʻадюв-шикяр иле джезире-и Къырымдан сене-и 661 тарихында чыкъуб, сахрайы Кючюк Хейхатда Азакъ къальʼасы алтында Дешт-и Къыпчакъда Хюлагу Хан мекс этмишкен бир вакът-ы сехерде Хюлагу Ханынъ лешкерине Берекет Хан бир берекетли шемшир бир ан вурыр ким, джюмле къавм-ы Хюлагунынъ чогъы хеляк олуб, дендан-и тигъден халяс оланлар иле анджакъ Хюлагу Хан бинъ къадар татар иле нехр-и Идили отюб, джан къуртарыр. Ве бу къадар мал ве гъанаими Берекет Хана къалыр. Берекет Хан да, «фи-ль-барака» — деюб, салимин ве гъанимин Къырыма мансур у музаффер дахиль олур. Хюлагу Хан дахи бу дерд-и сер иле нидже заман серсери гезюб, джюмле падишахлара тасаддур этмишкен, джеми' падишахлар ве къыраллар къатында хор у хакъир олуб, ахыр-кяр дердинден меджюзий месхебинде мюрд олуб, ери Дару-ль-бевар олуб, ерине огълу (Абакъа Хан) мюстакъиль падишах олуб, джеми' падишахлара наме гёндерюб, тедждид-и бейʼат идерлер. Илля Къырымда Берекет Хан:

— Бен Ислям падишахы олуб, дин-и Мухаммедиден олуб, ойле би-дин меджюзи мезхебден ничюн варуб тедждид-и беевʼатидерим? — деюб Абакъа Ханынъ намесин Берекет Хан паре-паре идюб, эльчисин къувды. Хюлагу огълу Абакъа Хана бу

хабер гелиндже, бабасы Хюлагу Ханынъ бозулуб учь кере юз бинъ ʻаскерининъ къырылдыгъы интикъамын Берекет Хандан алмакъ ичюн, ики кере юз бинъ ʻаскерле виляет-и Къырым узере гельмеде, Къырым ʻаскери дахи хенюз Ислям иле мюшерреф олмыш ʻаскер, Берекет Хан иле кямиль сексен бинъ ʻадед гюзиде ве бахадыр Ислям ʻаскери джезире-и Къырымын Ор Агъзы нам еринден тышре Кючюк Хейхат сахрасына чыкъуб, Абакъа Хан иле Берекет Хан девлет саташуб, бинаэмр-и Худа, муʼджизат-ы Мухаммеду-ль-Мустафа берекятыйле Берекет Хан Хюлагу огълу Абакъа Хана бир сатур-ы берекят-и Мухаммеди вурурким, Абакъанынъ бабасы Хюлагу Ханынъ Багъдадда Али ʻАббасияндан Мустаʻсым Биллах а этдигинден идюб, юзь элли бинъ Абакъай Хан татары къылыдждан гечюб, халя устюханлары Ор къальʼасындан тышре Джюрюкли нам махал къурбында пеште-пеште татар-ы Абакъай кемиклери ягъылуб дурыр. Ве халя Къырым татары ичре дарб-и месельдир ким:

— «Берекет Хан къылыджына огъраясын»,— дерлер. Баʼде, Берекет Хан Абакъай Ханынъ джюмле атлары ве бесатлары ве мал-гъанаимлерин гъузат-и мюслимине безль идюб, мансур у музаффер Къырыма дахиль олуб, гюньден-гюне джихангир падишах, джем-икишвер-гюш олур.

Хикмет-и Худа ол сене нехр-и Турла ве нехр-и Туна дёрдер ай мюнджемид олуб, Берекет Хан ики кере юз бинъ ʻаскер иле нехр-и Тунайы оте Эдирне тарафына отюб, эввеля Исламбол теквуры олан Кюштантуш Къыралын элин ве виляетин та Эдирне Софйа-и Сафийе ве Къавала ве Селяник ве Сироз ве Зихне ве Тырхала ве Янйа, ве Кещдире ве Къалур (?) ве мединету-ль-хюкема ве-ль-къудема олан Атина шехрине варынджа кенар-ы бахрде ве беррде олан джемиʼ шехр-и ʻазимлерден еди юз етмиш паре шехрлери нехб у гъарет идюб, хесабын Дженаб-ы Аллах билюр ол къадар мал-ы гъанайим ве нидже керре юзь бинъ махбуб усаралар ве би-хадд у би-хаср бехаимлер алуб, джемиʼ шехрлери якъа-йыкъа ихракъ би-н-нар идерек, еди айда йине нехр-и Туна кенарына гелюб нидже бинъ паре гемилерле Акъ Керман тарафына Тунадан ʻубур идюб ве нехр-и

Турлаи дахи ʻубур идюб мансур ве селямет Къырыма дахиль олур. Баʼде, сене-и 665 тарихында Къырымдан сексен бинъ ʻаскер иле Белх ве Бухарая ве Турана ве Чин-Мачин ве Хата ве Хатана ве Февгъур ве Тюркистана ат сатуб, сер-кес падишахлары серфюру этдирюб, бинъ секиз юз къадар ʻулема-йы бабайы башына джемʼ идюб, таʼзим у текрим иле джезире-и Къырыма гетирюб, джемиʼ ʻулемая джамʼи ве медреселер инша идюб, гъаза малларыйле джюмле ʻулемалара ханеданлар япуб, эхль-и аял идерек, гюньден-гюне Али Дженгизиян иштихар булуб, «сахиб-уль-сейф ве-ль-къалем» — дею хутбе ибтида шехр-и Къырымда бунлар окъудуб, сиккелери ат шекли тасвирли манкъыр кесдирди. Зира сайд у сикярлары ве джемиʼ кярлары атлар иле олмагъын, сиккелерине ат сурети яздылар. Хакъкъа ки сикке-и нухас хасс-дих къаздылар ве гюньден-гюне ʻулема-йы татар иле хем ʻильм олдылар. Эвель ʻасырда нефси джезире-и Къырымда учь бинъ ʻадед фетва сахиби ʻулема-йы татар вар имиш. Анлар иле Берекет Хан шюхрет булуб, гюньден-гюне Берекет Хан ве ʻаскер-и Ислям гюрленюр. Дженевиз Къырымда харадж-гюзар олур. Баʼде, сене-и 666 тарихында Берекет Хан мерхум олуб, Эски Салада медфундыр. Анынъ бир тыфль-и на-решиде огълу бир яшында олмакъ иле аталыкълары бир-бирине дюшюб, ахыр Дженгиз Ханынъ халь-и хаятында велиʻахд эдиндиги дёрдюнджи огълунынъ огълу валидеси, Тулии неслинден олан Менгертем (?) Хан ибн-и Тагъар Ханы хан идюб Къырыма гётюрдилер. Бу дахи Москов ве Лех ве Чех ве Исвач ве Флеменк ве Маджар ве Къурс ве Немсе ве Исловен ве Тот ве Къорол къыралларын джюмле хараджа кесюб, Кърақъов виляетлеринден Дансыкъа виляети сеферине гидюб, хесабын Дженаб-ы Бари билюр мал-ы хазаин усаралар иле джезире-и Къырыма гелюб, анъа дахи (Урчиʼи ила Раббики радийатен мердийях) аети фермани гелюб, сефер-и хакъикъата ʻазм-ы дженан идюб, ери Макъам-ы ʻАлиййин ола. Халя къабри Манкъыт элиндедир. Баʼде ерине къарындашы Тадан Хан ибн-и Тагъар Хан нехр-и Идиль сахрасындаки шехр-и Серайдан гелюб, виляет-и Къырыма мюстакъиль Хан олды. Бунун заманында Лех къазагъы Къырымын гъарбиси тарафын-

да Авлута лиманына гирюб, Сар Керман къаль'асын Дженевиз кефереси элинден алуб, Тадан Хан къазакъ элинден мезкюр къаль'айы къуртармагъа къадир олмадыгъындан, Къырым халкъы Тадан Хан узере гъулювв-и 'амм идюб, Ханлыкъдан ма'зуль идюб, ерине сене-и 690 тарихында Менгертем (?) огълу Тагъ Тагъагъ Хан хан олуб, даима фитне у фесада ве фыскъ у фюджуре ве лу'б у лехве малик олуб, Дженевиз кюффари ве Москов ве Лех ве Къостантин ве Эдирне ве Сырф ве Булгъар ве Эфлякъ ве Богъдан ве гъайры кюффар къыраллары юзь булуб, Къырымын джя-бе-джя ерлерин нехб у гъарет этмеге башлайуб, Сар Керман къаль'асын бу дахи Лех элинден халяс этмеге се'а этмеди. Мегер бу Тагътагъ Хан, эджадлары би-динине гирюб пут-перест олмыш, хеман джюмле эхали-и Къырым ве 'улема-йы сулеха бу хале муттали' олунджа гъулювв-и 'амм идюб, «Тагъ Тагъагъ Ханы къатль иделим», — деркен, бир тарафындан фырсат булуб Менгюб къаль'асында Дженевиз кюффарына къачуб, шапка гиер. Эртеси 'аля-с-сабах леши ашагъы къаялар дибинде бойнунда алтун хачлар иле булунуб, йине ол сахра махаллинде ляше-и мурдарын кеферелер бир мешада гёмерлер ве бир гуре дыкъарлар. Халя айене ве ревенде татарлар янындан гечюб, мешадына ла'нет окъыюб, гурине тюкюрюб гечерлер. Андан сонъра, ерине Озьбек Хан хан олуб, гъает халим ве селим ве диндар мюслиман Хан-ы 'адиль олдугъындан, вилаєт-и Къырым ичре миян-ы джюющде кой-кой 'ашкъыялар захир олуб, нефс-и Къырым ичи хелдж-мелдж олдыгъын, Мавера-унь-нехрде Тохтамыш Хан Къырымын бу халине муттали' олуб, «фурсат-ы гъаниметтир» — деюб, юз бинъ 'аскер иле Къырым виляети узере гелюб, хикмет-и Худа ол мюслим ве салих ве мютедейийн Озьбек Ханы Тохтамыш Хан бозуб, Озьбек Хан дахи Къырымдан Дешт-и Къыпчагъа, андан виляет-и Семи(р)канда Тимур Хан янына дюшюб, ильтиджа идер. Амма бери тарафда Тохтамыш Хан дияр-ы Къырыма мюстакъиль хан олуб, джюмле Къырым халкъы би-з-зарури кендюнден бей'ат этдилер. Тимур Хан дахи Озьбек Ханын риджасыйле хайфын алывермек ичюн, Тимур Хан юз бинъ чатал атлы дженг-авер 'аскер-и диляверлери иле ильгъар идюб, Озь-

бек Хан тали'а-и 'аскер олуб, Тимур Ханы Хейхат сахрасындан гечирюб, еди гюнь — еди гедждеде виляет-и Къырыма чапул дживерюб, джезире-и Къырыма дахиль олуб, якъа-йыкъа Тохтамыш Хан 'аскерин къува-къыра, Къырым диярын хараб идюб, джюмле 'улема-йы Къырымы Тимур Хан алуб, Белх ве Бухарая гётюрюб, Тохтамыш Хан гемийле Тараб Эфзун виляетине фирар идюб, бир заман анда къарар идер. Бери тарафда Тимур Хан Къырым Ханлыгъын йине Озьбек Хана верюб, андан сонъра Тимур Хан пюр-зур виляет-и Къырыма учь керре гелюб, джя-бе-джя хараб этдиги ерлер Дешт-и Къыпчакъда ве Азакъ иле Къырым ма-бейнлеринде та нехр-и Озу кенарында Догъан Гечиди нам къаль'а махаллинде, эхль-и Ислям мезаристанлары ве шехри эсаслары нюмайан олуб дурур. Ве Тимур пюр-зур Ханын бир огълу Акъ Месджидин дженюбисинде Чадыр дагъы йылагъы дамениндe медфундыр...

Сене-и ... тарихында Исламболы фетх иден Султан Мехмед Кеси Ин Керман ве Авлута Керманы Лех элинден фетх идюб, Къырымын бир кошесин къабза-и тасарруфа алуб къалды. Ба'де, сене-и ... тарихында Менгли Герай Хан и'анетийле Султан Баезид Вели везири Гедик Ахмед Паша Кефе къаль'асы ве Судакъ ве Керич ве Балакълава ве Ин Керман ве Сар Керман къаль'аларын джюмле Дженевиз кюффары элинден кимин дженг иле, кимин аман иле фетх идюб, кюффар-ы Азакъ къаль'асына гидюб, Кефе къаль'асында шахзаде Къоркъуд Хан ибн-и Баезид Ханы Кефеде хаким идюб Кефе къаль'асыны тахт-и Аль-и ' Осман идюб, бизим ханларымыздан Менгли Герай Хан иле Султан Баезид та'аххюд идюб Къырым джезиресининъ сахралары ханларын ола, дагъларында ве леб-и дерьяларында олан къыла'лар джюмле Али 'Османын олуб, бир Къырым шахзадеси Янболи шехринде рехн дурмакъ узере сульх олунды. Иля евина хеза Къырымын нысфына 'Османлы ве нысфына ханлар мутасаррыфлардыр. Ба'де, Менгли Герай Хан Баезид Вели иле Акъ Керман ве Кили къаль'алары фетхинде булунуб, сонъра мерхум олуб, ... медфюндыр. Андан ... хан олды. Андан сонъра Герай эвляды бу Менгли Хандан къалкъуб, къара Шемсюддин Хазретлери «Менгли Герай» буюрдыкъла-

рындан, халя ханлара Герай диёрлар. Меселя Али ‘Османа Хюнкяр диёрлар... Андан Селямет Герай Хан ве Бахадыр Герай Хан ве Ислям Герай хан ве Мехмед Герай Хан ики кере хан олуб, шимди Дагъыстанда къалуб, халя ханымыз Чобан Герай Хандыр. Аллах-у Та'аля хаталардан сакълаюб, оджагъы даим ола...

Історія перших ханів — володарів Криму

Дженгіз-хан віддав найстаршому зі своїх синів Джуджи Баю у володіння землі: Балик-и-Ханську, Казанську, Булгарську, Руську, Казахську. Через те, що Джуджи Бай у Балик-и-Хані був самодержцем, його там уперше назвали «Ханом». І він з часом також став одним зі світових самодержців, владним світочем. Підкоривши московського володаря, змусив його відбуватися даниною. А на терені Криму генуезький франк, непевний лиходій, владний на суходолі, не підкорявся Джуджи-ханові. Тоді Джуджи-хан рушив на Крим з великим, як море, військом та з запеклим завзяттям, у ... році вирвав кримську сторону з рук генуезьких нечестивців — кяфірів. Та прибережні фортеці Ін-Керман, Сар-Керман, Балаклава-Керман, Мегнуп-Керман та інші неприступні твердині лишались у руках невірних. Тож правитель генуезьких кяфірів та Джуджи-хан уклали мир. Татарські вояки оселилися в кримських степах і відтоді Крим у руках татар. Та минуло шість місяців з часу здобуття Криму, і його завойовник Джуджи-хан помер... Після нього лишилося шість синів.

П'ятеро молодших братів не спромоглися поділити владу зі старшим, учинилася колотнеча й міжусобиця поміж усіма шістьма братами. Врешті-решт старший

брат Берекет-хан подався до їхнього діда, Дженгіза-хана. «О сину нашого сина, втіхо моя! Ласкаво просимо!» — сказав той при зустрічі, кілька днів приймав онука як найпочеснішого гостя, вельми зрадівши, що Берекет-хан звернувся до нього по допомогу. Дженгіз-хан наділив прибулого ясним шахським ярликом на володіння Кримським Ханством, а іншим п'ятьом братам направив фірман з велінням з'явитися в Дешт -і-Кипчак. Берекет-хан став самовладним падишахом Криму, й таким чином Дженгіз-хан побільшив у світі лад і гармонію.

Волею Бога через шість місяців Дженгіз-хан був упокоєний (Аллахом). Був упокоєний, а не відкинув ноги, як нечестивець, бо ж перед тим явив шану ясному ярлику поважного Прихистку Послання (себто пророка Мухамеда), списаному шляхетним аятом: «Читай! В ім'я Господа твого Всевишнього...» Поцілувавши ярлик шанобливо й приклавши до чола, він прийняв віру ісламу. І сказав: «Тільки до Кааби дійти не зможу. Адже на шляху до Кааби стільки падишахів, що їх не оминеш, не перескочиш, а то ж усе мої вороги. Як дістатися Кааби, коли шлях ненадійний? А ще я, вже далеко не молода...— літня людина, не зможу підітнути свою крайню плоть, не ладен здійснити мусульманський обряд обрізання». Попросив прощення... Позаяк же він виконав усі інші приписи Аллаха, ми, називаючи його мусульманином, кажемо: «Був упокоєний».

Тож коли Дженгіз-хан був упокоєний, слідом за ним став самовладним ханом син його сина — Берекет-хан. Судилось і йому вийти на праведну путь Аллаха, він усією душею став рабом Аллаха, і піддавати себе мусульманському обряду обрізання у татар повелося від нього. Піддаючи по сто-двісті чоловік із тієї чи іншої місцевості обряду обрізання, справляючи по три дні й три ночі належні при цьому урочистості, він провів своє принадливе життя в радощах і насолодах. І саме цей хан Берекет заснував на теренах Криму міста Ескі-Сала, Ашлама-Багче, Багче-Сарай та Ескі-Юрд. Уславлений звитяжець, Берекет упокорив довколишніх владарів, які мусили платити йому да-

нину. З нагромадженого майна, багатої скарбниці щедро наділяв своїх вояків, примножував військо й став повелителем двохсот тисяч завзятих, дужих та спритних джигітів. Його табуни у степу Хейхата налічували двісті тисяч шатрів. Кожне таке шатро охоплювало тисячу коней. А ще ж було шістдесят тисяч шатрів верблюдів та шістдесят тисяч шатрів корів. Достеменну кількість усіх належних йому в'ючних та верхових тварин, що блукали попасом у степах Кучук Хейхата, знав хіба що тільки сам Господь. Навіть нинішня одомашнена живність у хейхатських степах походить від в'ючних та верхових тварин Берекета-хана. Обшири вкривала смаковита для худоби буйна рослинність... Щедрим достатком обдарував Аллах Всевишній Берекета-хана.

Хулагу-хан, тямлячи, що Берекет-хан став найвеличнішим падишахом, спостерігши, як нечувано зросло його майно та військо, не стримав заздрощів і рушив зі своїм чотиристатисячним військом на Крим. Це було року 661 [=14.11.1262 — 2.11.1263]. Зачувши тривожну вість, Берекет-хан вийшов з Криму зі ста тисячами войовничих татар, ладних вихором кинутися на ворога. І коли Хулагу-хан зупинився в степу Хейхата біля фортеці Азака в Дешт-і-Кипчаці, Берекет-хан обрав слушну мить і вдосвіта вдарив благословенним мечем по війську Хулагу-хана. Сила силенна ворожого люду загинула, лише Хулагу-хан з якоюсь тисячею татар уник лиха й, перебравшись через річку Ідиль, врятувався, а все покинуте майно, всі трофеї дісталися Берекету-хану. Берекет-хан, подякувавши Господу, неушкоджений, зі здобиччю повернувся до Криму переможцем. А Хулагу-хан усе побивався в скруті. Він, що стояв на чолі всіх падишахів, а тепер зазнав нечуваної ганьби, врешті-решт від горя здох у своїй вогнепоклонницькій вірі. По ньому місце першого падишаха посів його син Абака-хан, який направив усім іншим падишахам послання й відновив з ними колишні угоди.

Лише Берекет-хан у Криму сказав: «Чого це я, ісламський падишах, відданий вірі Мухамеда, маю поновлювати колишні

угоди з нечестивим прихильником релігії вогнепоклонників?» З такими словами він розірвав послання Абаки-хана на клапті й прогнав його послів. Коли ця вістка дійшла до сина Хулагу — Абаки-хана, він, аби помститися Берекетові-ханові ще й за знищене воїнство свого батька, попрямував до Криму з двохсоттисячним військом. Славне кримське військо вже тоді було вірним ісламу, вісімдесят тисяч гідних, добірних, одважних бійців на чолі з Берекетом-ханом вийшли через кримську місцевість Ор-Аґзи в степ Кучук Хейхата. Берекет-хан з Абакоюханом змагалися за владу, і Берекет-хан з ласки Божої, благословенний дивом Мухамеда — Посланця Аллаха, вдарив по синові Хулагу, Абаці-ханові праведним мечем Мухамеда й звершив подібне до того, що звершив батько Абаки — хан Хулагу — у Багдаді стосовно Мустасіма Білляха з династії Аббасидів. Сто п'ятдесят тисяч татар Абаки-хана були потяті, й донині їхні кості лежать біля стін Орської фортеці, вкриваючи землю в місцевості під назвою Джюрюклі. Й нині в кримських татар стрічається прислів'я: «Потрапиш під шаблю Берекета-хана». Тож Берекет-хан, щедро роздавши коней, казани й трофейне майно, що дісталося від Абаки-хана, своїм мусульманським ґазіям, знову повернувся до Криму звитяжцем. Він усе більше утверджувався як падишах, завойовник просторів, переможний державотворець.

Волею Бога того року річка Турла [Дністер] і річка Туна [Дунай] були скуті кригою чотири місяці. Берекет-хан з двохсоттисячним військом перейшов через річку Туна на бік Едірне. На узбережжі й далеко від моря напав на силу-силенну міст у країні короля Куштантуського, колишнього імператора Ісламболу, сягаючи Едірне, Філібе, Соф'я-Сафійє, Кавали, Селяника, Сіроза, Зіхни, Тирхали, Ян'ї, Кешдіри, Калура й міста поважних мудріїв — Атіни. Спалюючи й руйнуючи міста, набрав майна, лік якому знає лише Господь-Аллах, узяв безліч худоби, а також кількасот тисяч юних бранців і через сім місяців знову підійшов до річки Туна. Переправившись через річку Туна на кількох тисячах кораблів на бік Ак-Кермана, а згодом через

річку Турла, він з тріумфом увійшов у Крим. Пізніше, року 665 [=1.10.1266 — 20.09.1267] Берекет-хан з вісімдесятьма тисячами воїнів спрямував коней з Криму в Балх, Бухару, Туран, Чін-Мачін, Хата, Хатан, Фефгур і Туркестан, де упокорив усіх норовливих падишахів. Зібравши близько тисячі вісімсот учених-шейхів, припровадив їх з почестями до Криму, спорудив для вчених соборні мечеті й медресе, наділив їх майном, здобутим у газаваті, а також дружинами. Неухильно ширилася слава династії Дженгізидів, які сприяли створенню в столиці Криму першої хутби зі словами «Володар меча й калама», карбуванню мідної монети, карби якої окреслювали форму коня. Полювання та всякі інші захоплення високої знаті пов'язувалися з кіньми, тож зображення коня й з'явилося на грошах. Поступово захоплення все більше переймали владарі від учених. Кажуть, раніше в Криму було три тисячі вчених татар — володарів фетви. Уславившись усім цим, Берекет-хан та воїни ісламу досягли щастя. А генуезці в Криму змушені були платити данину. Врешті року 666 [= 21.09.1267 — 8.09.1268] хан Берекет був славно упокоєний і похований в Ескі-Сала.

Оскільки його єдиний син був у віці всього лише одного року, аталики влаштували раду. Врешті-решт матір призначеного спадкоємцем ще за життя сина Дженгіза-хана, його четвертого сина, визнала ханом Менгертема-хана, сина Тагара-хана з потомства Тулі, то його й направили до Криму. І він теж змусив платити данину всіх володарів: Московського, Ляського, Чеського, Ісвецького, Флеменського, Маджарського, Курського, Німецького, Словенського, Тотського й Корольського. Рушивши в похід з-під Кракова до Дансига, він повернувся до Криму з майном, скарбами, бранцями й бранками, число яких знає лише Господь-Творець. І йому теж явився вишній аят: «Повернися до Господа свого вдоволений і втішений». Він здійснив душевний намір до Путі Істинної й прихистком його душі стала Високість Небесна. Могила його досі в краю Мангитів.

Потім замість нього в Криму самовладцем став його брат Тадан-хан, син Тагара-хана, прийшов з міста Сарая в степи Ідиля. В його часи ляські козаки прибули в Авлутський лиман на заході Криму й здобули фортецю Сар-Керман, подолавши генуезьких кяфірів. Не спромігся Тадан-хан звільнити цю фортецю з козацьких рук, через що кримський люд гуртом постав проти хана й позбавив його престолу.

Замість нього в році 690 [=3.01 — 22.12.1291] ханом став син Менгертема Таг Тагаг-хан. Він цілком віддавався нескінченним інтригам та непристойним веселощам, чим скористалися генуезькі нечестивці, владарі Московський, Ляський, Костантинський, Едрюнський, Сирфський, Болгарський та інші правителі кяфірів. Осмілівши, вони нападали на різні терени Криму. Не спромігся й цей хан звільнити фортецю Сар-Керман з козацьких рук. Та ще й цей хан Таг Тагаг, пішли чутки, повернувшись до безвір'я предків, зробився вогнепоклонником. Коли кримський люд і праведні вчені про це дізнались, вони миттю зчинили повстання, гаслом якого було: «Вбити Таг Тагаг-хана!» Але той спромігся якось утекти до генуезьких кяфірів, у фортецю Менгуп, де нап'яв на себе капелюх. Все ж наступного ранку його труп із золотими хрестами на шиї було знайдено біля підніжжя нижніх скель. Кяфіри встигли сховати цей поганий труп в одній з могил в укріпленнях рівнинної місцини. Досі татари, минаючи місце нечестивого поховання, посилають прокляття й плюють на нього.

Після цього ханом став Узбек-хан. Це був справедливий, набожний мусульманський хан, при тім вельми м'якосердий. Його воїни вдавалися до розбоїв у селищах Криму, і Крим був охоплений неспокоєм. Довідавшись про це, хан Тохтамиш у Мавераннахрі мовив: «Тут пахне здобиччю!» і пішов на Крим зі стотисячним військом. Волею Бога Тохтамиш розбив лагідного Узбека-хана, той подався з Криму в Дешт-і-Кипчак, а звідти в Семиканд до Тімура-хана й звернувся до нього за поміччю. Тим часом Тохтамиш устиг стати в Криму самовладним ханом, схиливши весь кримський народ скласти йому присягу. Та

Тімур-хан на прохання Узбека-хана рушив зі стотисячною раттю добірних вершників на витривалих конях, аби належно відплатити Тохтамишу-хану. Узбек-хан, перебуваючи в передніх лавах війська, провів Тімура через степи Хейхата. Тімур-хан стрімко ввірвався на терени Криму. Сім днів і сім ночей він лютував тут, палив і руйнував, переслідуючи й винищуючи вояків Тохтамишевих. Обернувши кримський край у руїни, він забрав усіх учених Криму й відпровадив їх у Балх та Бухару. Хан Тохтамиш утік на кораблі в Тараб-Ефзунський край і осів там. А Кримське ханство Тімур-хан повернув Узбеку-хану. Згодом величний Тімур-хан ще тричі наїздив до Криму. Спустошені ним землі, мусульманські кладовища й руїни міст і досі ятряться тут і там в Дешт-і-Кипчаці й між Азаком та Кримом аж до округи фортеці Доґан Гечиді на березі річки Озу [Дніпро]. І одного із синів Тімура-хана поховано південніше Ак-Месджида, наприкінці долини Чадир-Дага...

Року ... султан Мехмед Кесі, що здобув Ісламбол, вирвав з рук ляхів Ін-Керман та Авлута-Керман і підпорядкував собі частину Криму. Згодом, року ... Гедик Ахмед-паша, візир султана Баєзида, здобув за допомогою Менглі Герая-хана то збройно, то внаслідок переговорів Кафську фортецю, а також фортецю Судацьку, Керченську, Балаклавську, Ін-Керманську й Сара-Керманську, забрав їх з рук генуезьких кяфірів. Потім направився до фортеці кяфірів в Азаку. Посадивши правителем у Кафській фортеці принца Коркуда-хана, сина Баєзидового, він обернув Кафську фортецю на трон династії Османської. Був укладений мир, за яким султан Баєзид з Менглі Гераєм-ханом погодилися, що кримські степи лишаються ханськими, а фортеці в горах та на морському узбережжі переходять до династії Османської, при тому один кримський принц має перебувати заручником у місті Янболі. Згодом Менглі Герай-хан разом з Баєзидом Велі брав участь у завоюванні Ак-Керманської й Кілійської фортець. Року ... був упокоєний та похований.

Потім ханом став .... [Мухамед Герай I, січень 1515 — осінь 1523]. Найменння Герай перейшло від того Менглі-хана, ще шановний Кара Шемсуддін зволив називати його Менглі Герай, і нині ханів називають Гераями. Приміром, так само на династію Османську кажуть Хюнкяр... Потім ханами були Селямет Герай, Бахадир Герай, Іслам Герай, двічі Мехмед Герай, котрий нині в Дагестані, а зараз наш хан — Чобан Герай. Хай боронить його Аллах-Творець від помилок і хай буде невгасним його вогнище!..

Переклав *Віктор Гуменюк*

Месаф-и Девлет Гирай Ахбар-и Мюлюк-и рус

(«Эссе'бю-с-Сейяр фи Ахбар-и Мюлюк-и Татар» эсеринден парча)

Халя къапу къулу намыйле менасыб хан у селятинде истихдам олунан бенам агъаларынъ эксериси сюлялейи асаран магъсубе-и Сахиб Гирай хандан олдугъы мютеватыр ве мешхюрдир.

Девлет Гирай хан эгерчи ол эмирде хыфз-ы джах-и би-себат ичюн гевхербаха нарасиде-йи эрвах месамани-и ытлафа джесарет, лякин базар-и джихад у гъаза ве чарсу-и дженк у гъада сырф накъдине-йи химмет идюб, эввеля Хаджы Тархан мемлекети эхалиси миянында зухур иден за'ф у ихтиляльындан наши Рус эшкъиясы атале-и па-и истиля итмекле, хан-и хемиййет-шиар лешкер-и Татар-и адушикяр иле даа-хан-и сейф-и пюртесир олмагъын, эсакир-и шеятини дерун-и кишвер-и мезбурден ихрадж ве тармар ве ахз-ы гъанайим-и бишюмар иле авдетлеринде, фи-л-асыл райат-и Аджемнесил-и напакинден фазла-и нехас-мезхеб батлан-уль кюфрю миллет-и вахиде тигъ-и фасди иле аниетмун, хадид-и атыл Руса тебдиль идюб, базар-и касидине рювадж ве базы ма'рекеде зухур иден джесарет-и хукие ве севлет-и келбие себебийле ширмердден гъалат Шерамед лакъабыйле иштихар булан ляин-и би-дин докъсан бинъден теджавуз ихван-и шаятине серлешкер ве нар-и хебахеб къумаме-йи акъибгири шерерпаш-и мефарикъ мювехедин олыджакъ, *бейт*:

Зюд дер гил минишинед кишт-и сенгин-рикаб,
Чар пехлу микюни тенра з-аб у нан чера?

бер-игътинам эмвалы дест- гир у дар бенд итмекин, *бейт*:

Беса шер-и шерза бехенгям-и сейд,
Дихед джан-и ширин чешд захм у ченд

къаза-и нагиханиси иле шехбаз-и эвдж-и шеджаат, эбна-и хандан къалгъай Ахмед Гирай ве саир селятин у умера-и лешкербанг мургъ-и рух-и бер-футухлары хемпервaз, сюккян-и алем-и къудсий олмагъын, дерун-и духе-и къулуб-и муслимин хезаннемун, за'ф у харем ве хезиметпезир-и хюзюн ве недем олмакъ эмарети зухур итмишкен, эвляд-и хемиййет-нихад хан-и мишаралейхиден Къырым мухафазасына ме'мур олан Мухаммед Гирай нухуфте-и хане баталет у гъунуда бестер истирахат олмагъы харидж-и даире-и мюрюввет 'ад итмекин, джем'у ахшадына къадир олдугъы шидж'ан-и Татар иле асб-и хушрефтар-и тенасир у имдады: «А'ляму энне элдженнете тахта зылал-ус-суюф», зин-и зеррини иле арасте вю тезейюн идюб, маненд-и баран-и химмет, заман-и гъайры ма'мюльде нюмаян ве эбр-и зафер-и асиман-и гъайыбдан, ве зан ве лебтешнеган-и бадийе-и Кербеля-йи мешакъкъата хаятбахш у фейз-ресан олыджакъ. Пюльшенсарай-и деруни мувахxедин серсебз у виран у харистан къылуб, къасыйе-и мюшрикин сюхте-и атеш-и хези хезлан олмагъын, Мухаммед Гирайынъ шеджаат хуруши бирадер-и махлулындан герзан-и самур къалгъайы ве душ-и зерех-пуши хыл'ат-и фахире-и султаний иле шереф-къарин олды.

Бу нусрет-и джелиле баис тезаид-и къадр-и мензелет хан-и Къырым олмагъыйле, лешкер-и Татар-и адушикяр иле би-д-деф'ат биляд-и кеферейе сефер идюб, хусусан къавм-и Рус шекъа-и тему'тадынъ дар-уль-мюлк-и зелялет-буняды олан Москъов белдесин къыркъ кунь микъдары мухасара ву тазйыкъ иле къавм-и месфуры та'зыб у терхиб итмекин, ыстылах-и Татар узьре ТЫШ та'бирийле сал-бе-сал нукъуд у тухаф ирсалыны илтизам иле бер-мюддет эбвабкюшаде-и сефер-и мешакъкъата къуфлзен, хузур у истирахат олдылар.

Девлет Герай про далеку й велику країну русів

(Уривок з твору «Сім планет з повідомлень про країну татар»)

Досі під іменуванням капи кулу[1] розумілися відомі службовці, більшість іменитих ага[2], яких використовували на службі в султанських та ханських дворах, і ті, хто одержали своє родове ім'я від Сагіба Герая — цей переказ іде з уст в уста і вельми славен.

Хоча хан Девлет Герай цього разу[3] для взяття нетривалого трону насмілився знищити дорогоцінні душі неповнолітніх мусульман, але на бойовищі джихаду та ґазавату, на полі битов та змагу проявив себе з найкращого боку ще раніше, беручи до уваги дезорганізацію і слабкість населення країни Гаджі Тархан[4],— російські розбійники скористалися тим й окупували терени тієї країни. Шляхетний хан у свою чергу з військом татар — мисливцями на ворогів, гукнувши до броні, розбив та витиснув шайтанове військо, одначе з загарбаною численною здобиччю верталися ті, родом з нечис-

---

[1] Капи кулу — воїн палацової гвардії.

[2] Ага — військовий чин в Османській імперії. Чин аги мали командувачі яничарського корпусу, а також окремі чиновники, що очолювали провінційні служби.

[3] Мається на увазі вбивство попереднього хана Сагіба Герая і його неповнолітніх дітей за наказом Девлета Герая.

[4] Гаджі Тархан — теперішнє місто Астрахань, відоме з XIII ст., від 1459 р. — столиця Астраханського ханства, з 1556 р.— в Росії.

того перського роду райятів[1], мідний шлак оманливої секти ґяурів, самотній кліщ, і, прийшовши на допомогу росіянам, залізному шлаку, найшли їхньому неходовому товару місце збуту, а чому? — бо в деяких боях дехто за прояв сміливості дикого кабана й собаки в гризні помилково вважався героєм. Цей проклятий невірний, отримавши славу з прізвищем Шерамед[2], полководець дев'яноста тисяч шайтанових військових братанів, нічний вогонь світунців, веде з Христовим військом услід за собою і виблискує шоломом. Двовірш:

На мілину сідає корабель, що навантажений камінням,
Але навіщо без води та хліба рвати тіло на частиння?

І відібрав здобич (татар) рукою нападу. Двовірш:

Якщо на полюванні левів розлючених забагато,
Від укусів — з життям розлучених забагато.

І раптово сокіл сміливості піднявся вгору, і птиці праведних душ дітей хана, калгая Ахмета Герая та інших султанів, емірів, разом злетівши, стали поселенцями святого всесвіту. А в глибочі серць мусульман почали проявлятись ознаки листопаду з його слабкістю, що несуть кволість і ветхість. Тоді дитя честі, уповноважений Мухамед Герай, вважаючи відпочинок удома, байдики й сон у ліжку — поза межами мужності, необхідної для захисту Криму, взявши коней у сідла з золоченими кульбаками і гадаючи, як у прислів'ї, «знають вони, що воістину рай — у тіні їхніх шабель»,— приніс, як дощ у час посухи, в степи мук Кербели[3] щедрий урожай і життя.

---

[1] Райяти — в Османській імперії християнське населення країни.

[2] Шерамед — Шереметьєв Іван Васильович (? — 1577), боярин, воєвода, член Обраної ради, впливовий член Земської боярської думи. Учасник походів на Казань 1547—1552 рр., Лівонських війн.

[3] Кербела — місто в Іраку, у долині р. Євфрат. Засноване в VII ст. У Кербелі гробниця вбитого у бою внука пророка Мухамеда, Гусейна. Священне місто у мусульман-шиїтів.

Заклик Мухамеда Герая, зробивши у квітучому палаці єдинобожних мусульман усе зеленим, завдав поразки нікчемним військовим доблестям многовірців, войовничий заклик вирокремив Мухамеда Герая калгайським соболиним капелюхом, а плече прикрилося султанським халатом пошанування.

Унаслідок цієї уславленої перемоги з'явилися високі цінності та достоїнства кримського хана, він з татарським військом — мисливцями на ворогів — не раз чинив наскоки на ґяурські міста, особливо на Москву, місто померлої країни з жорстокими та п'яними племенами. Впродовж сорока днів це місто тримав у полоні і, налякавши та вимучивши його народ, відновив щорічне надходження готівкових грошей і дарунків, і на певний час, накинувши замок на одчинювану браму походів та поневірянь, оддався насолодам і спочину.

Переклав *Ферхад Туранли*

Мелек Хаджы Герай

(«Гюльбюн-и Ханан» тарихий эсеринден парча)

Хаджы Герай Гъияседдиннинъ, о да Таштемюр Джанайнынъ, о да Тулатемюрнинъ, о да Кенджнинъ, о да Токъатемюрнинъ, о да Джучининъ, о да «Чингизхан» намыйле шюхриет къазанан Темючин ханнынъ огълудыр.

Хаджы Герай бабасы Гъияседдин ханнынъ вефатындан сонъра эмджеси олан Сеид Ахмед ханнынъ уджюминден къуртуламыяракъ еди йыл къадар отеде беридe доланмышты. Ба'де сукъ-и къадерле Къырым тахтына отурды.

Хаджы Герай пек генч яшында бабасындан оксюз къалмышды. Улугъ Мухаммед ханнынъ вефаты узерине Къырым огълу Сеид Ахмед ханнынъ элине кечди. Сеид Ахмед хан керек Гъияседдиннинъ бирадери Алийи, керек Хаджы Герай ве бирадерзадеси Джанай огъланы «девлет душманлары» дие ольдюрмеге къарар верди. Бу алы ишиден эки шахзаде Озу тарафларына къачдылар. Бунлары ольдюрмек ичюн та'къиб иден Сеид Ахмед ханнынъ адамлары бичарелери нехир кенарында якъаладылар. Шахзаделер мукъабеле ичюн кендилеринде къуввет коремедиклеринден джан къоркъусы иле Озу нехрине атылдылар. Душманларнынъ окълары арасындан атларыйла берабер сырылуб къарая чыкъабильмиш иселер де, пек ёрулмыш ве къоркъмуш эдилер, атта Хаджы Герай бир эки еринден яраланмышды. Къардашы Джанай огъланнынъ джанындан къат'и

умюд иден Хаджы Герай бир ан эввель техликеден кенди джаныны къуртармакъ ичюн Джанайы быракъаракъ илерюледи, ве педерининъ пек зияде урьметини къазанан Девлет Кельди Софунынъ ханесине сыгъынды. Девлет Кельди кендисине пек зияде хюсн-и къабул косьтерди. Хаджы Герай бир къач кунь сонъра олюм алында быракъдыгъы къардашы Джанайнынъ тюдджарлара къошуларакъ сагъ у селямет Къазан тарафларына кеттигини ишитмиш ве пек зияде севинмишди.

Девлет Кельди Софунынъ къадыны пек мерхаметсиз иди. О, назларле буюен шахзадее агъыр-агъыр хидметлер яптырыр, къабаатлы-къабаатсыз азарлар, тахкъыр идер, атта дёгерди. Девлет Кельди Софу къадынынынъ бу мунасебетсиз алыны дуяр-дуймаз кендисине текдир итмиш, ве Хаджы Герайнынъ асыл, ибна-и алие эр тюрлю урьмете ляйыкъ олдугъыны анъладаракъ бир дереджее къадар заваллы Хаджы Герайнынъ дючар олдугъы зулму азалтмышды.

Иште, Хаджы Герай еди сене бойледже аят кечирмекде эди. Бери тарафда Хаджы Герайнынъ бабасы Гъияседдиннинъ акърабасындан ве Сеид Ахмед ханнынъ хасымларындан олан Тегене мырза башына топладыгъы татарларле буюк бир къуввет вюджуда кетиререк, Сеид Ахмед ханы такъдындан индюрюб ерине Хаджы Герай ханы отуртты.

Унудылмасын ки, татар ханзаделери, татар мырзаларынынъ огъуллары та чоджукълыгъындан он беш яшына къадар атабеклерден Герай къабилесинден бир затнынъ ханесинде буютильмек, тербие эттирильмек эскиден бери татарларджа адет олмышды.

Хаджы Герайнынъ бабасы султан Гъияседдин хан дахи Герай къабилесинден олан Девлет Кельди Софунынъ ханесинде буюмишди. Хаджы Герай догъдугъы кунь Девлет Кельди Софунынъ Кябеден мемлекетине кельдиги кюне тесадуф итдигинден Гъияседдин хан огълунынъ ады эм Герай къабилесине, эм де Девлет Кельди Софуя бир джемиле олмакъ узьре «Хаджы Герай» къоймушды. Хаджы Герай тахта кечтиги заман Девлет Кельди Софу сагъ эди. Бир кунь ханнынъ хузурына киререк «Хаджы Герая» себеб тесмие акъкъындаки маджерайы анълатмакъдан сонъра Герай къабилесининъ эхфады къальблеринден силинмемек ичюн бундан сонъра догъаджакъ ханзаделер-

нинъ адларына дахи «Герай» илявесийле бир ядикяр быракъмасыны риджа этмиш, ве Хаджы Герай дахи бу пир-и мухтеремнинъ теклифини къабул суретийле кендисине къаршы къадыршинаслыкъда булунмышды. Иште, бундан сонъра бутюн ханзаделернинъ намларына «Герай» лакъабы иляве олунды.

Къырым ханларындан бирининъ чоджугъы догъунджа хеман черкес къабилелери кямилен бир чёльде топлашыр, ве къабиле буюклерининъ мюнасиб корьдюги бир къадыны о чоджукъунынъ сют аналыгъына сечерлерди. Сонъра араларындан бир къач юзь атлы Къырыма гидерек учь кунь мисафир олурларды. Бу неджиб мисафирлер келиркен, бутюн левазиматларны янларында кетирдиклеринден кенди емеклерийле эм кендилерине, эм де хан ве даиреси халкъына мюкеммель бир зияфет чекерлерди. Сонъра ичлеринден бири эльчи оларакъ ханнынъ хузурына гидер, макъсадларыны анълатарды. Бу эски бир адет олдугъындан хана таби'де олдугъыны сёйлер, ве чоджукъны анасындан айыраракъ сют анасына теслим идерлерди. Черкеслер бу чоджукълары кенди эвлятларындан зияде дикъкъатле, ич бир азаб вермеден сербест-сербест буютерлерди. Чоджукъ еди яшына кельдикче атабек къачыб къувмакъны, харб у дарбы амелий бир суретте та'лим идерлерди. Он беш яшына кельдими – силяхларле, гюзель-гюзель эсвабларле гъает мукеммель бир ата биндирип, мерасим-и махсусе иле педерине теслим идер ве бахшышларыны алуб дёнерлерди.

АБДЮЛЬХАКИМ ХИЛЬМИЙНИНЪ ИЛЯВЕСИ

Татар ханлары кучюклигинде черкес къабилеси нездинде гъает саде, бедевиете якъын бир аят кечирдиклеринден, сарайларында дебдебе, ихтишам булунмазды. Эхалие кельдикче — онлар да ханларына пек зияде муты‘, маишетлерини гъарат ве ягъма иле тедарик иден, ильме ве саната ляйыгъыйле рагъбет косьтермеен адамларды. Татарлар адета бир джемиет-и тайяре алында яшарларды. Гедже-куньдюз дживарлардаки мемлекетлере теджавуз идер, узакъ мемлекетлерден биле къувветли юрюк атларыйле бир къач кунь зарфында бир чокъ мал, гъанайым топлап кетирюрлерди. Топ, тюфек япамадыкъларындан долайы метин къале'лери тахриб идемезлерди. Рус

девлети Къазаны забт итдигинден сонъра биле къырымтатарларнынъ ягъмасындан къуртулмакъ ичюн ханлара эр йыл вергю вермеге меджбюр олмушды.

Татар ханлары шериата, ихкям-и шери'ейе пек зияде риаят идерлерди. Улюм-и шери'айе энъ зияде вакъуфы олан бир зат долгъун бир маaш, бол бир та'инат иле къадыаскер несеб олунырды. Къадыаскер дуалардан, фетвалардан беш пара алмакъсызын эхалининъ би-ль-джюмле маслахатыны гёрюрди, сонъралары, би-хусус Истанбул укюметийле мунасебете башладыкъдан сонъра ханлар Истанбулнынъ дебдебе ве ихтишамларыны мемлекете яваш-яваш накъыл итмеге башладылар. Бир тарафдан умур-и шери'атнынъ эхльсиз адамлаа кечмеси, ниамет мираслары фаизле базиргянлара сатмагъа башламасы узерине махкемелер бозулды.

Бир тарафдан эхалининъ эски къахраманлыкълары бир чокъ эсбаб-и ичтимаийе те'сирийле эксильмеге башлады. Бир вакъытлар Москъова, Лехистан, Астархан, Тюркистан тарафлара къадар душманларыны къувгъан къырымлылар, би-ль-ахире душманларыны деф' итмеге, мукъаддес ватанларыны чигънейен ябанджы аякълары къырмагъа биле мукътедир оламадылар.

Даха сонъралары мевджюдиетлерини биле мухафаза идемиерек, джехалет, тефрикъа, ихтишама къурбан олуп кетдилер. Къырым татарларынынъ би-ль-хасса бу сонъ юзь сенелик аллары о къадар аджыныкълы, о къадар мудхишдир ки, бу аллара агъламамакъ къабиль дегильдир. Ялынъыз он беш, йигирми сенеден бери башлаян арекетлере, истикъбальнинъ къаранлыкълар ичинде ферсиз тувгъан бир шу'ле-йи умиди назарыйле бакъыла билир.

Хаджы Герай 881 сенесинде вефат идерек, Багъчасарайда, Саладжыкъ махаллесинде къабль-уль-вефат тахийе эйледиги тюрбесине дефин олунмышдыр. Хаджы Герай гюзель юзьлю, мюляйми табиатлы бир зат олдугъындан Къырым эхалиси арасында «Мелек Хаджы Герай» демекле шухриет къазанмышды. Яхуд къале'си нам махальде бир медресе, ве башкъа ерлерде бир чокъ джамилер, медреселер япдырдыгъы тарихлерде гёрюльмишдир.

Янгол Хаджі Герай

Розділ з історичної праці «Трояндовий кущ ханів»

Хаджі Герай — син Гіяседдіна, а той — Таштемюра Джаная, а той — Тулатемюра, а той — Кендже, а той — Дюктемюра, а той — Токатемюра, а той — Джучі, а той — хана Темючина, що уславився під іменем «Чінгісхан».

По кончині батька, хана Гіяседдіна, і рятуючись од переслідувань з боку двоюрідного дядька — хана Сеїда Ахмеда, Хаджі Герай мало не на сім літ укинувся у мандри. А потому, за сприятливих обставин, сів на престіл кримський.

Хаджі Герай вельми рано без батька зостався. Щойно вмер хан Улуґ Мухамед — Крим перейшов до його нащадка Сеїда Ахмеда. Хан Золотої Орди й Казані, Сеїд Ахмед, який не хотів визнати унезалежнення Криму від Орди, оголосив Гіяседдінового брата Алі, Алійового сина Джаная і заодно Хаджі Герая «ворогами держави» та утвердивсь у рішучості вбити їх. Прочувши це, молоді принци Хаджі Герай і Джанай, а також служник Хаджі Герая, рвонули навтікача в бік Дніпра. Люди Сеїда Ахмеда стали притискувати їх до берега. Не маючи снаги чинити спротив, шляхетні верхівці кинулися в річку і, держачи за повіддя коней, попливли. Переслідувачі вбили коня Хаджі Герая, тож принц, не вміючи плавати, почав тонути. Завваживши його скруту, вірний служник оддав повід свойого гриваня Хаджі Гераєві, а сам, зо два

рази скинувшись над водою, зник у глибочі бистрини. Хаджі Герай зазнав поранень од двох стріл. І все ж йому з Джанаєм пощастило переплисти ріку. Вкрай знесилені, вони лягли перепочити і скоро поснули. Якийсь ногаєць правобережний, натрапивши на мертво сплячих хлопців, забрав коні їхні. Проснувшись і побачивши, що вкрадено коні, принци вирушили пішки на пошуки притулку якогось. Одначе по кількох годинах дороги пішої, молодий Джанай, зовсім од голоду охлялий, не зміг іти. Хаджі Герай велів йому лишатися на місці, а сам далі пішов. Незабаром удалині забачив юрти — і дійшов до них. Це було осідище Девлета Кельді, суфія й аталика (вихователя) Хаджі Гераєвого батька.

Слід пам'ятати, що, за давнім звичаєм татар, їхні принциханенки та сини татарських мурз од раннього дитинства й до п'ятнадцяти років виховувались у вельможних із роду Гераїв. Свого часу Гіяседдін, батько Хаджі Герая, виріс у родині аталика й суфія Девлета Кельді. Народження Хаджі Герая збіглося з поверненням додому Девлета Кельді, що ходив на прощу до Кааби. Щоб зробити приємність своєму аталику, Гіяседдін склав імення синові з двох слів — Хаджі (ходжай-паломник) та Герай, за назвою племені Девлетового.

...Девлет Кельді зустрів Хаджі Герая вельми приязно. Добра їжа розмлоїла і схилила Хаджі Герая до спочинку та сну, він забув за свойого двоюрідного брата і згадав про двоюрідного брата аж по двох днинах. Коли пішли шукати його, то взнали, що хлопця підібрав караван, який прошкував собі на Казань.

Дружина суфія Девлета Кельді не відзначалася милосердям. Вона молодому ханенкові доручала обтяжливі роботи, ображала й ганила його, а іноді й била. Одначе Хаджі Герай ані разу не нарікав. Та якось, мимоволі ставши самовидцем такого її поводження з ханенком, Девлет Кельді учинив жінці нагінку й пояснив їй, що Хаджі Герай — принц од родоводу Чингісханового, тож він заслуговує поваги,— відтоді гірка доля бідолашного втікача — полегшилась.

Таким чином, Хаджі Герай прожив у родині Девлета Кельді сім років. Згодом, у 841 році Едигеїв онук Тегене-мурза, що

дружив з батьком Хаджі Герая та ворогував з ханом Сеїдом Ахмедом, зібрав велике татарське військо і, скинувши останнього з престолу, посадив Хаджі Герая.

Коли Хаджі Герай став ханом, то Девлет Кельді, прибувши до нього з привітаннями, розповів йому про обставини з'яви імені Хаджі Герай і, щоб майбутні покоління племені гераїв пам'ятали про свою близькість до ханів Криму та пишалися нею, порадив Хаджі Гераєві, щоб усі його нащадки долучали до своїх імен родове ім'я Герай. Хаджі Герай прийняв цю пропозицію Девлета Кельді, надалі всі сини й онуки хана стали носити прізвище Герай.

Зазвичай кримські хани своїх новонароджених синів віддавали на виховання черкесам. Щойно до черкесів доходила вість, що в хана Криму або в когось із карачів народився син, як усі черкеські племена з'їздились у степу й ухвалювали, якому племені випадає черга брати на виховання шляхетне немовля. Вибір залежав також і від того, в якому племені є породілля, гідна вигодувати своїм молоком приймитну дитину. Після того, як обрано названого батька і названу матір, декілька черкеських кінних сотень вирушали в Крим на гостину. З собою брали ввесь необхідний для бенкетування харч. Після гучного бенкету поблизу намету хана, вони відряджали до нього посла і висловлювали побажання од племені взяти ханенка на виховання. Хан, як правило, відповідав, що він, аби не порушувати старовинного звичаю, змушений погодитись. Немовля відбирали в рідної матері і передавали названій.

Черкеси плекали цих діток з більшою увагою, аніж своїх,— надавали їм цілковитої волі. Коли хлопчикові сповнялося сім років, пан-батько починав навчати його мистецтва погоні і втечі, списометання та стрільби з лука, мистецтва наїзду на ворога й атакування.

А коли ханенкові минало п'ятнадцять, аталик обдаровував його чудовою кавказькою зброєю, одягав у красиві шати і, всадовивши на доброго скакуна, повертав зі спеціальною церемонією рідному батькові, а отримавши належні подарунки — вертався додому.

Через те, що з дитинства кримські хани жили в черкесів у занадто простих, близьких до кочового способу умовах,— у їхніх палацах не було пишноти й величности. Щодо населення — то воно було надзвичайно покірне своїм ханам, жило коштом грабунків і не виявляло належної старанности в оволодінні науками та мистецтвами. Татари зазвичай жили як летюча зграя. Днями й ночами нападали на сусідні країни, і на своїх міцних та ходових конях привозили здобич навіть із країн задалеких. Оскільки вони не вміли виготовляти гармати й рушниці-гаківниці, то не мали здатности брати штурмом фортеці міцні. Російська держава, навіть після того, як вона повалила Казанське ханство, мусила платити татарам данину, аби вберегтися від їх наскоків.

Татарські хани вельми суворо дотримувалися шаріату й ухвал, прийнятих з огляду на шаріат. Особа, що добре знала шаріат, призначалася кадиаскером з повною платнею. Кадиаскер не брав грошей за свої послуги — за відправлення молитов та за винесення судових ухвал, але пізніше, зі встановленням зносин з Османською державою, пишнота й велич Стамбула почала переходити й сюди. З одного боку,— оскільки шаріат потрапив до рук загребущих людей, що продавали майно позивачів під проценти,— шаріатські суди зіпсувалися. З боку другого — з різних громадських причин геройство народу стало зменшуватися. Кримці, що колись кидались у погоню за своїми ворогами аж до Москви, Астрахані й Туркестану, врешті-решт виявилися нездатними відігнати ворогів, потрощити ноги, які топтали їх священну вітчизну.

А ще пізніше, не зумівши навіть самозберегтися, стали жертвою невігластва, взаємного відчуження і здирства. Становище кримських татар, надто за останнього століття, настільки жалюгідне і настільки жахливе, що, дивлячись на все це, неможливо не заплакати. Лише громадські рухи останніх десяти-п'ятнадцяти років варто оцінити як промінь світла й надії у царстві мороку.

Хаджі Герай посідав кримський престіл до 881 року гіджри. Він був красень з лиця і мав м'який характер, тож у кримського населення набув прізвиська Мелек (Янгол) Хаджі Герай. На початку свого ханування йому вдалося прокласти стежину до серць татар, які жили на берегах Етилі й турбували Крим своїми наскоками, та умовити їх осідати в Криму. Він також утихомирив москалів, що не давали спокою Криму, вчинивши походи у відповідь.

За оповідями істориків, Мелек Хаджі Герай змурував мечеть у Кирк-Орі, а також кілька соборних мечетей та медресе в різних місцевостях. Поки столиця ще не була перенесена до Бахчисарая, пристановищем ханів вважався Кирк-Ор.

Помер Хаджі Герай 881 року гіджри. Прах його перенесли до збудованого ще до смерті хана мавзолею в Салачику, що в околиці Бахчисарая. В історіях пишуть, що Хаджі Гераєм змуровано медресе у Джуфт-Кале, містечку під назвою Єврейська фортеця, а також багато інших медресе і соборних мечетей.

Переклав *Микола Мірошниченко*

Дар-уль-Рахат мусульманлары

(«Молла Аббас» романындан парча)

...Джумле достларыма веда зиярети идуп ве ашна-и-назикянем мадмуазель Маргаритая веданаме язуб ёла азырландым. Иртеси кунь ёла чыкътыкъта, мугъайир бир къытъа веданаме язуп, мешхур ве дана реджул-и-ислям етиштирмек иле шурет булмуш Андалус юрту зияретине Парижден чыкъуп, демиръёл иле Пиреней дагъларына догъру ёлландым. Дагъларын шаркъы — Франса, гъарбы — Испания улькелеридир. Тарих-и-ислямиеде бунджа шуретли ве намлы Андалус къытъасы азырда Испания дедигимиздир. Франсанынъ бир четинден бир четине чыкътым. Не аджайип ульке! Зан идерсинъ ки, бир улугъ багъчадыр. Багъчаларын, багъларын летафети, къыр ве бостанларын зийнет ве якъышыгъы джумле эхалининъ гъайретли ве кямиль ве ишкюзар олдугъуна шаат идилир. Къайсы тарафа бакъсанъ — таш ёллар, эр кочеде копрюлер, къайыкъ джюрюр пек чокъ. Арыкъ ве каналлар франсызларын унерини косьтериюрлар иди. Эписи биналар джедид, тазе киби, эр тарафта иш ве гъайрет, унер ве марифет захир олуп, бозукъ ве харабат, бош ве виран бир махалле бирбире корьмедим. Худа-и-Тааля франсызлара не буюк саадет ве ихсан буюрмыш!..

Къыркъ учь саатте Испания худудына кирмиш идик. Сонъ меркезде Испания гюмрюк мемурлары адет

ве низам узьре эшьяларымызы бакътылар. Бунлардан бири бана дикъкъат идуп:

— Сиз магърибий, гъарбиймисиз? — деди.

— Хайыр, эфендим, Ташкентли татар огълуйым.

— Демек, дияр-и-Туркистан... Къайда барасыз?

— Испанияя, эфендим.

— Туджджармысыз. Сатув идесизми?

— Хайыр, зияретчи бир аджизим.

— Бизим улькеде не зиярет идеджексиз?

— Машалла, эфендим, сизин улькe, бизджe, мукъаддес бир диярдыр. — «Къытъа-и-Андалус» — диюрыз. Энъ хош медениет етиштирмиш араз-ы-мешуредир ве шаян зияреттир.

— Эвет, эфендим... Корюледжек асар-и-ислямие мевджуттыр. Хош кельдинъиз. Демиръёлда коп токътамакъ олмуюр. Вакъытынъыз олса, сизи мусафир ве къонакъ идер идим. Туркистан улькемизе тюшен я бардыр, я ёкътур. Надир мусафирсиз.

Испаньёлын бу сёзлери ошума келюп, бунлары да рахатсызлар киби хюсню тербие сахиби олдукълары анълашылды.

Вакъиа, бу эски къавм-къарындашлар, чюнки джынслары, тиллери якъын олуп мезхэплери бирдир. Бойле исе де, франсызлар ве испаньёллар бир-бири иле буюк мухаребелер идуп, къарабагълылар бадкобелилери яки бухаралылар хокандлылары кесюп догърадыкълары киби, бунлар да бир-бири иле чокъ богъазламышлар ве бельки даха богъазлайджакълар.

Франсызджа бильдигим испаньёллар иле анълашмая медар олуп ве сеяхатнамелери окъуп, аз вакъытта бу улькейи кесб-вакъыф иттим. Франсызджа билен киши Авропанынъ эр улькесинде анълаша билир. Пек чокъ адам ве дахи буюк мусафирхане хызметчилери франсызджа текеллюм идерлер.

Варуп тюштигим шехр-и-пайтахт Мадрид иди. Зияретлере бу шехэрден бараджакъ олдум. Испания он алты миллион эхалиси олан бир девлеттир. Лякин Франсая къыяс дегиль. Худуды кечтигим иле феркъ ве тефавют корюльди. Багъ ве багъчалар, иш ве кучь, гъайрет ве марифет башкъа ве, франсызлара коре, коп ашагъыда олдугъы захир иди. Лякин усул идаре-и-улькe ве низамлар эп Авропа ичинде олдугъымы бильдириюр

5 5-573

иди. Испаньёллар гъает ачыкъ ве шад халкъ олуп, шиир, оюн ве чалгъыя пек авестирлер ве бойле исе де, франсызлардан зияде диндар олуп, ибадетханелере зияде урьмет идерлер. Испания тарихини окъудыкъча, бир алларына тааджюп иттим. Бунлар да бизим тюрклер ве татарлар киби, хан ве акимлерини авыш-тувыш, азиль ве насып итмее северлер имиш. Азырда Испания икинджи дередже девлетлердендир. Эхалиси нисбетен бай дегильдир. Кечмиш заманларда Америка къытасы ве базы буюк адалар Испанияя таби олуп, гемилер иле бинълердже пуд алтун кетириюрлар имиш. Америка вахшийлери ве ябанийлери джам пияла ве буллюрден ясалмыш уфакъ-тюфекке къош авучлап алтун, кумюш берирлер имиш, ама шу заман кечмиш. Америка ве адалар айры девлетлер тешкиль иттилер. Кельмиш алтунлар сарф олуп битти, унерсизлик ве иш-сизлик, начарлыкъ иле аджет-и-хазыр етиштирди. Испания буюк имсаль ве ибреттир. Миллет ве халкъ ичюн байлыкъ ве рахат алтунда дегиль, иш ве унерде имиш. Ульке толусы алтунлар битти, ама алтуны олмаян ингилиз топрагъы халкъларын марифет ве иши иле дюньянынъ хазинеси олду. Испаньёллар мирас едилер киби, ач къалдылар. Ишкюзар ингилизлер джумлее файыкъ олуп джиханнынъ малыны топладылар.

Испания Авропа къытъасынынъ дженюп-гъарбында вакъа ярым ададыр. Гъарба Атлантик денъизи ве дженюбе Акъ денъиз иле чеврильмиштир. Абхавасы гъает хош улькедир, щойле ки, юзюм, ильмон, ве портакъал багъчалары чокътур. Базы виляетлери сувсуз ве сахралары исе де, эксери ерлери гъает берекетли ве мейвадардыр. Африка мемалик-и-ислямиеси ве Фас[1] иле Испания арасында Септе[2] ве Джебилитарикъ[3] богъазы бардыр. Мюджахидин ислям бу богъазы кечюп Андалусы фетх итмишлер иди.

Къыркъ секиз сене-и-хиджриеде[4] Валид бин Абд аль-Малик халифе заманында Африка къытъасынынъ джихет-шима-

---

[1] Фас — Морокко.
[2] Септе — Сеута.
[3] Джебилитарикъ — Гибралтар.
[4] Къыркъ секиз сене-и-хиджриеде — милядий: 668.

лиеси та Атлантик денъизине барынджа фетх олунуп халиф-и-шериф ислям иле мюшерреф олмуш иди. Араб сердарларындан Муса ибн Нусайр топрагъын четине етиштигинден сонъ, богъазы кечюп дин-ислямы Андалуста дахи интишар фикрини идиюр иди. Шу эснада Андалус яни Испанияда булунан эхл-и-насра[1] укюметлери бир-бири иле акс ве эхали арасында тюрлю фесат ве бозгъунлыкъ мевджут олдугъындан, ислямларын келюп улькейи запт итмелерини арз иденлер чокъ иди. Бу алда Муса ибн Нусайр сефер итмее халифеден рухсет истеюп, Андалус юрту летафети иле бир эль-Шаме[2], аб хавасы иле Йемене, берекет ве мейвасы иле Мысыра, медениети иле Хиндустана бенъзедигини язмыш иди. Испанияйы алдыкътан сонъ, франсыз ве немсе юртларыны фетх идуп, Авропайы айлануп Истанбула кельмек, сердар Муса ибн Нусайрын эфкяры иди. Бундан бойле керек тедарикят текямюль олунып, докъсан ики сене-и-хиджриенинъ[3] язы башында магърип валиси Муса ибн Нусайр Тарикъ бин Зияд адлы адамы сердар тайин идуп Андалусы фетхе мюбашерет итти. Магърип земини иле Андалус арасында вакъа денъиз богъазыны гемилер иле кечюп, Андалус топрагъына аякъ бастыкъта, дженап Тарикъ бин Зияд аман аткъа минюп аскерлерине хитабен: «Эй, гъазилер, огюмизде — душман, аркъамызда — денъиз. Ёлумыз анджакъ нусрет ве шеджааттыр!», — деюп, север ве арекет-и-мешхурелерине башлады. Аз вакъытта бир авуч мюджахидин къоджа бир улькейи ве нидже къальалары фетх ве запт идуп, насра укюметлерини ёкъ иттилер. Анджакъ базы сахраларда ве дагъларда олан укюметлер къылынч-и-ислямдан къуртулып вергу, харадж вермее разы олуп къалдылар. Ислямларын джесарет ве гъайретлеринден мада, фетх иттиклери ульке ве бельделерде косьтердиклери усул-и-адалет ве хакъаният, насранынъ теслим ве итаатына себеп олмуштыр. Шойле ки, къылынчтан къуртулмыш оланлар адалет-и-ислямиее таби олмуштыр. Меселя, Севилья шехрининъ теслими Толедо шехринде теслим

---

[1] Эхл-и-насра — христиан дининдеки халкъ.
[2] Шам — Дамаск.
[3] Докъсан ики сене-и-хиджрие — милядий: 710.

олан насранынъ рахат ве селямет ал олдукъларындан ибрет алынуп вакъа олмуштыр.

Тарикъ бин Зиядин фетухат ве ишлеринден хабер алдыгъы иле магърип валиси Муса ибн Нусайр дахи бир фыркъа аскер иле Андалуса тюшюп, хайли ерлери алды исе де, акъикъат фетих Тарикъ дженаплары олдугъы малюмдир. Бу затын махарет-и-харбиеси ве усул идаре-и-адилянеси иле кесп иттиги нам ве шурет Мусанынъ хасут ве куньджюлигине себеп олуп, Тарикъ акъкъында азрет Халифее хайли иснадат яздыгъы себепли икиси дахи Шам-и-шерифе чагъырылуп махкеме олундылар. Хилебазлыкъ иле Муса акълы чыкъуп Тарикъ бин Зияд азиль олунды.

Ишбу намдар джихан ве фатих-и-экъалим Андалуста факъыр алда докъсан еди сенеси[1] вефат итти. Юрт ясамыш балта тышта къалды мисали тамам олду.

Хиджретин юз он учь сенесинде[2] ислямлар Пиреней дагъларыны кечюп, Франсая уджюм иттилер. Тулуза ве Бордо шехэрлерини алуп, та Тур шехрине къадар кельдилер. Лякин бу алда Андалустан узакъ тюшюп, керек имдат етишмедигинден аскери хайли зайыфлыгъа келюп, ве икинджи тарафтан, франсызлар гъает зияде топлашуп Карл Мартелл ве Каледос адлы сердарларын укюминде оларакъ, ислям узерине кельдиклери алда, Пуатье шехри дживарында вакъа олмуш мухаребеде эхл-и-ислям магълюп олуп, Андалуса къайтмая меджбур олду. Иште, Пуатье дживарында Къыркъ-Азиз зиярети олдугъыны билюп, Франсая тюштю исем де, заманлар кечюп зияретлерден бир эсер къалмадыгъындан, акъикъат махаллини[3] буламамыш идим.

Андалус къытъасы Шам халифелерине таби улька олуп, насп олунан валилер тарафындан идаре олуныюр иди. Ама Шам халифаты инкъираз олуп халифелик бин Омейаддан Аббаслара кечтиги эснада, ханедан Омейяадлардан Абд ар-Рахман Андалуса къачуп, алтмыш дёрт сене-и-хиджриеде[4] эхали

---

[1] Докъсан еди сенеси — милядий: 715.
[2] Хиджретин юз он учь сенесинде — милядий: 731.
[3] Махаллини — ерини.
[4] Алтмыш дерт сене-и-хиджриеде — милядий: 683.

тарафындан сайлануп, мамелик Андалуса халифе олмуштыр. Ишбу Абд ар-Рахман халифеден башлануп Андалуста айрыджа укюмет-и-ислямиее тешкиль олунып, секиз юз докъсан беш сене-и-хиджриее [1] къадар девам итмиштир.

Андалус девлет-и-ислямиеси илим, унер ве хюсню-идаре саесинде джиханда биринджи улькелерден олуп, къувве-и-арбиеси, зия-и-ильмиеси, маариф-и-умумиеси ве теракъкъият теджрюбеси иле заманында джумле девлетлере файыкъ олмуш иди. Андалус мамелик-и-ислямиесининъ етиштирдиги медениет ве хюсню-маишет акъвам-и-эфренджиее [2] имсель ве ибрет олуп, Авропада мейдан алмыш эксерий илим ве фюнун [3] иптидаий алда Андалус медреселеринде тасиль олунмыштыр. Эхал-и-насра бейнинде [4] иттифакъсызлыкъ [5] ве фесат, Андалусын фетхине ве ислямларын музаффариетине себеп олдугъы киби, бундан секиз юз сене сонъ ислямлар арасында вакъа олмуш фесат ве насра бейнинде мейдан алмышбирлик ве гъайрет Андалуста ислям девлетининъ инкъыразына себеп олмуштыр. Андалусын ислямлардан къайтаруп алмыш укюмдар Фердинанд ве сонъки эмир Мавали Эбу Абдулла Эль Сагъир. Бир нидже ай мухасарадан [6] сонъ, Эбу Абдулла къальасыны Фердинанда теслим идуп, магърибе чекильдиги ве Испания аскери шехэре кирюп Эльхамра сарайында Фердинанд ве къадыны Изабелла тахт-и-салтанат къурдукълары иле Андалус девлетининъ омюри, заманы текмиль олмуштыр [7].

Эхль-и-ислям элине тюшмюш Андалус къытъасы эр не къадар берекетли ве хош ава ульке исе де, эхалининъ бихунер, медениетсиз олдугъындан, харабат ве тап-такъыр иди. Ама эвляд-и-арабын сяйы ве гъайрети, ве хюсню идареси саесинде аз вакъытта барча ульке улугъ бир багъ ве багъча шеклине кирюп, мейва ве инсан иле толду. Асар-и-медениет ве зекя ола-

---

[1] Секиз юз докъсан беш сене-и-хиджрие — милядий: 1489.
[2] Акъвам-и-эфренджиее — авропа къавмларына.
[3] Фюнун — фенлер.
[4] Бейнинде — арасында.
[5] Иттифакъсызлыкъ — бирликсизлик.
[6] Мухасарадан — къамачавдан.
[7] Текмиль олмуштыр — тамамланмыштыр.

ракъ, эр тарафа ёллар ве копрюлер ясалды. Ёлларда чешмелер, къырларда арыкълар ве къуюлар ясануп, сув бойларында бинълер иле дегирменлер, фабрикалар, пек чокъ къаръелер ве улугъ бельде ве шехэрлер инша олунды. Сахралар — багъ ве багъча, къырлар — экинлик ве бостанлыкъ ерлер олдулар. Сув чыкъмаз ерлере унер иле сув чыкъаруп, тап-такъыр топракълара наз, джан бердилер. Сяй ве гъайрет ве унер семереси оларакъ, рахат ве байлыкъ, ве бунларын семереси оларакъ эхль-и-ислямиенинъ чогъалмасы ве теракъкъиеси кунь би кунь месут ве мамур олмасы Андалус къытъасыны дженнет мисли бир махалле итмиш иди. Араб тарихлеринде корюльдигине коре. Вадий-Кебир нам сув боюнда он ики бинъ къаръе бина олунмыш. Эмир Юсуф заманында эр джума куню учь юз бинъ минберде намына хутбе окъунуюр имиш. Сексен улугъ бельде ве учь юз шехэр мевджут олуп дар салтанат шехри Къартубада[1] еди юз бинъ халне, алты юз джами-и-шериф, беш юз хастахане, секиз юз медресе ве докъуз юз хаммам мевджут Гранада, Толедо ве Севилья нам шехэрлер Къартуба дереджесинде булунмышлар. Семере, гъайрет ве унер олан медениет-и-ислямие бунлара коре къыяс олунсын, Андалус эхл-и-ислямиенинъ парлакъ, зиялы ве месут маишети бундан истихрадж олунсын! Андалус хиляфетининъ идаре-и-акъылянеси саесинде, шу заманда джумле Аврюпа ве Асия девлетлерине файыкъ олуп, фрэнк тарихлеринде беян олундыгъына коре, хиляфенинъ хазинеси, Аврюпа укюметлерининъ хазинелери бир къошулдыгъы алда, джумлесинден зияде имиш. Девлетнинъ байлыгъы миллетин байлыгъындан келир. Миллетин байлыгъы исе хюсню-идаре иле унер, санат ве гъайреттен келир. Тедрис ве интишар, ильм ве фюнун дахи бу байлыкъ ве боллукъ нисбетинде иди. Андалуста зухур иттиги къадар, бельки бир улькеде илим зухур итмемиштир. Асар-и-ильмие иле намы бакъий къалмыш ики юз учь улеманынъ адлары бир джедвельде корюльди. Бунларын базылары юз китап талиф итмиш ве джумлесининъ эсери бинъден зиядедир. Аянч, аянч олдур ки, ишбу эсер-и-мергъубелер Андалус девлети инкъыразында испаньёл

[1] Къартубада — Кордовада.

насрасы элине тюшюп, шу заманда бунлар гъет мутаасип ве илим къадри бильмез олдукъларындан, «ислям ве душман эсерлери» — деюо, джумле китапханелери махсус якъмышшлар! Ильм-и-тыбб, джеррахи[1], сайадле[2] табиат-и-эшья, эсап, хэндесе, кимият, расыт[3] ве мантыкъ фенлерде Андалус ислямлары гъает буюк теракъкъи итмишлер иди. Халифелер бир китап ичюн буюк акъчалар, бир алим ичюн хазинелер сарф идуп махусус эльчилер иле ульке-улькеден билиджилер, устадлар ве унеркярлар джельп идиюрлар имиш. Падиша сарайы ялынъыз къадын-къыз багъчасы дегиль, улема ве мутефеннин меджлиси, умумий Энджюмен-и-Даниш[4] даиреси имиш. Илим ве китаба олан рагъбет малюк Абд ар-Рахман Салят хазретлерининъ Къартубада тертип иттиклери кютюпханеде алты юз бинъ джылт китапбулундыгъындан захир олуюр. Ульке ичинде етмиш адед улугъ кутюпхане мевджут иди. Бу кутюпханелерден джумле няс ве шакирдлер истифаде идиюрлар иди.

Аврора улькелеринден фрэнклер Андалуса келюп, ислям мектеплеринде илим ве унер тасиль идерлер иди ве бунынъ ичюн Андалус ислямлары Авропанынъ медениет-и-джедидесине буюк себеп олмушлардыр, Авропанынъ оджалары, устадлары эсап олунсалар джаиздир. Ама инкъыраз девлет-и-Андалус иле испаньёл наданлыгъы ве къарангъысы ислямын нам ве нишаныны джоймакъ гъайретине тюшюп, Андалус асар-и-медениесинден аман бир шей къалдырмадылар. Телеграф, пароход ве демиръёл арасында булунан Испания ве испаньёллар беш юз сене мукъаддем ислямларын етиштирдиклери медениете наиль оламыюрлар. Лякин испаньёллар эр не къадар джоймая, бозмая дикъкъат итмишлер исе де, ислямдан къалмыш ве бугуньде Испанияда мевджут асар-и-ислямие джумленинъ айрет ве тааджюбине муджип олуп, барекалла — демее меджбур идиюр. Къартубада бугуньде кильсе олмуш Джами-и-Кебир яки Гранадада вакъа Эльхамра сарайыны корен адам,

[1] Джеррахи — хирургия.
[2] Сайадле — авджылыкъ.
[3] Расыт — астрономия.
[4] Энджюмен-и-Даниш — Илимлер академиясы.

андалуслыларын не улугъ дереджелере бардыкъларыны къыяс иде билир. Химмет олсун, Туркистандан бу дияра тюшюп, бунлары зиярете наиль олдум. Бунлары зиярет идер икен, не хош, не татлы-татлы хиссият ве хаялат иле сефа иттим! Базы гонълюм агълаюп, адждзы, агъув келен куньлер олмуш исе де, заманлары замана, аллары ала къыяс идуп хош умютлер иле рахат ве леззет дахи булуюр идим. «Андалус инкъыраз олмаюп, медениет-и-ислямие девам итмиш исе, азырда Аврупа медениетинден аля, ве инсанлар ичюн саадетли ве рахатлы медениет етишир иди», — фикри иле зияретлер идиюр идим.

Къартубадаки Джами-и-Кебир хиджрий еди юз етмиш сенесинден[1] халифе Абд ар-Рахман гъайрети иле ясала башламыштыр. Баха ве къыйметли мермер ташындан инша олунмыш ишбу месджит-и-шерифин къуббеси сексен мермер дирек устюндедир. Джамининъ зорлукъ ве джисимети, якъышыкъ ве гузеллиги Истанбулын Айя-Софиясына, Каиренинъ Джами-и-Кебирине ве гъайры бу мисалли иншаанынъ джумлесине файыкътыр. Къартуба джамисининъ имсели олмаса керек, къавм-и-неджип арабын акъыл ве ферасети, хиссият ве хаялат алиеси бу бина-и-мукъаддесе де джем олунмыш ве мезкюр улугъ миллетин ахвал назике-и-яднииеси бу джами-и-шерифин вуджуды иле захир олмакътадыр. Къартуба Джами-и-Кебирине бир назар иден, къавм-и-адиль, къавм-и-макъбул арабын дередже-и-алиесини айнее кореджектир…

Бир афта къадар Къартубада икъамет идуп, джамининъ зиярети иле мешгъуль олдум. Бакътыкъча бакъмакъ, корьдикче корьмек истиюр идим. Франсыз улемасындан Гюстав Доре дедиги киби, Джами-и-Кебир испаньёл элине тюштиги алда мусульманджа мевджут айет ве язылары бозмакъ ичюн хайли тамирленюп, ярашыкъ турсун, бина-и-мешур лекедар олмуш. Икинджи эсер ве нишан Гранада шехрине малик ибн Ахмед затына махусус каср-и-Эльхамра намы иле малюм гъает зор, хатибен ве диль-нишын сарай алиедир ки:

---

[1] Хиджрий еди юз етмиш сенесинден — милядий: 1368.

Чун тапай-э-касрэ бетасовир мазин.
Чун номай-э-номи бетамоэли мунакъкъаш.
Чун чашм-э-фалак ровшан-у, чун халат бар ин хуб.
Чун бейт-э-шоирам фарох-у, чун богъэ эрам хуш[1].

Мазмунынджа акъикъате-и-аджайибинден бир нишан олуп Авропанынъ эр тарафындан махсус сейир зияретле эр сене юзлердже адамлар келюп китерлер. Эльхамра къат-къат азбарлардан ве пек чокъ бина ве больмелерден ибареттир. Ама джумлеси бир устад-и-кямиль эсери олмуш киби, хиссе-хиссе хош назар ве гузель олдугъы киби, умумен дахи бир дерья-и-летафет унер ве накъыштыр. Мермер ташлара чекильмиш накъыш ве орьнеклере парча-парча ташчыкълардан ишленмиш шекиллере бакътыкъча, хайран олмамакъ мумкюн дегильдир. Бунджа орьнек ве накъыш къалем иле кягъыта ясалмаз, усталар исе мермер ташлара оймушлар. Бу накъыш ве орьнеклер беш юз сенеден бери тазе-тазе турдукълары киби алтун, кумюш иле язылмыш базы айет ве язылар махалл-и-мюнасибинде мевджуттыр. Шойле ки, Баб аль-Сирий нам къапы устюнде хатт-ы-кюфи ве рикъа[2] иле еди юз къыркъ докъуз сене-и-хиджриеде[3] бина олундыгъы беян олуюр. Эльхамра сарайында олан орьнек ве накъыш имсальсиз устадлыкъ семереси олдугъындан фрэнк устадлары келюп, бунлара бакъуп дерс ве талим алыюрлар.

Эльхамрая бириндджи зияретимизде оздурыджы алуп бармыш идим. Сарайын бекчи мемуры иле корюшип сейирине рухсет алдым. Юрьдюкче — хайран, корьдюкче — ферах ве шад олуюр идим. Анджакъ сарайын вуджуды ферах бердиги алда, лисан-и-месневи «кечмиш заман, кельмез заман»,— деюю, бал-шекере агъув ве адджы къарыштырыюр иди. Сарайын мемурына дияр-и-Туркистандан махсус зиярете кельдигими анълатуп, истедигим вакъытта сарая кельмее рухсет кесп

[1] Фарсидженден бейтлер. Маналары бойледир: «Сарайнынъ тёпеси тасвирде энъ гузель олгъаны киби, Исим-язылар да рессамгъа багълы. Дюнья насыл рахат олса, дженнет де о къадар яхшыдыр. Шаирнинъ бейитлери ферахлы олгъаны киби, дженнет багъы да ойле хоштур».
[2] Рикъа — сюс язысы.
[3] Еди юз къыркъ докъуз сене-и-хиджриеде — милядий: 1348.

итмиш олдугъымдан, бир ай къадар куньлери ве базы гидже-лери Эльхамра зиярети иле кечирдим. Эр ерини, эр махаллини корьдюм. Базы сахарь вакъыты, базы ай зиясы иле азбарлары ве больмелери долашыр идим. Араб тарихлеринде корюльдигине коре, Гранаданынъ махаль ве абхавасы Шам ве Багъдада къыяс олмуюп, имсальсиз бир буджакъ ве коше-и-джихан имиш. Кунешин зоруны шиддетли сув кесер дерлер. Гранадада яз сыджагъы не къадар шиддетли олур исе, шу нисбетте сув чокъ тюшюп, авайы хош ве лятиф идиюр, чюнки дживарында Сьерра Невада дагълары бардыр ки, яз ве къыш устьлери къарлы, бузлудыр. Сыджакъ олдукъча, дагъдан келен сувлар зияделешюп аларет-и-шемсе мукъабеле идерлер. Бунынъ ичюн Гранада виляети гъает мейвадар ве берекетли бир махалледир. Емишин ве чичеклерин олмадыгъы джынсы ёкътур. Каср-и- Эльхамра дживарында заманы иле буюк бир багъча ичинде икинджи бир сарай бар имиш. Халифелер базы бунда икъамет идиюрлар имиш. Бу маллее испаньёллар «Глориалаф» диюрлар. Бунынъ арабджасы «Джаннат аль-араф» демектир. Вакъа Гранадая «Дюнья дженнети» денилир исе джаиздир. Корьдюгими сейир идуп, кечмишлери фикир идуп хиссият ве тесират мухтелифе иле долу оларакъ, бир ай къадар Гранадада икъамет иттим...

Куньлерден бир кунь шеэре къайтмаюп сарайда къалмыш идим. Та акъшама къадар Эльхамра ичинде джурюп, фатихалар окъуп, вакъыт яз ве гидже ай зиясы иле кунь олдугъындан, «Арсланлар мейданы» нам азбарда эр вакъыт намаз къылдыгъым махаледе намазлыгъым устюнде ятуп къалдым. Бу азбарын ортасында буюк шадырван олуп, ичинде мермерден секиз арслан шекили бардыр ки, арсланларын агъызларындан вакъыты иле сув келиюрмыш. Эр не къадар азырда бу чешме-и-мешхур сувсуз исе де, ай зиясы иле азбарда бир летафет ве якъышыкъ бар иди ки, хайран олуп отурдыгъым ерден сейир идиюр идим. Заман-и-халифетте шу азбарда сарай халкълары, фрэнк эльчилери ве миллет-и-ислямиее нусрет ве шевкет вирен илим ве икмет эрбабы джурьдюклери козюм огюне келюп, бу хаялет иле леззетленюп турдукъта, бу азбарда дживар олан «Гульбагъча азбары»нда инсан сеси ве аякъ адымы киби

хафиф гурюльти олду. Гидже ойле тынч иди ки, чибин учса, ишидилир иди. Бунлар ким олса керек, аджеба? Сарай къаравуллары бу махалледен узакълар... Гидже вакъыты сарая ич ким быракъылмыюр, бенденъиз исе базы куньлери шехэре къайтмаюп къаравулханеде къалдыгъым ве акъча берюп бунлардан аш ве сув алдыгъым мунасебет иле, гидже вакъты сарай ичинде къалыюр идим... Мани олмуюрлар иди. Шу давушкъа тааджюпленюп турдукъта, давуш якъынракъ кельдиги алда чет ве талда бир махаллее чекилюп, яры къоркъу, яры тааджюп иле кутюп къалдым...

Алималла, бу не? «Гульбагъча азбары»ндан «Арсланлар мейданы»на бири-бириндень гузель ве хюсню джемал сахибеси он ики къыз чыкъты. Ярабби, бу недир? Буз-бузлап къалдым... Къызлар хавузын этрафына тизилюп, бири дуая эль котердиги иле, къурумыш чешмее сув келюп гурюль-гурюль хавуза акъмая башлады... Бунъа даха зияде шаштым. Къызлар муслюме ве араб олдукълары захир олду. Аман хавуздан абдест алуп, йипек орьтюлерини джаюп, джумлеси ики рекят намаз къылдылар ве баде кельдиклери киби, «Гульбагъча» тарафына чекильмее башладылар ...

Козюм корююр иди, лякин инанамыюр идим. Чешменинъ сую текрар кесильди. Азбар къабристан киби тынч олду. Бисмилля,— дею, еримден туруп, акъыртын-акъыртын мермер ташлара басуп, къызларын къайдан келюп, къайда киттиклерини ве ким олдукъларыны бильмек ичюн аркъаларындан киттим.

«Гульбагъча азбары»ны долашуп къызлар бирер-бирер харем кошкюне кирдилер... Ава ве этраф тынч, дюнья авая толмуш. Ай зиясы назлы-назлы зия бериюр. Аякъ уджларыма басуп къызларын аркъасындан мен де ичери кирдим. Икинджи больмее етиштигимде, муслюмелер бени корюп: Аман, Ярабби! Бу кимдир?! Джат киши, фрэнк!!!» — дею, къоркъуп къычкъырыштылар. Мен де къоркъту исем де, кендими джоймаюп: «Хайыр, къарындашлар, джат дегилим, эльхамдулля мусульманым, къоркъманъыз. Алималла, не ичюн ве насыл бу ере кельдигими бильмиюрым» — дедим. Бу сёзюмден сонъ араб къызлары рахат олмуш киби олуп, бир-бирине бакъыш-

тылар. Шу алда больмее тёшельмиш мермер ташларын бири котерилюп, ер тюбюнден акъ бир чалма корюльди... Даа зияде шашуп, нишлемее бильмедим. Не аджайип шейлердир. Хилявет инкъыраз олуп, Эльхамра сарайында икъамет олунмадыгъы беш юз сене бардыр, бу къызлар, бу чалма недир?!

Чалма, къарт ве пир бир адамын башында иди. Бу киши ер тюбюнден созулып чыкътыгъы иле къызлар бенденъизи косьтердилер. Бана айлануп дикъкъат иле бакътыкътан сонъ, къарт араб: «Барекалла, огълум Молла Аббас, сенсинъми?!» — дею, хитап итти. «Эвет, баба, бен Аббасым» — дею, дикъкъат иттикче, корьдюм ки, къарт араб Парижде ашна олдугъым шейх Джелял имиш!

— Алималла! Шейх баба, корьдюгим аллара ич акъылым етишмиюр.

— Ай, огълум, башынъ языcы чокъ имиш, сабыр къыл анъларсынъ. Яныма кель.

Больменинъ ортасына бардым. Къызлар баштан-аякъ бенденъизи бакъыюрлар иди. Чыкътыгъы тешикни косьтерюп, шейх Джелял бана хитабен — тюш ашагъы — деди, ве къоркътугъымы фехм идуп: «Къоркъма, огълум, бен де ве бу къызлар да ашагъы тюшеджегиз» — илявесини буюрды.

Нишлемели... Къабире тюшер киби, ашагъыя узануп тюштюм. Аякъларым таш нердубане раст кельди. Шу нердубан иле отуз-къыркъ басамакъ ашагъы тюштим... Бир къарангъы иди ки, ер юзюнде бойле къарангъы ич олмаз. Башыма фикир, гонълюме къоркъу толду... Къайда барам, не ичюн барам, бунунъ ахыры не оладжакъ?..

Ярабби, азачыкъ токътап, эсими топлар-топламаз олдугъым алда, юкъарыда, нердубан башында, къызыл зия корюльди. Аякъ давушы кельди. Анъладым келиюрлар. Зия исе фенерден имиш. Бир-бири артындан, эллеринде фенерлер оларакъ, шейх Джелял ве къызлар тюшюп етиштилер. «Джурь, огълум, къоркъма, ёлумыз бирдир, адашмазсынъ» — дею, шейх теклиф иттиги алда, кене ашагъы догъру джурьмее меджбур олуп, къыркъ басамакъ даха тюшкеч, таш иле ишленмиш кемер бир больмееми, зинданамы тюштюк. Шейх Джелял аман диварын бириндан учь-беш таш чыкъаруп бир тешик ачты...

Къызлар бирер-бирер шу тешиктен кечюп киттилер. Шейх бана хитабен: «Сен де кеч шу тарафа, эм фенери тутуп тур» — дею, бени кечирдиктен сонъ, озю дахи бир-ики таш ерине къоюп, созулуп бизим тарафа кечти ве бир таш даха ердлештирюп тешиги сетр итти. Бу махалледен он басамакъ нердубан иле юкъары чыкътыкъ. Бакътым, кене буюк бир больме! Къызлар намазлыкъларыны джаймышлар, сабах намазында идилер...

Бу корьдюклеримден нихает дередже мутааджюп олуп, башымда акъыл ве фикир къалмамыш иди. Лякин Парижде дост олдугъым шейх Джелял эфенди рефигъым олдугъы алда хавф ве къоркъудан эмин идим. Ер тюбюне кидиюр, ама къайда барамыз?.. Суаль иդеджегим, лякин фурсат олмуюр. Кирдигимиз икинджи больме кеза таш иле ишленмиш бир махалле иди. Чыкътыгъымыз нердубан башында бир оба топракъ бар иди. Шейх азретлери азыр булунан куреги алуп, шу топракълары ашагъы атмая башлады. Бу хызметине бен де ярдым иттим, шойле ки, черик саатте чыкътыгъымыз нердубаннынъ тешигини бастырдыкъ. Кельдигимиз ёл къапанды!.. Эгер юкъарыда къалмыш харем кошкюнден ашагъы олан местур нердубаны тапуп корьмюш киши олса, биринджиси больмеедже ёл тапар, лякин больмеден кечюп илерие даха ёл олдугъуны анъламакъ мумкюнаттан дегильдир!

Къайда барамыз, аджеба?!. Къызлар намазы битиргеч, ере отурдылар. Арасындан бири асылмыш сепети алуп, ичинде олан емиш ве отьмеклери рефикъаларына огюне къойду. Бир микъдар емиш бизлере де бердилер...

Инсан киби ашап-ичелер, ибадет ве текеллюм иделер, инсан олдукъляры шубесиз, лякин насыл инсанлардыр?.. Ер юзюнде имсалини корьмедигим бир-ики шефтали ашап, артыкъ тааджюбимни запт идемеюп, шейх Джелялдан сордум:

— Я, шейх, ёлумыз ер тюбюнден олдугъыны корьдим, лякин бу аджайип ёл иле къайдалара барамыз? Туркистанда керван иле, Фрэнкистанда демиръёл иле не къадар джурьсенъ, къайда бараджагъынъ малюмдир, бу мертебе саенъизде тюштюгим ёла не акъылым ириюр, не фикирим!..

— Эвет, огълум, тааджюпли бир ёлдур. Бойле ёл корьмемиштирсинъ, билирим, башыны корьдюнъ ахырыны да коререр синъ, сейир къыл.

Харем кошкюнден сексен басамакъ иле тюштюгимиз больме заман-и-хиляфетте хазине иди. Андалус халифелерининъ энъ баха нерселери ве акъчалары шу махалледе хифз олунуюр иди... Дивары тешюп чыкъуп азыр булундыгъымыз бу икинджи больме Баб-Селямет намындадыр. Ер устюнде бу махаллейи билен ве бу ере кирмек аз адама мюессердир. Ер тюбюндеки икинджи больме Баб-Селямет олдугъыны шейх Джелял беян итмиш исе де, ахвал анълашылуп, къайда бардыгъымыз малюм олмадыгъындан кемал-и-айретте булуныюр идим. Бу алда шейх Джеляла дедим:

— Беянынъыз ичюн тешеккюр идерим. Лякин Алла ризасы ичюн бана бильдиринъиз къайда барамыз? Зат-и-алийлерине не къадар урьмет ве рагъбетим бар исе де, айрет ве тааджюптен акъылым шашаджакъ

— Ич рахатсыз олма, огълум, бизлере эмниет къыл, бу къызлар дахи шаян урьмет ве эмниеттирлер. Хатырынъа къоркъу кельмесин. Къарангъы ёл иле зиялы ве айдын бир дияра чыкъарыз!

— Ярабби, диванеми олдум, недир? Ер тюбюнде айдын ве зиялы диярмы олур?.. Джогърафия ве ильмуларз[1] тасиль итмишим, лякин бойле бир дияр олдугъыны ич бильмиюрым...

Шу аралыкъ къызлар ёла азырландылар. Эллеринде фенерлер. Шейхин эмрине мунтазар булуныюр идилер. «Бильмедигинъ дияры тезден корюп билирсинъ. Бу къарангъыдан чыкътыгъымыз иле Фериде бану (мегер къызлардан бирининъ ады имиш) бараджагъымыз диярын тарих ве тешкилини санъа ифаде идер, ахвала ашна олурсынъ, шубе ве къоркъудан эмин ол. Азырда коп сёзе вакъыт ёкъ, чюнки ер тюбюндендейиз, бунда ава эм аздыр, эм бозукътыр. Тездже чыкъары чыкъмакъ керек, бу къарангъыларда байылып къалмакъ бар» — дею, шейх Джелял къызлара джурьмек ишарети косьтерди.

Баб-Селямет больмесинден дос-догъру ёл бар иди. Къызлар икишер-икишер, фенерлери эльде оларакъ, ёлландылар. Бунларын пешинден биз де джурьдюк. Ер тюбюндеки ёлумыз таш иле ишленмиш иди. Базы ерлеринден сув тамлыюр ве умумен дым иди. Ики саат къадар токътамаюп, сёзлешмеюп

[1] Ильмуларз — геология илими.

джурьдюк. Аякъларым кесильмее башламыш иди, ама шу арада, шукюр олсун, козюме акъ бир зия кельди. Къызлар: «Аллаху экбер, Аллаху экбер!» — дею чапыштылар.

Бир де бакътым къарнгъыдан ер юзюне чыкътыкъ, дюнья зиясы корюнди, ама киттикче ахвал къызыкълы ве орьтюли оладжакъ имиш! Ярабби! Дюнья юзюне чыкътым зан иттикте, къую киби бир махалледе булундыгъымызы корьдюм. Къую демез исем, гъайры насыл ад къояйым? Чыкътыгъымыз махаллин эни ве бою анджакъ къыркъ къулач къадар олуп, дёрт тарафы ялама къая ве таш иди ки, башымы котерюп юкъары бакътыкъта, бир парчачыкъ кок юзю корьдюм. Бунъа да чокъ шукюр! Дюньяда имишиз! Къоркъунч тюшкен тургъач ферахланан адам киби, къуванып шукюр иттим. Ама булундыгъымыз ер, бельки, учь юз къулач деринликте сувсуз бир къую иди. Бойле исе де авасы ве айдынлыгъы олуп, дюньяда булундыгъымыза делялет идиюр иди.

Къызлар ташлар устюнде отуруп рахат иттиклери алда, шейх Джелял сабах намазына тутунды. Мен де намаза уйдум. Алымыздан-ёлумыздан суаль итмек, бельки, бир джынс эдепсизлик олур, — дею, сабыра къарар бердим. Лякин тааджюп ве айреттен ичим яныюр иди. Ярабби, бу гъарип башыма нелер келеджек? Дженап шейх алыма ашна ве ахвал-и-мераметтен олдугъындан, намазыны битиргеч, бана хитабен:

— Эй, огълум, тезден бахтияр джемаата къошулмая наиль олурсынъ. Бакъ, къаршымызда, дагъ тюбюнде, кене къарангъы ёл бар, шу ёл иле он беш дакъикъа джурьсек, Дар-ур-Рахат нам улькее дахиль олурыз — деди.

— Я, шейх, шу ульке бу дюньядамы? Акъылым къарышыюр...

— Эвет, огълум, дюнья-и-фанийдедир, лякин шаркъ ве гъарп эхли, тарих ве джогърафия илимлери бу улькеден бир хабер аламамыштырлар.

— Алималла! Дар-ур-Рахат Испания къытъамесинде булуныюр. Гранада шехринден учь-дёрт саатлыкъ месафедейиз... Акъыла мувафыкъ дегиль. Заманымызда дюньянынъ энъ чет, энъ узакъ ерлери долашуп ольченди, эсап олунды... Планлары, хариталары терсим олунды, эхалиси, айванаты дефтере алын-

ды. Испанияда, Гранада шехри дживарында, яки тюбюнде (насыл тариф идерим?) ульке олсун да, ич кимин хабери олмасын... Бир тюрлю анъламыюрым!

— Акъыла зор берме. Тариф идериз, анъларсынъ, сабыр эйле, огълум.

Бу сёзден сонъ, дженап шейх къызлары янына чагъыруп, бенденъизи такъдим ве таныш итти. «Сизлер бу кишиден хиджап итменъиз, туркистанлы мусульмандыр, ады Аббас... Мемалик-и-эфренджие киби, мемалик-и-ислямиеде дахи (заман-и-азырда хаб-у-гъафлетте ве дерья-и-къарангъыда исе де) базы мукъаддемат-у-улюм ве фюнун талим олунуп, базы ислямлар азмы-чокъму окъурлар ве улькелеринде буюк улемадан, коп билиджиден эсап олунырлар. Сизлере раст кельмиш Аббас эфенди дахи Ташкентте ве баде Парижде хайли тасиль итмиш бир адамдыр. Шойле ки, бизим ал ве ахвалымызы фехм ве идрак иде билир умютиндейим. Къусурына сарф-ы-назар, наданлыгъы афу буюрып, мизан ве инсафтан ташламанъыз. Джемиет-и-медение (ве) ислямиее къошулмая гъайрет идуп ляйыкъ олур умюдиндейим. Корьмедигини корер, бильмедигини огренир, фехми ачылыр...»

Ташкентте бунджа тасиль идуп Франсада дахи фюнун-и-джедиде ашна олдугъым алда, дженап шейх бенденъизе бир надан назарыле бакътыгъы ве хюсню-джемал къызлара бу сюретте такъдим иттиги гонълюме хош кельмеди. Ама нишлейим? Сарф, нахъв, мантыкъ, усул, акъаид, джогърафия, тарих, кимья, хикмет, хэндесе, эсап ве гъайры фюнун тасиль иттим. Туркистана къайтыр исем, биринджи улемадан олурым, — дею, эсап иттигимде, элифба башламыш бир шакирд дереджесинде корююрлар! Не аджайип кишилер! Бу насыл адамлар?.. Ярабби, сен сабыр бер! Баде шейх азретлери бана хитабен деди: «Бу корьдюгинъ къызлар дар-уль-улюм табакъасындандырлар, бу сене имтиханда биринджилик шерефине наиль олуп, икмал-и-тасиль иттилер. Ветанымызын адет-и-къадимеси укюминдже, мукяфата эски Андалус, Гранададаки каср-и-Эльхамра зияретине чыкъмышлар иди. Беш юз сене бурун аталарымызын ветаны олан махалл-и-мукъаддесейи корьмек джумлемиз ичюн энъ татлы бир лезеттир. Лякин бу зиярете

пек аз киши наиль ола билир. Тюбюне тюштюгимиз «Къызлар кошкю»нден азиз Гранадамызын джеми ве мукъаддес Андалусын хайли махалли темаша олуныюр. Бу къызлар бунунъ зияретине бармыш идилер. Сен раст кельдинъ... Улькемизе сенден гъайры хfamилидж ве тыштан ич ким кельмемиш иди. Ёлу ёкътур ве корьдюгинъ ёл кимсее малюм дегильдир. Хош кельдинъ, огъул, акъкъынъ да ве акъкъымыз да хайырлы олсун! Кореджегинъ халкъ банишардыр[1]. Лякин бильдигинъ инсанларадан ферк ълыдырлар! Джумлеси эхл-и-ислямдыр, ама аллары Туркистан, Мысыр, Хиндустан, Иран эхлине бенъземез, корюп къыяс идерсинъ. Сен бир мыкъдар арабча билиюрсынъ, къызлар иле текеллюм итмее мухтарсынъ лисанынъ накъыс олдугъы мани дегильдир. Алимелере эр не айтырсынъ анъларлар, харфе тариф аджет дегиль. Бир де унутма ки, козьгю бакъышынъдан, аягъки алышынъдан фикир ве мурадынъ бизлере захир ве ачыкъ оладжакътыр. Бильдигинъ ве эльден кельдиги къадар, ахлякъ-и-хамидее, эдеп ве инсафа гъайрет эйле, Фериде бану лютф идерек, бараджакъ юртумызын сюрет-и-тешкилинден ве ахвалындан лязим ахбары беян идер. Насыл улькее тюштюгинъи билирсинъ».

Шейх бу сёзлери айтуп битиргеч, къызлар умумен бана селям берюп бираз мемнюниет ве хошнуды буюрдылар. Бендеңъиз дахи селям алуп эм озюмин, эм Туркистаннынъ нам ве шаныны бильдирмек ичюн аман учь-беш бейит тертип идуп, хюсню-джемалларыны медх идерек, шаштыгъымы беян иттим. Фикирейи динълеп, бир-бирне бакъышуп, къызлар араларындан бири: «Туркистанда адет бойле олмалыдыр» — деди.

Бу муслюмелерин юзьлери ачыкъ олуп, бенден къачынмадыкъларына чокъ тааджюп итти исем де, кендилерине дуйдурмадан илерисине бакълым. Дагъ арасымы, сувсуз къуюмы? Эр не исе беян иттигим махалледе хайли рахатланул кене ёла тюштюк.

Ёлумыз къаршы дагъын тюбюне къазылмыш ве йине таш иле ишленмиш лягъым иди. Къызлар лягъым ичине кирдиклери иле, эллеринде булунан фенерлери янмая башладылар...

---

[1] Банишардыр — шеэрге темель къойгъанлар.

Бу махалле къадар дикъкъат итмемиш идим. Фенерлер озь башына янмая башладылар. Чыракъ, шем я май ёкъ иди! Эм бердиклери зия, бильдигимиз ве корьдюгимиз фенерлерин зиясына бенъземиюр иди. Мегер фенерлер къуввет-и-электрикие иле толу олуп дюньямызда корюльмемиш устадлыкъ иле ясалмыш шейлер имиш! Бераберлеринде булундыгъым адамлар ве бараджагъымыз ульке Авропа иле мунасебети ве мухабераны ёкъ исе де, ильм-и-хикмет ве мухалледатта ве унерде бундан кем дегиль, бельки илериде олдугъы шу фенерлерден истихрадж иттим. Аджайип! Даха нелер кореджегим…

Къарангъы ер тюбюнден ярым саат къадар ёл джурьдюк. Баде сеферин башында раст келюп накъиль иттигим ики больме киби, бир больмее чыкътыкъ. Бу да таш иле ишленмиш бир махалле иди. Джумлемиз ичери киргеч, шейх Джелял деди: «Шимди Дар-ур-Рахата чыкъаджакъмыз. Ёлумыз ве къапылар местур ве малюм олмамакъ лязимдир. Шойле ки, джумленъиз козьлеринъизи багъламакъ керек!» Къызлар аман баш орьтюлери иле башларыны ве бетлерини сардылар. Бенъденъиз де ягълыгъым иле козьлерими багъладым. Шейх Джелял больменинъ бир четине чекилюп къапу ачар киби, таш алуп къояр киби, гурюльти итти. Корьмедим. Кене янымыза келюп, къызлары къол-къола тутуштырып, бир эли иле къызын бир элинден ве икинджи эли иле беним элимден тутуп, акъырын-акъырын джурьмее эмир итти. Шейхин делялети иле джуре башладыкъ. Бир-ики мертебе бир тарафа ве баде икинджи тарафа айландыкъ, сонъ кене бир лягъым ичине кирюп, ёкъуша къаршы хайли джурьдюк. «Дикъкъат идинъ, огюмизде нердубан бар» — деди. Йигирми басамакъ юкъары чыкътыкъ.

«Энди кельдик!» — деди шейх Джелял. «Я, Худа, селямет къайттыкъ!» — нидасы иле бана намалюм кимсее хитап итти. Къапумы, къапакъмы ачылды, хош бир ава эсти. Козьлер багълы кене джурьдюк. Бильмем насыл ерлерден айлануп, бир махалледе токътадыкъ. Акъарсув я чешме бар иди. Буруна келен авадан дюнья юзюнде олдугъымызы анъладым. Ама бир тарафтан хавф ве къоркъу, икинджи тарафтан къайда олдугъымызы корьмек авеси ичимде шу къадар къарышмыш иди ки, сёз иле алымы тариф мумкюн дегиль!

«Энди кельдик, хош олунъыз, ачылынъыз!» — деди шейх. Аман адживе-аджеле ягълыгъы чезюп дюньяя бакътыкъта корьдюм ки, ислям усулынджа тёшельмиш буюк бир больмедейиз. Пенджерелерден кунь зиясы, къаршы диварда чешмеден сув келиюр иди. Яшлары ве кийдиклери шейх Джеляла бенъзееен ики къарт эллеринде юзьбезлери чешме янында булуныюрлар иди. Къызлар аман орьтюлерини ташлап, бульбуллер киби, сёйлешюп чешмее чапыштылар ве сув ичюп юзьлерини джувмая тутундылар.

«Селямет баруп-къайттынъызмы, эски Гранадамыз хош корюндими, эски юртумыз шаян-и-мухаббетми?» — деюю, къарт араблар къызлардан суаль иттилер. Къызлардан суаль иттилер. Къызлар къуванышуп корьдюклерини ве хиссиятларыны беяна тутундылар...

Бенденъиз исе шашуп къалмыш бичаре яки диване киби, не олдугъыны ве къайда булундыгъымы бильмеюп туруюр идим. Худа разы олсун, шейх Джелял дикъкъат идуп: «Кель, огъул, бетинъи-козюнъи джув, ёрулмыш исенъ, тазеленъирсинъ!» — деюю, бени чешмее давет итти. Вакъа, сувдан сонъ акъылым, фикирим хайли рахат булду. Къызлар икинджи больмее кечтилер. Шейх иле мен дахи бардым. Шу больмеде софра къоюлмыш ве аш азырланмыш иди. Больменинъ этрафы къызыл сахтияндан йымшакъ сетлер ве ястыкълар иле донатылмыш иди. Эт, пиляв ве тюрлю емишлерден ашап, джумлемиз чекилюп, сетлерде отурдыкъ. Мезкюр ики къарт, ислям усулында больмейи сипирюп чыкътылар. Янымда булунан пенджереден тышары бакътыкъта, корьдюгимден бир къат даха хайран олдум... улугъ ве мейдан тогъай!.. Эр тарафы юксек ве орманлы дагълар иле чеврилюп къошулмыш. Дагъларын устю кумюш иле зийнетленмиш, акъ тадж киби, къарлы ве бузлу иди, лякин юксек! Гъает юксек! Дёрт тарафы къарлы дагълар иле къошулмыш дженнет киби, бир тогъайлыкъта булундыгъымызы корьдюм. Дагълардан козюми алуп ашагъы дикъкъат иттигимде корьдюм ки, тогъайлыкъ мейданы багъбагъча ве гулистан иле хиссе-хиссе олмуш ве буларын араларындан кумюш маден киби, чокъракъ ве козьлю сувлары акъыюрлар. Багъчалар арасында корюлен таш биналы къаръелер

ве ешиль багъчалар ичинде кокке догъру созулуп чыкъмыш индже-индже, ап-акъ араб усулы минарелер аджайип бирер ресим идилер ки, тамам тарифата къудрет-и-къалемим етишмиюр!.. Корьдюгим улькее бакътым да къалдым. Туркистанда — Зерафшан, Френкистанда — дживар-и-Париж гъает хош ве гузель ерлердир. Ама бунлар башкъа, Дар-ур-Рахат даа башкъа!..

— Бу улькенинъ мейданлыгъы не къадардыр? — дею, янымда булунан Фериде банудан суаль иттигимде, джевабен:

— Сизин Туркистан эсабынджа тариф иделжек олур исек, бою учь саатлыкъ, эни ики саатлыкъ ёл бир мейдандыр — деди.

— Риджа идерим, бу лятиф ве аджайип улькенинъ тарих-и-акъикъиесини беян буюрын, меракъ ве авес атешлерине янмакътайым — дею, козьлерими котерюп къызлара бириндджи мертебе дикъкъат иттигимде, чокъусы имсальсиз гузель олдукъларыны корьдюм...

Фериде бану сёзе башлаяджакъ олду. Джумлемиз динълемее азыр олдукъ, чюнки бу улькенинъ адети хюкмюндже, алим яки алиме бир кес тарих ве къыссе сёйлееджек исе, вукъуа-и-акъикъиеден айырылмаюп, озю инша иттиги манзуме яки кемалына коре, бир усул-и-эдебие иле накъиль идиюр имиш. Фериде бану сёзе башлаюп деди:

— Я-ху, муслюман аталарымыз магърип земинден фетухат байракълары ачуп, риджат[1] недир бильмеюп Андалус къытасыны фетх итмишлер. Сяй, гъайрет ве низам иле умум къытъае укюм идуп, улугъ бельделерде бинълердже къаръелерде месут ве боллукъ иле омюр ве маишет къылмышлар. Андалус алеме дерсхане, озьлери имсаль ве малюм-и-джихан олмушлар. Бахтиярлыкъ ве месудиетин делялети олан шар[2], абият ве нагъамат улькенинъ бир башындан бир башына къадар отюп, улугъ дагъларын икинджи тарафында вакъа фрэнклерин хабы-гъафлеттен уяндырмышлар. Месут инсанлар Худая мюнаджат макъамында шадлыкъ иле шукюр идерлер. Шу заманда фрэнклер шадлыкъ ве нуъмани фикир билюп, ислямларын

---

[1] Риджат — кери дёнмек.

[2] Шар — шуур.

маишет-и-бахтиярларындан хайран къалырлар иди. Ама баде аталарымыздан имсаль алуп, козь котерюп, дюньяя бакъуп нимет-и-маишеттен леззет ала башладылар...

Сяй ве гъайрет иле месут, унер ве санайи иле намлы, ильм иле муневвер аталарымыз дюньяя нам берюп беш юз сене Андалуса укюм ве султанат итмишлер, лякин икмет ве къалем-и-Худа инсан акъылы иле эсап олунмаз. Башы оланнынъ, ахры да оладжакътыр. Эр шей асылына рюджу иделжектир. Бакъий анджакъ бир Алладыр. Улугъ девлет, лятиф ульке, мешхур Андалус парлакъ ве намлы заманыны кечирюп, дар-уль-фаний табиатынджа бозгъунлыкъ ве инкъыраза ёл тутту. Инсан иши, инсан тертиби бакъий оламаз, чюнки варлыкъ ве ёкълукъ теракъкъи ве теденни себеплери озь ичимиздедир. Телефимизе себеп олан агъув ве зехэр, джан-и-саадетимизе себеп олан къувве-и-маневие вуджудымыздадыр. Догърулыкъ ве нефсаниет, акъикъаниет ве зулум, мерхамет ве гъаддарлыкъ, тембеллик ве гъайрет, ильме мухаббет ве джехалете мейиль, джигитлик ве алчакълыкъ, батырлыкъ ве къоркъакълыкъ — эп инсанлара махсустырлар. Шойле ки, ишбу алларын къайсы гъалип исе, джемиет-и-бешерие онъа коре тертиб-и-маишет идер... инсанлар хюсню ахлякълы ве хош къылыкълы иселер, джемиет ве хайсиетлери семерели ве девамлы олуп теракъкъи идер, селямет ве саадет аль олур, ама акс сюретте, ичтен чюрюмее башламыш эльма киби, дередже-дередже дагъылуп, инкъыраз олмая ёл тутар. Эй-вах! Кечен кузь сахип оланлар, бугунь къул ве хызметчи олурлар, батырлар ерине къоркъакълар етишир, эхл-и-эснаф ерине алчакълар кечер. Перде-и-джихалет улемайы сетр идер. Тенбеллик гъайрети зыт идер. Бу ала етишен халкъ истер агъласмын, истер къанлы яшлар тёксюн, ахыры харап, ве аянчтыр ки, къар топу киби, ириюп дагъылуп гиделжектир, эй-вах!

Учь юз сене кемал шурет ве нам иле девам ве султанат идуп девлет-и-Андалус, ахыры, гъайры ёла минди. Эфкярлар, адетлер ве хайсиетлер акъырын-акъырын тефире[1] башлады. Тугъян, тенбеллик, къайгъысызлыкъ, кир, кин ве тефрикъа йылын агъувсы киби, вуджуд-и-девлет ве миллети чюрютмее башла-

---

[1] Тефире — зыддиетке.

ды. Алсызланмыш агъачта сагъ мейва фехвасынджа адалетсиз къазылар, акъчапервер валилер, акъылы накъыс ве гъайретсиз укюмдарлар зухур идуп, фитнебазлар — улемая, хош ялан сёйлеенлер — садыкъ бенделере, нефсаниет ве менфаат-и-шахсие — ферасед-и-умумие, раббазлыкъ ве косьтериш намазлары — амель хайриее ве миллетперверлиге гъалип кельдилер. Бу зехэр ве агъув ики юз сене Андалусын вуджудында ишлеп харабее кетирди. Бир девлет учь-дёрт идарее мюнкъасым олуп, бир-бири иле иддиа ве мухаребее тутунды. Шехэр шехэр иле, виляет виляет иле акс ве душман тюштю. Бир-бирине къанлы чукъурлар, намсыз, шансыз къабирлер азырладыкъларыны бильмез олдулар! Инсан иши бу я! Яху!

Ислямлар арасында зухур иден иттифакъсызлыкъ ве фесаттан истифаде идерек, шу замана къадар магълюп ве къутсуз булунан Кастель насрасынынъ укюмдары Фердинанд хиляфетин омюр ве ишине медахлее башлап, улькейи бир къат даха дучар-и-къаст эйледи. Андалусын девамы беш юз сенее барды. Заман-и-инкъыраза къыркъ-элли сене къалдыкъта, ахыры не оладжагъыны фехимлееен адамлар олду исе де, не файда? Бу биленлер аз идилер ве бунларын сёзюне къулакъ берен даха аз иди! Чюнки биленлер акъикъат алы беян идиюрлар иди, акъикъат ал исе аджджы ве агъув иди...

Къуввет алмыш Кастель къыралы Фердинанд, хиляфетин хайли бельделерини истиля идерек Гранадая дахи уджюме тедарик иттиги малюм олдугъы алда, секиз юз сексен докъуз сене-и-хиджриеде [1] халифе Абу Абдулла Эль Сагъир заман-и-султанатта укюмет ве тахт давасыны иден Абдулла Эль Сагъире мукъабеле итмек иле берабер къырал Фердинанд тедаригине къаршы тедбир лязим келюп, бир кунь Эльхамра сарайында бу хусуста буюк меджлис вакъа олду.

Эгер мукъабелее чаре ве къуввет къалмаюп, бельдейи Фердинанда теслим итмек керек олур исе, бала-чагъанынъ ахвалы ничик олур маддеси музакере олундыкъта, бунлар ичюн махусус бир ёл-ы-риджат ве аманлыкъ кесп итмек лязим корюльди. Гранада бельдеси ве Эльхамра сарайы дживарында аякъ ве ат

---

[1] Секиз юз сексен докъуз сене-и-хиджриеде — милядий: 1489 с.

иле кечильмез Сьерра-Невада нам къарлы дагълар олдугъы малюминъиздир. Бу дагъын тюбюнден лягъым къазуп, икинджи тарафа местур бир ёл ачуп, лязим алда бала-чагъайы бу ёл иле дагъын икинджи тарафына къачыруп, баде гемилер иле магърибе кечирмее меджлис къарар бердиги алда, джаниб-и-Судандан махусус къыркъ эсир кетирилюп, сарай ичинден дагъ тюбюне лягъым къазылмая башланды. Эрбаб-ы-меджлистен мада бу иштен кимсенинъ хабери олмаюп, йигирми-отуз сене кечтиктен сонъ бу биленлерин дахи хайлиси вефат олуп, лягъым тамам местур къалды. Анджакъ, халифе булунан зат ве къарт бир багъчеван бу ёлу билиюрлар иди.

Иште, Эльхамра сарайында вакъа «Къызлар кошкю» тюбюнден тюшюп кельдигимиз ёл — ишбу лягъымдыр. Ёлу къазуп, диярымыз олан ишбу тогъайлыгъа чыкътыкъта, дагъын гъаает зор олуп икинджи тарафына ёл ачмакъ бельки гъайыр-и-мумкюн олдугъындан, дженап халифе бу къадар иле токътамыш. Суданийлер улькелерине къайтарылуп азат идильмишлер. Шу арада мухаребелер зухур идуп бу ёла дикъкъат итмее вакъыт ве меджал къалмамыш.

Бинъ дёрт юз докъсан бир сене-и-миладие Гранаданынъ ве Андалусын сене-и-ахыресидир. Шу сене укюмет-и-ислямиенинъ сонъ мекяны олан Эльхамра испаньёл заптына тюшюп, халифе булунан Абдулла Эль Сагъир тахт ве укюмети къырал Фердинанда теслим итмиштир. Ачлыкътан аман тапмаюп ве Фердинандын ваад иттиги имтиязына инануп Къартуба, Малага, Кадиск ве Плансиеден сонъ бичаре Гранада теслиме меджбур олду...

Мусульмани із Країни благоденства

(Уривок з роману «Молла Аббас»)

...Відвідавши моїх друзів з прощальним візитом і написавши прощального листа моєму ніжному другові — мадемуазель Маргариті, я став лаштуватися в дорогу. Наступного дня перед від'їздом ще раз написав прощального листа й, щоб побачити великих учених Ісламу та ознайомитися з великим краєм Андалусія, я, виїхавши з Парижа залізницею, подався до Піренейських гір.

На сході ці гори — у Франції, на заході — в Іспанії. Така славнозвісна в історії Ісламу частина світу — Андалусія, яка нині називається Іспанією. Я проїхав із краю в край Францію. Яка чудова країна! Здається, що це безмежний сад. Краса садів і виноградників, любі оку поля й городи — все це засвідчує, що її люди самовіддані й працьовиті. Куди не глянь — скрізь бруковані дороги, кожну вулицю перетинають мости, постійно ходить човен. Арики і канали теж свідчать, що у французів золоті руки. Всі будинки нові й якісь свіжі, скрізь помітні тонка робота й майстерність. Я не бачив ніде руїн, пустирів, занехаяних місць. Аллах справді дарував французам щастя й ласку.

Через сорок чотири години ми були на кордоні з Іспанією. Потім, уже в центрі, іспанські чиновники зазвичай оглянули наші валізи. Один з них зацікавився мною.

— Ви — мавр, із заходу? — спитав він.

— Ні, ефендім[1], я ташкентський татарин.

— Отже, Туркестан… Куди їдете?

— До Іспанії, ефендім.

— Ви — купець, ведете торгівлю?

— Та ні, я звичайнісінький мандрівник.

— Що ви хочете побачити в нашій країні?

— Машаллах[2], ефендім, ваша країна для нас святе місце. Ми називаємо її «Край Андалусія». Це край високої культури, гідної подиву.

— Звісно, ефендім. Тут є на що подивитися, а надто на те, що пов'язане зі старим Ісламом. Ласкаво просимо! На залізниці заборонено довго перебувати. Якби ви мали вільну годину, я запросив би вас у гості. До нашої країни вряди-годи приїжджають із Туркестану. Ви наш рідкісний гість.

Іспанець справив на мене велике враження. Вони, напевне, не менше делікатні, аніж французи. Як на правду, то в далеку давнину вони мали спільне коріння, вони схожі й зовні, мають багато спільного у мові, вірі. Хоча це не завадило їм (французам та іспанцям) воювати поміж собою, вони так само, як карабахці й бакинці, або бухарці й кокандці різали одне одного, а може, ще різатимуть.

Володіння французькою мовою було підґрунтям для розуміння іспанців. Читаючи подорожні довідники, я невдовзі деякою мірою вивчив цю країну. Людину, яка володіє французькою, зрозуміють у будь-якому куточку Європи. Багато людей і навіть службовців великих готелів розмовляють французькою.

Те місце, куди я потрапив, було містом-столицею — Мадридом. Звідси я й вирішив розпочати свою подорож.

Іспанія — країна з шістнадцятимільйонним населенням. Але з Францією її не порівняти. Варто лише перетнути кордон — і ця різниця помітна. Сади, виноградники, праця, завзяття, інші здібності іспанців порівняно з французами були нижчі. Але державні установи й порядки свідчили про те, що я перебуваю у Європі. Іспанці дуже веселий і відкритий народ, вони

---

[1] Ефендім — мій пане.

[2] Машаллах — хвала Аллаху!

дуже люблять поезію, танці й музику та й ще, порівняно з французами, вони релігійні, тож більше уваги приділяють молитовним домам. Читаючи історію Іспанії, я був подивований. Іспанці, як і наші тюрки й татари, полюбляють міняти й скидати своїх царів і ханів. На сучасну пору Іспанія посідає друге місце серед держав Європи. Населення дуже багате. У минулому Америка та ще деякі дуже багаті люди (магнати) схилялися перед Іспанією, привозили на кораблях тисячі пудів золота. Іспанці вимінювали в американських дикунів золото й срібло на якісь брязкальця та всілякі перламутрові дрібнички. Ті часи минули. Америка й острови утворили свої держави. Прибуле золото спливло, й саме цим було доведено, що не було тут ні обдарування, ні ремесла, а лише неміч. Іспанія — чудовий взірець того, що щастя й багатство народу і нації не в золоті, а у праці, професіоналізмі, умінні, навичках. Тільки-но іспанці проїли свою спадщину, як одразу ж стали голодними. Працьовиті англійці, перемігши усіх, зібрали все багатство світу.

Іспанія — півострів у південно-західній частині Європи. Омивається із заходу Атлантичним океаном, а з півдня — Середземним морем. Країна з чудовим кліматом, через те тут багато виноградників, гранатових, лимонних і апельсинових садів. І хоча деякі області безводні й пустельні, більшість земель дуже родюча. Між мусульманськими країнами, включаючи Марокко, та Іспанією проходять Суец і Гібралтарська протока. Отож одного разу муджахиди[1], перетнувши цю протоку, захопили Андалусію.

48 року Хиджри[2] за часів халіфа Валід бін Абу аль-Маліка, від північної Африки до Атлантичного моря — все захопили завойовники, удостоївшись честі справжніх і шанованих мусульман. Один з арабських проводирів — Муса ібн Насир, який встиг навернути до Ісламу всі свої володіння, мав намір перейти протоку й поширити Іслам у Андалусії. На той час у Андалусії, тобто Іспанії, внаслідок протистояння один одному християнських правителів, а також різних чвар і незгод серед місцевого населення, було багато таких, котрі хотіли, щоб

---

[1] Муджахид — борець за віру.
[2] Тобто 668 року від Різдва Христового.

мусульмани захопили країну. Тоді Муса ібн Насир, звертаючись до халіфа з проханням розпочати похід, писав: «Країна Андалусія своєю красою нагадує Дамаск, кліматом — Ємен, родючістю — Єгипет, культурою — Індію».

Воєвода Муса ібн Насир мав намір, завоювавши Іспанію й підкоривши землі французів, німців та обійшовши Європу, дійти до Стамбула (Константинополя).

Здійснивши всі необхідні приготування, Муса ібн Насир 92 року Хиджри[1] на початку літа призначив воєводою маврського намісника на ім'я Тарик бін Зіядин і розпочав наступ на Андалусію. Перепливши на кораблях морську протоку, що знаходилася між землями Мавра й Андалусії, висадився на землі Андалусії, і Тарик бін Зіядин, одразу ж скочивши на коня, звернувся до війська: «Гей, ґазії[2], попереду нас вороги, позаду — море! Нам залишається лише один шлях: Божа допомога й мужність». Сказавши це, він розпочав свій великих похід.

За недовгий час якась жменька муджахидів, захопивши велику територію й дуже багато фортець, знищила християнську державу. Навіть деякі держави, що розташувалися в горах і пустелях, уникнувши мусульманського меча, згодні були платити мито й данину. Приводом для покори та несупротиву християн були не лише мужність та старання мусульман, але і їхнє справедливе правління підкореними краями і містами.

Отже ті, кого обминув меч, покорилися справедливим мусульманам. Скажімо, Савілья здалася, маючи взірець щасливого й здорового життя підкорених християн Толедо.

Почувши про завоювання Тарика бін Зіядина, губернатор Мавра Муса ібн Насир висадився в Андалусії ще з одним угрупованням вояків, підкорив знову ті ж самі місця. Але все-таки відомо, що справжній завойовник його світлість Тарик. Його блискуча слава й широка популярність викликали заздрість і побоювання Муси, який доніс на Тарика халіфові. Пишучи доноси, він його оббріхував і ганьбив. Отож їх обох викликали до Дамаска й віддали під суд. Муса, схитрувавши, був визнаний невинним, а Тарика бін Зіядина звільнили з військової служби.

---

[1] Тобто 710 року від народження Христа.
[2] Ґазій — борець за віру.

Так ось, цей завойовник країн і світів 97 року Хиджри[1] помер в Андалусії у злиднях. Як кажуть: «Сокира, що спорудила шатро, залишилася поза ним».

130 року Хиджри[2] мусульмани, подолавши Піренейські гори, завдали удару по Франції. Взяли Тулузу й Бордо і дійшли до міста Тур. Але занадто далеко відійшовши від Андалусії, вояки дуже ослабли, не отримавши необхідного підкріплення. До того ж після сутички в місті Пуатьє з численним військом французів на чолі з полководцями Карлом Мартелою й Каледосою мусульмани змушені були повернутися до Андалусії. Знаючи про те, що на околиці Пуатьє стоїть гробниця «Кирк-Азіз»[3], я переїхав до Франції, але минуло стільки часу, що жодних слідів від гробниці не залишилося, отож я не знайшов навіть того місця, де була гробниця. Андалусія підвладна була халіфам Дамаска й керували нею намісники. Та під час падіння халіфату Дамаска, коли халіфатство Омаядів перейшло до Аббасидів, один із принців Омеядів Абу ар-Рахман утік до Андалусії, де 64 року Хиджри[4] місцеве населення проголосило його халіфом Андалусії. Таким чином, починаючи з халіфа Абу ар-Рахмана, в Андалусії утворилася окрема мусульманська держава, яка проіснувала до 895 року Хиджри[5].

Мусульманська держава Андалусія була першою в світі щодо умілого правління й праці, а стосовно військової сили, освіти, науки й прогресу — то вона була найпередовішою порівняно з іншими. Досягнуті мусульманами Андалусії культура й досконалість побуту були взірцем для народів Європи. Основні науки, які ще тільки розвивалися в Європі, вже викладалися в медресе[6] на першому етапі навчання.

Як колись внаслідок чвар і розбрату серед християнського населення мусульмани зуміли захопити й перемогти Андалусію, так і через сто років потому виникли чвари серед мусульман,

---

[1] Тобто 715 року від народження Христа.
[2] Тобто 731 року від народження Христа.
[3] Кирк Азіз — Сорок святих.
[4] Тобто 683 року від народження Христа.
[5] Тобто 1489 року від народження Христа.
[6] Медресе — вищий духовний заклад.

що сприяло появі згуртованості й відваги у християн, спричинило згасання мусульманського народу в Андалусії.

Тим, хто відняв у мусульман Андалусію, був король Фердинанд, а останнім еміром[1] — Маваллі Ебу Абдуллах Ель Сагір. Після кількамісячної облоги Ебу Абдуллах здав Фортецю Фердинандові. Тільки-но Ебу Абдуллах відступив на захід, як іспанські солдати увійшли до міста, у якому Фердинанд і його дружина Ізабелла встановили державний трон, і життя держави Андалусія припинилось.

Андалусія, яка перейшла до рук мусульман, хоч який тут був сприятливий клімат і родючі землі, перетворилася на пустелю через відсталість і небажання населення працювати. Але завдяки завзяттю арабських нащадків і їхньому умілому правлінню уся країна за недовгий час убралася у квітучі сади й виноградники, зросло населення. За давньою традицією й набулим досвідом було прокладено дороги й збудовано мости. При дорогах — водограї, на полях споруджено арики й колодязі, уздовж річок збудовано тисячі млинів, фабрик, великих та малих міст і сіл. Пустелі перетворилися на сади й виноградники, степи — у ниви й городи. Там, де не було води, її добували з глибин. Вінцем праці й старання стали достаток і мир, зростало населення, був прогрес, з кожним днем заможнішало життя. А в підсумку землі Андалусії стали райськими. Як зазначалося в арабській хроніці, в одній долині річки розташувалося дванадцять тисяч сіл. За часів правління Еміра Юсуфа щоп'ятниці в трьохстах тисячах мечетей читалися Хутби[2].

Столиця султанату Кордова з прилеглими до неї 80 великими і 300 малими містами мала 200 тисяч будинків, 600 мечетей, 500 лікарень, 800 медресе й 900 громадських лазень. Міста Гренада й Севілья перебували на тому ж рівні, що й Кордова. Хай же мусульманська культура, що її досягнуто завдяки наполегливості, умінню й майстерності, буде взірцем для наслідування. Хай буде що здобути на прикладі світлого, блискучого, щасливого життя мусульманського народу Андалусії.

---

[1] Емір — володар, державець.

[2] Хутба — проповідь імама, яка виголошується в мечеті щоп'ятниці й у свята.

Розумне й справедливе правління халіфату Андалусії переважало всю Європу й Азію. За французькою хронікою, прибутки халіфату були більші, аніж прибутки всіх держав Європи. Багатство держави приходить від багатства нації, від тонкого й умілого правління, від праці й сумління. Навчання, книги, наука й навчальні заклади були співвідносні із загальним багатством і доброчинністю. Навряд чи в іншій країні виникло стільки наук, як було їх в Андалусії. Ми маємо список під назвою «Науки віку», в якому навічно закарбовано імена 203 улемів[1]. Серед них деякі написали сто книг, і загальна кількість написаних ними праць становить понад тисячу. На жаль, сі цінні праці під час занепаду, потрапивши до рук дуже фанатичних на той час іспанських християн, які не мали жодного уявлення про науку, були ними спалені як твори їхніх ворогів-мусульман. Медицина, хірургія, природничі науки, математика, геометрія, хімія, астрономія й логіка досягли особливого розвитку серед іспанських мусульман. Халіфи дуже щедро платили за кожну книжку, витрачаючи цілі скарби на учених, запрошували до себе послів і мандрівних мудреців, майстрів та ремісників. Палац халіфа не тільки був пристанищем для вродливих жінок, він був ще храмом науки й зібранням великих мужів знань і мистецтв. Його величність Абу ар-Рахман Слят (Халіф Абдурахман III), який виявляв нахил до науки й книжок, мав у своєму розпорядженні бібліотеку, що містила 600 тисяч томів книг. У державі було 70 великих бібліотек.

Приїжджаючи з Європи до Андалусії, французи навчалися в мусульманських школах. Отож мусульмани Андалусії відіграли велику роль у появі нової культури в Європі. З цим також погоджуються європейські вчені. Але в пору падіння держави Андалусії іспанські неуки й нечеми, заходившись цілковито викоренити мусульман, не залишили нічого від столітньої культури. Іспанія й іспанці за доби телеграфа, пароплавів і залізниць не змогли досягнути того рівня культури, що її мали мусульмани 500 років тому. Проте хоч би як іспанці намагалися знищити й зіпсувати все те, що нагадувало про мусульман, і донині пам'ятники Ісламу, що дійшли до наших днів,

---

[1] Улем — учений.

викликають подив і захоплення. Оце диво! Людина, милуючись великою мечеттю в Кордові, а тепер церквою (католицький храм) або палацом Ельхамра в Гранаді, може собі уявити її колишню велич. Слава Богові, що я, приїхавши з Туркестану, маю честь вклонитися всьому цьому. Якими тільки радощами й дивовижами я не насолоджувався. Я вклонявся цим мечетям і подумки собі казав, що якби Андалусія не впала й культура мусульман продовжувала б свій розвиток, то під цю пору люди Європи жили б у достатку й щасті.

Кордовську мечеть було закладено 770 року[1] халіфом Абу ар-Рахманом. Цю благословенну мечеть з банею споруджено з коштовного мармуру. Вона стоїть на вісімдесяти колонах. За красою вигляд мечеті переважає Стамбульську Ая-Софію, велику Каїрську мечеть та інші такі споруди. Кордовській мечеті нема рівних. Дотримана симетрія всіх частин. Краса й велич загального вигляду, легкі арки, які об'єднують колонаду храму, невимушено й неупереджено свідчать про дух народу-будівничого, великого красивого й життєрадісного. Такою постає Кордовська мечеть, втілення духовності й смаків арабів.

Упродовж тижня, перебуваючи в Кордові, я оглядав мечеть. Мені хотілося знову й знову милуватися нею. Як казав французький учений Гюстав Доре, велика мечеть була заплямована тоді, коли перейшла до рук іспанців, певною мірою перероблена задля того, щоб знищити написи й сури з Корану, які нагадували про мусульман.

Інший пам'ятник у центрі Гранади, що його побудовано на честь Ібн Ахмеда — палац Ельхамра, дивовижний, величний, який завжди заворожує серце.

> Бані палацу… Прекраснішого — не в'явити.
> Письмена низом бань — на картини схожі.
> В райських садах — о, який ти щасливий, світе!..
> Як поезія тішить — втішає так само рай Божий.

Щоб побачити цю красу, про яку захоплено пише поет, сюди з'їжджаються тисячі людей з усієї Європи. Ельхамра

[1] Тобто 1368 року від народження Христа.

містить у собі багато двориків і незчисленну кількість будівель. Та все ж, будучи витвором великих зодчих, вона змушує схвильовано й захоплено дивитися на неї: адже це — одне русло витонченої майстерності мистецтва оздоблень.

Не можна не дивуватися, коли дивишся на мозаїку й узори, вирізьблені на мармурі. Такі узори навіть не завжди випишеш калемом [1]. Ці узори й прикраси, сури, написані золотом і сріблом, та інші письмена упродовж 500 років сяють немов нові й свідчать про те, які тут колись люди жили. Так, над брамою, яку називають «Баб аль-Сирій» [2], можна прочитати напис куфічними письменами, які вказують на те, що будівлю було зведено 749 року Хиджри [3]. Спадщина незрівнянного майстра — прикраси й узори Ельхамри стали взірцем для французьких будівничих, які приїздили сюди. Перші мої відвідини Ельхамри були з провідником. Нас зустрів наглядач палацу й дав дозвіл на його огляд. Кожен тут крок викликав у мене захоплення, з кожним поглядом я ставав багатшим і щасливішим, а з другого боку поетичні рядки «Кичмиш заман — Кельмез заман» — «Той час, що пройде,— уже не прийде» були ложкою дьогтю в бочці меду.

Я сказав наглядачеві, що навмисне приїхав з Туркестану, аби вклонитися цим пам'ятникам Ісламу, і просив у нього дозволу будь-коли відвідувати палац. Отож я цілий місяць днями, а іноді й ночами проводив час у Ельхамрі. Я оглянув кожен закуток, кожен двір. Тут я ходив по дворах і кімнатах рановранці, а іноді при місячному сяйві. З арабських хронік відомо, що Багдад і Дамаск поступалися Гранаді — незрівнянній частині світу. Кажуть, що вода тут переборює пекуче сонце влітку. У Гранаді спекотніше, та більше води, яка робить місцевий клімат помірним. А це тому, що на околицях Сьєрри-Невади є гори, на вершинах яких цілий рік лежать сніг та крига. З настанням спеки стає більше води, що стікає з гір, і саме тому відбувається протистояння спекотному сонцю. Через те Гранада —

---

[1] Калем — перо з комишу, призначене для письма на папері та інших матеріалах.

[2] Баб аль-Сирій — Брама заходу сонця.

[3] Тобто 1348 року від народження Христа.

родючий і благодатний край. Немає тут нічого такого, що б не цвіло й не приносило плоди. Колись, кажуть, у великому саду біля палацу Ельхамра був ще один палац. Тут часом мешкали халіфи. Це місце іспанці називають «Генераліф». Арабською мовою воно має таке звучання: «Дженнет ель-Аріф» («Рай Всевишнього»). І справді Гранаду можна назвати «Раєм Всевишнього». Я цілий місяць перебував у Гранаді. Різні почуття і враження пройняли мене, але був я зачудований тим, що тут побачив, і все думав про минуле цього краю.

Одного дня я вирішив не повертатися до міста й залишився в палаці. Я до самісінької ночі прогулювався палацом, перечитував Фатиху[1]. Було літо, і нічне місячне світло лилося немов сонячне. Я й не зчувся, як у «Дворі левів» задрімав на своєму молитовному килимку, який завжди було простелено у дворику. Він служив мені для здійснення молитви. Посеред дворика розташувався великий водограй. Дехто казав, що із пащ восьми мармурових його левів текла вода. Хоч цей величний водограй давно не викидає струменів, але при місячному світлі було так чудово й красиво, що я, заціпенівши, сидів і милувався. Я уявив собі тих людей за часів халіфату, які прогулювалися в цьому палаці, а серед них французьких послів, а також діячів науки, які надавали величі мусульманському народові. Раптом із Миртового двору долинув ледь вловимий шум, схожий на чиїсь голоси й кроки. Ніч була така тиха, що можна почути політ мухи. Хто б це міг бути? Сторожі звідси далеко. Уночі в палац нікого не пускають. Я ж інколи, щоб не повертатися до міста, залишався на ніч у палаці, отримавши у сторожці на заплачені гроші їжу та питво. Перешкод не було. Задивувавшись отими звуками, я забрався під самісіньку стіну, у тінь, і став очікувати чи то з цікавістю, чи з побоюванням.

Боже мій, що це? З боку Миртового Двору до Майдану левів прямувало дванадцять тонких станом красунь. О Всевишній, хто ж вони? В жилах моїх похолола кров...

Дівчата стали довкола водограю, і тоді, як одна з них звела

---

[1] Фатиха — перша сура Корану. Читати Фатиху, тобто читати заупокійну молитву.

6 5-573

догори руки, щоб прочитати молитву, у висохлому водограї раптом захлюпала вода. Я був ще більше вражений. Бо зрозумів, що дівчата — мусульманки й арабки. Тим часом вони, учинивши легке обмивання з басейну й розстеливши свої шовкові хустки, якими були запнуті, приступили до намазу з трьох рек'ятів [1], а потім знову пішли до Миртового Двору.

Я не вірив своїм очам. Водограй знову замовк. У дворі запанувала мертва тиша. Я підвівся й, поволі ступаючи мармуровими плитами, пішов за дівами, щоб довідатись, хто вони й звідки.

Обійшовши Миртовий Двір, дівчата по черзі зайшли до гаремної кімнати... Запанувала тиша. Ніжно сяяв місяць. Я теж навшпиньках зайшов за дівчатами. Ще не дійшовши до наступної кімнати, мусульманки, помітивши мене, стали зляканo кричати: «О Боже! Хто це? Чужий, француз!!!»

Хоч я не менше був наляканий, все-таки не розгубився й сказав: «Ні, друзі мої, я не чужий, я теж мусульманин. Не бійтеся! Премудрий Аллах, я не знаю, як і чому я тут опинився...» Арабки, наче трохи заспокоївшись, перезирнулися між собою.

У цю мить одна з мармурових плит підлоги піднялася — і з-під неї показалася біла чалма. Я, ще більше здивувавшись, не знав, що робити. Які дива відбуваються?! Вже близько п'ятсот років ніхто не мешкає в Ельхамрі відтоді, як розпався халіфат. Хто ж тоді ці дівчата й хто в білій чалмі? Чалма належала якомусь старому дервішеві. Цей чоловік поволі вийшов із підземелля, і дівчата доповіли йому, що тут присутня стороння людина. Старий араб повернувся в мій бік, пильно глянув на мене й вигукнув:

— Барекаллах [2]! Молла Аббас, синку, це ти?!

— Звичайно, це я, Аббас.

І аж тепер я роздивився, що переді мною той старий араб, з яким познайомився в Парижі, шейх Джелял.

— Премудрі діла Аллаха, але я ніяк не збагну, що бачу тут.

---

[1] Рек'ят — елемент намазу, що складається з чотирьох обов'язкових рухів; намаз становлять три рек'яти.

[2] Барекаллах — Хай благословить Аллах!

— Тобі, мій сину, судилося багато що бачити, потерпи — і про все довідаєшся. Підійди до мене.

Я вийшов на середину кімнати. Діви розглядали мене з ніг до голови. «Спускайся»,— наказав мені шейх, вказуючи на підземелля. Помітивши мою нерішучість, він додав: «Я та ці діви підемо вслід за тобою... Не бійся».

Нічого не вдієш. Я немов у могилу сходив униз. Одчував ступнями кам'яні сходи. Я зійшов униз десь на 30 — 40 приступців. Було так темно, як не буває під землею. Боязть пройняла мою душу, і в голові сяйнула думка: «Куди, і чого я йду, й чим це скінчиться». Я вирішив трохи перепочити. Раптом над головою з'явилося рожеве світло. Чути було кроки. Світло променіло від ліхтарів. Потім підоспіли шейх з дівами. Шейх сказав: «Іди, мій сину, не вагайся, у нас одна дорога, не загинеш». Я ще змушений був спуститися на сходинок 30 — 40 й опинився в якійсь кімнаті з легкими кам'яними арками. Шейх Джелял швидко підійшов до однієї зі стін, вийняв з неї кілька каменів і відкрив прохід. Діви одна за одною пройшли через цей отвір.

Шейх сказав мені: «Ти йди на той бік і потримай ліхтар». Він пропустив мене, вставив ув отвір кілька каменів, поповзом проліз на наш бік і, поклавши останній камінь, заклав прохід. Звідси ми зійшли на сходинок десять угору. І знову велика зала. Дівчата вже розгорнули килимки для вранішнього намазу.

Все, що побачив, викликало в мене таке здивування, що думки мої змішалися. Але тільки тому, що поряд зі мною був мій паризький друг шейх Джелял-ефенді, я був певен, що небезпека мені не загрожує. Ми йшли під землею, але «Куди ми йдемо?» — хотілося мені поставити запитання, ось тільки не міг я улучити зручної хвилини. Друга зала, до якої ми увійшли, була також викладена кам'яними плитами. Біля входу, звідки ми вийшли, лежала купа землі. Узявши лопатку, яка лежала тут же, шейх заходився засипати вхід. Я допоміг йому, і через чверть години вхід було засипано. Якби хтось і потрапив у це підземелля, яке називалося «Вежа принцес», і знайшов першу залу, то не зміг би здогадатися, що й далі є невідома путь. Але ж куди ми йдемо?!

Дівчата, закінчивши намаз, повсідалися на землі. Одна з них узяла кошика, що висів на стіні, й розклала перед супутницями хліб і всілякі фрукти. Дали і нам попоїсти. Вони, як і всі ми, ходять і їдять, моляться й розмовляють. Нема сумніву в тому, що вони — люди, але які люди!.. Я нічого подібного не бачив на землі. З'ївши кілька персиків, я більше не міг стримати свого захвату й спитати у шейха Джеляла:

— Я знаю, що ми в підземеллі, проте куди ж ми йдемо цією дивовижною дорогою? Хоч би як довго ти долав дорогу, скажімо, у Туркестані караваном або у Франції залізницею, завжди відомо, куди прийдеш. У цьому ж випадку я навіть не можу уявити собі це!..

— Справді, сину мій, це дивовижна дорога. Знаю, що досі ти не бачив таких доріг. Ти бачив початок, ти побачиш і її кінець. Потерпи. Вісімдесят сходинок, якими ми зійшли униз із гаремних покоїв, привели нас до скарбниці халіфів Гранади. Найцінніші скарби й гроші Андалусії зберігалися тут. Ця друга кімната, до якої ми так легко зайшли, пробивши стіну, називається Баб селямет — Кімната порятунку. Ніхто не знає, як сюди зайти, окрім посвячених у цю таємницю.

Пояснення шейха Джеляла, що друга підземельна кімната і є Баб селямет, не задовольнило мене. Я ще більше був розгублений перед невідомою дорогою.

— Дякую вам за це повідомлення, але заради Аллаха, скажіть мені, куди ми йдемо. При всій моїй довірі й шані до вас я почуваюся недобре,— звернувся я до шейха Джеляла.

— Не бійся, сину мій, довірся нам. Ці дівчата не менше заслуговують довіри й поваги, аніж я. Хай страх не опановує твій розум. Цією дорогою, що у пітьмі, ми вийдемо до світлої й чудової країни!

— О, Всемогутній, чи не з'їхав я з глузду? Чи ж може бути світлою країна під землею? Я вивчав географію й геологію, але про жодну таку країну не чув.

Тим часом діви з ліхтарями в руках лаштувалися в дорогу. Вони чекали, щоб шейх подав їм знак.

— Ти невдовзі довідаєшся про цю загадкову країну. Коли ми вийдемо із пітьми, про історію цієї країни тобі розповість

діва Фариде. Зараз немає часу на суперечки, адже ми під землею, тут і повітря замало, до того ж воно шкідливе. Треба якнайшвидше вийти звідси, у темряві й знепритомніти можна,— пояснив шейх і дав знак дівам, щоб вони вирушали.

Вихід із Кімнати порятунку простерся прямо, по горизонталі. Діви з ліхтарями в руках по двоє вирушили. За ними й ми пішли. Наша підземна дорога була вимощена бруківкою. Деінде було вологого, просочувалася вода. Ми мовчки йшли близько двох годин. Я вже відчував велику втому в ногах, коли раптом попереду блиснув промінь білого світла. Діви з вигуками: «Аллах екбер, Аллах екбер» [1] — побігли.

Як я зрозумів, це був вихід із підземелля, адже нарешті з'явилося земне світло. Та, мабуть, щодалі, то більше я був зачудований усім баченим. Я гадав, що я вже вибрався на осоння, але сталося навпаки — опинився в чомусь схожому на колодязь. Інакше як колодязь це не назвеш. Та місцина, на яку ми вийшли, пролягала десь сажнів на сорок, вона була оточена зусібіч прямовисними скелями та брилами, і коли я підвів угору голову, то побачив якийсь невеличкий клаптик неба. Я був і цьому радий, усе-таки ми на землі. Мене пойняло таке почуття, яке відчуває людина, прокинувшись після страшного сну. Колодязь, у якому ми опинилися, був щонайменше триста сажнів у глибину й зовсім без води. Проте повітря тут було легше й приємніше, а це свідчило про те, що ми на білому світі. Тим часом як дівчата відпочивали, примостившись на каменях, шейх Джелял почав здійснювати вранішній намаз. Я теж приступив до намазу. Поміркувавши над тим, що зараз розпитувати про все це було б з мого боку нетактовно, я вирішив трохи зачекати, але мене брала цікавість. О Боже, що ще буде на мою бідну голову?

Шейх, мабуть, здогадуючись, у якому я збудженні, звернувся до мене:

— Сину мій, невдовзі ти приєднаєшся до щасливого народу. Поглянь, перед нами ще один прохід під гору, через який ми вже за чверть години вийдемо до Країни Спокою.

— Чи на землі ця країна, мій шейху? Дивовижно…

---

[1] Аллах екбер — великий Аллах.

— Авжеж, сину мій, це тлінний світ, але, судячи з географії та історії Сходу й Заходу, про цю країну ніхто не чув.

— Великий Аллах! Країна Спокою все-таки повинна бути в межах Іспанії. Ми знаходимся від Гранади за кілька годин ходи. Це важко уявити. У наш час навіть найвіддаленіші частини світу досліджено. Складено плани, карти, зафіксовано місцевих жителів і всіляку живність. Нічого не розумію. В Іспанії, в передмісті або під Гранадою знаходиться країна, про яку навіть ніхто й гадки не має.

— Не мороч собі голову. Ми тобі пояснимо — і ти зрозумієш, терпіння трохи, сину мій.

Після цього зауваження шейх покликав дівчат і відрекомендував мене таким чином: «Ви не соромтеся цього чоловіка, це мусульманин із Туркестану, звати його Аббас... Хоча, як і всі європейські країни, мусульманські країни більше перебувають уві сні незнання, в океані темряви, проте наука ще не зовсім занедбана у них. Декотрі з мусульман вчаться й на своїй батьківщині зажили слави великих учених. Аббас-ефенді, який зустрівся на вашій дорозі, дуже довго вчився спочатку в Ташкенті, а згодом у Парижі. Отож, я сподіваюся, що він зрозуміє наш спосіб життя. Будьте до нього поблажливі, не звертайте уваги на деякі його вади. Я також сподіваюся, що він перейметься нашою культурою й вірою, побачить те, чого не бачив, навчиться того, чого не знав, а решта сама прийде».

Мені було прикро, що я, котрий навчався в Ташкенті, а тим більше й у Франції вивчав нові науки, був відрекомендований шейхом перед красивими дівчатами як якийсь неук і дикун. Але що вдієш? Я вивчав граматику, синтаксис, логіку, методику, теологію, географію, історію, хімію, філософію, геометрію, математику та інші науки... Дівчата ж дивилися на мене як на якогось учня, котрий щойно навчився читати по азбуці. Якби я був у Туркестані, то вважався б одним із провідних учених. Що за дивні люди! Хто вони? О Боже, дай мені терпіння!

А потім шейх, звертаючись до мене, сказав: «Ці діви, яких ти бачиш,— з університетською освітою. Цього року на «відмінно» склавши іспити, вони закінчили навчання. За давньою традицією нашої батьківщини їх у нагороду за успішне на-

вчання послали до стародавньої Андалусії для огляду палацу Ельхамра. Для нас усіх — велике задоволення відвідати святу землю, яка п'ятсот років тому була батьківщиною наших предків. Піти у цю мандрівку небагато хто може».

З Вежі Принцес, під яку ми спустилися, видно чимало святих місць Андалусії — земель нашої Гранади. Ці діви вже колись відвідали цей край. Ти прийшов якраз вчасно... В нашу країну, окрім тебе, ніхто не вступав із чужих земель. Сюди нема дороги, а та путь, яку ти спізнав, нікому не відома. Ласкаво просимо, сину мій, хай буде все гаразд, а ті люди, яких ти побачиш,— засновники міста. Проте вони відрізняються від людей, яких ти знаєш. Все населення складається із мусульман, але ти помітиш, що їхні звичаї зовсім інші, аніж у населення Туркестану, Індії, Єгипту, Ірану. Ти більш-менш розмовляєш арабською, можеш вільно спілкуватися з нашими дівчатами, незважаючи на те, що у вимові маєш акцент. Одначе це для них не перешкода. Хоч би що ти сказав цим ученим дівам, вони тебе зрозуміють, їм навіть не потрібно пояснювати кожне слово. Але май на увазі, що кожен твій погляд, кожен порух будуть нами помічені. Залишайся таким, яким ти є, будь толерантним і вихованим. Фариде Бану люб'язно розповість тобі багато чого про виникнення й життя нашої країни, до якої ми потрапимо. Ти матимеш уяву про те, у якій країні ти опинився».

Коли шейх закінчив свою промову, діви привіталися зі мною й навіть висловили деяке задоволення. Я прийняв їхнє вітання і, щоб якось відрекомендувати себе від імені славного Туркестану, одразу ж зімпровізував кілька бейтів [1], у яких вихваляв красу і вишуканість, а також своє захоплення. Вислухавши мене, діви перезирнулися, і одна з них вважала, що це, мабуть, такий звичай Туркестану.

Дивно, що в цих мусульманок відкрите обличчя, а також те, що вони не сторонилися мене. Що ж, побачимо, що далі. Це чи западина, чи колодязь без води... Хай там що було, але, відпочивши, ми знову рушили в дорогу.

---

[1] Бейт — двовірш

Вимощений кам'яними плитами підземний хід видовбано під горою. Ліхтарі, що їх діви тримали в руках, засвітилися, коли хід повів униз, у підземелля. Досі я чомусь на це не звертав уваги. Ці ліхтарі загорілися якось самі. Вони світилися без свічок, олії й воску. Те світло, яке вони випромінювали, зовсім одрізнялося від світла відомих досі ліхтарів. Виявилося, що це електричні ліхтарі — досі невідома нам, майстерно виконана дивовижна річ! Люди, з якими я перебуваю тут, не маючи жодних зносин з Європою, все-таки мають не менше знань у галузі науки, давніх писемних пам'яток, техніки. До цього висновку я, певне, дійшов, побачивши чудові ліхтарі. Дивно! Що ще мені доведеться побачити... З півгодини ми йшли цією темною підземною дорогою. Нарешті опинилися у великій залі з високим склепінням, схожій на ті дві зали, які я побачив на початку мандрівки. Це місце також було викладене плитами. Коли ми зайшли до зали, шейх Джелял сказав: «Зараз ми в Дар-ур-Рахат — Країні благоденства. Дорога й двері, які виведуть нас звідси, мають бути таємними й нікому невідомими. Отож усі повинні зав'язати очі!»

Дівчата одразу ж запнули обличчя покривалами, а я зав'язав очі хустиною.

Лише з одного боку чути було рипіння дверей та гуркіт каменів, які перекочував шейх Джелял. Знову підійшовши до нас, запропонував дівчатам взятися за руки. Він подав їм одну руку, а другою взявся за мою й попросив поволі просуватися вперед. Виконуючи вказівку шейха, ми пішли. Кілька разів повертали то в один бік, то в другий, потім зайшли кудись під землю й почали підніматися вгору. Нарешті він сказав нам, що попереду — сходи. Ми зійшли вгору ще на двадцять сходинок. «Тепер прийшли,— повідомив шейх Джелял. «О Всевишній, ми повернулися цілими й неушкодженими!» — звернувся він до когось арабською мовою. Одразу ж відчинилися чи то двері, чи люк — і війнуло свіжим повітрям. Ми знову рушили з досі ще зав'язаними очима. Обминувши якесь місце, ще раз зупинилися. Чути було дзюркотіння водопаду чи водограю. Повітря, яке наповнило мої легені, підказало, що я на землі. Але з одного боку страх і побоювання, а з другого цікавість до того, де я опи-

нився, змішалися так у мені, що навіть неможливо пояснити те почуття, яке пройняло мене в ту мить.

«Ласкаво просимо, можете розв'язати очі»,— сказав шейх.

Я поволі зняв пов'язку, озирнувся й побачив, що це була кімната, облаштована на східний взірець. Навпроти стіни дзюркотів водограй, з вікна сяяло сонячне світло. Біля водограю, тримаючи рушники, стояло двоє дідків, які і роками, і одягом нагадували шейха Джеляла. Супутниці мої враз скинули покривала й, перемовляючись немов солов'ї, побігли до водограю пити воду й умивати обличчя. Старі араби стали розпитували дівчат: «Чи все було гаразд, чи сподобалася вам наша давня Гранада? Чи красива наша давня Батьківщина?»

Дівчата із захопленням розповіли про свої почуття і враження від побаченого. Я стояв спантеличений і не знав, що зі мною коїться й де я перебуваю. Хвала Всевишньому, що на мене звернув увагу шейх Джелял й запросив до водограю: «Ходино, сину мій, змочи обличчя й руки водою. Якщо ти втомився, це тебе освіжить!» Холодна вода справді зробила яснішими мої думки й принесла мені спокій.

Діви перейшли до іншої кімнати. Я з шейхом теж туди зайшов. У цій кімнаті було накрито стіл. Довкола — м'які тапчани та подушки з червоного сап'яну. Попоївши м'яса, плову та інших наїдків, ми всі разом розташувалися на тапчанах. Коли я виглянув у вікно, що виходило на подвір'я, то відчув ще більше захоплення: широку долину оточували високі гори, вкриті лісами. Вершини цих гір немов прикрашала срібна корона, що лежала серед снігів і крижин. Щоправда, високо! Навіть дуже високо. Я зрозумів, що опинився серед гір, що їх оточують з чотирьох сторін райські ліси. Відірвавши свій погляд від гір, я завважив широку долину з садами й розаріями, а між них дзюркотіли води джерел та зрошувальної системи. Села з кам'яними будинками, і тонкі білі арабські мінарети, що височіли до небес, створювали неповторну панораму, яку важко описати. Я не міг одірвати очей від цієї чудової країни. Прекрасний Заревшан у Туркестані, чудові околиці Парижа у Франції. Але вони поступаються Дар-ур-Рахату — Країні благоденства.

На моє запитання «Чи велика ця країна?» — Фариде Бану, що сиділа поряд, відповіла:

— За туркестанськими мірками наша країна має завширшки дві, а завдовжки три години простяжності.

— Будьте ласкаві, розкажіть мені історію цієї країни. Мене це дуже цікавить,— вів далі я й підняв угору очі. Уважно розглядаючи дівчат, помітив, що більшість із них була просто чарівна в цьому німому очікуванні...

Фариде вже ладна була розповідати. Ми налаштувалися слухати, бо в таких випадках кожен учений муж або кожна учена жінка цієї країни розповідають з імпровізацією, звичайно, ґрунтуючи свою розповідь на історичних фактах або переказах.

Фариде Бану сказала:

— О Аллах, наші брати-мусульмани, розгорнувши переможні стяги із земель Магрибу, не знаючи зворотного шляху, захопили країну Андалусію. Завдяки мудрості, праці у великих містах і тисячах сіл вони жили, маючи задоволення й радість від життя. Храми науки в Андалусії привертали увагу прихильників і учнів з усіх кінців світу. Веселі й щасливі пісні пробуджували від важкого сну френґів[1] по той бік високих гір. Щасливі люди співали хвалу великому Творцю. У той час френґи, які бачили цю радість і достаток, були в захопленні від того, що мусульмани так щасливо жили. А потім стали брати приклад з наших батьків, дивилися іншими очима на цей світ і навчилися брати від життя повне задоволення.

Наші батьки, які прославилися на весь світ працелюбністю, завзяттям і щастям, а також наукою, правили Андалусією п'ятсот років. Але Всевишній не бере до уваги ті чи інші риси людини. Велика держава, ця прекрасна країна Андалусія, переживши розквіт за канонами тлінного світу, зазнала й занепаду. Робота людини, устрій її життя не можуть бути вічними, бо самі причини існування або неіснування, прогресу й регресу беруть початок із нас самих. Чесність і егоїзм, правда й неправда, милосердя й жорстокість, лінощі й працьовитість, неуцтво й освіта, героїзм і підлість, боягузтво й хоробрість притаманні людям. І від того, яка з цих рис найбільше розвинена в них, визначається стан суспільства. Коли в суспільстві пану-

[1] Френґи — французи.

ють кращі риси, воно самодостатнє й прогресивне, коли перевагу мають протилежні риси, воно занепадає, розкладається… На жаль, вчорашні пани перетворюються в жалюгідних слуг, велетні стають нікчемними боягузами, знання затьмарюються неуцтвом, лінощі підточують працелюбство — і горе такому народові: слабне він, подрібнюється й розповзається немов холодний, бездушний сніговий вал. На жаль…

Після трьохсотрічного славного й блискучого існування Андалусія стала занепадати. Мусульмани поступово почали зраджувати свої нахили і звички, світогляд, прагнення. Отрута перенанасичення, лінощів, безтурботності, зверхності, взаємних чвар розклала організм держави й нації. Немов знесилене дерево, яке вже не здатне давати здорові плоди, з'явилися неправосудні кадії, ненаситні правителі, нерозумні й безтурботні державці, інтриги й зухвале неуцтво затьмарили людей науки, лестощі й дволикість стали попереду знань і чеснот, святенництво і нещира молитва взяли гору над добрими справами й героїзмом. Отрута ця упродовж двох століть розхитувала основи суспільства й держави Андалусії. Держава розкололася на кілька окремих володінь, між якими виникли всілякі чвари й розбрат. Міста й провінції почали змагатися й шкодити одне одному. І ніхто не хотів розуміти, що вони спільно копають собі жахливу, криваву й безславну могилу! О Боже, це справа рук людини?!

Взаємна ворожнеча серед мусульман, занепад моралі дали можливість християнами Кастилії, а також слабкому і перед тим васальному королю Фердинандові втручатися у справи халіфату, ще більше ослабляючи його і сіючи в ньому незгоду й заздрість. Андалусія проіснувала близько п'яти століть. Але за 40 — 50 років до її падіння були окремі люди, які усвідомлювали всю складність проблеми. Та ба, що вони могли вдіяти? Їх було дуже мало, і ніхто не хотів їх слухати. Бо говорили правду, а правда не завжди приємна…

Зібравшись на силі, король Кастилії Фердинанд захопив більшу частину міст халіфату й почав готуватися до окупації Гранади. На той час — 889 рік Хиджри [1] — халіфом був Загиль.

[1] Тобто 1489 року від народження Христа.

На його трон претендував також Абдуллах ель-Сагир. Фердинанд всіляко підтримував політику останнього. Одного разу при дворі Ельхамра зібралася таємна рада, на якій радилися, як знайти безпечний шлях, щоб порятувати дітей і жінок на випадок, коли для оборони держави не вистачить сил і тоді місто доведеться здати Фердинанду. Ви знаєте, що за Гранадою і Ельхамрою стоять снігові гори Сьєрри-Невади. Їх неможливо перейти. Тоді рада вирішили пробити під ними таємний хід на той бік гори, щоб у певний час переправити дітей і жінок.

Задля цього було послано на захід кораблі, якими із Судану привезли сорок невільників — і ті одразу ж у палаці почали копати тунель під гору. Окрім вищої ради, про це ніхто не знав. Через 20 — 30 років посвячені в це померли, і цей підземний хід залишився таємним. Про нього знали тільки халіф та старий садівник. Отож дорога, якою ми пройшли, спустившись під Вежу Принцес у палаці Ельхамра, і є підземний перехід до цієї долини. Проклавши сюди тунель, халіф припинив надалі розкопки, бо пасмо гір було зашироке, щоб вивести дорогу на той бік... Суданців відвезли на батьківщину й звільнили. Саме під ту пору почалися заворушення, і вони відвернули увагу халіфа на інше.

1491 рік за Різдвом Христовим — останній рік існування Гранади й Андалусії. Цього року остання опора мусульманської влади — Ельхамра — попала до рук іспанців, і халіф Абдуллах ель-Сагир змушений був передати і владу королеві Фердинанду. Голод, а також обіцянки короля Фердинанда надати привілеї та пільги призвели до того, що вирішено було здати й Кордову, Малагу, Кадикс і Валенсію. Останньою була Гранада.

Переклав *Валентин Ціпко*

Оладжакъа чаре олмаз

4 пердели пьеса

ЭШХАС

Мустафа — нишанлы, деликъанлы.
Мухтерем — Эминенинъ педери.
Эмине — Мустафанынъ нишанлысы, Мухтеремин къызы.
Сюндюс — Эминенинъ валидеси.
Вели, Али, Мевлюд, Асан — койлю генч деликъанлылар
Семён — урядник.
Мазин — къуда.
Нафе — къуда, Мустафанынъ дайысы.
Шерифе — къадын.
Анафи, Ваджип — Шерифенинъ огъуллары
Ибраим — Мустафанынъ эмджеси.
Адхам — Мухтеремин огълу.
Чалгъыджылар.
Дюгюне келип-китен джемаат.
Къуда къадынлар.
Янгъыны ахтяр иденлер.
Ве саире.

БИРИНДЖИ ФАСЫЛ

Алчакъ бир эвин тапчаны узеринде Мустафа ве Эминенинъ ян-яна турып лакъырды итмекте олдукълары корюнир.

Мустафа. Бу дефа «пенджерее» келишмек сонъкидир.

Эмине. Неден?

Мустафа. Къысмет олурса, бир афтадан дюгюн идеджегиз.

Эмине. Я эвлер япылып битдими? Гъалиба даа тютюнлерин де сатмамышсынъ, парасыз зор олмазмы?

Мустафа. Масрафа лязим оладжакъ акъчайы бизим Нафе дайыдан аладжагъым, дюгюнден сонъра я шабаш акъчасындан ве яхут тютюнлери сатып Нафе дайынынъ парасыны вереджегим.

Эмине. Эвлер ичюн ич киме вереджегинъ къалмадымы?

Мустафа. Бу сене асрадыгъым бинъ еди юз сырыкъ тютюн зан идерим ки, бени джумле вереджеклеримден къуртарыр.

Эмине. Аллахтан олсун, ойле исе беним де бир диеджегим ёкъ.

Мустафа *(джебине «лям» идерек, ики портакъал чыкъарып)*. Ал шунлары бен китейим, Аллаха ысмарладыкъ, чокъ сагълыкъле къал.

Эмине. Аджеле итме, а, джаным! Бен къаве азырламыштым, бир къаве ич де ойле кит. *(Эве кирип бир табакъ узеринде гугюм, татлы ве ики фильджан ве дигер элинде къаве джезвеси олдугъы алда Мустафанынъ янына келип къавелери фильджанлара толдурдыкътан сонъра ичмее башладылар.)*

Мустафа. Сен бени чокъ эглендирдинъ ама, бабанъ арада келип бизлери...

Эмине *(Мустафанынъ сёзюни кесерек)*. Ёкъ а, джаным! Бабам бана деди ки, «бизлер саат дёрттен эвель кельмемиз».

Мустафа. Ёкъ, китмезсем олмаз, кечке къалдым. Тезден, иншалла, тоя-тоя корюшириз, айды дувалар!

Эмине. Сагълыкъле вар, эгер вакъыт булурсанъ, бирдаа кель.

М у с т а ф а . Гъалиба, бир даа кельмее вакъытым олмаз, билирсинъ ки, оладжакъ ишлерин джумлеси бана бакъыюр. *(Демекле китмее башлар.)*

Э м и н е *(Мустафанынъ ардындан гъайып олана къадар бакътыкътан сонъра, къапуйы орьтип ичери киререк, шенъ бир чехре иле яваш сачларыны омузына атаракъ, отее-берие кезиндиги алда шу шаркъыйы сёйлер).*

Акъшам олды, кунь салынды тахталара, ах!
Бабам версе, бен вармам сохталара, ах!
Озюм сайлап варырым перчемлие, ах!
Бир фидан къыз дегмезми бир йигите, ах!

Айланайым къашынъдан, эм козюнъден, ах!
Озь-озюни севдирген сёзлеринъден, ах!
Кель опейим, дживаным, козьлеринъден, ах!
Къучакълайым бойнунъдан, эм белинъден, ах!

Бу аралыкъ С ю н д ю с , М у х т е р е м ичерие кирерлер. Э м и н е сукют идер.

М у х т е р е м . Бизлер киттиктен сонъра ич кимсе кельмедими?

Э м и н е . Хайыр, кимсечиклер кельмеди.

С ю н д ю с . Къомшудан кимсе кечтими?

Э м и н е . Къомшумыз мая китмиш, о даа ёкътыр.

М у х т е р е м . Я азбарда бир оксек подворлы чызма излери, кимин?

Э м и н е . Иште, кимин оладжакъ, о бир кунь кой онбашысы сизи исхода истейип кельмишти, белли онынъ излеридир.

М у х т е р е м . А! Тап озю, эбет, эбет. Шимди акъылыма тюшти. Ивана сёйледик, исхода чагъырылдыгъым да аз къалсын акъылымдан чыкъаджакъ эди.

С ю н д ю с . Эмине! Кит, къызым, вар тёшегинъи къой да ят.

Э м и н е . Пек яхшы. *(Дер, китер.)*

М у х т е р е м дерин тюшюндиги альде чыгъарасыны чекмекте икен, С ю н д ю с де хазинане башыны саллаяракъ.

С ю н д ю с . Къудаларынъ да, гъалиба, келеджек, вакъытлары олды.

Мухтерем. Чокъкъа вармаз, келирлер. Бакъ эле, азбарда бир сеслер вар.

Демесиле, **Мазин** элинде бакъыр сини ичреси агъызлыкъ эшьясы ве татлы кягъытлары ичинде дикильмиш къаве-шекери олан синийи туттыгъы алда, бир-бири арды-сыра.

Мазин. Селям алейкюм!

Нафе. Селям алейкюм! *(Дер, ичери кирип эшьялары къоярлар. Мухтерем ве Сюндюс-ханым къыямле икиси бирден.)*

Мухтерем ве Сюндюс. Алейкюм селям, хош сефа кельдинъиз. *(Мазин ве Нафе икиси бирден.)*

— Аллах разы олсун, Алла хайырлы этсин, Аллах тамамыле косьтерсин. *(Дер, ере отурырлар.)*

Мазин. Иште, эманетлеринъиз мубарек олсун!

Нафе *(ягълыгъынынъ дюгюминден бир «юзлюк» чыкъарып, Мухтереме).* Ал шуны!

Мухтерем. Бу не, акъчамы?

Нафе. Не оладжакъ, накъыт.

Мухтерем. Мен буны алмам.

Мазин. Ал, ал!

Мухтерем. А, джаным, насыл алайым? Бу акъча юз элли рубле оладжакъты, шимди юз рубле вериюрсынъыз.

Мазин. Не вар, вар да элли рублесини куевге багъышла. Сен бильмез дегильсин ки, бу сене бичаренинъ башында не къадар сыкълет ве тарлыкъ вардыр.

Мухтерем. Хайыр, хайыр! Бу теклифинъиз ич оладжакъ шей дегильдир. Эр шей сизин дедигинъиз киби олды. Бу да беним дедигим киби оладжакъ!

Нафе. Бизим дедигимиз киби олан даа ненъиз вар, я?!

Мухтерем. Немиз оладжакъ! Ханги дедигинъизи тамамиле вердинъиз, я. Унутмасанъыз, молла Нафе! Секиз окъкъа иплик, ики антер: бириси папине, бири мор антер, бир къадифе джюббе, тончукъ, атлас къатъкечик, къуда бахшышларынъыз, даа кавказ къушагъы, учь башлы къушакъ, ики ипекли шал, даа бунлар киби ниджеси! Ич буларын бирисини дедигинъиз киби текмиль иттинъизми?

Сюндюс. Бе, джаным, бунлар олду-битти, кеченлери къозгъамая не аджет?

Мухтерем. Сен къарышма, сенинъ ишинъ дегиль!

Мазин. Джаным, чокъ узатманынъ не люзюми вар? Бу парайы аладжакъсанъыз алынъыз, алмаяджакъсанъыз биз кенди киссемизден вереджегимиз ёкъ!

Адхам бир табакъ ичинде дёрт фильджан къаве олдугъы алда ичери кирип, къавелери верир.

Мазин. Мухтерем, сиз дюшюнменъиз, бу «юзлюги» алынъыз! Аз олсун да, хайырлысы олсун!

Мухтерем. Ах, не япмалы, варсын бу да ойле олсун, веринъиз шуны бакъалым.

Нафе (*«юзлюги» сунар).* Ал, ана шай, бойле олмалы!

Кафеси. Ах, ах, ах, хай!

Мухтерем. Аз олса да хайырлысы олсун, не япалым, о да ябанджымыз дегиль, а! «Аллахын эмриле ола» — деймиз.

Кафеси. Ойле-ойле, Мухтерем акъам!

Сюндюс (*Сюндюс тышарыя чыкъуб бир хэйли богъчалар, куев чамашырлары кетирип, богъчалары бирер-бирер ачаракъ.)* Бу анасына, бу бабасына, бу дайысына, бу эмджесине, бу халасына, бу тийзесине, бу эфендисине, бу чобанларына, бу да ыргъатына, бу богъча да къуда пайы.

Кафеси. Чокъ гузель, Аллах тамамиле косьтерсин.

Нафе. Мазин акъам! Буюрынъыз, бир дуа этинъиз.

Мазин эль къалдырыр, джумлеси «Аминь» — дер. Эллерини, юзьлерини силип, шейлери бир-бирине йыгъарлар.

Мазин (*эшьясына бакъаракъ).* Вах-вах! Чокъ гузель шейлер! Лякин... м-м-м. Айды, турсун.

Нафе. Сёйле-сёйле, Мазин акъам, не токътадынъ?!

Мазин. Сёйлердим ама, амасы вар.

(Отекилер. Айтынъыз, айтынъыз, Мазин эфенди.)

Мазин. Айтаджагъым, ах, бу богъчалар, ах бу богъчачыкълар! Бунлар не къадар нафиле, файдесиз шейлер. Бунлары биз нидже бирини къуллانаджагъыз? Бурада джеми оларакъ ич олмаса учь-дёрт юз рублелик эшья вар. Аллах косьтермие бунлары варып да базара сатмакъ керексе, парасыны чыкъарырмы, аджеба?

Мухтерем. Не айтасынъ, джаным Мазин? Ярысыны этмез, яры парасыны тутмазлар.

Мазин. Мадамки бойледир, бу файдесиз джиджикилерин ерине, бу къылабданлы, сырмели шейлерин ерине куевге бир гузель табачник, бир алтун саат косьтеки иле, келине дахи эльмаз юзюк, перланет купелер алуб да бу тапкъир киби файдесиз шейлер, нафиле, ич де керекмез кетенлер олмазсе не олурды, аджеба? Бу чиркин шейлеримиз, бу файдесиз адетлеримиз бир кунь ола къалырмы?

Мухтерем. Ах, Мазин! Агъызынъа бал къардашым!

Мазин. Асыл бизлерин ики якъамызы бир-бире кетирмеен ики мадде олып, бунларын да бириси — джеалет олдугъы киби, икинджиси де — бу файдесиз шейлере сарф олунан пара ве заметлеримиздир. Лякин киме айтыр да, киме анълатырсынъ?!

Сюндюс *(хэдетлерек)*. Аман, Ярабби! Бу кишилер де сальте къарыларын итдиклерини бегенмезлер, Алла-Алла! Бабадеден къалма адетлерни бегенмейлер, не гузель адетлер, не гузель шейлер, келин-куевин бакъып къуванаджагъы да бу шейлер дегильми? Аман! Не къадар да худжурлыкъ?!

Мухтерем. Чокъ зырлама, етер! Олды, сус!

Сюндюс. Бунъа десен бир шей айтылмаз, не къадар да худжурсыз!

Мухтерем. Сус диюрым! Вар, аш азырла! Къудалар ач олмышдырлар, анъладынъмы?

Нафе иле Мазин *(икиси бирден сюрьатле аягъа къалкъаракъ)*. Ёкъ, ёкъ, сакъын бизим ичюн аш-маш тедарик итменъиз! Токъмыз, эм де геджеге къалдыкъ, ич отурмая вакъытымыз ёкъ. Бизим хатырымыз хош, Аллах разы олсун! Айды, сагълыкъле къалып турунъыз.

Мухтерем. Сиз билиюрсынъыз.

Мазин ве Нафе *(икиси бирден)*. Аллаха ысмарладыкъ! Аллаха ысмарладыкъ! Джума эртеси чалгъыджыларынызы да ёлларыз.

Мухтерем. Хош сефа кельдинъиз, соранлара селям денъиз.

Сюндюс. Соранларын джумлесине! Къудама, къудапчеме, балаларын буюк ве кучюклерине коптен-коп селям денъиз.

Мазин ве Нафе кетерлер.

Мухтерем. Сюндюс!

Сюндюс. Найтасынъыз?

Мухтерем. Не айтаджагъымы бильмезсинъ? Бильмез исенъ, мына шимди сёйлерим, бакъ. Динъле, хаберинъ олсун. Бен бу эвде тамам бир афта давул-зурна чалдырып той идедж-егим — деп де, сизлере башымы куттюрмем, бильдинъми? Ялынъыз ики кунь, ики гедже чалсалар етер. Куевге дахи ха-бер идейик де чалгъыджылары ики куньден зиядеге тутмасын. Эм онъа уджуз олур, эм де бизге раатлыкъ! Не дерсинъ?

Сюндюс. Вай, Раббим! Мынавы акъай шашкъан-къурт-лагъан. Ики кунь — дей!

Мухтерем. А, шашкъын! Ики кунь неге етмез? Бу къыркъ секиз саатын зырылтысы азмы? Бир давул, ики зурна, валлахи, къафанъы сарсытырлар.

Сюндюс. Вай, анаджыгъым! Даа бир давул, ики зурна — дей. Бен ойле чонтукъ-монтукъ той идер де, джемаата масхара оламам. Давул да ики дане олмаса, мен къаиль олмам.

Мухтерем. А, шашкъын! Бир давул неге етмез? Даа ики де зурна!

Сюндюс. Нафиле, нафиле! Сакъын, бана олмайджакъ шейлер айттырып да беним ачувларымы чыкъарманъыз!

Мухтерем. Сен истесенъ ачувларынъле берабер ба-шынъы таштан-ташкъа ур. Бен бу шейлерин лафыны тап эвельден битирдим. Шимди санъа уюп да, сёзюмденми къай-таджагъым?!

Сюндюс *(эллерини тизлерине ураракъ)*. Вай джанджыкъ-ларым, энди нишлейим?! Къызларына бир афта той итменинъ чаресини тапмады диеджеклер!

Перде энер

ИКИНДЖИ ФАСЫЛ

Йине бу эвде Мухтерем, Сюндюс ве Анафи булундыкълары алда.

Сюндюс. Чалгъыджылар да шимдие къадар къайда къалдылар бильмем? Даа не кельмий икенлер, аджеба?

Мухтерем. Не ашыкъасынъ, вар-ёкъ келирлер, къалмазлар, а. Бутюн гидже уйкъусызлыкътан дюгюн къасеветинден баш да серсем олды. Айды, кит, бирер къаве кетир де, ичелим, бираз башымызын думаны котерильсин.

Сюндюс кетип къаве кетирир. Сакинане ичтиклери алда тышарыдан чалгъыджылар юксек сесле.

Чалгъыджылар Селям алейкюм, къонакъбайлар, эйилигинъиз къутлу, мубарек олсун!

Дерлер, чалмая башларлар. Анафи еринден сычрайып: «Чалгъыджылар кельдилер!» — деюдагълане тавурле тышарыя фырлар. Бу арада беш-он койлю кенджелер той къутламая келип-китдиклеринде, курсюдеки къокъу теписине пармакъ батырып табакъ устюне акъчасыны быракъып китерлер. Оглерине бакъып, сигар ичип дюшюнмеде олдукълары алда, давулджы ичерие кирип зумпадакъ давулы ортая къойып.

Давулджы. Аллах хайырлы этсин.

Отекилер давул узерине бир-ики капик фырлатырлар. Давулджы китер. Бу арада ики койлю генч: бири Али дигери Вели бири-бирине хитабен:

Али. Олян, эй! Ой-ту-в-в-в!!! *(Джебини къарыштырып аягъыны юкъары къалдыраракъ, джебинден сархошджасына акъчасыны саптыкътан сонъра.)* Тат-тат-тат-ту-в-в-в! Фев-вв-ва! Вах! Бир рубле он бир капик парам къалмыш!

Вели. Олян, эй! Бир араба комюрден бу къалдымы?

Али. Фев-в-в-ва! Олян! Бен бу паралары не яптым? Шоломдан ики шише ракъы алдым, къасаптан бир джигер, Мощуда алты аякълыкъ ашадым, Селимде бир бардакъ баш буза ичтим. Къалгъан парамыз, гъальба, тойгъа да етишмейджек?

Вели. Шабашыны аз ташларсынъ! Ама да къасевет таптынъ, а!

Али. Айды, ойле исе кетип бир-ики ава чалдырайыкъ да, сонъра бизим эвге китип, бирер балабан патлатырмыз.

Вели. Деминден бери не айтмайып отурасынъ! Олян, ай! Чокъ шашкъын эрифсинъ, айды джурь шуны бирер дане къыздырайыкъ!

Али *(сархош)*. Токъта, бир ойнайыкъ да, сонъ.

Вели *(сархош)*. Олян, ай! Оюн да неге керек я?

Али. Бир ойнамасакъ олмаз, бунынъ той олдугъы да неден анълашыладжакъ? Чалгъыджылар къана, я? *(Йырлар.)*

Агъыр, агъыр бир томалакъ Тавшан-Тёпеси айды!
Айды, аякъ устюне турунъыз, чалынъыз!

Сархошане Али, Вели къаршы-къаршыя ойнамая башладыкъларында.

Мевлюд *(сархошане аягъа къалкъып)*. Чалгъыджылар! Бир «Ай, толайым» чалынъыз, бакъайым!

Асан *(Али иле Велие бирер фильджан ракъы узатыр)*. Айды, бакъайым тюбю къара! Ичинъиз, ич!!! *(Али, Вели ичерек.)* Фух-х-ха, а-хих!.

Мевлюд. Олян! Чалгъыджылар! Къана я бизим ава?! *(Чалгъыджылар «Ай, толайым»ы чаларлар.)*

Али иле Вели. Тохтанъыз, оюн авасы чалынъыз!

Чалгъыджылар оюн авасыны чаларлар.

Мевлюд. Давулынъы тешерим, беним авамы чал!

Чалгъыджылар «Ай, толайым»ы чаларлар.
Вели Мевлюде уджюм идер.

Али *(Мевлюдын башына бир-ики юмурукъ эндирип)*. Сени, эдепсиз, мына санъа «Ай, толайым», мына санъа «Ай, толайым»!

Урядник Семён ичери кирер.

Семён. Драться нельзя! Оставьте, господа!

Мевлюд иле Вели. Ананъы, «ни твоя дела».

Семён. Я сейчас поведу вас в участок, посмотрите вы! Айда, убирайтесь, пойдемте в участок.

Сюндюс *(элинде маша олдугъы алда сархошлара хитабен)*. Огъурсыз пачавралар, явурын балалары! Мында «той яраштырмаямы» кельдинъиз?! Мына сизлерге, мына сизлерге!

Вели ве Али къачарлар.

Отекилер *(курсю узерине пара атаракъ)*. Аллаха ысмарладыкъ! Аллах тамамиле косьтерсин — дер, китерлер.

Сюндюс. Бу эдепсиз пачавралар къайдан мараздан кельдилер де, башымызгъа къыямет къопардылар. Вай, мен бу орталыгъы насыл баш идейим? Аман, Раббим! Аллах белянъызы

версин! Мынавы курсюнинъ туякъларыны да сындыргъанлар. *(Орталыгъы джыйыштырмагъа башлар.)*

Мухтерем *(ичери кирип)*. Сюндюс! Айды бираз давран да, къуда арабаларына, келин арабасына, той огюне чыкъаджакълара бахшышларны азырлап къой. Бана кеченлерде Тохтар айтты ки, шимди джамининъ аятына никях къыймая топланаджакълар эмиш, хаберинъ олсун!

Сюндюс. Сиз де ашыкъмайджанъыз, бу орталыгъын алыны корьмеймисиниз? Айды, сиз озь ишлеринъизи бакъынъыз, бен бираздан бахшышлары, азырлаяджакъ шейлери азырлап къоярым.

Мухтерем. Сен орталыгъы быракъ да, башта беним дедиклерим азырласана!

Сюндюс. Вай, анам! Мынавы акъай мени къудаларгъа да масхара иделжек. Бу орталыгъы келип корьгенлер бана не айтырлар?!

Мухтерем. Айды, ойле исе чабукче ол.

Нафе *(ичерие кирер)*. Сюндюс енге, иш къолай кельсин!

Сюндюс. Аллах беляларыны версин. Явурын балалары башыма бир кесек иш чыкъардылар.

Нафе. Сен бираз давран, шимди келин алмая къудалар келеджеклер.

Мухтерем. Сархош копеклер бичаренинъ башына бир хайли иш чыкъардылар. Аллах-Аллах! Бойле де инсанлыкъ олсунмы? Озьлери той яраштырмая кельмишлер. Аллах сакълае. Къавгъа-шамата, урмакъ-сындырмакъ, бойле арсызлыкъ корьмедим!

Нафе. Мухтерем агъа! Мухтерем агъа! Яшлыгъынъы не чабик унуттынъ?! Ризанынъ тюкянында Чокур-Алининъ козюни чыкъаран, Сейфулланынъ къулагъыны къопаран, Алим акъайнынъ диварыны йыкъан бенми идим? Сен ойле шейлере къулакъ асма! Татар тою къавгъасыз, сархошсыз ярашмаз. Айды, сиз ишинъизе бакъынъыз, «кечене мази» — дерлер.

Перде энер

УЧЮНДЖИ ФАСЫЛ

Мустафанынъ эвлеринде беш-алты адд къарылар. бунларын бир-икиси джыхаз джаймакъта икен, келинге дахи енге къадын перде аркъасыны кечирдиги иле бунларын янында енге къадыннынъ огъуллары булунан докъуз яшында Анафи иле еди яшында Ваджип олдукълары корюнир.

Шерифе. Ваджип! Анафи! Айды, къалкъынъыз огъулчыкъларым! О бир эвге кетинъиз де, ят юкъланъыз! Бурая бираздан эмдженъиз куев олып келеджек, айды, отурманъыз!

Анафи *(къыяма)*. Аннеджигим! Бен сенсиз китмем! Берабер китериз, бен сени мында ташлап китмем. Китмем, китмем!

Шерифе. Вар, къозум. Бен де сенинъ артынъдан келирим. Беним азачыкъ ишим вар. Айды, огъулчыгъым, сёз динъле!

Анафи. Ёкъ, бен сенсиз китмезим-м-м-м...

Шерифе. Сен къардашынъы ал да кит, сёз динъле, огъулчыгъым. Бен вардыкътан сонъра, сизлере бир авуч джевиз, фындыкъ веририм.

Ваджип *(бирадерине хитабен)*. Агъам! Джевизи башта версин де сонъра китериз.

Анафи. Айды, джевизи шимди версин де китейик.

Шерифе. Келинъиз!

Ваджип, Анафи *(экиси)*. Айды, вер, бана вер! *(Диеерек эллерини къошавуч этип валиделерине узатырлар.)*

Шерифе. Алсана, алсана да! Айды, кит ятынъыз.

Ваджип, Анафи джевизи алып, секирше-секирше отеки ортая чыкъып китерлер.

Тышарыдан: «Адым-адым илери»... сеслери ишидилиндже, эвдеки къадынлар къаршыки отее чапышырлар. «Куев келе, куев келе!» —дерлер. Бираздан.

Мустафа. Селям-алейкюм! *(Дер, кирер.)*

Шерифе. Алейкюм-селям, хош кельдинъ!

Мустафа. Шерифе енге, ал шу шалы ас да, бираз яныма кель де отур. Санъа тенбиелейджек ишлерим вар.

Шерифе. Пек аъля, кадям!

Мустафа. Беним бу гидже юрегимде ойле бир агъырлыкъ вар ки, инан, Шерифе енге, не япаджагъымы бильмейим.

Шерифе. Эбет, той башлангъандан бери аз заметлер чекмединъ, кадям.

Мустафа. Беним заметим тек бир той замети олайды...Тойда корьдигим заметлер бир ишми?

Шерифе. Мына, мен икинъизи къол-къола теслим этип китейим де, сен бираз истираат эт, ёргъундырсынъ, сабаха къадар эписи кечер, сизлер яшсынъыз, чекилен замет унутылыр, о заметлер бу кунь ичюнди. Айды, къалкъ, кель. Кель де эманетинъи теслим идейим. Бен озюм де ёргъуным, къардашчыгъым.

Мустафа. Сен эманети теслим этсенъ эт ама, шейтан акъылыма чешит шейлер кетириюр. Эминейи о бенден эвель алмакъ истемиш оляны сен билиюрсынъ дегильми, енгем? Иште, беним энъ агъыр заметим юрегимин урундыгъы, чарпындыгъы — эп ондан себептир. Айтылгъан ерден йыракъ, шу эриф бана бир душманлыкъ этмесин?!

Шерифе. Аллах-Аллах, кадям, озюнъ де не къадар олмайджакъ шейлер дюшюнмишсин, Аллахтан кедер кельмесин! Ёкъса инсандан келен кедер, беля не оладжакъ! Сен сакъын акъылынъа бойле шейлер кетирме!

Мустафа. Ай, Шерифе енге, сен онынъ насыл хынзыр, мерхаметсиз, адалетсиз олдугъыны бильмезсинъ. Бен атта бирисинден эшиттим ки: «Бен ондан интикъамымны не заман олса да алырым, алдыртырым» — дер эмиш.

Шерифе. Ай, о ойле демекле не олур. Эр шей Аллахын такъдирине мербут дегильми?

Мустафа. Такъдир-такъдир ама, себепчи де вар, а-ха! Не исе оладжакъ олур, не япмалы? Баш язысыны козь корер! Онъа чаре олмадыгъыны бен пек аъля билиюрым ама, инсан дегильсинъми?! Иште, эп ичинъи чекиюрсынъ, шейтан да акъылынъа не олса кетириюр. Тёвбе хатасына, тёвбе!.. Озюм де ойле ёргъуным ки, юкъудан да байылдым, юкъласам да къоркъарым. Бу гидже беним не юкъум юкъу, не бириси. Асла бир шей гонъюль арзусыле оламаз. Аман, Яраббим, бен бойле агъыр, дешетли гидже омюримде корьдигим ёкъ. Бакъсанъ, эльхамдулля, эв-баркъ да олып турамыз?!

Шерифе. Айды шундан! Яш башынъдан бунынъ къадар везелинъ де не я? Айды, тур кель, эманетинъи ал да, бен де китип бир парчачыкъ олса азачыкъ башымы ястыгъа къоярым.

Мустафа. Айды, ойле исе ама, джаным Шерифе енге, орталыгъа, къапу-баджая пек мукъайт ол да ойле ят.

Шерифе. Иншалла, бир шейчик олмаз, айды кель мында *(Келиннинъ элини элине веререк):* Ят, раат олунъыз. Аллах раатлыгъынъызле муаббетлеринъизи арттырсын, сагълыкъле къалынъыз, геджелеринъиз хайыр олсун. Сакъын акъылынъа олмаяджакъ шейлер кетирип де нафиле кендинъи ёрма.

Мустафа. Огъурлар олсун, хайыра къаршы!

Перде энер

ДЁРТЮНДЖИ ФАСЫЛ

Перде ачылдыкъта, къапу ве пенджерелерден ялынъыз бурум-бурум тютюнлер чыкътыгъыны ве бу келин эвининъ дёрт тарафтан атеш олып янмакъта олдугъы корюнир. Тышарыдан. «Янгъын! Янгъын! Вай, анавы заваллылар даа бир-бирини корер-корьмез эвлери-баркълары янмая башлады» — дее багъырышмакъта олдукъларында Шерифе абдырап сюрьатле куев-келиннинъ яттыкълары эве чапар, дешетли бир сесле: «Турунъыз! Къачынъыз, къуртулынъыз чабик!»

Мустафа *(абдырап)*. Не?! Насыл шей! Не дейсинъ?!

Шерифе. Къоркътыкъларынъа огърадынъ! Тез чыкъ, къачынъыз, эвлери бутюн-бутюне атеш алды. Душманларынънынъ эллери къурусын, тили тутулсын, Аллах бойнуны урсун!

Мустафа. Эмине! Эмине! Эмине!

Эмине. Не айтасыз?!

Мустафа. Тур! Къалкъ! Чабик ол, эвлер яна!

Эмине. Вай, аначыгъым! Не де къутсуз башым вар экен, яндым да, аначыгъым!

Мустафа, Эмине къоркъуларындан, юкъу серсемлигиле нее огърадыкъларыны бильмейип ялын баш, ялын аякъ олдукълары алда тышарыя чыкъып къачтыкъларында, къаршыки одадан дахи бир къач къарыларын ялын баш, ялын аякъ зор-беля иле алевлер, тютюнлер арасындан тышарыя къачтыкълары ве «Аман, яндыкъ да! — дее багъырыштыкълары корюнир.

Шерифе *(алевленмиш пенджерее бакъаракъ).* Ваджип! Анафи! Эвлятларым, бу якъкъа келинъиз! Чабик, чабик олунъыз! Бана догъру, бана догъру! Пенджерее! Пенджерее!

Ваджип. Аман! Яндым, аначыгъым! *(Дею агълап анасына атылыр.)*

Анафи *(агълаяракъ).* Къавурылдым! Яндым, аначыгъым!

Шерифе. Пенджерее чап! Чабик бу тарафкъа, бу тарафкъа!

Анафи. Киттим аначыгъым, киттим! Элял эт! *(Демекле пенджерее атылыркен оте тарафа йыкъылып киттиги корюнир.)*

Шерифе. Вай, огъулчыгъым! Эвлядым! Сени бинъ тюрлю эмекле беслеп буюттыгъым о назик вуджудынъы бугунь атешлер ичинде корьмее етишмей эдим!!! Вах, къара языы балачыгъым! Балам! Балам! Балам, шимдиден сонъра дюньяда яшамакъ ананъа да арам олсун!!! *(Дедикте, дешетинден ве нее огърадыгъыны бильмедигинден чехреси агъармыш ве козьлери керильмиш олан Нафе ичери кирер-кирмез.)* Вах, бичаре адам! Анафи нереде?! Эвлядынъ куль олду да! Вах, къозучыгъым! Яндынъ да, балам! Энди ананъ да санъа къурбан олсун, балачыгъым! *(Диерек, эгилерек кендисини атеше атмакъ истедикте.)*

Нафе *(унькюр-унькюр агълаяракъ).* Кель Аллах ичюн олсун, беним де бир къат дахи джигерими дагълама, къарычыгъым! *(Диерек Шерифейи зор иле атеше атмакътан къуртарыр.)*

Шерифе. Аллахынъы северсенъ, быракъ ки эвлядымын куллерине, бен де къарышайым да къуртулайым, ах! Балам! Сени бойле итмее себеп оланнынъ Аллах кулюни коклере савурсын!

Нафе. А, къары! Аллахы северсенъ, джанынъы джеэннеме атма.

Шерифе. Эвлядыма къурбан китейим де! Джаным истер исе джеэннеме китсин! Севгили огълум яныып куль олдукътан сонъра бен джеэннемден гъайры ерлери не япайым?!

Нафе. А, къары! Акъылсыз олма, шимди бизлер де янар къавурылырыз. Иште, мурад бунлары да атеш алмыш даа не

беклерсин *(Дие орадакилери тышары къувып Шерифейи омузына атаракъ къачмада икен.)*

Ш е р и ф е *(Нафенинъ омузындан).* Баламдан айырылдым да джаным!!!

Диерек агълап тышарыя китиндже чезиджи пердейи эндирмекле сахнайы тебдиль идуп перде котерилиндже джумлеси бирден ичери кирип отее-берие махзюнане кезинип тааджипле этрафлара козь кездирмекте икен араларындан йине.

Ш е р и ф е . Эвлядымын кемиклери биле къалмамыш, нидже даянайым! Насыл тахаммюль идейим. Ах, къара язылы, балам! *(Дер, явлугъыле козьлерини хузюнане сильдикте, дигерлерин базысы дахи козьлерини хузюнане силерлер.)*

М у с т а ф а . Аллахтан дилерим, себеп олып якъып-йыкъмакъле бизлере бу къара куньлери косьтереннинъ Аллах дюнья ярыгъындан махрум этмекле берабер бунынъ ичюн адым атмыш аякъларыле харабемизе серник чертмиш олан эллерини къурутсын!

И б р а и м . Джанларынъыз сагъ я, къардашым! О бирлерини Аллах ерине кетирир. Эйлеен булур, бунъа шек-шубе этменъиз.

М у с т а ф а *(хузюнане).* Ярабби, хукюминъден суаль олунмаз! Бунларын ханги бирине янмалы, хангисине дюшюнмели. Енъиден шукюр Аллах, эв-баркъ олдыкъ дедигимиз аньде эвден-баркътан, малдан-мульктен къуру къалдыгъымызамы, ёкъса джемаат кягъытлары ве дефтерлери яндыгъынамы, ёкъса бунынъ къадар шей яныП да озьлеримиз яныП куль олмадыгъымызамы.

И б р а и м . Мустафа, тёвбее кель, къардашым! Башынъа келенлер етер, кюфран нимет итме, шейтане уюп да акъылынъа, дилинъе келени айтып джиберме, Аллах бетеринден сакъласын. Аллахын даа бундан бетер белялары да вардыр, Аллахым, эхфазына!

М у с т а ф а . Тёвбе хатасына, тёвбе! Джаным Ибраим ака, адамын къальби къарардыкътан сонъра, дили не сёйледигинден хабери олмиюр ки, Яраббим, сен сабыр вер!

Н а ф е . Я бизимки, сенкинден де ашты, бизлер не япайыкъ, къардашым?!

Ш е р и ф е . Башта о атешлеринъе бен гуняхкярым. Ярабби, Ярабби къулунъы якъайдынъ да, козьлериме къаршы дюньялардан севгили олан бигунях, маъсум огъулчыгъымы чыйыр-чыйыр якъмай эдинъ! Ненъ эксилирди?! Ах, балам! *(Дер козьлерини силер. Отекилер баш ашагъы эгерек дерин хузюн дюшюнирлер).*

И б р а и м . Темелли гуняхкяр олманъыз! Аллахтан келене сабыр, шукюрден гъайры, пек яхшы билиюрсынъыз ки, бир чаре ёкътыр. Аллах джумлемизе сабыр джемиль ихсан итсин, не япалым, элимизден нафиле агълап сызламакътан гъайры не келир, чектиги алларынызын иджраны къат-къат тедие идеджек ене Аллахтыр. Айдынъыз шимдиден гери сабыр ве къанаате бель багъланъыз. Сизлерин алларынъызы Аллах корьдюги киби къуллары да корерлер, иль мусульманлыкътыр!

О т е к и л е р д ж у м л е с и . Ойле! Ойле! *(Дедиклеринъиз тамам, иште.)* Оладжагъа чаре олмаз. *(Дедиклери шубе ёкъ ки, бойле шейлердир.)*

Перде энер

1897

С. А. ОЗЕНБАШЛЫНЫНЪ ПАРЧАЛАРЫНДА РАСТКЕЛЬГЕН БАЗЫ СЁЗЛЕРНИНЪ ИЗААТЛАРЫ

Ахтяр этмек — техлике ачмакъ.
Ахэсте — яваш.
Бейн-и-бешер — инсанзат.
Валиде — ана.
Зикъыймет — къыйметли.
Ибрыкь — гугюм.
Иль — къавм, урлукъ.
Имренмек — 1) авес кетирмек, 2) куньлемек, къызгъанмакъ.
Искъат — разы этмек.
Истиля — зорле эльге кечирмек.
Истикъад — дин, иман.
Иттихаз — къыймет кесмек.
Ичтинап — къачынмакъ, чекинмек.

Иджран — багъыш.

Кюфран нимет — къадирине етмеген, Алланынъ джемилини анъламагъан.

Къатьке — парча.

Къыямле — турып, аякъ устюнде.

Лядживерди — мавы, мавымсы.

Махдут — къысылгъан, азалтылгъан.

Махзюнане — кедерли, гъамлы.

Медфун олмакъ — комюльмек.

Мербут — багълы, алякъалы.

Мукъаддерат — такъдирлер.

Мунтазыр олмакъ — беклемек, кутьмек.

Мюртедж — реакционер.

Назир — бенъзеген, ошагъан.

Накъыс — етишмемезлик, зайыфлыкъ.

Нашир эфкяры — нешир органы.

Педер — баба.

Тахаммюль — сабыр, чыдам.

Тебдиль этмек — денъиштирмек.

Тевди — бермек, такъдим этмек.

Тевкъиф — хапс, арест.

Тедие — верги, одеме.

Теисип — ляйыкъ, яхшы

Терзихане — тикиш ательеси.

Тефхим — анълатма, изаат.

Тесмие — ад, нам.

Хабе этмек — къаба ашамакъ тыкъынмакъ.

Хадди — сонъу, сынъыры.

Хазинане — хошланып, къуванч иле.

Хасир — асрет.

Хаттат — дюльбер язы бильген адам, каллиграф.

Ховарда — хумарбаз, ишрет севиджи, быралкъы.

Хузюнане — кедерли, гъамлы.

Чуха — русча: сукно.

Эфхам — шек, шубе.

Этвар — усул, тарз.

Эхиль — эали,халкъ.

Эхфазы — эманети.

Эшхас — шахыслар.

Чому бути, того не минути

П'єса на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Мустафа — молодий хлопець.
Еміне — його наречена.
Мухтерем — батько Еміне.
Сюндюс — мати Еміне.
Велі, Алі, Мевлюд, Асан — молоді селяни.
Семен — урядник.
Мазін — сват.
Нафе — сват, дядько Мустафи.
Шеріфе — дружина Нафе.
Анафі, Ваджіп — їхні сини.
Ібраїм — дядько Мустафи.
Адхам — брат Мустафи.
Музики.
Весільні гості.
Свати.

ДІЯ ПЕРША

Під навісом низенького будиночка стоять Мустафа й Еміне.

Мустафа. Зустрічаємось «під вікном» востаннє.

Еміне. Чому?

Мустафа. Дасть Бог, через тиждень буде весілля.

Еміне. А ти будиночок добудував? Мабуть, ти й тютюну не продав. Вистачить тобі грошей?

Мустафа. Ще позичу в дяді Нафе, а віддам з подарованих на весіллі або продам тютюн.

Еміне. А за будинок нікому не винен?

Мустафа. Думаю, що вирощені мною тисяча сімсот кущів тютюну врятують мене від усіх боргів.

Еміне. Дай, Боже, якщо так. Я хочу тобі дещо сказати.

Мустафа *(виймаючи з кишені два мандарини і подаючи їх)*. Візьми ось, я піду. Ввіряю тебе Аллахові. До побачення!

Еміне. Не поспішай, любий. Я каву приготувала. Поп'ємо, тоді підеш. *(Входить у будинок. Виносить мідну джезву, дві кавових філіжанки, варення. Розливає каву, п'ють.)*

Мустафа. Ти мене затримала, треба йти. Якщо твій батько побачить нас разом...

Еміне. Ні, коханий. Батько сказав: «Ми раніше четвертої не повернемось».

Мустафа. Мушу йти, люба. Скоро, дасть Бог, досхочу наговоримось — хай почує Аллах наші молитви!

Еміне. До побачення! Якщо зможеш, приходь ще.

Мустафа. Мабуть, не зможу. Ти ж знаєш, скільки справ чекають на мене. *(Виходить.)*

Еміне *(дивиться йому вслід, зачиняє двері, входить у дім, весело відкидає волосся за плече, ходить по кімнаті наспівуючи)*.

Заходить любе сонце, ой, сонечко ясне, ах!
Хотіли за старого батьки віддать мене, ах!
А я кохаю хлопця, стрункого юнака, ах!
А я тебе кохаю — любов моя палка, ах!

О, як люблю я очі та брівоньки твої, ах!
Коли ми розмовляєм, щебечуть солов'ї, ах!
Твої вуста пахучі, як весняні гаї, ах!
Твої цілую очі, а ти цілуй мене, ах!

Входять Мухтерем і Сюндюс.

Мухтерем. Ніхто не приходив?

Еміне. Слава Богу, ніхто.

Сюндюс. Може, сусіди заходили?

Еміне. Сусідів нема вдома.

Мухтерем. А у дверях сліди від чобіт з високими каблуками чиї?

Еміне. А чиї ж, як не десятника? Запрошував вас на сход.

Мухтерем. А! Власною персоною, звісно. Я згадав, що й Іванові переказували, щоб про сход не забули.

Сюндюс. Еміне, йди приготуй постіль та й лягай, доню, спати.

Еміне. Добре, мамо. *(Виходить.)*

Мухтерем в глибокій задумі курить сигару.

Сюндюс. А вже пора й сватам прийти.

Мухтерем. Скоро прийдуть. Он і голоси чиїсь чути.

Входять свати, Мазін з великим вузлом і Нафе з мідною тацею, де пакунки з кавою та цукром.

Мазін. Селям алейкум!

Нафе. Здрастуйте! *(Кладуть свої речі.)*

Мухтерем і Сюндюс *(стоячи, водночас вітають гостей)*. Алейкум селям, ласкаво просимо!

Свати *(разом)*. Спасибі, Аллах милостивий. Поздоровляємо! Дай, Боже, благополуччя! *(Сідають.)*

Мазін. Вітаєм, сердечно вітаєм!

Нафе *(дістає з хустинки гроші, простягає їх Мухтерему)*. На ось, маєте.

Мухтерем. А то що — гроші?

Нафе. А що ж іще...

Мухтерем. Я не візьму.

Мазін. Бери, бери!

Мухтерем. Як я, рідненький, можу взяти? Грошей повинно бути сто п'ятдесят карбованців, а ти даєш сто.

Мазін. Ну і що ж... П'ятдесят ти даруєш нареченому. Ти ж знаєш, скільки бід і прикрощів звалилося на голову бідоласі цього року.

Мухтерем. Помилуй, Аллах! Цю пропозицію прийняти не можу. Все було, як ви говорите. А тепер буде, як я говорю!

Нафе. А що було так, як ми говорили, га?

Мухтерем. А чого не було! Яку з своїх обіцянок виконали ви? Вам не соромно, мулла Нафе? Мішок ниток, дві сукні, голуба і фіолетова, бархатна шуба, кожушок атласний, подарунки для сватів, кавказький пояс, пас із трьома застібками, дві шовкових хустки, ще чимало всякої всячини! Що ви з цього всього приготували?

Сюндюс. Все це, чоловіче, давні обіцянки. Нащо нині нагадувати?

Мухтерем. А ти не втручайся — не твоє діло.

Мазін. Що ти, дорогий, тягнеш кота за хвоста? Якщо береш гроші, то бери, а не хочеш — ми зі своєї кишені додавати не збираємось!

Адхам з чотирма кавовими чашками на таці входить і подає каву.

Мазін. Не роздумуйте, Мухтереме, беріть сотню! Краще мало, та на користь!

Мухтерем. Ех, хай буде по-вашому! Дайте подивлюсь.

Нафе *(простягаючи гроші)*. Бери, так мусить бути!

Мухтерем. Гаразд. Хай мало, та на добро. Що вдієш... Він же не чужий. Все за велінням Аллаха.

Сюндюс *(виходить, вносить вузли з подарунками, з білизною для нареченого, розв'язує їх)*. Це — матері нареченого, це — батькові, це — вуйкові, дяді по матері, це — стрийкові, дяді по батькові, це — вуйні по матері, це — стрийні по батькові, це — його панові, і це — панові, це — його чабанам, це — його слузі, а цей вузол — для сватів.

Мазін. Спасибі. Хай поможе вам Аллах!

Нафе. Шановний Мазіне, прочитайте молитву!

Мазін піднімає руки. Всі кажуть «Амінь». Руками проводять по обличчю. Складають подарунки.

7 5-573

Мазін *(дивлячись на подарунки)*. Вах, вах! Дуже хороші речі. Але... м... м... м... Гаразд, хай уже буде.

Нафе. Кажи, кажи, шановний. Чому замовк?

Мазін. Скажу. Але є одне «але».

Гості. Говоріть, говоріть, Мазіне-ефенді!

Мазін. Ох ці вузли, ці вузлики! Все це непотрібні речі — який із них хосен? Хто ними буде користуватись? Тут товарів щонайменше на чотири сотні карбованців. А не доведи, Господь, доведеться продать їх на базарі — хіба повернеш гроші?

Мухтерем. Де там, дорогий Мазіне. І половини не буде, це точно!

Мазін. Краще було, якби ви замість цього дорогого непотребу подарували нареченому гарну табакерку, золотого годинника на ланцюжку, купили нареченій перстень з діамантом, сережки. Нащо це справді нікому не потрібне ганчір'я? І коли вже забудуться некрасиві, непотрібні традиції?

Мухтерем. Ах, шановний Мазіне. Та твоїми вустами мед би пити, дорогенький!

Мазін. Взагалі наш люд бідує з двох причин. Перша — неписьменність, друга — трата грошей на непотрібні речі. Але кому це поясниш, кому доведеш?!

Сюндюс *(ображено)*. Вам, чоловікам, ніколи не подобається те, що роблять жінки. Не подобаються, Боже мій, традиції наших предків. Традиції хороші, подарунки хороші — хіба вони не радуватимуть молодят? Боже, спаси і сохрани! Що за дивацтва?

Мухтерем. Не базікай багато, жінко! Помовч!

Сюндюс. Ви чуєте — не дає й рота розкрити!

Мухтерем. Годі теревенити! Іди приготуй щось сватам: голодні ж, певне...

Свати *(поспішно встають)*. Ні, ні, і не думайте щось готувати! Ми ситі та й ніколи нам сидіти. Ми не скривджені, хай віддячить вам Аллах! До побачення! Зоставайтеся з миром!

Мухтерем. Вам видніше.

Свати *(разом)*. Хай хранить вас Аллах! Хай хранить вас Аллах! У суботу пришлемо музикантів.

Мухтерем. Дуже приємно було. Вітайте всіх!

Сюндюс. Всіх, хто нас знає і не забуває. Свата, сваху, дітей великих і малих, усіх сердечно вітайте.

Мазін і Нафе виходять.

Мухтерем. Сюндюс!

Сюндюс. Що?

Мухтерем. Знаєш, що я хочу сказати? А не знаєш, то послухай, будеш знати. Я справляти весілля цілий тиждень з музикантами на барабані й зурнах не збираюся, зрозуміла? Гратимуть тільки два дні й дві ночі — цього досить. І нареченому треба сказати, щоб наймав музикантів тільки на два дні. І йому дешевше обійдеться, і нам спокійніше. Що скажеш, жінко?

Сюндюс. Ой Боже, ти здурів. Два дні — і все?

Мухтерем. Чого дивуєшся? Двох днів мало? Тобі мало сорока восьми годин гупоту і суєти? Барабан та дві зурни — Боже, голова заболить!

Сюндюс. Ой, матінко! Барабан і дві зурни... Я таке куце весілля не справлятиму — соромитись перед чесним людом не збираюсь. Якщо не буде два барабани і дві зурни, то я не згодна.

Мухтерем. Тобі мало одного барабана? Ще ж і дві зурни!

Сюндюс. Дарма, дарма! Не примушуй мене лаятись, не зли мене!

Мухтерем. Можеш зі своєю злістю битись головою об каміння. Я про все вже давно домовився. Від своїх слів не відступлюсь!

Сюндюс *(сплескує руками по колінах, приказуючи)*. Ой, мої рідненькі, що мені теперечки чинити? Люди говоритимуть, що ми поскупилися справити дочці весілля!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

У тому ж будинку Мухтерем, Сюндюс і Анафі.

Сюндюс. Чому затримуються музиканти?

Мухтерем. Куди дінуться, прийдуть. Я всю ніч через переживання не міг заснути. Голова не варить. Піди-но зігрій кави, поп'ємо — проясниться в голові.

Сюндюс виходить, приносить каву. Неквапливо п'ють. Входять музики.

Музики. Селям алейкум, господарі! Поздоровляємо з весіллям! *(Починають грати.)*

Анафі *(зістрибує з місця).* Музиканти прийшли! *(З криком вибігає надвір.)*

Група сільчан приходить вітати з торжеством. Вмочають пальця в тарілочці з пахощами на стільчику, кидають гроші на тацю і виходять. Музики в задумі курять. Барабанщик виходить, ставить барабан посередині.

Барабанщик. Поздоровляємо!

Гості кидають монети на барабан. Барабанщик виходить.

Алі *(до Велі).* Олян! Гей! Ой-ту-в-в-в! *(Хитається, шукає в кишенях і дістає гроші.)* Тат-тат-та-ту-а-а-а! Фев-вв-ва! Вах! Зосталось один карбованець, одинадцять копійок!

Велі. Олян, гей! Це все, що залишилося від гарби вугілля?

Алі. Фев-ва! Олян! Куди гроші потратив? Купив у Шлойми дві пляшки горілки, у м'ясника — печінки, у Маші поїв крабів. Випив у Селіма жбан перваку. Здається, мені тепер і на весілля грошей не вистачить!

Велі. Менше кинеш. Нічого переживати!

Алі. Давай замовимо кілька мелодій, потім підемо до нас, вип'ємо по чарчині!

Велі. Чого ж досі мовчав? Олян, ай! Пішли, недотепо, перехилимо по одній!

Алі. Давай спершу потанцюємо.

Велі. Олян, ай! А навіщо танцювати?

Алі. Треба хоч один танець станцювати — нащо ж весілля? Де музиканти, гей! *(Наспівує.)*

Тяжко, сумно, Замча гора, гайда!
Гайда, вставайте, грайте!

П'яні Алі й Велі пританцьовують один проти одного.

Мевлюд *(похитуючись підводиться з місця).* Музиканти! Грайте мені «Ай, талайим!»

Асан *(простягаючи Алі й Велі по склянці горілки).* Пийте до дна! До дна! *(Алі й Велі п'ють.)* Фух-х-ха-їх!

Мевлюд. Олян! Музиканти! Де музиканти? Грайте мені «Ай, талайим»!

Велі й Алі. Ні, грайте танцювальну мелодію!

Музиканти грають танцювальну мелодію.

Мевлюд. Грай мою мелодію, бо продірявлю твого барабана!

Музики грають «Ай, талайим».
Велі кидається на Мевлюда.

Алі *(б'є по голові Мевлюда)*. Ах ти, невихований! Ось тобі «Ай, талайим»! Ось тобі «Ай, талайим»!

Входить урядник Семен.

Семен. Битись не можна! Зупиніться, панове!

Мевлюд і Велі. Не твоє діло... Мать твою...

Семен. От поведу вас зараз у дільницю. Там побачите. Пішли!

Сюндюс *(з кочергою, до п'яних)*. Безбожники нещасні! Ви прийшли зіпсувати весілля? *(Замахнулась кочергою.)* Ось вам, ось вам!

Велі й Алі тікають.

Гості *(кидають гроші на тацю)*. Доручаємо вас Аллаху! Хай благословить вас Аллах! *(Виходять.)*

Сюндюс. І звідкіля звалились на наші голови ці хулігани, ці п'янюги? Як я витримаю все це? О Боже, вони ще й ніжки стільця зламали! Хай Бог їм ноги поламає! *(Починає прибирати.)*

Мухтерем *(входить)*. Жінко, хутчіше крутись! Готуй подарунки на воза для сватів, на візка для нареченої, для зустрічаючих! Тахтар сказав мені, що зараз зберуться в мечеті для обряду одруження, щоб ти знала!

Сюндюс. Не бачиш, що тут скоєно? Займайтеся своєю справою, а я потім приготую подарунки, все необхідне.

Мухтерем. Кидай своє прибирання, роби, що велю!

Сюндюс. Ой, матінко! Цей грубіян хоче мене перед сватами осоромити! Що скажуть люди про мене, побачивши таке безладдя!

Мухтерем. Треба скоріше поратись!

Нафе *(входить)*. Бог у поміч, шановна Сюндюс!

Сюндюс. Бачите, що натворили ті п'яниці, ті безбожники! Мало в мене було клопотів!

Нафе. Треба, дорога, поквапитись. Зараз по наречену свати прийдуть.

Мухтерем. Ті п'яні собаки стільки клопоту на її бідну голову звалили. Боже, хіба то люди? Зіпсували весілля! Аллах храни від такого — галасують, б'ються, стільці ламають. Я такого ніколи й не бачив.

Нафе. Дуже скоро ти, брате Мухтереме, забув свою молодість! А хто в крамничці Різи вибив око рябому Алі, хто надірвав вухо Сейфуллі, хто стіну Аліму зніс? Може, я? Не звертай, брате, уваги на молодечий вибрик. Весілля без бійки, без п'яних бешкетів не буває. Що було, те пройшло. Будемо діло робити.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

У будинку Мустафи кілька жінок розвішують посаг нареченої. Шеріфе вішає занавіски. Біля її ніг вештаються сини — дев'ятирічний Анафі й семирічний Ваджіп.

Шеріфе. Ваджіп! Анафі! Ідіть, дітоньки, і вкладайтеся спати! Зараз прийдуть наречений, гості, нічого вам тут вештатись.

Анафі *(встає)*. Мамочко, я без тебе не піду. Ходімо разом. Сам не піду!

Шеріфе. Іди, іди, моє козенятко! Я теж піду за тобою. Тільки ще дещо зроблю. Іди, будь слухняний!

Анафі. Ні, без тебе не піду-у-у...

Шеріфе. Бери братика й ідіть, мої розумники. А я прийду, дам вам по пригорщі горіхів, фундука.

Ваджіп *(до Анафі)*. Братику, хай мати спершу дасть горіхів, тоді підемо.

Анафі. Так, спершу візьмемо горіхи, потім підемо.

Шеріфе. Ідіть, ідіть!

В а д ж і п й А н а ф і. Дай, дай! *(простягають руки).*

Ш е р і ф е. Беріть. Ось тобі, а це тобі *(дає)*. А тепер ідіть спатки.

А н а ф і і В а д ж і п виходять.

Знадвору чути голоси: «Крок за кроком уперед…» Жінки вибігають, вигукуючи: «Наречений іде! Наречений іде!»

М у с т а ф а *(виходить)*. Селям алейкум!

Ш е р і ф е. Алейкум селям! Приємно бачити!

М у с т а ф а. Шановна Шеріфе, повісь-но цю хустку та присядь — розмова до тебе є.

Ш е р і ф е. Добре, сину!

М у с т а ф а. Такий у мене, рідненька, тягар на серці. Не знаю, що й діяти.

Ш е р і ф е. Звичайно, перед весіллям труднощів чимало в тебе, синку.

М у с т а ф а. Якби ж то тільки весільні клопоти. Ті клопоти — не біда.

Ш е р і ф е. Ось поєднаю ваші руки, відпочинете, бо стомився ж ти. Але ж молодий, втома пройде. Труднощі у такій великій справі неминучі. Ходи, вручу тобі твій найбільший скарб.

М у с т а ф а. Скарб то, справді, скарб. Але в голову лізуть усякі думки. Ти ж знаєш того, що хотів одружитись з Еміне. Тяжкі мої думи, серцебиття — все через нього. Не дай, Боже, заподіє нам щось лихе!

Ш е р і ф е. Рідненький, не тривожся всякими дурницями. Не смій про лихе й думати. Аллах не допустить!

М у с т а ф а. Ой, рідна, ти не знаєш, яка то бездушна, зловредна почвара. Мені хтось казав, що чув од нього: «Рано чи пізно, я все одно помщусь!»

Ш е р і ф е. Хай собі говорить. Все залежить від долі, даної Аллахом.

М у с т а ф а. Доля долею, але ж на все є причини. Що написано на лобі, те й буде. Знаю, що проти долі не попреш. Але ж жива людина про все думає. А шайтан нашіптує лихі думки, прости, Господи! Не сплю — боюсь заснути. Ту ніч ніяк не

заснув. Боже, яка то була тяжка, жахлива нічка. А я вже неначе й одружений!..

Шеріфе. Годі, синку, перестань. Ти такий молодий — чого переживаєш? Ходи, вручу тобі твій найбільший скарб та й трохи перепочинь, бо і я стомилася...

Мустафа. Спасибі, тобі, шановна, заспокоїла. Але будь пильною — двері, вікна, все гарненько оглянь, перевір.

Шеріфе. Дасть Бог, нічого лихого не скоїться. *(Вкладає руку нареченої в руку Мустафи.)* Хай Аллах дасть вам любов і згоду! Лягайте відпочивати, ні про що не переживайте, не тривожтесь. До побачення! На добраніч!

Мустафа. Спасибі. І вам на добраніч!

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Коли відкривається завіса, з дверей і вікон валить густий дим. Будинок палає з усіх боків. Чути крики: «Пожежа! Пожежа! Горять сердечні молодята!» Шеріфе біжить у кімнату, де молодята, вигукує: «Вставайте скоріше! Рятуйтесь!»

Мустафа. А що таке? Що сталось?

Шеріфе. Лихо, пожежа. Тікайте! А щоб нашим ворогам руки повідсихали, щоб вони оніміли. Тяжко покарай їх, Аллах!

Мустафа. Еміне! Еміне!

Еміне. Що скоїлось?

Мустафа. Мерщій уставай! Хата горить.

Еміне. Ой, матінко! Ой, бідна моя голівонька, мамочко!

Мустафа й Еміне вибігають босі, з непокритою головою. Напіводягнені жінки в диму вибігають з криками: «Горимо! Господи, помилуй!»

Шеріфе *(дивлячись на палаюче вікно)*. Ваджіп! Анафі! Біжіть, діти, сюди! Швидше, швидше! До мене! До вікна!

Ваджіп. Ой, горю! *(З плачем кидається до матері.)*

Анафі. Ой пече! Горю, мамочко!

Шеріфе. Біжи до вікна! Швидше сюди!

Анафі. Я гину, мамочко! Прощай! *(Кидається в протилежний бік, падає з вікна.)*

Шеріфе. Ой сину! Дитино моя! Згорів! Боже, згорів! Нащо я дожила до такого, щоб побачити, як горить синочок, що його так плекала! Сину, сину! Нащо мені, грішній, жити! *(Вбігає блідий, нічого не тямлячи, переляканий Нафе.)* Ой, нещасний! Згорів наш Анафі! Син твій обуглився. Ой, козенятко моє, дитя моє! Нехай же й твоя мати згорить! *(Хоче кинутись у вогонь.)*

Нафе *(ледве втримує її)*. Заради Бога, не муч мене, дружинонько *(ридає)*.

Шеріфе. Якщо любиш Бога, то пусти мене. Змішаюся з золою — прахом синочка, позбудусь мук. Синочку мій! Хай Господь нашле вогонь на того, хто заподіяв цей вогонь! Пусти мене, муже мій!

Нафе. Дружино люба, не кидай своєї душі в пекло!

Шеріфе. Після того, як згорів мій любий синочок, душа моя має іти в пекло — куди ж іще? Віддам себе в жертву синові!

Нафе. Дружинонько моя! Тікаємо, поки не згоріли. Забрав вогонь найдорожче. Чого ж ми ждемо? *(Виганяє всіх надвір. Виносить Шеріфе.)*

Шеріфе. Ой, втратила я синочка, ой втратила.

Завіса закривається.
Коли відкривається — переміна декорацій. Сумні, розхвильовані люди.

Шеріфе. Боже, навіть кісточок синочка не зосталось. Як мені жити? Як усе перетерпіти? Сину, сину мій нещасний. *(Приказує тужно. Інші теж витирають сльози.)*

Мустафа. Прошу Аллаха: позбав світа Божого того, хто довів нас до цих чорних днів. Нехай повідсихають ноги, якими йшов сюди, нехай повідсихають руки, які чиркали тут сірниками!

Ібраїм. Але ж ми живі, брате?! Про інше подбає Аллах. Палій дістане по заслузі, можете не сумніватись.

Мустафа. О Боже, все по твоїй волі, нічого переживати, нічого страждать. Слава Аллаху: щойно побудувались, обзавелись господарством — і все згоріло. В огні пропали й громадські папери, зошити. Все стало прахом. Сумувати, що все згоріло, а ми зостались живі, не стали золою?

Ібраїм. Відречись од таких слів, братику! Не гніви Бога, не піддавайся шайтану, не говори дурниць, які приходять

у голову. Багатьом людям випадають ще тяжчі нещастя, нехай Аллах боронить!

Мустафа. Прости, Господи, прости! Дорогий брате, коли душа людини темніє, то говориш казна-що. О Боже, дай терпіння!

Нафе. Наше горе більше від твого, брате. Що вдієш.

Шеріфе. Це я винна, Боже. Спалив би мене, свою рабу, та не палив би мого синочка безгрішного, втіху моїх очей у цьому світі! Що ж він кому поганого зробив! Ой сину, сину. *(Тужить, утирає сльози. Присутні похнюпили голови, тяжко задумались.)*

Ібраїм. Не гнівіть Бога! Ви добре знаєте, що крім терпіння, посланого Господом, і смирення — нічого нема. Хай Бог уже нам дасть терпіння. Що вдієш! Ми можемо тільки плакати-тужити. Наші страждання може полегшити тільки Аллах і простить нам тільки він. Будемо ж терпеливі й смиренні. Аллах бачить все, що відбувається, бачить нас, рабів його, правовірних мусульман!

Всі разом. Так, так. Твоя правда. Чому бути, того не минути. Це — істина.

Завіса

1897

Переклав *Степан Литвин*

Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!..

Икяе

Мютхиш ачлыкъ девиринде анасыз-бабасыз, кимсесиз, бакъымсыз къалмыш бир чокъ чоджукъларле берабер Шадиечик де «Чоджукълары имае джемиети» тарафындан Акъмесджит «Чоджукъ оджагъына»[1] кетирильмишди.

Арамыздан бинълердже къурбан аланачлыкъ, шиддетини гъайып этмеге башлайыджа, Чоджукъ оджагъындаки балалардан базыларынынъ бабасы яхут къардашы ве эмширеси, базысынынъ да акърабасы келерек, онлары бирер-экишер алып котюриюрларды. Бу сюретле бир-эки ай ичнде чоджукъларны ерлештирильмишди. Фекъаь гузель Шадиеджиги исе сораян, араян олмамышды.

Чоджукъ оджасы мудиреси Шадиеджигин нерели ве кимлерин къызы олдугъыны сорду. Лякин Шадиеджигин гуль гъонджесини анъдыран кучюк агъызы килитли эмиш киби, ачылмаюрды. Мудиренинъ суалине ири мавы ве джазибели козьлеринден акъыттыгъы козь яшларыле джевап вермишди…

Арадан бир сене даа кечти. Енъи келен чоджукълар да дагъылмышды. Чоджукъ оджагъында Шадиджиктен башкъа кимсе къалмадыгъындан Чоджукъ оджагъы-

---

[1] Чоджукъ оджагъы — балалар эви.

нынъ къапатылмасы хусусында эмир кельмишди. Мудире Шадиеджиктен нерели, ана ве бабасынынъ кимлер олдугъыны бир кере даа сорду. Шадиеджик бу дефа дахи козьлеринден акъыттыгъы эльмаз данелери киби, козь яшларыле джевап вермек истемишди. Фекъат мудиренинъ косьтердиги исрар ве вердиги изаат узерине агълаяракъ: «Не аннем вар, не бабам. Адларыны да бильмиюрым, етимим... Кимседжигим ёкътыр... Ялынъыз догъдугъы ерими билиюрым» — дие койнинъ адыны да сёйледи.

Чоджукъ оджагъы чамашырларыны йыкъаян чамашырджы къадынлардан бири Шадиеджигин кимсесиз олдугъыны ве артыкъ он яшыны толдурмыш булундыгъындан ише яраяджагъыны анълады. Оны мудиреден истеди. Мудире Шадиеджиги чамашырджыя теслим этмек истемиюрды, фекъат кендиси башкъа узакъ бир шеэре кондерильдигинден оны вермее мувафакъат этти. Ве чамашырджыдан Шадиеджиги ыджытмамасына риджа эйледи. Шадиеджиги къучагъына аларакъ, беш дакъикъа къадар опип-охшадыкътан сонъра: «Айды, Шадиеджигим, агълама. Бу къадынле берабер кит. О сени бакъар, онынъ янында къал. Мен Къырыма келирсем, сени кенди яныма алырым» — деди. Текрар оны оперек экисининъ де козьлери яшлы олдугъы алда ведалаштылар, бир-биринден айырылыштылар.

Чамашырджы къадын Шадиеджиги алып котюрди. Шеэр кенарында, Къая-Башы дживарында, тар бир сокъакъта, диварлары къызыл балчыкъле сывалмыш эски, чёкюк пенджере черчивелери тахта ве тенеке парчаларыле къапатылмыш бир эвин огюнде турдылар. Эве кирмеден сокъагъын чёле чыкъан уджунда къую булундыгъыны ве сую орадан алдыгъыны чамашырджы къадын Шадиеджиге косьтермишди. Эве ктрдиктен сонъра, чамашырджы Шадиеджиги къаршысында отуртты. Онъа гъает серт ве къаба бир диль иле аджджы-аджджы насихатлар, огютлер верди. Одун, комюр сув кетирмек, атеш якъмакъ, утю азырламакъ, кендисиле берабер чамашыр йыкъмакъ, эве келип-китенлер, эвде олан ишлер акъкъанда ич кимсее сёйлемемек... киби вазифелери япмая борджлу олдугъыны, бунлардан бирини ихмал этерсе, копеклер киби эвинден

къуваджагъыны анълатты. Шадиеджик бутюн бунлары динълиюр ве деренден кокюс кечириюрды. Чамашырджы Шадиеджигин титредигини корюндже: «Башы кесильмиш тавукъ киби, къаршымда къалтырайып отурма! Сёйледиклерими анъладынъмы?!» — дие онынъ башыны тутып сильќти. Ланпайы якъаракъ, Шадиеджиги кирли ве ыслакъ чамашырларын булундыгъы къаранлыкъ, рутубетли бир одая кирдирди. Оданынъ кенарында, дивар алтында, яры ылакъ, яры чюрюк тобан иле толу эски, кирли бир миндерин Шадиее ятакъ оладжагъыны косьтеререк: «Акъыз, иште бурада ятырсынъ, бу сенинъ ятагъынъдыр. Айды, ят! Сабах эрте къалкъып сув кетирирсинъ!» — деди. Ланпайы алып котюрди.

Заваллы Шадиеджик къаранлыкълар ичинде къалды. Гизли-гизли агълаяракъ, дюньяда бутюн варлыгъы устюндеки эльбисесинден ибарет олан рубасыны, аякъкъапларыны чыкъармакъсызын ятты. Кирли-паслы йыртыкъ, ёргъан парчасыны башына чекти. Агълады, агълады...

Бираз сонъра ёргъаныны башындан чекти, этрафына бакъынды. Фекъат къаранлыкътан ич бир шей корьмиюрды. Къоркъулар, титремелер ичинде къалды. Козьлерини юмды. Кене агълады. «Сабая чыкъарсам, бурадан къачарым!» — деюрды. Ёргъаныны текрар башына чекти. Саатлердже къоркъулар, титремелер ичинде чырпындыкътан сонъра кендисине байгъынлыкъ келип уюды.

Уйкъусындан булутлар ичинде беяз эльбиселериле учан, хафиф ве титрек янакъларыны кендисине догъру узатан ве валиделерден башкъа ич кимседе корюльмек ихтималы олмаян лятиф тебессюмли валидесини кориюрди. Онынъ къучагъына атылмакъ, онынъ севгиси, охшайышы ве шефкъатынынъ лезэтини татмакъ истеркен, мераметсиз къатты бир къол омузджыгъына токъунаракъ бутюн вуджудыны сарсды. Уяндыгъы заман, чиркин, игренч бир оксюрик ве иддетле къарышыкъ къаба бир сес: «Арамзаде! Къалкъ, олюм уйкъусынамы яттынъ? Чабик ол, чыкъаджакъ козьлеринъи ач, патлаяджакъ башынъы къалдыр! Кит, къуюдан сув кетир!» — деди. Шадиеджик бу шиддетли, сувукъ эмре итаат этти. Чюнки ичине зия кириджек пенджереси ёкъ эди. Эллериле ятагъын этрафыны арады.

Сюйреклене-сюйреклене къапуйы булып чыкъты. Кендисине верилен узун бир агъач иле эки къогъайыа алды. Аля сонъуна къадар корьмее муваффакъ оламадыгъы руясынынъ хатырасиле мютехассис олан маъмур козьлери, козь яшларыле толу булундыгъы алда сокъагъа чыкъты. Чамашырджынынъ кечен акъшам кендисине косьтердиги къуюя догъру юрюди.

Саарь булутлары кок къуббесини тезйин этиюр. Кунь догъу тарафы яваш-яваш къызарыюр, къушджыгъазлар да баарь нешеделери окъуйырларды. Шадиеджик ките-ките къуюнынъ янына кельди, къогъалары ве агъачы ере быракъты. Къуюдан сую насыл чекебиледжегини тюшюнди. Дерин бир нефес алды. Бу эснада кендиси киби бир сефалет рефикъасынынъ да айны ишле кельдигини корьди. Онынъ ярдымыле къогъалар толдурылды, кендисине теслим этильди. Шадиеджик къогъаларыагъачын уджларындаки ченгеллере асты, омузына алмакъ истеди, фекъат къалдырамады. Кене къую башында раст кельдиги сефалет рефикъасына арз-ихтиядж этти. Къогъалар чамашырджы къадыннынъ эвине къадар кетирильди. Шадиеджик кучюк, нахиф эллериле къогъалары бире-бирер ичери алды. Фекъат къолары, аякълары титриюрды. Буны корен чамашырджы къадын: «Арам сют эммишин баласы, не титрейип туруюрсынъ?! Аля эки къогъа сувмы кетирдинъ? Бунынъле иш битмез! Он къогъа сув даа кетиреджексинъ, айды, чабик ол, шимди аякъларынъы къырарым!» — дие багъырды ве башкъа бир одая кирди. Шадиеджик сокъакъ къапусынынъ огюне чыкъып турды. Узакъ уфукъларда семавий бир хаял араян масумане бакъышлары нурлар ичинде къалмыш мешракъа илишти. Къушджыгъазларын къанатларыны, гуль ве мелевшелерин шебнемлерини ялдызлаян ве аятта бир куннинъ даа башладыгъыны бильдирен сырма сачлы кунеш Чатыр-Дагъын аркъасындан догъуюрды.

Шадиеджик боюны букюк, козьлери яшлы олдугъы алда кунешин бу тулуъина бакъаркен, дерин бир айрет иссиле мютехассис олду. Чатыр-Дагъ иле кокюн бирлешмиш киби корюндиги ерде аннеджигини корьмек истиюрды...

Къач дакъикъа яшлы козьлериле бу тулуъ левхасыны темаша эттиктен сонъра сувукъ ве нефретли бир назарле

чамашырджынынъ эвине бакъаракъ: «Артыкъ бурада къалмам! Гиденжегим... Аннеджигими араяджагъым!» — дие дюшюниюрды. Сонъра сюрьатлы адымларле юрюмее башлады...

Ялы бою арабаларынынъ дурдугъы ханелардан бирине кетти. Арабаларнынъ не заман кетеджеклерини сорады. Мурад-ака намындаки арабаджы шимди кетеджегини сёйледи. Шадиеджик кендисининъ де арабая алынмасыны риджа этти. Арабаджы Мурад-ака сабахларыны эеджанлар ичинде бойле кучюк бир къызджыгъазын ялынъыз башына ялы боюна китмек истедигине меракъ этти. «Нерее ве киме китеджексинъ?» — дие сорду.

— Коюме, аннеджигиме китеджем!

Джевабыны веиркен, агъламая башлады. Мурад-ака ничюн агъладыгъыны сорду. Шадиеджик араба кирасы вермее парасы олмадыгъыны сёйледи. Мурад-ака оны парасыз котюреджегини бильдирдиктен сонъра, эшьясы олып-олмадыгъыны да сорады.

— Не эшьям вар, не кимсем. Кендимден башкъа адамым, усьтюмдекинден башкъа да шейим ёкътыр! — джевабыны верди.

Мурад-ака къазджыгъазын бу алындан мутесир олду. Атта юзюнде, козьлеринде шевкъатле къарышаракъ бир хюзюн, дудакъларында агълама аляметини косьтерен бир тетреме асыл олунмыщды.

— Пек эйи, къызым, кель арабая отур, сени коюнъе котюрейим. Къарнынъ ач исе, бираз пенир, экмек верейим де, е! — деди.

Шадиеджик арабая атлады. Мурад-ака ханеджи иле эсабыны кесерек, ёла чыкътылар. Лякин джаддесинден кечеркен, Шадиеджик яры ачкъ къолуле сабыкъ вели къонагъыны косьтеререк:

— Бу буюк бина эбе анайлар мектеби эмиш, мен буюрсем, бизим Чожукъ оджагъынынъ мудиреси мени де бу мектебе вермек истиюрды.

— Эбет, къызым, меним торуным Айше де бурада окъуюр. Эбе анай оладакъ. Бир йылдан даа мектеби битиреджек, сонъра коюмиздеки амбулаторияда чалышаджакъ эмиш. Дюн онъа анасындан мектюп ве пара кетирмишдим.

Каблуков хастаханесини кечтиктен сонъра, арабаджы Мурад-ака атларыны сурьатле айдамая башлады. Шадиеджик къач дефа аркъасына дёнип бакъаракъ:

— О, артыкъ мени буламаз, мени ёлумдан къалдырамаз.

— Ким буламаз, ким къалдырамаз, Шадие?

— О чамашырджы къадын.

Шадиеджик бутюн башына келенлери бирер-бирер Мурадакая анълатты. Эки саат сонъра Сырлы-Копюр нам маалле кельдилер. Араба турды, атлар туварылды. Бир саат къадар бурада тураджакъларыны арабаджы Шадиеджиге сёйледи. Атларына ем верди. Шадиеджик о замана къадар чамашырджы къадыннынъ келип-келемееджегини сорду. Арабаджы: «Келемез, къызым, кельсе биле артыкъ сени элимден аламаз»,— деди. Олар къавеханее кирдилер. Орада экмек, пенир едилер, чай ичтилер. Къаведе булунан ёлджу ве арадажыларын эписи Шадиеджигин юзюне, козьлерине бакъиюр, онынъ гузеллигине айран олаюрларды. Шадиеджик Чоджукъ оджагъында окъумакъ-язмакъ да огрендигинден, маса узериндеки «Енъи дюнья» газетасыны окъумая башлады. Ёлджулар бунъа даа зияде шашиюрларды. Шадйеджик къавеханенинъ алты къырмызы толу тёшемели софасына чыкъты. Этрафлара бакъты. Къушджыгъазларые ешиль ортман ичинде гизленерек кунеши къаршы къаннатларыны ачып, кендилерине махсус эльхан ве нешиделериле бааари алгъышладыкъларыны динъледи. Къаршысындаки багъчада сыкъ япракълы юксек агъачларын алтында хафиф рузгярын тесириле далгъаланан чименлер узеринде, саарин козьлеринден тюшен ве бир дамла козьяшы киби корюнен шеблерин парылдадыгъыны корьди. Хэман еринден фырлаяракъ кендисини багъчая атты. Немли чименлере басаракъ юрюен бир къушджыгъазын бир дал узеринде салланаракъ отюшине, рузгярын даллары тахрин идишине бакъты. Чоджукълыгъы татлы бир сюрю иле айкъырмайы мужип олан бутюн бу шейлер Шадиеджиге гъайры ихтияры олараკъ — «Ах, не къадар гузель!» — дедиртти. Шадиеджик айны заманда кучюджик пармакъларыле мелевшелери ве тюрлю чичеклери къопармайы да унутмаюрды. Бунлардан бир демет япты. «Аннеджигиме котюреджегим» — диюрды. Аягъа къалкъты. Ири мавы

козьлериле арабаджыя догъру бакъты. Мурад-ака дахи онынъ бу маъсумане бакъышына инсанлыгъын рикъкъат ве шевкъатыны тефсир иден бир назарле мукъабеле идерек: «Кель, къызым, вакъыт олду, гиделим!» — деди.

Арабая миндилер. Алушта тарикъыле Ялтая догъру китмее башладылар. Шадиеджик бир черек саат сонъра уюмышды. Мурад-ака арабайы дурдурды. Арабада булунан шекер ве пирнич иле толу чуваллар узерине ёллукъ къалын тонуны япты. Явашча ве сонъ дередже бир ихтиятле Шадиеджиги яттырды. Башынынъ алтында да аилеси ичюн алдыгъын антерлик басмалары къойды. Къамчысыле атларына токъунды. Араба орта сюрьатле юрюмее башлады.

Мурад-ака къаршы тарафтан келен араба ве автомобиллерле чарпышмамакъ ичюн атлары не дередже дикъкъатле идаре идиюрды исе, Шадиеджигин уянмасы ичюн де арабайы о къадар саллатмамая чалышыюр ве ара-сыра Шадиеджиге бакъыюрды. Саат он экие догъру Агъыз-Къыр кечибини кечтилер. Майыс кунешининъ кумюш ренкли зиясы ве къыздырыджы сыджагъыны Шадиеджигин беяз юзюне, узун кирпиклерине токъунды. Энъ маъзун юреклере умютлер ваад этеджек къадар джазибели олан ири, мавы козьлерини ачты. Кендисини топлаяракъ аман догърулды. Ёлун сагъ тарафындан копюре-копюре акъан саф, берракъ сув иле юзюни йыкъамакъ истеди. Мурад-ака арабайы дурдурды. Шадиеджигин бу арзусыны да ерине кетирди. Сырлы копюрден аннеси ичюн Алуштая эниюрларды. Ара-сыра шоссе дёминлеринден денъиз корюнмее башлаюрды. Шадиеджик денъиз корьмесиле: «Вай, коюмизе келиюрмиз!» — дие севинчле багъырды. Мурад-ака: «Хайыр, къызым, денъиз сизин коюн денъизи, амма ялыдаки кой Алуштадыр, сизин коюнъизе бир куньлик ёлумыз даа вар».

Арабанынъ доланбачлы ёл иле китмеси, кунешин сыкъ япракълы юксек агъачлар арасындан сюзюле-сюзюле парлыкъ шуалары серпмеси, далларын ерлере къадар саркъмасы ве эр эки дакъикъада къаршысындаки табиат левхаларынынъ денъишмеси Шадиеджиги чокъ меракъландырыюрды. Денъиз якъалашдыкъчы Шадиеджигин юзюни хюзюнлер, кедерлер къаплаюр, мавы козьлери яшариюрды. Хюзюни косьтер-

мемек, козьяшлары гизлемек ичюн Чоджукъ оджагъы мудиресининъ кендисине багъышладыгъы индже, беяз мендиль иле юзюни къаяды. Ичини чекти. Гъает яныкъ бир сесле: «Аннем десем, аннем ёкъ, баба демес — баба ёкъ!» тюркюсини йырламая башлады. Мурад-ака бундан мутесир оларакъ о да Шадиеджиге рефакъат идиюрды. Мурад-ака бу тесир алтында Шума коюнден кечиркен атларына сув вермее де унутмышды…

Дар-Богъаз денилен ере кельдилер. Орада да эки саат раатландыкътан сонъра, Ялтая китмек узьре арекет этмишлерди. Сельбилер, чинарлар, багъ ве багъчалар ичинде богъулмыш сайфиелер арасындан Алуштанынъ кенарындан денъиз ялысына эндилер. Шадиеджик денъиз амамларыны, искелени, искеле къаршсындаки вапуры, искеле узериндеки ёлдуларын къалабалыгъыны сейир иде-иде гидиюр ве Мурад-ака диюрды: «Бурасы да гузель, амма бизим коюмиз даа гузельдир. Бизим коюн сельбилери, джевиз агъачлары, багъчалары, парклары, сайфиелери даа дюльбер, ялысы, къаялыкълары, къумсаллары даа эйи, дагълары, къырлары даа шырныкълыдыр». Мурад-ака Шадиеджигин бу муталеасынынъ догъру олдугъыны тасдикъ ёллу башыны саллаюрды.

Алуштанынъ доланбачлы ёкъушындан яваш-яваш чыкъмая башладылар. Буюк-Ламбат багъ-багъчаларына якъынлашмакъта экен, кунеш де гъуруб этмиш ве Шадиеджик кене уюмышы. Арабанынъ Дегирменкойде эки саат дурдугъындан Шадиеджигин хабери олмамышды.

Сабах серинлигининъ темириле олмалы эди ки, Массандра нам мааледе Ялтая энмекте экен, Шадиеджик титремелер ичинде уянды.

Башаны къалдырып этрафына бакъынды. Ёлун сагъында ешилликлер, багъчалыкълар ичинде булунан Ай-Василь, дере ичиндеки Дерекою, къаршысындаки Ялтайы корюндже:

— Мурад-ака, бу корюнен ерлер нересидир? Коюмиз даа узакъмы?

— Коюмизе даа кельмедик. Корюнен койлер Ай-Василь, Дерекой койлери. Къаршымыздаки да Ялта шеэридир.

— Ачлыкъ земанында мен аналыгъымле берабер Ялтая келип аш къазанларымызы, легенлеримизи, сатып экмек ал-

мыш эдик. Коюмизе кетеркен, ёлумыз басылып экмегимизи алмышларды. О заман меним къулагъымдаки купеджиклерими де чыкъарып алмышларды. Агъладыгъым ичюн ёлумызы басанлардан бири тюфенк къундагъыле аркъама урмыщды... Шимди аналыгъым мени корьсе, ким билир не къадар севинеджек!

Ялтая кирдилер. Мурад-ака ханлардан бирине кирип атларыны тувардыкътан сонъра Шадиеджигин коюне кетеджек арабалар янына варды. Бир арабаджыдан оны котюрмесини риджа этти. Шадиейи арабая отуртты. Алынындан къач дефа оперек онъа къач рубле эдие верди. Шадиеджик агълаяракъ Мурад-аканынъ элини опьти. Экисининъ де козьлери яшлы олдугъы алда айырылыштылар...

Шадиеджик, ниает, дёрт йыл эвель кендисинден айырылдыгъы коюне кельмишди. Арабадан тюшеркен, орада булунанларын эписи кендисине дикъкъатле бакъыюр ве: «Машалла балая, къокъла киби!» сёзлери сёйлеюрларды. Фекъат оны ич кимсе таныямамышды. Чюнки койдешлери Шадиеджиги ачлыкътан ольди эсап этерлерди.

Шадиеджик арабадан тюштюги киби, кендисине аналыкъ. Бабалыкъ этен Фериде абла иле Усеин-аканынъ эвлерине кетти. Фекъат кендилерининъ ачлыкътан ольдюклерини анъладыгъы киби, эвлерининъ де бир таш йыгъынындан ибарет къалдыгъыны корьди. Бундан чокъ мутесир оларакъ агълады. Башыны сагъ омузы узерине букерек тюшюнди... Нерее китеджегини, киме мураджат этеджегини бильмиюрды. Къомшуларындан бирининъ къызы Фатимайы таныды. Аман янына варып: «Фатма, мени таныданъмы?» — деди.

— Ёкъ танымадым. Сен кимсинъ?

Шадиеджик бу суале бир кереден джевап вермектен чекинди, чюнки кендисини таныдырса, Фатимадан насыл муамеле кореджегини бильмиюрды. Фатима Шадиеджигин гузеллигине шашырюр ве бойле гузель бир къызын кендисини таныдыгъына тааджип этерек:

— Я сен мени нерден билесинъ? Адымы кимден огрендинъ?

— Мен сени чокътан таныюрым. Эмширенъе Селимеджиги де билиюрым.

— Вай, демек, сен эпимизи билиюрсинъ? (Агъламсынаракъ) Селимеджигимиз ал комлектен ольди Дюн анам иле мезарына чичек котюрдик. Башына истанбул сюмбюли тиктик…

Шадиеджик агъламая башлады.

— Ах о нечюн ольди? Онынъ ерине мен ольмели эдим. Онынъ анасы, бабасы, эмширеси вар, онынъ эви, сою-сопу вар. О яшамалы эди. Олюм онынъ ерине меним джанымы алайды…

Фатима да агълады. Бири-бирине сарылышып кене агъладылар. Фатима Шадиенинъ адыны огренмеден, оны танымадан эвлерине чагъырды. Аннеси Сайде тота иле таныш этти. Сайде тотай дикъкъатле Шадиейи козьден кечирдиктен сонъра, чырайыны сыкъаракъ вахший бир сесле Шадиее: «Тез эвимден чыкъ! Козюм огюнден джоюл, эвими арамлатма!» — дие Шадиенинъ къолундан тутаракъ, оны къапудан тышары къувды. Къызы Фатимая чевирелерек — «Сени бу арамзадейи, бу пичи нерден булуп кетирдинъ?! Бу быралкъы. Ачлыкъ вакъытында гъайып олан Шадиедир. Эгер онынъле бир даа корюшеджек олурсынъ, сени арам эвлят этер, эвимден къуварым!» — дее багырды.

Арасы чокъ кечмеден бутюн кой эалиси Шадиеджиги таныды. Оны таныяларын эписи кендисинден нефрет этиюрды. Бир чокъ къапулара, пек чокъ кишилере мураджаат этти исе де оны имае этен олмады. Мектеп муаллими Шадиеджигин акъыллы, тербиели, беджерикли бир къыз олдугъыны корип оны мектебе алмакъ истеди исе де, коюн джемматы эгер муаллим Шадиейи мектебе алырсе, бутюн чоджукълары мектептен вазгечмее меджбур олду.

Бу сюретле Шадиеджик яз вакъытыны курортлара келен мусафирлере чичек сатмакъле кечирди. Бириктирдиги параларыны сакъламакъ ичюн кендисинден чичек алдыгъы багъчевана вермишди. Багъчеван апансыздан ольди. Шадиеджик багъчеваннынъ огъуна мураджаат этип, сакъламакъ ичюн бабасына пара вердигини ве бу паранынъ шимди верильмесини истеди. Багъчеваннынъ огълу: «Меним ондан хаберим ёкъ. Бабам ольди. Мезарда ятыюр. Кит ондан исте!» — деди.

Шадиеджик агълаяракъ. Ялвараракъ пек чокъ исрар этти исе де бириктирдиги къач кумюши алмая муваффакъ оламады…

Ниает, кузь мевсими, багъ бозум заманы кельди. Шадиеджик ичюн артыкъ сачакълар алтында. Диварлар тюбюнде геджелемек мушкюллешмишди. Атта бир гедже ягъан ягъмурлар алтында эияде ысландыгъынан сувукъ аларакъ оксюрмее башламышды. Бир тарафтан оксюригининъ шиддетленмеси, дигер тарафтан аз емесининъ тесириле череси солмая, сарармая юзь тутмышды... Шадиеджик пек хессас эди. Бир ягъмур тамласа, бир булут парчасы. Бир акъшам заманы, бир къушун нагъмеси, бир къатра козь яшы. Маъзумане бир тебессюм, гъарибане бир бакъыш онъа пек токъуныюр, оны пек мутесир этиюрды.

Кузь мевсимининъ хазин, серин бир кунюнде, сарылыкъта веремли къызларын чересини тензир этен сары япракълар пек манидар бирер тахассюр нидасыле топракъ узерине тёкюлиркен,эр заманындан даа зияде мюкеддер булунан Шадиеджик багъчалар, багълар арасындан дагълара догъру кириюрды. Кечмиш заманлардан юзлердже сене эвельки аллардан хабер верен буюк джевиз агъачларынынъ аджип бир хышылты иле тюшмекте олан япракълары узеринден юрюмесинден шакъырдылар асыл олуюрды. Шадиеджик эгилерек авучына бир япракъ алды, оны сыкъмая башлады. Юзюни денъизе догъру чевиререк бир агъачын алтында отурды. Уюр киби бир вазиет алды...

Къач саат сонъра, омюри киби бош, бахты киби къара ве ичинде гузель бир руя биле корюльмек ихтималы олмаян менхус уйкъусындан уянды. Кузь кунешининъ акъшам узери денъиз узеринде ренкли шуалар быракътыгъыны корьди. Алтында отурдыгъы агъачын далы узеринде йырлаян бир къузджыгъазы бакъты. Аннесининъ де онъа йиеджек кетирдигини корюндже козьлери яшланды ве деди: «Ах, ничюн меним де аннеджигим ёкъ? Ничюн мен де бу къушджыгъаз къадар бахытлы дегилим? Коклерде йылдызым олмадыгъы киби, ерде де ич кимсем ёкъ... не анне къучагъында яттым, не бешикте салландым... Мен кимим? Аннем, бабам кимлердир? Бир шей бильмиюрым... Бильдигим бир шей вар исе о да учь айлыкъ экен. Аннеджигим тарафындан коюмизин джами огюндеки мусалла ташы узеринде быракъылмыш бир къыз эми-

шим! Коюмизни бутюн чоджукълары мана ябанджы козюле бакъыюрлар. Мана койдеш демиюрлар. Ойнадыкълары оюнларына мени къабул этмиюрлар. Эписи мана: «Пич, темизсиз...» — диюрлар. Коюмизин багълары, багъчалары, тарлалары арасында кечиркен, шырыл-шырыл акъмакъта олан темиз, арыныкъ сувлар башында аннелерин балачыкъларыны къучагъына аларакъ опьтюклерини, охшадыкъларыны, севдиклерини бойнумы букерек узакълардан сейир этерим. Янларына китеджек олурсам, быракъмазлар. «Сен мурдарсынъ!» — дее сёйлеюрлар.

Акъшам осьти. Кое энерек Шадиеджик агълая-сызлая джамие догъру китиюрды. Чюнки геджейин, къапусы даима ачыкъ булунан джамининъ бир кенарында кечирмек истиюрды. Джами азбарына кирди. Дюньянынъ, аятын бутюн элем ве кедерлерини кендиси узеринде татмая башладыгъы мусалла ташына козьлерини тикти. Гуя орая быракъылдыгъы земан аннеджигининъ акъыттыгъы козь яшларынынъ излерини араюрды...

Бир кереден еринден къалкъарак, эр бирининъ башы уджунда къара сельвилер тикильмиш бинълердже мезары хави олан мезарстана догъру къошты. Эр бирине айры-айры бакъты. Онъа мезарларын эписи бир корюниюрды. Ер устюнде аннеджигини, бабачыгъыны буламадыгъы киби, ерин алтында да буламаяджыгъына эмин олды. Боюныны букерек текрар агъламая башлады. Козьлерини силе-силе, аякъларыны чеке-чеке кене джами огюне кельди...

Аннесининъ агъушындан айрыларакъ агъламая башладыгъынжан он бир йыллыкъ бир заман кечирдигини хатырлады... Этрафына бакъынды. Бир кереден ере чёкти. Титреди, чырпынды. Буюк бир замет иле къалкъты. Мусалла ташынынъ узерине серильди. Къолларыны коксю узерине къойды. Козьлерини коклере тикерек: «Аннеджигим, нердесинъ?! Кель! Мени ал! Мени баракътыгъынъ таш узеринде сени беклиюрым!» — дие багъырды, козьлерини юмды. Сонъ нефесини аларакъ, эбедий раатлыкъ уйкъусына ятты...

1927

Мамочко, де ти?! Прийди!..

Оповідання

У часи страшного голоду Шадіє так само, як і багато інших дітей, котрі лишилися без батьків, забрали в дитячий будинок. І коли голод, який забрав від нас тисячі жертв, почав утрачати свою грізну силу, у багатьох дітей відшукувалися батьки чи родичі й забирали їх додому. За місяць-другий майже всіх дітей розібрали, а на їхнє місце привезли нових, і тільки гарненьку Шадіє ніхто не шукав і не забирав.

Директорка дитбудинку розпитувала в Шадіє, звідки вона родом і чия вона дочка, але маленький ротик дівчинки, схожий на бутон троянди, був ніби на замку: не відкривався. На запитання директорки вона відповіла лиш слізьми, які текли з великих, красивих блакитних очей.

Минув ще рік. Отих нових дітей теж розібрали. В дитбудинку окрім Шадіє нікого не лишилося. Якогось дня надійшов наказ про його закриття. Директорка знову запитала в Шадіє, звідки вона і чи є в неї батьки. Дівчинка крізь сльози відповідала: «Немає в мене ні батька, ні матері. Я навіть не знаю, як їх звати. Я — сирота... В мене нікого немає. Я пам'ятаю тільки назву села, де народилася»,— і назвала її.

Одна із жінок-праль, котра працювала в дитбудинку, зрозуміла, що в десятирічної Шадіє нікого немає, і що

дівчинка могла б уже працювати,— попросила її в директорки. Не хотілося віддавати Шадіє в руки пралі, однак через те, що й сама директорка мусила їхати далеко з цього міста, то довелося згодитись. Але попросила, щоб та не кривдила її. І взявши Шадіє на руки, притисла дівчинку до себе й довго цілувала, примовляючи: «Не плач, Шадіє, не плач. Ти йди до цієї жінки, вона догляне тебе, залишайся з нею, а я, якщо повернуся до Криму, заберу тебе до себе».

Праля забрала Шадіє. Вони прийшли до хатини, яка стояла на околиці села, поблизу Кая-Баші. Хатина, низенькі вікна якої прикривали шматки дощок і заліза, була помазана червоною глиною. Не заходячи до хати, праля показала Шадіє колодязь, з якого вона повинна буде тягати воду. Колодязь бовванів у кінці вулиці.

Увійшовши до хати, праля посадила Шадіє навпроти себе і дуже грубим і злим голосом почала наказувати і повчати її. Жінка пояснила, що дівчинка має носити дрова, вугілля, воду, розпалювати вогонь, готувати праску, прати білизну, і нікому не розповідати про те, що відбувається в домі, і про те, хто буває тут. В противному разі, якщо дівчинка не виконуватиме всього цього, то її вона вижене з дому, як собаку.

Шадіє, слухаючи, глибоко зітхала. Праля, бачачи, як дівчинка тремтить, гримала на неї: «Не трясись біля мене, як курка, в якої відрубали голову! Ти все зрозуміла, що я тобі наказала?!» — і, вхопивши її за голову, почала трясти. Потім засвітила лампу і завела Шадіє в брудну, темну та сиру кімнатку, де лежало мокре прання. Показавши в кутку кімнати на прогнилий брудний матрац, наказала: «Тут ти спатимеш, це твоя кімната. Іди, лягай! Вранці встанеш і наносиш води!» — і, забравши лампу, вийшла.

Бідна Шадіє залишилася в темноті. Тихо плачучи, лягла не роздягаючись і не роззуваючись спати. Натягла на голову брудну рвану ковдру і плакала, плакала... Через деякий час відкинула з себе ковдру, спробувала роззирнутись. Але в темряві нічого не побачила. Зробилося лячно. Заплющила очі і знову почала плакати. «Дочекаюся ранку і втечу відси!» — вирішила вона. Після довгих годин страху — заснула.

Їй снилася ніжна усмішка мами. Вона вся в білому витала серед хмарин з блідими щоками і тяглася до неї. Шадіє хотіла кинутись до мами в обійми, відчути її тепло, любов, пестощі, але чиясь безжалісна груба рука вхопила її за плече і почала трясти. Прокинувшись, дівчинка почула як злий, гнівний голос кричав: «Ану, погань, уставай! Спиш як мертва! Мерщій розплющуй очі, які слід видряпати! Підводь свою голову, яку слід розбити! Іди до колодязя, принеси води!»

Шадіє підкорилася цьому сильному і холодному наказу. Встала. В кімнатці ще було темно, як в могилі, тому що вона без вікон. Намацала двері і вийшла. Взяла довге коромисло й відра. Перебуваючи ще під впливом недодивленого сну, з повними очима сліз вийшла на вулицю і попрямувала до колодязя.

На сході займався світанок. Пробуджувались птахи, радіючи весні. Тільки Шадіє було нерадісно. Прийшовши до колодязя, вона кинула на землю відра і коромисло. «Як же набрати з колодязя води?» — думала вона. Глибоко зітхнула. Помітила якусь жінку, котра йшла по воду. Вона й допомогла дівчинці наповнити відра. Шадіє начепила їх на коромисло, хотіла підняти і — не змогла. Їй знову допомогла та, чужа, жінка донести відра до дому пралі. Дівчинка своїми маленькими кволими ручками занесла по одному відру до хати. Руки від напруги в неї тремтіли. Помітивши це, праля знов почала кричати: «Що ти стоїш і трясешся, вигодуване проклятим молоком дівчисько?! Ти за весь ранок принесла лише двоє відер води! Цього мало, треба ще десять відер! Ану хутчіш обертайся, бо ноги й руки тобі поламаю»,— і зникла в хаті.

Шадіє вийшла за ворота й зупинилась. Її погляд упав на дорогу, що бігла кудись за обрій. Над горою Чатирдаг піднімалося сонце, лагідно заціловуючи своїм промінням кожну травиночку, кожну квіточку. Шадіє стояла, милувалася сонцем, а по її щоках котилися сльози. Дівчинка хотіла, аби там, де зливається небо з вершиною Чатирдагу, побачити свою маму. Вона якусь мить повними сліз очима дивилася на схід сонця, а потім ненависним поглядом озирнулась на хату пралі і подумала: «Я більше тут не залишусь! Утечу... Шукатиму маму!» І швидко попрямувала дорогою туди, де стояли підводи, які

ось-ось повинні були їхати на південне узбережжя моря. У візника на ім'я Мурад-ага запитала, коли вони їхатимуть. Той відповів, що зараз вирушає. Шадіє попросила взяти її з собою. Мурад-ага подивувався, чого це вона, маленька дівчинка, рано-вранці хоче поїхати на південне узбережжя. Він запитав:

— Куди й до кого ти їдеш?

— Я їду в село до мами!

Кажучи це, заплакала. Мурад-ага спитав, чому вона плаче, на що йому Шадіє відповіла, що вона не має грошей на проїзд. Візник сказав, що повезе її без грошей і поцікавився, чи має вона якийсь багаж?

— У мене немає жодних речей. Все, що є в мене — на мені.

Мурад-ага перейнявся долею дівчинки.

— Гаразд, дочко, йди сідай на підводу, я довезу тебе до твого села. Якщо ти голодна, я тобі дам бринзи і хліба...

Шадіє сіла на воза. Мурад-ага розплатився з господарем постоялого двору, і вони поїхали. Коли почали виїжджати на широку дорогу, Шадіє, показуючи рукою на колишній будинок губернатора, сказала:

— Цей великий будинок — школа для акушерок. Директорка нашого дитбудинку хотіла мене, коли я виросту, віддати вчитися в цю школу..

— Звичайно, дочко, моя внучка Айше також тут навчається. Буде акушеркою, працюватиме в нашій сільській амбулаторії. Учора я привіз їй гроші і листа від матері.

Поминувши лікарню Каблукова, візник Мурад-ага почав поганяти коней. Шадіє кілька разів оглядалася назад.

— Вона тепер не знайде і не поверне мене до себе.

— Хто не знайде, хто не поверне тебе, Шадіє?

— Вона, праля.

І Шадіє розповіла візникові про все, що трапилося. Через дві години вони доїхали до села Сирли-Копюр. Візник зупинив і розпряг коней, насипав їм вівса. Шадіє спитала, чи зможе праля наздогнати її тут?

Мурад-ага відповів:

— Ні, дочко, не наздожене, а якщо навіть і наздогнала б, то я тебе не віддам їй.

Вони зайшли до кав'ярні. Поїли там хліба, бринзи, попили чаю. Всі, хто був у кав'ярні, милувалися красою Шадіє: її личком, її очима. Дівчинка в дитбудинку навчилася писати і читати, і тому, коли вона взяла на столі газету «Янъы дюнья» і почала читати, відвідувачі ще більш були вражені.

Шадіє вийшла на терасу, облицьовану червоною цеглою. Подивилася навкруги. Послухала щебіт пташок, помилувалася зеленою травичкою, що гойдалася під легким подувом весняного вітерця. І не втрималась, побігла в сад, вигукуючи: «Ой, як красиво!» Вона нарвала букетик фіалок і мовила: «Віднесу їх мамі». Підвелася на ноги і подивилися своїми великими очима на візника. Мурад-ага, бачачи її променистий погляд, сказав ніжно і співчутливо: «Ходімо, дочко, треба їхати далі!»

Вони сіли на підводу. Їхній шлях пролягав до Алушти, а далі — до Ялти. Шадіє швидко заснула. Мурад-ага прикрив дівчинку, поклав їй під голову згорток краму, купленого додому. Підвода тихо котилася дорогою. Близько дванадцятої години вони поминули гірський перевал Агиз-Кир. Лагідне проміння травневого сонця тепло доторкнулося до білого личка Шадіє. Вона розплющила великі очі. Обіч дороги жебонів чистий струмок, і дівчинці забаглося вмитися його водою. Мурад-ага зупинив коней. Шадіє вмилася, збризкала водою букетик квітів, які зібрала для мами, і знов сіла на підводу. Тепер вони спускалися до Алушти. З-поміж дерев виднілося море. Шадіє як побачила його — радісно вигукнула: «Ой, ми під'їжджаємо до нашого села!», на що Мурад-ага відповів: «Ні, дочко, хоч це море і вашого села, але те село, що на березі, це — Алушта, а до вашого села ще їхати цілий день».

І дорога, і сонячне проміння, що пробивалося крізь густу крону дерев, і море, що поблискувало вдалині — усе це дуже захоплювало Шадіє. Однак якась тривога напливала на її обличчя, від хвилювання сльози наповнювали очі, і дівчинка непомітно витирала їх краєчком хустки. Вона глибоко зітхнула і тихенько завела сумну пісеньку: «Та немає в мене ні батька, ні матері...» Мурад-ага почав підспівувати Шадіє. Так, наспівуючи, непомітно проминули село Шуму, навіть забувши напоїти коней.

Вони доїхали до села Дар-Богаз. Перепочивши зо дві години, почали збиратися до Ялти. Проїжджаючи околицею Алушти, спустилися до самісінького берега моря. Шадіє, побачивши пляжі, пристань, пароплави і юрби людей на пристані, мовила до Мурада-аги: «Тут гарно, але наше село красивіше. Там — тополі, волоські горіхи, садки, парки, гори і пагорби...» Мурад-ага на знак згоди кивав головою.

Коли під'їжджали до села Буюк-Ламбад, сонце вже пішло на спадень. Шадіє зморив сон. Навіть не помітила, як вони дві години відпочивали в селі Дегірмен-кой. А коли вже проїхали мимо Масандри і спускалися до Ялти, Шадіє прокинулась. Підвівши голову, оглянулася навсібіч і помітила праворуч від дороги в зелені садів село Ай-Василь та розташоване на горосхилі село Дерекой, а навпроти нього — Ялту. Запитала:

— Мураде-ага, як називаються ці села? Чи далеко ще до нашого села?

— Ми ще не доїхали до вашого. А це Ай-Василь і Дерекой, а напроти нас місто Ялта.

Скоро в'їхали в Ялту. Мурад-ага розпріг коней і підійшов до візників, котрі повинні були їхати до села, з якого походила Шадіє. Він попросив одного з них довезти її додому. Посадив дівчинку на підводу, поцілував і дав трохи грошей. Розплакавшись, Шадіє поцілувала йому руку. Обоє попрощалися зі сльозами на очах.

Нарешті Шадіє під'їжджала до села, яке залишила чотири роки тому. Коли зіскочила з підводи, то всі, хто був там, дивилися на неї і казали: «Ой, яка гарненька дівчинка, як лялечка!» Тільки ніхто її не упізнав, тому що односельці ж думали, що Шадіє померла з голоду.

Шадіє попрямувала до оселі тітоньки Феріде і дядечка Усеїна, які доглядали колись її. Підійшовши до хатини, побачила одні руїни і зрозуміла, що тітонька і дядечко померли від голоду. Дівчинка заплакала. Схиливши голову, задумалась... До кого йти, до кого звернутись по допомогу — не знала. Вона упізнала Фатіму — одну з дочок колишньої сусідки. Підійшовши до неї, спитала: «Фатімо, ти мене впізнаєш?»

— Ні. Ти хто?

Шадіє побоялася відразу відповісти на її запитання, бо не знала, як на це відреагує Фатіма. Фатіма дивувалася, відки ця гарненька дівчинка зна її.

— Ти мене знаєш? Хто сказав тобі моє ім'я?

— Я тебе давно знаю. І твою сестру Селіме.

— Ой, ти всіх нас знаєш?! Селіме померла від хвороби. Вчора ми з мамкою носили квіти на її могилу…

Шадіє заплакала.

— Ой, навіщо ж вона вмерла? В неї є мама, батько, є сестра, хата, родичі. Їй би жити й жити. Краще б смерть замість неї забрала мене…

Фатіма також укинулась у сльози. Обнявшись, вони стояли і плакали. І Фатіма, хоч не знала, як звуть Шадіє, хто вона така, — запросила дівчинку до себе додому. Познайомила її зі своєю матір'ю — тітонькою Сайде. Тітонька Сайде, пильно придивившись до неї, змінилася на обличчі і вигукнула: «Забирайся геть з-перед моїх очей, не погань мій дім!» Вона ухопила Шадіє за руку й вигнала її на вулицю. І повернувшись до Фатіми, гнівно сказала: «Де ти знайшла цю незаконнонароджену?! Це підкидьок Шадіє, яка пропала під час голоду! Якщо ти ще хоч раз з нею зустрінешся, я тебе вижену з дому!» — вигукувала вона.

Через деякий час усе село уже знало про Шадіє і всі люди поглядали на неї недоброзичливо. Вона зверталася до багатьох односельців, але не знайшлося жодного, хто б міг її прихистити. Вчителька хотіла взяти розумненьку Шадіє до себе в школу, але жителі села сказали їй, що коли та візьме Шадіє, то вони перестануть відпускати своїх дітей в школу. І вчителька змушена була відмовитися від свого наміру.

Шадіє влітку продавала курортникам квіти — з цього й жила. Виторговані гроші віддавала садівникові, в якого брала квіти. Але садівник несподівано вмер. Шадіє звернулася до сина садівника, аби той віддав їй гроші, котрі вона віддавала на зберігання його батькові. На що син садівника відповів: «Я про це нічого не знаю. Батько помер. Лежить у могилі. Йди і запитуй у нього!»

Шадіє і плакала, і благала його, однак не змогла забрати своїх грошей.

Настала осінь. Для Шадіє тепер було нестерпно важко ночувати під навісами. Одного разу вона ночувала під дощем, вся промокла, почала кашляти. З одного боку допікав кашель, з другого — недоїдання... Вона заслабла і мовби пожовтіла.

Якогось холодного осіннього дня, коли опадало жовкле листя, Шадіє, розгублена і схвильована, йшла через сади і виноградники в напрямку гір. Вона підібрала листя з горіха, розім'яла його в руці. Повернувшись обличчям до моря, сіла під деревом і ніби поринула в сон.

І лише через кілька годин вона прокинулася від цього пустого, як її життя, чорного і сумного, як її талан, сну, в якому не було й краплі прекрасного. Вона побачила, як вечірнє сонце посилало своє останнє червоне проміння на море. І, згадавши, що мама могла б зараз принести їй щось їсти, вона з повними сліз очима, сказала: «Чому в мене немає мами і чому я не така щаслива, як ось та пташка, що сидить у гіллі?! Як немає на небі моєї зірки, так і тут, на землі, у мене нікого немає... Хто я ? Хто батьки мої? Я нічого не знаю. Усе, що я знаю — це те, що я дівчинка, яку моя мама тримісячною залишила на кладовищі на мусаллі. Усі діти нашого села дивляться на мене, як на чужу. Не хочуть гратися зі мною. Усі кажуть: «Підкидьок, погань...» Коли бачу, як мами обнімають своїх дітей, як вони їх люблять, голублять, цілують, мені стає сумно. Якщо я захочу підійти до них, то вони не приймуть мене і скажуть: «Ти — підкидьок, ти — погань...»

Настав вечір. Шадіє плачучи прошкувала до села. Хотіла зайти до мечеті і там заночувати. Вона увійшла на подвір'я мечеті і пильно подивилися на мусаллу — камінь, на якому відправляли похорон. І їй здалося, що вона бачить на ньому сліди від маминих сліз, які вона пролила, залишаючи на ньому свою маленьку Шадіє...

Дівчинка підвелася і попрямувала до кладовища, на якому тисячі гробків, і в узголів'ї кожного росте кипарис. Розглядала кожну могилу. Їй здавалося, що вони всі однакові. Вона знала: як на землі не знайти їй ні батька, ні матері — так і тут, на кладовищі, не знайде їх. І похнюпивши голову, знов заплакала й повернулася до мечеті.

Вона пригадала все, починаючи від першого плачу, коли її покинула мати, і до сьогодні,— геть усі прожиті одинадцять років... Подивилась навкруг і раптом упала ридаючи. Ледь звелася на ноги й лягла на камінь-мусаллу. Склала руки на грудях і дивилася в небо. «Мамочко, де ти?! Прийди, забери мене! Я жду тебе на тому камені, де ти мене покинула колись!» — промовивши ці слова, вона заплющила очі. І, зітхнувши востаннє, заснула навік...

1927

Переклав *Данило Кононенко*

Ненкеджан ханум тюрбеси

Сувы ве авасы, темизлиги ве гузеллиги иле мешур олгъан ушбу къасаба ве айрыджа онынъ Хан сарайыдыр ки, бу къасаба Къырымнынъ меркезини ишгъаль эткени киби, бу сарай да юрекни эсир этиджи о шеэрнинъ сув ве ава джеэтинден энъ яхшы сайылгъан орта къысмында булунып, «ортанынъ да ортасы» денильмеге ляйыкъ бир сарайдыр. Иште, шу сарайдыр ки, эвельки заманларда ханларнынъ яшав ве раатланув ерлери олып, шимди бош ве быралкъыдыр ве тамир олунгъанда биле бинанынъ не япысы ве не де безек ве орьнеклери ерине кетириле бильмез. Ве кениш бир багъчасы да халкънынъ сейир ве темашасы ичюн эр кунь ачыкъ булуныр.

1890 сенеси майыс ахырлары эди. Бир кунь экиндиден сонъра аркъадашларымдан Х. З. эфенди иле шу сарайгъа кеттик. Буюк къапылардан кечерек догъру багъча ичине кирдик. Эппейдже къалабалыкъ бар эди. Багъчаны бир-эки долашкъандан сонъ узун сандалиелерден бирининъ устюне отурдыкъ. Бир тарафтан музыка ерли аваларны чала, экинджи якътан топар-топар кезинген адамлар янымыздан ашагъы-юкъары келип кече эдилер. Акъикъат, бизни кериде быракъып кечмекте олгъан саатнинъ дакъикъалары эгленджели ве булунгъан еримиз сейир этмеге ляйыкъ бир ер эди. Къар-

шымызда юз яшагъан, асырлар корьген юдже сельби тереклери иле Хан къызы кошкюнинъ арасындан кунешнинъ батаджагъында асыл ола тургъан бир къызыллыкъ корип тура эдик. Иште, кунеш яваш-яваш байыды. Ве шу эснада джами минаресинден эзан сеси акс седа олунды. Биз аман мезкюр джамии шерифнинъ сарай багъчасы янына ачылгъан къапысындан ичери кирип эда-и салат (намаз) эттик.

Намаздан сонъ аркъадашымнен берабер кене де багъчагъа чыкъаракъ, кезинмеге башладыкъ. Манъа къалса, бу багъчадаки гедже кезинтиси куньдюзден де даа зияде хош ола. Авасы ачыкъ олдыгъындан къоюю мавы кокнинъ эр бир ери парлакъ йылдызларнен безетильген ве тёгерек ярыкъ ай зиясы иле ортаорталыкъны къаплап, багъчанынъ эки-учь еринде якъылгъан фенерлерге биле аджет къалмай эди. Биз бираз даа кезинип, сонъ бир сандалие устюне отурдыкъ. Бу кере расткетирдигимиз сандалие багъчанынъ энъ тёрюндеки Александр чешмеси якъынларында ве буюк бир терек кольгеси алтында къала эди ве ханлар заманындан къалгъан къарт ве япракълары къарма-къарышыкъ сыкълашкъан джевиз тереклери ай ышыгъынынъ бу ерге кирмесине мани ола эдилер. Аркъадашым Х. З. Къырым акъкъында окъудыгъы бир икяени манъа сёйлей ве мен де дикъкъатнен динълей эдим. Икяе ватаныма аит олгъаны ичюн манъа чокъ лезетли келе эди. Факъат, аркъадашым икяени сёйлеп битирмеден бирден-бирге аякъкъа къалкъты ве:

— Бир черик сааттен кене келирим. Барып да кельмез олсам мени беклеме,— диерек, янымдан кетти. Саат учьлерге якъын эди. Меним булунгъан еримден бираз иракъта Багъчасарай тюркюлери аля даа чалына... Мен тюшюнджеге далгъаным — музыканынъ садасы козюм огюнде тургъан Къызлар кошкюнде, дерсинъ, джыйыны бар эмиш де — андан келеяткъан киби эди. Музыка сеси кесильди, багъча ичинде бир сессизлик барлыкъкъа кельди. Къоджаман ве юксек сельбилернинъ бир япрагъы биле къыймылдамай — бир сырагъа тизильген — гъает магъруране туралар, шадырванлардан пускюрип чыкъкъан сувларнынъ мермер хавузларгъа тёкюльмесинден ве базы ара-сыра къушчыкъларнынъ хош ве эгленджели седалары барлыкъкъа келе. Хаялетми... недир бу?

Сарайнынъ буюк къапылары ве къапыларнынъ узеринде назикче къурулгъан ве чешит нагъышларнен зийнетленген кошк ве онынъ сагъ тарафында буюк Хан-джамининъ эки акъ минареси ве ян-янаша тургъан ханларнынъ шериф тюрбелери ве сол тарафта бир чокъ тереклер ве сельбилер арасында къалгъан Алтын кошк ве Къызлар кошкю — буларнынъ джумлеси ай ышыгъына баткъан ве къаршымда гузель, сейир этмекнен тоюлмайджакъ бир манзара тешкиль эте эдилер. Козьлерим сече бильген энъ эрек нокъта исе ханлар пайитахтына термилип тургъан ве куньдогъуштан батыгъа тараф яслангъан къаялыкълар эди. Къаялар киринтили-чыкъынтылы олдыгъындан базы ерине ай ышыгъы токъунмагъан ве базы ерлери де кольгеде къаранлыкъ къалгъан ве бу исе манзараны бутюн-бутюнине хаялетке денъиштире эди.

Багъчада кезингенлер дагъылып кеткенлер, аркъадашым да шу кетишинен бир даа къайтып кельмеди. Кениш багъчада ялынъыз мен сандалие узеринде отурып къалгъаным..., амма не лезетли дакъикъалар! Козюм огюнде сарайнынъ кечмиштеки корюниши кевделене, шу эр ери азиз ватанымызнынъ аджайип барлыгъындан хабер берген кошклер, минарелер, тюрбелер ве юдже сельбилер арасында гъайып олгъаным..., шойле бир талгъын уйкъугъа далгъаным ки, тек танъ вакътында къушларнынъ чагъыршувларындан уяндым. Къулагъыма саба эзаны седалары келе эди. Базы минарелерден шу къадар тесирли нидалар келе эди ки, баягъы аралыкъ отурдыгъым ерден арекет этмейип динълее къалдым. Аля нереде булундыгъымы бильмей эдим. Чевреме шашкъын-шашкъын бакъындым ве кучь бирле нереде булундыгъымны анълагъан сонъ аман еримден турып, тюрлю-тюрлю джильвелернен чагълап тургъан шадырвандан абдест алып багъча къапысындан джами шерифке кирдим. Акъикъат, бу гедже аджайип бир гедже эди. Иште, бу гедже тюш дюньясында нелер корьгенимни сизге де сёйлеп береджегим.

Чешмелер чагълап акъалар, мермер ташлар устюне сув серпинтилери санким козь яшлары киби тёкюлелер. Лякин насыл бир себептендир ки, Токътамыш ханнынъ дюльбер къызы бойле къасеветке далгъан, мунъдир. Арем багъчаларынынъ гъондже гулю башыны эгген — инджи данелери киби чыкъ тамлалары онынъ хафиф япракълары узеринде титрейлер. Ненкеджан ханум не шаркъы (йыр) йырлай, не де татлы сеси олгъан сазыны элине алмай. Сазнынъ кумюш теллерини ве садеф зийнетлерининъ узерлерини хафиф тоз баскъан — дивар устюнде унутылып ята. Ненкеджан ханум шимдиден гери саз иле сёйлешювден вазгечкен…

Аремнинъ чешит тюс пенджерелеринден парлакъ ай хан къызынынъ коксюндеки алтынлар ве къыйметли ташлар узерине ве онынъ сарарып солгъан чересине чешит ренк зиялар серпе. Онынъ акъикъ ташына бенъзеген эки козю энъ къаранлыкъ геджени де озь ышыгъынен айдынлатыр киби парылдайлар…

Уйкъуда булунгъан шу сарайнынъ къыйметли килимлери узеринде яваш-яваш кезине, лякин колетке десенъ колетке дегиль, пери десенъ пери дегиль — недир бу аджеба?

…Иште, о кениш пенджеренинъ огюнде турды. Сарай багъчаларында гедже къушчыкъларынынъ дертли-дертли отюшювлерини дикъкъатнен динълей ве аремнинъ диварлары: «Ах, Ненкеджан! Ах, Ненкеджан!» — дие мунълы бир инъильти эшителер. Динъленъиз — бу пек тесирли бир икяедир.

Къырым йигитлерининъ зийнети ве ярашыгъы демеге ляйыкъ ве бойпосты келишкен Саляхиддин бек адында генч ве батыр бир йигит бар эди ки, ханнынъ къызы онынъ эсир-и ашкъына туткъун олгъан эди. Ненкеджаннынъ къоджаман бабасы Алтын Орда ханы Токътамыш оны насыл олса да севмез эди. Амма ханнынъ къызы гедже-куньдюз тек оны тюшюне эди. Буллюр киби тыныкъ хавузларда алтын тюслю балыкъларнынъ ойнамасы ве мис къокъулы багъчалардаки чешит тюс чечеклернинъ ачмасы — ёкъ..! Буларнынъ бириси онъа теселли бермей ве Ненкеджан оларнынъ ич бирине айланып

бакъмай эди. Саляхиддин бекнинъ де ич бир тюрлю кельмек ихтималы ёкъ. Насыл келе бильсин ки, арем пенджерелерининъ пармакълыкълары къалын ве арем агъаларынынъ козьлери пек ачыкъ ве сарай къапыларында толу-къураллы къаравуллар беклейлер!

Ненкеджан ханум накъышлы ве зийнетли диваннынъ ястыкълары узерине явашчыкътан таянды. Онынъ сарарып солгъан эллери къумаш безлер узерине байылды. Бу эснада бирден-бирге къапынынъ алкъасы «шув!» эткен бир сес берип ашыкъ-машукълары гъыджырдады... «Ким бу, аджеба? Ёкъса арем агъасы невбетини битирген де, кетеми?» деп бу арекеттен хавфкъа кельген хан къызы, санким юкъламсырагъан киби, узун ве къара кирпиклери арасындан гизлидже чевре-четке бакъа эди. Къапы ачылгъан сонъ ичериге явашчыкътан еудий къызы кирди ве: «Сарайнынъ йылдызы юкълай, гъалиба? Ким билир шимди ханум султан бельки Саляхиддинни хаял этедир?» деп турар экен, онынъ агъзыны аман о демде бир эль келип къапатты. Ненкеджан ханум: «Алла акъкъычюн сёйле! Кимсинъ бурада геджелейин?» — дегенде, акъ чаршафкъа бурюнген узун бойлу ве дюльбер къыяфетли еудий къызчыгъы тиз устюне чёкерек: «Эбет, ханум, джариенъиздир! Сенинъ бахытлы олманъ ичюн джаныны фида этмеге азырдыр... Ах, о шанлы йигит Саляхиддин бек бармы! Онынъ аты рузгярдан чабиктир ве ярын о атына минерек сарай къапысы янларында булунаджакътыр»,— дегенде, Ненкеджан ханум эки элини еудий къызынынъ омузларына атаракъ, юзюни онынъ юзюне къаршы чевирди. Гира: «Ханум! Менде санъа махсус эдиелик кийим бар»,— дегенде Ненкеджан аджеле-аджеле: «Аман! не дейсинъ я? Сени Саляхиддин бек ёлладымы?» — деп хытап этти. Гира: «Эбет! Эм о деди ки, эгер йигитлер нишанлыларыны одек тёлеп аламасалар, о вакъыт алып къачмакъ адет ве шартларындандыр»,— деди. Ненкеджан: «Гира! Къалкъ! Мен шимдиден сонъра хан къызы дегилим! Авам халкъ къызлары киби мен де къачаджагъым! Ах!.. Ненкеджан Багъчасарайда энъ гъарип къыз экен! О севгинен толу юректен башкъа ич бир шейге малик дегиль!» — деп эль силькկенде, Гира оны оперек арем одасындан чыкъты. Еудий къызы къапынынъ артында

бираз турды. Онынъ ири ве сия козьлеринде ве сараргъан чересинде бир хошнутсызлыкъ ве ачув эсери корюне эди, дудакъларыны чиркин-чиркин бурюштирди ве эшитильмейджек дереджеде аякъларыны ерге яваш-яваш басып сарайнынъ башкъа къапысына догърулды. Ишбу къапыдан Токътамыш ханнынъ джариелери булунгъан одагъа кетиле эди.

Багъчасарайдан башлап, дагълар ве къаялыкълар арасындан Салачыкъкъа догъру кеткен ёлнынъ узеринде бир атлы келе эди. Бу кунь сыджакъ бир кунь олып, кунеш ёлнынъ эки тарафында узанып кеткен къаялыкъларны къыздыра эди. Атлынынъ кендиси кольгесинден даа зияде къара. Онынъ устюнде къара чугъадан (сукно) узун бир къафтан ве башында къара бир арабий къалпакъ кийген. Иште, бу атлы караимлернинъ «Къара Арабий» дедиклери Ехуда Бихим эди ки, шеэрден келе эди.

Ехуда Бихим джоргъасы иле кетер экен, чыплакъ къаяларине урулгъан кескин бир аякъ давушы эшитти ве шу аньде къаршысында тозлар котерильгенини корьди. Къаршы тарафтан дахи бир атлы келе эди. Заманнынъ укюмине коре о вакъытнынъ адамлары ёлда-къырда кеттиклери вакъыт кельген-кечкенлерден ушкюнир ве бир феналыкъ чыкъмасын дее сакъынып давранаракъ, эр дакъикъада азыр булуныр эдилер. Бунъа коре Ехуда Бихим дахи кийими астында булунгъан къамасыны къынындан гизлидже къуртарып азырланды.

Къаршыдан кельген атлы арабийге якъынлашкъанда корьди ки, атлынынъ кок чекмени алтындан кокрегиндеки Кафказ керевкеси (латы) йылтырай, кумюш сырма къаплы бир эгри къылыч, йигитнинъ аты секирдикче эки тарафына догъру салланыр, къувурчыкъ ве сыкъ сачларынынъ устюне ян кийген Багъчасарай бичим къалпагъы да йигитнинъ башында пек якъышыкълы корюне эди. Къырмызы юзюнден ве кестане мыйыкъларынынъ астындан ара-сыра козьге чарпкъан парлакъ акъ тишлеринден ве айбетли джесюране бакъышларындан Ехуда Бихим бу атлынынъ ерли джесюр йигитлерден бири Саляхиддин бек олдыгъыны таныя бильди. Онынъ бек олдыгъыны таныя бильмек кучь бир шей дегиль эди. Зира ойле

ат, ойле кумюш сырмалы такъым ве ойле къурал о заманда ялынъыз беклерде булунмакъ мумкюн эди.

Эгер керек олса урмакъ ве я дёгмек ичюн сагъ къол даа къолай олдыгъындан атлыларнынъ эр бири кенди къолайыны козетип, бири-биринден узакълаштылар. Лякин ойле юваш ве къоркъакъ къабилеге менсюп караим арабийси бир татар аскерини къоркъута бильмееджеги ачыкъ-айдын эди. Саляхиддин бек кечер экен арабийге айланып биле бакъмады. Генч йигит тюшюнджеге далгъан, кенди ёлуна кете ве дудакълары арасындан яваш-яваш бир сеснен онынъ дюньяда энъ зияде севдиги «Ненкеджан!» ады эшитилир эди. Генч арабий де йыракътаки гогерджин ренкли дагълар ве мусаффа кокнинъ юзюнде уфукъкъа догъру ёл туткъан бир булут парчасына бакъаракъ: — «Ах, Ненкеджан!» — дер эди. Лякин о саатте арабийнинъ чырайы тюрленди, сыкъ ве къара къашларыны чатты. Онынъ сараргъан чересинде бир кедер эсери ве чекишюв аляметлери корюнди.

Айланчыкъ ве ташлакъ ёл иле кеттикче, юкъарыгъа котерилерек, Ехуда Бихим Чуфут-Къаленинъ чыплакъ къаялары тюбюне келип етти. Киринтили-чыкъынтылы исарлары ве къуллелери, юксек дагънынъ учурымлары боюнда къурулгъан шу къалени чокъ аджаип бир халкъ кендине мескен этинмиш эди. Онынъ эалиси Мусавий караимлер, Къырым ханына итаат ве бойсунув узьре булунаракъ татар бичими урба киер ве татар иле сёйлешюв этер эдилер. Ислям татарлар оларгъа токъунмайып, ялынъыз алым алмакъ иле сынъырланыр ве оларнынъ алыш-вериш ве санатларына къарышмаз эдилер. Бойле олса да, эр алда, чуфутларгъа игренч козь иле бакъылыр эди ве дер эдилер ки, улукъат караимлер мискин ве зайыф миллет олып ве эксерисининъ башы илядж къабул этмез чыбанлар ве яралар иле толу, яни таз иллетине огърагъан эмишлер. Караимлернинъ улукъат эйи санатлары бар эди. Олар киби сары, къырмызы сахтиян [1] япкъан усталар сийрек булунып, бир де аджаип емиш багъчаларына малик эдилер. Эр алда юваш ве къоркъакъ караимлер, Къырым ханынынъ ягъмаджы ордула-

---

[1] Сахтиян — сафьян.

ры оларгъа уджюм эте кельдиклеринден себеп, ойле пек те рахат яшамаз эдилер. Олар кендилерине башлыджа отуракълыкъ эттиклери, чыкъылмасы пек къыйын Чуфут ве Мангъуп къалелерининъ этрафыны юксек ве къалын хорасан (киреч ве къум къарышмасы) исарлар ве къуллелер иле къоралап алыр эдилер. Олар ичюн хусусан энъ мутебер туракълыкъ ер Чуфут къалеси эди ки, Мейдан дагъы деген орманлыкъ ве Ясафут дереси дерсинъ Къуддус шериф (Иерусалим) дагъларыны анъдыра эдилер. Ве шу Ясафут дереси ичинде, къарма-къарышыкъ тереклернинъ кольгеси алтында оларнынъ сильсиле ве эджнады комюли ята эдилер. Иште бурада эсирлер киби яшагъан караимлер озьлеринден йыракъ булунгъан Фелестин топрагъынынъ асретини чекип ве оларны аманлыкъкъа чыкъаргъан Мусаны (Моисейни) гуя келеджек деп беклер эдилер. О вакъыт караимлер кенди араларындан сечдиклери гахам ве башкъа ихтиярлар идаресинде булуныр эдилер. Оларнынъ риваетине коре караим миллети Чуфут-Къаледе та эки бинъ дёрт юз бильмем къач йылдан бери яшай эмишлер. Оларнынъ кенди, араларында окъумыш улемасы, яни гахамлары да булуныр эди. Иште анъдыгъымыз генч Ехуда Бихим де заманынынъ окъумыш улемасындан сайылып, караимлер арасында дин хусусында яздыгъы бир такъым китаплары иле ады анъыларакъ, кендисини таныткъан ве севдирген эди. Ехуда Бихим айланчыкъ ёлдан кете-кете, къаленинъ буюк къапыларына кельгенде, демир къапынынъ сюрмелери алынып ве зынджырлары гудюрдеп ачылды. Таштан оюлып ясалгъан ве эки тарафында алчакъ-алчакъ къобалар, я да башкъа тюрлю айткъанда, эвлер тизильген тар ёлдан кечер экен, арабий атынынъ наллары ташларгъа чарпаракъ гурюльтиси эшитиле эди. Базы ачыкъ къапылардан эвлернинъ тандыр оджакъларында якъылгъан атеш алевлери ве узерлерине чешит орьнекли басмалардан антерлер кийген, башлары марамалы генч ве яшлы караим къадынлары ве къызчыкълары корюнир эди. Къале сокъакъларында узун бойлу ве къара черели, башларына беяз ве къара сарыкъ саргъан ве узерлерине къара ве узун бунуш кийген генч ве яшлы караимлер кетип кельмекте эдилер. Ехуда Бихим кетер экен, кельген-кечкен ёл

берип онъа букюниш ве сайгъы этер эдилер. Къале къапысына киреджекте, сол тарафында къалгъан ве узакъ заманлар сюресинде къарамтыракъ бир тюс алгъан таш къулленинъ огюнде сюнгюли къаравул отургъан — гогерджин беслей эди. Бир уюрь гогерджинлер караим къаравулынынъ элине, омузларына ве сюнгюси узерине уюршерек, онынъ элинден ем ашай эдилер. Ехуда Бихим бираз даа илери кеттиктен сонъра сокъакънынъ сол тарафында, буюк кенасенинъ (еудий джамисининъ) къомшулыгъында булунгъан эвнинъ къапысына кельгенде атыны хызметчисине туттыраракъ, кендиси эвине кирди.

* * *

Ехуда Бихимнинъ эви эки къат ве таштан япылгъан олып, Чуфут-Къале къаясынынъ энъ учурым еринде олдыгъындан кендиси ве айры бир къалеге бенъзер эди. Онынъ кучючик пенджерелеринден авасы ачыкъ олгъанда, ве айрыджа — акъшам узери кунь къонаджакъ вакъытта къаршысындаки дагълар арасындан санки кунеш юзюне битишкен киби мавы тюс денъиз корюнир эди. Диварлары боялы ве догърама таванлы эвнинъ ичериси тынчлыкъ ве Ашагъы-Мейдан орманлыгъындан бурая ич бир тюрлю сес кельмез эди. Сёзнинъ къыскъасы — шу таш диварларнынъ арасында бир сессизлик ве раатлыкъ укюм сюре эди.

Ехуда Бихим, тирсеклери узерине таянмыш олдыгъы алда, йылан териси устюне язылмыш эски бир Таврат (Тора) китабына бакъып тура ве Таврат китабы да караим кенасесининъ энъ къыйметли неснелеринден сайылып, риваетке коре о китап та Муса алейхисселям заманында язылмыш олдыгъына инаныр эдилер. Курсю узеринде ве рафларда бу китаптан башкъа «Йад Хакъзакъу», «Миццус Маймонида» ве «Сабиль Хайруша» киби караимдже язылы къандили Ехуда Бихим еудийлерни айырды эткен мутефеккиране козьлеринен огюндеки китапкъа бакъып къалгъан эди. Китапнынъ саифесинде «инсан, осюмликлер, чечеклер, денъизлер, къушлар ве башкъа джумле тюрельмишни яраткъан» деп айтылгъан ве бунъа бенъзер даа бир чокъ аетлерни окъудыкътан сонъра, арабий китапны

къапатты ве куннинъ къондыгъы вакъыт, этрафына сачдыгъы атешин зияларнынъ турдыгъы пенджереге къаршы эллерини ачаракъ дуагъа башлап, энъ эввель алтын киби йылдызлар парылдап тургъан къоюю мавы кокке даа чокъ вакъыт бакъып къалды. Гъарип йылдыз! Санки эзелий бир шейлер тюшюнир ве къасеветле ичериси толмуш да, о себептен талгъын бир алда титрее-титрее ышыкъ сача. Ве дерсинъ тариф олунмаз, факъат кечмиш бир бахыт, саадет ве къуванчтан хабер бермек истей эди. Иште, гедже толусы иле кенди укюмини юрсетип башлады ве уйкъуны ёллайып тюшлер ве хаялларны уяндырды. Генч арабийнинъ гонълю аджаип ве козь огюнден кетмеген бир такъым хаялат иле толды, шу эльмаз киби парлакъ йылдызларнен къапланмыш гедженде уйкъугъа далмыш Ехуда Бихим тюшюнде дюльбер Ненкеджаннынъ суретини корьмекте эди. Ханумнынъ башында буюк бир эльмаз таш ятар, факъат хан къызынынъ айрет толу козьлери о эльмаздан дахи зияде ышыкъ сачалар:

Мевзун-у, лятиф-у, назик-у тер
Баштан аягъа зийнет-у фер
    Ширин лебине зилал иришмез
    Назик белине хаял иришмез
Дендани сефиде решк энджюм
Хали дахи джан козюне мердюм
    Гондже ачылур тебессюм этсе
    Гевхер сачылур текеллюм этсе,—

мисалиндже Ненкеджан ханум козьлерни къамаштыраджакъ дереджеде дюльбер къыяфетке малик олып, арабий оны Хансарайнынъ гуль багъчалары арасында корьмекте ве санки Багъчасарай чешмелерининъ зорлу-зорлу пюскюрип акъмасы киби онынъ юваш ве кедерли ах ве зарыны эшитир эди. Заваллы Ехуданынъ бутюн хаялы ялынъыз бир «Ненкеджан!» иле толды, пенджереден эскен енгиль бир ельчиктен санки «Ненкеджан!» седасы келир эди. Узакъ бир ерден юкъусырагъан сазнынъ теллери «Ненкеджан!» — дее чала эдилер.

Чевре-чет сессизлик ичинде… Ехуда Бихим корьдиги хаялет ве тюш тесиринден алев ичинде къалмыш башы огюнде ачыкъ булунгъан Торанынъ узерине саркъып тюшти, манъла-

йы китапнынъ кягъытларына тийгенде козьлерини ачып шашмалаяракъ: «Саваоф!.. Йагус!» — дее мырылданып турар-кен Чуфут-Къале кенасесинден гедже ибадетине махсус иша-рет берильмеге башлагъан эди.

* * *

...Биз келелим Багъчасарае. Алему-ллах! Багъчасарай бу къадар йылдызлы ве лятиф бир гедже даа корьмегендир! Онынъ багъчалары дженнет багъларыны анъдыралар! Гул-лернинъ, мелевшелернинъ, сюнбюллернинъ ве сайре гузель чечеклернинъ къокъулары аваны толдырмышлар... Къаран-лыкъ гедже де чешит ренкли янгъан фенерлер тереклернинъ ешиль япракъларыны нурландыраракъ янмакъталар. Мина-релер, кошклер ве уйкъуда булунгъан сарайнынъ больмелери-бларнынъ джумлесини татлы бир хаялет сармыш. Шу сессиз-лик алында булунгъан хан сарайы ве онынъ кошклери иле гуль багъчалары «Эльфу лейлетин ве лейлет» (Бинъ бир гедже) масалынынъ тариф ве тасвир эттиги аджаип хаялетке мисаль ола биледжек бир дережеде эди:

Бир багь-и эремдир ки — гулю хазз ве элядыр
Эльхакъ бунъа, алат бунъа хош аб-и авадыр.
Эр багъчеси бир чименистан-и лятафет
Эр кошеси бир меджлис-и пюрфейз ве сефадыр.

Шадырванлардан дерсинъ тирилик сувлары пускюрип акъмакъта. Аремде бир сессизлик... Сарай халкъы уйкъуда. Ялынъыз, аремнинъ узакъ бир кошесиндеки одаларнынъ би-ринде хан ве генч Селиме булунырлар эди. Селименинъ эн-дамы Истанбул сельбиси киби назик ве козьлери акъикъ та-шы киби янар эди. Селиме гъает гузель олып, ханнынъ энъ севдиги джариелеринден бири эди. Ненкеджан! Иште, шу Нен-кеджан бармы!

О, Селименинъ бириндже куньдеши эди. Ойле я!.. Не ичюн хан кенди къызы Ненкеджанны заваллы Селимеден де зияде севе? Энъ бириндже эля джинис къумашларны онъа ала ве эр джеэттен севгиси онъа зияде...? Ёкъ! Селиме буны чекемез, бу-ны ич бир тюрлю афу этип оламайджакъ...!

Селиме кулюмсиреп: — «Меним султаным! Не эмир эдиёрлар? Джумле къуллары уйкъуда. Хан азретлерине наргилей-и чубукъны мен джариеси азырлаяджагъым»,— диерек сюслю наргилени къыйметли тёшеме халынынъ узерине къоюп, кербар агъызлыкъны ханнынъ элине туттурды. Наргиленинъ гузель къокъулы атешинден мавымсы ренкли туманлары бурум-бурум чыкъып чевреге дагъылмагъа башлады. Хан Селимеден: — «Къызым Ненкеджан уюдымы, аджеба?» — дее сорай эди. Селименинъ дудакълары титреерек: — «Не... не... ке... ке... джан, Ненкеджанмы?» — деди ве ханнынъ бойнуна сарыларакъ: «Бу гедже Ненкеджан ханум Саляхиддин бек иле сарайдан фурар эдиёр (къачып кетеята). Ич о падишахнынъ ильтифат ве муаббетине ляйыкъмыдыр?» — деп джевапланды.

Багъчасарай сокъакъларында кимсе къалмады, къалабалыкъ базар дагъылды. Тюкянлар, къавеханелер къапанды. Къаялар тюбюнде булунгъан акълама диварлы эвчиклер зор иле сечилир олдулар. Минарелер бирер къара къарартылар киби кок юзюне догъру узанмышлар. Уюрь-уюрь йылдызлар иле безетильген тынчлыкъ бир гедже. Ялынъыз, Хансарайнынъ этегини яйкъаяракътан турмай акъмакъта олгъан Кучюк сув (Чурюк сув) яваш-яваш шувулдап акъмасы ве базы ара-сыра сарай къаравулларынынъ арекетлери эшитиле.

Бери тарафта, арем одасынынъ ичинде Ненкеджан ханум генч еудий къызынынъ элини кенди авучына аларакъ ве санким авджы элине тюшмюш бир къушджыгъаз киби титреерекътен: — «Гира! Ах, мен къоркъам! Юрегим чабалана!» — дер эди. Гира: — «Ханум, неге къоркъайырсынъ? Къоркъаджакъ не бар? Орталыкъ чым-чырт... Бельки о шимди келир» — диерек этрафына бакъынды ве явашчыкъ арем пенджересининъ чабагъыны юкъарыгъа котерди. Бу эснада геджекъушнынъ сеси орталыкъны чынълатты. Гира, тереклернинъ арасындан бир къарарты чыкъкъаныны корьди. Ве кенди-кендине: — «Бу Саляхиддин бек олмалы»,— диерек ханумгъа хабер берди.

Хан къызы сарайдан тышарыгъа чыкъмыш эди. Тизлерине къадар сувгъа баттыгъы алда, Саляхиддин бек сувнынъ кенарында къалтырап турар, Ненкеджанны усул иле кендисининъ къувветли эллери узерине алды ве бир топ чечек котерир

киби, заваллы Ненкеджанны сарайнынъ аркъа исары астындан акъкъан Кучюк сувдан кечирди. Бурада ич бир сес ве седа ёкъ ве тереклернинъ бирине багълы тургъан Саляхиддин бекнинъ аты исе санки бир шейден къоркъкъан киби не кишней ве не де тепине эди. Бир эки дакъикъа сонъра эки севишмиш вуджутлар бурадан гъайып олдылар.

Къачмагъа даврангъан Гира, арем одасында пенджеренинъ пармакълыгъыны котерип бакътыкъта, енгильчик юкюни эгер устюне ян отурткъан ве къаранлыкъта учар киби кеткен атлыны сече бильди ве бираз сонъра ат налынынъ давушы бир тамам кесильди, орталыкъ кене тынчланды. Пармакълыкъ огюнде айретле бакъып тургъан еудий къызы Гира да аман аякъ узерине къалкъты ве мердивен басамакъларындан аджеле-аджеле энерек хан сарайыны терк эйлеюп къачты. Бу эснада эди ки, гъалиба сарайнынъ бир шейден хабери олду, чюнки невбетчи къаравулнынъ шаматасы орталыкъны гъулгъулагъа берип сарай ичинде бир къиямет къопты, бир къарышыкълыкъ асыл олды ки, аремде къадын-къызлар агълашмагъа, къапылар ве софалар боюнда шамлар яныпярыкълыкълар корюнип башлады.

Бери тарафта Саляхиддин бекнинъ аты санки ель ве яки къуш киби уча. Ненкеджан ханум сахтиян терликлер иле местур назик аякъларыны узенгиге гузельдже ерлештирип, йигитнинъ бойнуна сарыларакъ, къучагъына яткъан. Факъат, фикри ич бир шей устюнде токътап оламай, опюшлер бердикче онъа эм къоркъу, эм кедер ве эм къуванч келе. Ат рузгяр киби уча. Ташлар, къаялар козьге илишмей. Саляхиддин бекнинъ йылдыз киби парлакъ козьлери къызнынъ къальбине догъру бакъалар. Генч йигит кендисининъ назик ве лятиф юкюни багърына басаракъ: — «Ах, меним къозум! Ал кирезим!» — дее илерилемекте эди.

Якъынына кельдиклери орманнынъ ичинден бирден-бирге сызгъырыкъ седалары акс этмеге башлады. Булар уджюмге азыр булунгъан ве Саляхиддин бекнинъ ордусына менсюп къыркъ нефер татар атлысы эди. Олар сагъдан ве солдан сызгъыраракъ кенди сераскерлерини къаршылап чыкътылар. Ненкеджан этрафнынь тереклер мисали парлакъ сюнгюлер

иле сарылмыш олдугъыны корьди. Атлылар бир такъым къартылар киби арды-сыра дагъгъа догъру ашып кетелер. Ве генч бек дахи севгилисининъ юзюне чеврилерек фысылты иле: — «Къоркъма, меним джаным! Танъ вакъты биз чёльде оладжакъмыз!» — дее юреги эйеджан ичинде булунгъан хан къызыны авундырмакъ истей эди.

Дагънынъ ашагъысында ве къаранлыкъ дере ичинде бир чокъ силя садалары ве ат аягъы патырдылары эшитильмеге башлады. Булар хан тарафындан Саляхиддин бекни тутмакъ ичюн келе эдилер. Саляхиддин бек ишни анълаяракъ, кендисине табий олгъан къыркъ нефер татар атлыларына бир кере: — «Айды! ЧуфутКъалеге догъру!» — дее багъыраракъ илериге арекет этмеге эмир эйледи.

* * *

Чуфут-Къаленинъ буюк кенасесинде нисфуллейл (яры геджe) дуасы иджра олуна эди ве эртеси саба шабат (джумаэртеси) ве салыхат (раатлыкъ) куню оладжакъ эди. Ишбу дуаны алып баргъан Ехуда Бихим эди. Кенасенинъ таванына асылы чешит ренкли фенерлер дуагъа кельгенлернинъ узерлерине ве диварлардаки еудий динине тийишли алтын ве кумюш языларнынъ устюне конъгюрт зиялар быракъа эдилер. Илери сафта къартлар искемлелер устюне отургъанлар. Кенасе ичинде гурюльти ве шамата факъат арабийнинъ мырылты иле Тора окъумасындан ве мазиннинъ ара-сыра багъырмасындан шу караим ибадетханесининъ ичинде кийик ве титис бир седалар асыл ола эди. Ехуда Бихим: — «Ай Авраамнынъ, Исхакънынъ, Якъубнынъ танърысы...! Эй джемаат! Козь яшларымызны акъызып биз эллеримизни Сихюне (Сионгъа) къаршы ачалым... Дуа иделим... Амин, амин!» — деерек эллерини къалдырдыкъта онынъ акъ диварда акс ифрит къара кольгеси де эллерини юкъарыгъа котерди. Эпси агъызлардан бир кереден аргъанун (орган) киби узун ве тесирли седалар чыкъмагъа башлады. Кенасенинъ энъ арт кошеси ки-бурая къандиллернинъ ярыгъы пек аз келе эди. Иште, бурада генч еудий къызы Гира булуна эди. Онынъ къара ве ири козьлери ишанч иле

арабийнинъ узерине бакъып къалгъан. Онынъ козьлеринде о дередже севги ве о къадар джазибели бир летафет корюне эди ки, михрабда окъуп отургъан арабийнинъ бакъышына илишмикче эркесин козьлерини онъа тикмектен кендисини тутамаз эди... Гира булундыгъы мекяндан гъайып олды. Ехуда Бихим Гиранынъ не вакъыт кетдигини коралмады. Ниает, кенасе ичинде ибадетчилер агъзындан юксек, къаба ве отькюр седалар чыкъты. Ве бираз сонъра седалар кесилип, орталыкъ тынчланды. Бу дакъикъада эди ки, анъсызын узакътан кок гудюрдисине бенъзер бир такъым гурюльтилер барлыккъа кельди. Къая тёпесинде къурулгъан караим шеэри гъул-гъулагъа келип, седалар та кенасеге къадар эшитильмеге башлады. Тышарыдан кимдир къаленинъ демир къапысыны кучьлю ура эди. Джемаат кенаседен дагъылыр экен, къале сокъакъларында кезгенлернинъ юзьлеринде бир хавф ве дешет корюнмеге башлады. Бир къач киши сюнгюлер иле къале къапысына догъру чапыштылар, къапы янында беклеген къаравуллар багъырышыр ве къапынынъ тыш тарафындан: — «Улугъ ханум султан ады ичюн! Токътамыш ханнынъ къызы ады ичюн..! Ичериге быракъынъыз!» — сеслери эшитильди. Исар кошесиндеки къале пенджересинден караимлер къапы огюнде къыркъ нефер къадар атлылар ве оглеринде бир дженкчи йигит ве онынъ аты узеринде беяз чаршафкъа бурюльмиш бир къыз коре эдилер ве аман демир къапынынъ зынджырларыны къуртарып, сюрмелерини бир тарафкъа итеерек, къапынынъ къанатларыны эки тарафкъа ачтылар. Саляхиддин бек къыркъ нефер йигит иле къалеге кирди. Онынъ йигитлери аман караим къаравулларынынъ постларына ерлешип, караим невбетчилери бир тарафкъа чекильдилер. Къале бою пек къоркъунчлы хаберлер дагъылмагъа башлагъан эди. Эхвалдан хабердар олгъан ве сачлары агъармыш баш гахам таягъына таянып ве эки арабий къолтукъларындан туттыгъы алда адымлай-адымлай ханесининъ огюндеки юксек таш къалдырым устюне чыкъты. Бу эснада къаленинъ бир тарафындан Гира корюнип, ашыкъып чаптыгъындан долайы солуя-солуя: — «Ах...! Языкъ...! Нишлединъиз сизлер...?» — дер эди. Ве шу сырада кенасеге кетмекте олгъан арабий Ехуда Бихимнинъ

элинден тутаракъ: — «Ах...! Нишлединъиз сизлер? Ханнынъ къызы Саляхиддин бек иле къачып кельмиштир. Аркъадан баскъын келиёр... Айбетли ханнынъ гъадабына огърайджакъсынъыз. Бунынъ сонъу фена оладжакътыр...» — дее сёйленди. Гиранынъ бу сёзлерине иддетленген арабий: — «Яланджы! Не ялан сёйлеёрсунъ?» — дее къызнынъ устюне къычырды. Гиге ра эллерини бир-бири ичине килитлеерек агълая-агълая — «Ах...! Языкъ, балаларынъызгъа, языкъ...! Ах, Ехуда Бихим! Языкълар олсун санъа! Хан къызынынъ къалеге кирмесине сен себепчи олдынъ... Ах, мен не билирим я? Сен Ненкеджанны севесинъ! Мен сенинъ тюшлеринъде не деп сандыракълагъанынъны эшите эдим. Сен Хансарайда кезинир экен, козьлеринъ нерелерде кездигини мен коре эдим. Лякин сени мен севем!!! Ехуда Бихим!... Сени мен севем!» — дее ах ве инъильти эте, Ехуда Бихим де зияде ачувгъа минип, Гираны шиддетлидже бир тарафкъа силькерек кендиси кенасеге кирди.

* * *

Хансарайнынъ махкеме даиресинде диван къурулгъан эди. Гъадап ве хышымгъа толу айбетли Токътамыш хан буюк тахтына отургъан ве чевресине толу-къуралллы, эллеринде къылычлары олгъан ёнъичерилер тизильгенлер, къалгъай ве Нуреддин султан ве везир-вузера беклер, шейхлер, улемалар ве кенъешчилер джумлеси хан диванында (кенъеш одасында) азыр ве ерли-ерлерине отургъан эдилер. Диванда ялынъыз хан буйругъы иле эввельдже ольдюрильген сарай бекчиси экзсик эди. Сарай бекчилери зенджи араплар къапыларда ал пенздже диван туралар. Эр кесте бир къоркъу ве бир титреме бар. Хазнедар агъа ханнынъ иддетине огърады. Хан азретлеринынъ иддет ве гъадабыны явашлатмакъ ичюн татлы шербет такъдим эткен эрмени табип сарайдан къувулды. Лякин ханнынъ энъ зияде гъадабына огърагъан шаир Хафызий эфенди олмуш эди. Заманынынъ сёзге уста ве еткини олгъан буюк шаир Хафызий эфенди, ич бир маджерадан хабери олмагъан алда, бир риджа хусусында хангъа арз ве башвуру эйлеген эди. Факъат ханны ачувгъа толу бир алда корьмеси иле эввелькиси киби

юзь буламайып, хан огюнде окъумакъ ичюн тизип кетирген медхиелерини биле сёйлемеге фурсат тапамады ве даа неге огърагъаныны анълаялмайып эсини топлап, Хансарай къапысындан кучь бир ал иле чыкъа бильди. Башында буюк къавукъ ве узеринде сырма ишлемели къафтан ве онынъ узерине къыйметли бир халат ве орьнекли таягъына таянмыш олдугъы алда, Токътамыш хан къоркъунчлы бир корюниш иле махкеме диванында махсус тахтына отургъан ве Чуфут-Къаледен келеджек хаберлерни беклей эди. Къомшу Кучюк Орда баскъакълары ве сераскерлери эр тарафтан келип сарайгъа топландылар. Къады эфендилер ашыгъыш иле хан ярлыкъларыны мюхюрлеп ве тамгъа басаракъ, этрафкъа ёллай эдилер. Бу сырада эр бир ери тоз ичинде къалмыш бир атлы аскер ичериге кирди ве ханнынъ аягъы уджунда юзю узьре къапанып ятты. Хан: — «Къале алындымы?» — дее суаль эттикте аскер: — «Султаным! Чокъ аскер февт олду (ольдю). Биз беш къайта къалеге уджюм эттик, къалеге сарылдыкъ... Чуфут-Къале эльге кечмей», — деди. Токътамыш ханнынъ ачувы башына чыкъып: — «Айгиди, сизни къоркъакълар! Хаин копеклер! Не демек олсун — меним о къадар аскерим ойле къыркъ дане къанджыкъ ве тикбашларгъа къаршы келип оламайлар!» — деерек элиндеки агъыр таякъны титреп тургъан аскернинъ устюне эндирдикте аскер аркъасы устюне йыкъылды. Къапыджы гъазылар заваллыны аман махкеме диванындан тышарыгъа чыкъардылар.

Къарт шейхульислам дахи ханнынъ узурына келерек, оны оптюктен сонъра: — «Дженап ваджиб ульвуджуд азретлери (Аллах) вуджуд-и шериф хакъанийлерине (яни Токътамышкъа) сагълыкъ ве афиет ихсан эйлесин! Рухсет буюрылыр исе арз идерим ки, Чуфут-Къале алынаджакътыр. Лякин хакъанымызгъа беллидир ки, Чуфут-Къале пек алынмасы кучь ердир». «Онынъ ичинде булунгъан къыркъ аскер тышарыда къалгъан къыркъ бинъ аскерден къоруна билир»,— деди. Шейхульислям акъкъында эр вакъыт яхшы фикирде олгъан хан онынъ агъзындан бу ифаделерни эшиткени киби: «Етер! Багъчасарайда кимсе къалмайып, къудрети олгъанлар силялансын! Чуфут-Къалеге кендим кетеджегим!» — дее къатий укюм иле меджлиске сонъ къойды.

Бойлеликнен ханнынъ эмри узьре арекет олып, азырлыкъ корюльди. Багъчасарайнынъ буюк сокъагъы боюнда халкъ топланды. Аскернинъ алдында чал бир ат узерине минген Токътамыш хан Чуфут-Къаледен кенди къызыны алмакъ ичюн кете эди. Хазнедар агъа сагъына ве солуна акъча таркъата, серкер ве беклер аскер огюнде къуралларыны шыкъырдатаракъ, ханнынъ артындан тез-тез кельмекте ве эр тарафтан: «Алла! Алла!» — седалары кокке чыкъаракъ, аскер илерилемекте эди.

* * *

Къуллелери ве акъ исарлары ай ярыгъына гъаркъ олгъан буюк Чуфут-Къале къаялыгъы этегинде сепеттеки балкъурт киби вызылдап сансыз-сайысыз татар аскери топлашкъан ве эр тарафта йыгъын-йыгъын атешлер якъкъанлар. Атлы ве яян чапуллар гедже уджюмине азырлана эдилер. Булар арасында кумюш сырма ишлемели елек ве камзуллар киймиш ве Къырымнынъ ялы боюндан кельген энъ мешур ве айтувлы, окъ атмагъа уста татлар, устьлерине зырх ве джуббе кийген ве кумюш такъымлы джоргъаларгъа минген дагъыстанлылар, дженкчи, черкез батырлары ве чёль тарафтан кельген богъдай бенъизли ногъай ордусына менсюп йигитлер булуныр эдилер:

Бизлер татарыз, пек тир атарыз
Тиркеш белинде, эльде кеманы
Яни:
Бизлер татармыз, пек окъ атармыз
Сагъдакъ белинде, яйы элинде,—

мисалиндже узерлерине окъ алетини такъынгъан ве тикичлерини (шпоры) эллерине аларакъ омузларына аркъан аткъан бу йигитлер минмиш олдыкълары бир оркечли девелерни ве кимерлери узун джалынлы атеш-козь алашаларыны сагъгъа ве солгъа секиртип кезелер... Шу къарартылар ки ай ышыгъында къарарты киби корюнген шу инсанлар ки, тарих саифелеринде шиджаат ве батырлыкъ намыны быракъып кеткен аталарнынъ огъуллары эди. Ве бу гедже ойле бир гедже эди ки, дерсинъ шу эки дагънынъ арасында мелекульмевт (олюм

мелеги) къанатларыны силькип уча эди. Бир бакъкъанда бир такъым къарартыгъа бенъзеген инсанлар, парылдап тургъан ай, орман ве къаялар, джанлы ве джансыз, кечмиш ве келеджек — эр шей козь огюнден келип кечелер... Не тарафкъа бакъсанъ — бир къыбырданув. Эр якътан атлы ве атсыз къартылар келип кечелер. Къайда кете бу къара кольгелер ве атлылар?.. Алла бильсин — джумлеси шу къобалар, къаялыкъ, дагъ ве орманлыкълар арасына туман ичинде гъайып олып кетелер!..

Шиджаат ве къудретте мисли олмагъан Къырым тахтынынъ ве сан-сонъсыз тат, черкез, ногъай ве къыпчакъ ордуларынынъ эрдем (доблестный) ве къудретли хаким-и азими Токътамыш хан бу кергин вазиетте гъадаплы бакъыш иле махсус чадырынынъ огюнде аякъ узьре тураракъ караим шеэрине бакъа эди. Онынъ сонъ дереджеге еткен, ачувдан агъармыш дудакълары арасындан: — «Ах, Ненкеджан! Меним къызым!» сёзлери эшитилир эди.

Хан элинен бир ишарет бермеси иле дагъ арасында бир буюк дубюрди къопты. Уджсыз-буджакъсыз чапул еринден кочип къалени къамачав ичюн къаягъа тырмашты. Эр тарафта сюнгюлер ялтырап, ава юзю булут киби окълар иле толды, бир къиямет, бир алямет къопты!.. Къаяларгъа къаршы тырманып чыкъкъан хан аскерлеринин ъ устьлерине Чуфут-Къале исарларындан бурчакъ киби ташлар ягъа, юкъарыдан быракъылгъан ташлар парча-парча олып тюшер экен, кендилери иле расткельгенлерни де парчалаяракъ ашагъыгъа алып тюшелер, аскерлернинъ мудхиш яйгъарасы, инъильти-гурюльти деренинъ ичини ве Чуфут-Къалени вельвелеге берди. Бир заманлардан сонъра бири-бирине къарышмагъан аскер йыгъыны, дередеки буюк далгъаларнынъ иддетнен ялыгъа чарпып, бирден чекильмеси киби гурюльти ве шамата ве вахший нидалар иле Чуфут-Къале къаялыгъындан чекилерек, къамачав этмектен чекильди.

Чуфут-Къале тынч олмуш эди. Бу ерге, ялынъыз, кучюк чарпышмадан сонъра ашагъыдаки дере ичинден офкеленмиш денъиз далгъаларынынъ шувулдысына бенъзер бир гурюльдилер келип ете эди. Эвлернинъ къапыларында

къоркъкъан караимлернинъ сараргъан бенъизлери корюне эди. Саляхиддин бекнинъ къоркъузмасы ве Ехуда Бихимнинъ аяртув ве огюлевлери иле олар бойсунмагъа меджбур олып, Токътамыш ханнынъ къызыны теслим этмеге джесарет этмей эдилер. Аслында исе Саляхиддин бекнинъ аскери энъ чокъу бир къач кунь даа даянып оладжакъ ве оларнен берабер иддет-ке кельген ханнынъ хышым ве гъадабына огърайджакълар. Саляхиддин бек исе оларгъа озь аскеринен бирликте хан ас-керлеринин устюне къале исарларындан таш атып къаршы-ламакъ ве къорунмакъны эмир эте эди.

Ехуда Бихимнинъ ханесинде мум ярыгъы корюне. Хане-нинъ аркъа тараф одаларынынъ бпринде Саляхиддин бек-нинъ къувурчыкъ сачлы башыны тизлери устюне алгъан Нен-кеджан ханум отура эди. Оданынъ орта еринде ал къанларгъа боянгъан бир къылыч ята, уйкъусызлыкъ, замет ве къавгъа-дан зияде ёрулгъан генч бек татлы бир уйкъугъа далгъан. Нен-кеджан ханум кендисининъ индже ве беяз марамасынен бек-нинъ элиндеки окъ яраларыны сара эди.

Бу эснада къапы явашчаджыкъ ачылып ичериге арабий Ехуда Бихим кирди. Заваллы арабий Ненкеджаннынъ янында Саляхиддин бекни корьмесинен титремеге башлап, къапы-нынъ чатысына япышаракъ аякъ устюнде тикилип къалды. Козьлери яш иле толгъан Ненкеджан ханум санким гизли бир умют иле Ехуда Бихимге чеврилерек: — «Арабий, не дерсинъ? Къале не вакъыткъа къадар даяна билир?» — деп сорады. Ара-бий ич бир джевап бермеди. Ненкеджан: — «Мен билирим, би-зим йигитлерден он данеси ольмюштир... Эм караимлерде бир къарышыкъ бар... Не дерсинъ? Сенинъ диндешлеринъе инан-макъ мумкюнмидир?» Ехуда Бихим: — «Ах, ханум султан! Се-нинъ бабанъ не вакъыт олса да бизден интикъам аладжакъ-тыр!» — дедикте Ненкеджан ханум: — «Ах, ойле исе меним не къадар эльмазларым ве къыйметли шейлерим бар исе джумле-сини сизге беририм! Ах, арабий! Мен шимдиден сонъра хан къызы олмадыгъымы унуткъаным»,— демеси иле Ехуда Бихим кенди-кендисини токътатамайып, инджечиктен ах ве инъиль-тилер этип тургъан Ненкеджаннынъ устюне шиддетнен атылмагъа истеди, лякин Ненкеджаннынъ тизлери узеринде

уюгъан Саляхиддин бек арабийнинъ бу арекетине маниа олды. Заваллы арабий не япаджагъыны шашырдыгъындан эки элинен къафасына япышып фырланаракъ къаленинъ кимсесиз сокъакъларына догъру ёл тутты. Ехуда Бихим бу кетишнен къале ичинде тек ве янъгъыз кезип долашыр — кетер, кетер, лякин нереге кеттигини кендиси де бильмей эди. Бир даа не корьсин? Узерине ышылтылы айнынъ зиясы серпильген къале исарлары ве базы къуллелерден бир такъым къарартылар энип чыкъаяталар. Башкъа бир ерлерде орду къаракъолларынынъ ельпиреген байракълары ве сюнгюлери парылдай. Сёз къыскасы, эр бир адымда бойле шей коре-коре арабий ахыр-сонъу кендисини таш мердивенлер узеринде тапты. Басамакълар узеринден юререк догъру Чуфут-Къале ёкъушындан ашагъыгъа энди.

Ашагъы тарафта, къаранлыкъ бир кошеде Ясафут вадийси корюне ве ерли яшавджыларнынъ «Балта тиймез» дее адландыргъан мезарлыкънынъ бильмем къач юзйыллыкълардан бери балта юзю корьмемиш терекликлернинъ ара ерлеринде акъ мермер сандыкъ ташлар сечилир эди. Олар шу ташлар эди ки, оларнынъ алтында топракъкъа дёнип тоз олмуш Ехуда Бихимнинъ кечмишлери ве караим миллетининъ эджатлары ята эдилер. Къара арабий бурада аякъ узьре тура къалды. Мезарлар арасындан онынъ къулагъына бир сес келир ве сес кеттикче юкселир эди. Ехуда Бихим дикъкъатнен къулакъ салгъанда: «Языкъ... Языкъ санъа, эй дёнмешек!.. Языкъ сенинъ киби Сихйоннынъ (Сионнынъ) исарыны якъып харап эткен мельунге!.. Мукъаддес къаленъизни эджнебийлерге терк этесинъиз. Ярын онынъ ташы таш устюнде къалмайджакъ... Ибадетханеге, азиз Уршелим (Иерусалим) кенасесине урьмет ве риает къалмады... Къадынлар, балалар эсир олаяталар... Ах! Исраиль огъуллары не алгъа кельдилер! Эшитесинъми, насыл агълашалар? Къулагъынъа кирмейми оларнынъ ах ве фигъаны! Сиз устюнъиздеки урбаларынъызны йыртып агъланъыз... Башынъызгъа тоз ве топракълар сачынъыз... Сизинъ былашыкъ кемиклеринъиз аталар мезарлыгъында ятмайджакълар. Оларгъа мукъаддес Ясафут мезарлыгъына дефн олунмакъ муессер олмайджакъ...» диерек гъаиптан шу

кедерли сёзлерни эшитти. Гедже къаранлыгъында беллисиз бириси агъзындан чыкъкъан бу къоркъузыджы сёзлерни эшитмесинен Ехуда Бихимнинъ вуджудында бир элем ве фена бир къоркъу барлыкъкъа кельди ве айкъырып: «Ах, джемаат-нынъ къаны меним къаршымда тёкюледжектир... Шимдиден сонъ манъа ве меним неслиме лянет олсун! Ёкъ... Ёкъ!,.. Да-вутнынъ несли меним элимден йитмиш олдыгъыны истемем!» — дее кендини азарлады. Ве бурада турмаяракъ тез-тез къале къапысына кетмеге башлады. Кетер экен, ёл узеринде бир ханенинъ огюнде токътады, къапысыны такъылдаткъан-да къапы артындан: «Ким о?» — дедилер ве къапы ачыларакъ Гира чыкъты. Ехуда Бихим къапы эшигинде тургъан Гирагъа: — «Гира! Джемаат Ягъускъа (Иегова — еудиелар танърысына) эманет олсун! Айды, биз кетейик!» — демесинен еудий къызы арабийге табий оларакъ, яваш-яваш буюк демир къапылар ёнелишине кетмеге башладылар. Къапыгъа кельгенлеринде Ехуда къапынынъ агъыр сюрьмелерини бир тарафкъа итее-рек, къанатларыны ачты ве Гирагъа чеврилерек ашагъыда, дере ичинде тынчсыз олгъан хан аскерининъ якътыкълары атеш йыгъынларыны корьсетти. Гира буларны корьмеси иле тааджипке къалды ве неге огърагъаныны бильмейип, башыны салламагъа башлады ве къаранлыкъ гедженде бир тарафкъа гъайып олып кетти.

Бу гедже чокъ узун бир гедже, онынъ саат ве дакъикъалары пек акъырын кечелер. Ким билир не тюрлю къаза ве белялар олып кечедир бу къаранлыкъ геджелерде...

Чуфут-Къале къаялыгъына могъул аскерлери усул иле йылан киби сарылмагъа башладылар. Къале къапысы ачылды, дженкчилер бирер-бирер ичериге далмагъа башладылар. Кимерлерининъ беяз тишлери арасына къапкъан йылтырлы ханджери ай зиясы токъунмасы себебинден парылдап корюнелер. Иш бу дереджеге кельди... Факъат Саляхиддин бекнинъ къаравулы уйкъуда олмалы... Гъалиба джесюр йигит ярынынъ къучагъында байылып къалгъан олмалыдыр. Лякин иддетленген ханнынъ къылычы оларны ич афу этерми?...

Иште, Чуфут-Къале узерини бир къызыллыкъ къаплады. Бир-бирине урулгъан къылычларнынъ шыкъыртылары

эшитилип башлады. Бир къыямет къопты ки, къале ичи къарма-къарышыкъ олды. Ургъан ургъангъа, аскерлер кокюс-кокюске дёгюшелер. Бирининъ устюне экиси, бешининъ устюне бириси — шойле ки, къале ичи айкъырыкъ ве къычырыкъ, инъильти ва къан иле толды. Сокъакълар ичи башсыз, къолсыз, аякъсыз инсан кевделери иле толды. Чуфут-Къаледе Токътамыш ханнынъ аскери къарынджа ювасы киби фыкъырдай эди.

* * *

Ненкеджан ханум байгъын бир алда кенди-кендине: «Я раббим! Сенден медед!» — дер эди. Къанларгъа булашкъан эллер ве денъишкен черелер, сёз къыскъасы эр бир муаребенинъ аляметлерини козю огюнде коре эди... Саляхиддин бек ярлангъан. Оны букъагъуллар (хызметчилер) бир тарафкъа алып кетелер. Яралардан чекишкен йигит къанлы эллерини узата ве онынъ артындан да Ненкеджан ханум келе эди. Хан къызы юре-юре та къаянынъ кенарына къадар кельди... бурасы кимсесиз бир ер эди. Ашагъыда дере ичини бир къаранлыкъ къаплагъан. Ялынъыз орманлыкъ ичинде булунгъан буюк сюйрю къаяларнынъ тёпелери корюне ве деренинъ устю парлакъ бир туман иле къаплы. Чуфут-Къале къаясынынъ тёпесинде эскен рузгяргъа къаршы яйылгъан беяз бир марама ичинде Ненкеджан булуна. Онынъ юрек эсир этиджи чересинде мудхиш бир тюшюнджелер нумайыш ола. Устюне такъынгъан алтынлары ышыкъ сача. Тесирли бир сеснен Ненкеджан бирисининъ адыны айтып чагъыра. Заваллы къыз бинъ бир тюрлю агълантылардан сонъ турдыгъы ерден гъайып олды. Хан къызынынъ бу арекетини аркъа тарафтан корип тургъан аскерлер: «Алла, Алла! Хан къызыны къуртарынъ!» — седаларынен дешет иле айкъырып Ненкеджаннынъ булундыгъы ерге кельдилер. Амма булар кельгенде Ненкеджан ханум ашагъыда джансыз ята эди. Къоркъкъан аскерлер бу ахвални корьгенлеринде: «Энелиллахи!» (Алла ёлуна мен кеткейдим) дее теэссюф эттилер:

Эй эджель! Тигъи хунфишанынъле
Къыйдынъ — ахыр тураба аттынъ сен.
Бады пер, дешети хазанынъле
Зульфи зеррини тагъыттынъ сен!

(А. Шадий)

* * *

Чуфут-Къаленинъ кенарында, къая ичинде кесилип япылгъан къаранлыкъ бир къоба бардыр. Онынъ ичинден ич бир тюрлю давуш ве сес ер юзюне эшитильмей. Бу ер эввель заманлардан бери Чуфут-Къаленинъ зинданы ве апсханеси олып, онынъ ичине бир-эки басамакъ таш мердивенлерден тюшюлир. Бу къоба эки одадан ибареттир. Булардан бириси яргъу (суд) одасыдыр — онынъ ортасында эки таш дирек ве диварларында алкъалар бар. Экинджиси де ерли халкънынъ «Чынълы къоба» я да «Къоркъулы къоба» дее адландырдыкълары одадыр ки, онынъ ичине бириндджи одадан кечип кирилир ве бириндджи одадан бир аршын мыкъдары алчакътадыр. Бу одада къабаатлыларнынъ джеза ве идамына (ольдюрильмесине) махсус ер экен. Ханнынъ эмри иле Саляхиддин бек бу ерге быракъылгъан эди. Вужуды эзильген ве яралангъан йигит бу апсханенинъ ичинде уйкъусыз бир алда ята эди. Къобанынъ кирли диварлары ве алчакъ таваны онынъ меджалсыз вуджудыны сыкъа эди. Оданынъ диварында къаядан кесильген ве пенджереге бенъзер бир делик бар. Ишбу деликтен кунешнинъ зиясы ер тюбюнде ляхад киби къазылгъан къаранлыкъ таш къобанынъ ичини айдынлата ве онынъ табаналтында сасымагъа башлагъан инсан башлары ята эдилер.

Саляхиддин бек чабалай-чабалай таштан кесильген пенджеренинъ огюне кельди. Пенджереден этрафны сейир эте, ашагъыдаки ешилленген орманлыкъ ве къаршы якъларда кокке узанып кеткен сарымсы ренкли кениш къаялыкълар козю огюнде тура эдилер. Лядживерд кокнинъ ич бир нокътасында бир булут парчачыгъы ёкъ. Саляхиддин бекнинъ юзюне сыджакъ бир рузгярчыкъ эсе — шу къадар лятиф ве муляйим ки, генч йигитнинъ севгилиси оны насыл охшагъан олса,

рузгяр дахи оны ойледже охшамакъ ве авунч бермек истей ве Саляхиддин бек ялынъыз: — «Ах, Ненкеджан! Ненкеджан!» — деп тура эди. Вуджудыны саргъан аркъанлар ве бугъавларнынъ адждждысы заметтен зияде онынъ рухуны раатсыз этип, усандыргъан шей умютсизлик ве тюшкюнлик эди. Саляхиддин бек икътидарсыз бир алда отурдыгъы бир пенджере огюндеки кениш таш узерине йыкъылды. Саляхиддин бек авада вызнен къанатларыны саллаяракъ бир къартал къушнынъ учып кетеяткъаныны коре эди. «Ах, эгер мумкюн олса да, шу къушнынъ артындан авада учаракъ, узакъларгъа кетсем. Эбет, эркин чёльге чыкъсам да, джананымнынъ ах-у зар этип турдыгъы ерлерге барып етсем!.. Ах, меним бульбулим шимди нерелерде, аджеба? Алтын къафес ичинде чырпына экенми? Онынъ булундыгъы ер меним яттыгъым къаранлыкъ зиндандан раатлы экенми, аджеба?» — дее кенди-кендине тюшюне эди. Бу эснада къапынын демир сурьмелери алынып, гурюльти иле ачылды — къоба ичине учь могъул кирдилер ве Саляхиддин бекни якъалап аркъалары сыра алып кеттилер. Ачылгъан къапынынъ къаршысына кельгенде Саляхиддин бек экинджи бир къобаны корьди. Бу къобанынъ тёр еринде килимлер иле тёшенген кениш сет узеринде башлары сарыкълы ве устьлерине аладжа халатлар кийинген яргъуджы ве къадылар сыранен отургъанлар. Оларнынъ чевресини, эллеринде балталар туткъан, невбетчилер къушаткъанлар.

Нидже аджыныкълы сеслер ве тюшкюн инъильтилер эшиткен къобадыр бу къоба! Чокъ инсанлар нидже эзиет ве джебр-джефалар чектиктен сонъра кенди къабирлерини бурада булмышлардыр. Онынъ таш диварларына бутюн къанлар серпильмиш ве топрагъы къанларгъа боянмыш... Ким билир ишбу къоркъунч къобанынъ бизге беллисиз нидже-нидже аджайип сырлары бардыр...

Мавзолей Ненкеджан-ханим

Гадаю, колишній ханський двір, вирізняючись у всьому довкіллі своїм повітрям і водою, особливою красою й чистотою,— то серце Криму, а Ханський палац у центрі двору — то, сказати б, серце серця.

Та нині палац, у якому колись вирувало життя,— порожній, занедбаний, відкритий для всіляких роззяв, і вже, здається, жоден ремонт не в змозі відновити його покрівлю, орнамент, оздоби. У величезному ханському саду нині також юрби гультяїв, спраглих розваг.

Добігав кінця травень 1890 року. Якось пополудні і я з приятелем подався туди. Крізь високу браму потрапили в сад. Тут було велелюдно. Поблукавши алеями, ми присіли на одній з довгих лав. До нас долинала музика, повз нас неквапливо проходили люди. Обране місце виявилось зручним для перепочинку й оглядання довколишньої краси. Мовчки, з тихим захватом споглядали ми сяйво заходу крізь гілля могутніх вікових тополь та витончену Дівочу альтанку на їх тлі.

Врешті сонце зайшло. З мінарету долинув езан [1]: муедзин [2] закликав до молитви. Ми схопились і попрямували до славетної мечеті, розташованої біля саду, увійшли

[1] Езан — заклик до молитви.

[2] Муедзин — священнослужитель мечеті, що з балкона мінарету проголошує езан.

в її розчинені двері, учинили вечірній намаз [1]. І знов повернулися в сад, аби побути там ще трохи.

Як на мене, сад уночі був ще чудовнішим, аніж удень. Ніч була безхмарна, й на темнім небосхилі мерехтіли ясні зірки, а повний яскравий місяць, оповивши чарівним сяйвом увесь сад, зробив цілком зайвим світло запалених де-не-де ліхтарів. Прогулявшись, ми знову влаштувалися на одній із лав. Тепер уже в самому центрі саду, біля фонтана Олександра, що струмував у прихистку величезного дерева, поруч із неймовірно густими хащами ліщини, крізь листя якої навіть місячне сяйво ледь пробивалося.

Приятель ретельно переповідав щойно прочитану повість про Крим, я уважно слухав: ішлося про мою вітчизну, і оповідь цілком захопила мене. Але раптом щось пригадавши і зненацька урвавши мову, товариш зіскочив з місця: «Невдовзі повернуся,— сказав він.— А... коли чверть години мене не буде, не чекай». Він пішов. Була пізня година, однак десь у саду все ще лунала музика. Начебто долинала з Дівочої альтанки, біля якої зібралась молодь. Та незабаром вмовкла, і в саду запанувало цілковите безгоміння.

Навіть могутні тополі, гордо виструнчені в ряд, припинили невдоволений шемріт: їх листя завмерло, не шелесне. В такій тиші став чутним плин води у водограї: вона дихала й співала, переливаючись у біломармуровий басейн. Повіяло свіжістю. Де-не-де в гущавині завели свої трелі пташки. І мені раптом уявилося, що я перебуваю в нереальному, примарному світі.

Ось високі ворота палацу, ажурна альтанка, далі, праворуч,— стрункі білі мінарети Великої ханської мечеті, й один поруч одного, мов близнюки, два священних ханських дюрбе [2]; ліворуч у затінку тополь — альтанки: Золота і Дівоча. Усе це, залите урочим сяйвом місяця, утворювало чарівну хвилюючу картину.

Обмежувало цей краєвид пасмо гір, що тяглося зі сходу на захід і тісно прилягало до столиці ханства. Деякі відроги перепиняли місячне сяйво, кидаючи на землю тіні й надаючи довкіллю фантастичних, неземних обрисів.

---

[1] Намаз — молитва.

[2] Дюрбе — усипальня, мавзолей.

Відвідувачі саду давно розійшлися, а товариш мій так і не повернувся. У величезному саду я лишився один. Незабутнє відчуття…

В уяві постало минуле палацу. Оточений суворою величчю мінаретів, мавзолеїв та могутніх тополь, яким упам'ятку дивовижна історія нашої святої вітчизни, я замріявся… Розбудив мене гомін пташок на світанні. До вух долинули заклики до вранішньої молитви. Деякий час я заціпеніло слухав їх і розгублено озирався: ніяк не міг збагнути, де ж я. Врешті, збагнувши, швидко підвівся, учинив омовіння біля водограю, що негучно, але впевнено виспівував свою життєствердну пісню, а затим попрямував до мечеті, під її благословенне склепіння.

Так, то була незвичайна ніч, і я хочу розповісти вам про те, що примарилося мені тоді в країні сновидінь.

БАХЧИСАРАЙ

Повільно тече вода й, накопичуючись, слізьми стікає на мармурові плити фонтана.

Чому ж невтішно плаче чарівна донька хана Тохтамиша, ніхто не знає,— схилився найчудовніший бутон ханського саду, і краплі роси, мов перлини, дрижать на його ніжних пелюстках. Ненкеджан більше не сміється дзвінко, не співає пісень, не бере до рук солодкозвукого саза. На срібні струни її інкрустованого перламутром саза вже лягли пилинки: висить, забутий, на стіні. Ненкеджан більше не спілкується з ним.

Холодний промінь місяця, пройнявши барвисте скло у вікнах гарему, оживає, виграє на коштовних прикрасах ханської доньки, кидає веселі відблиски на її бліде обличчя. Але в агатових очах принцеси — відсвіт іншого, внутрішнього вогню…

Хтось, боючись бути поміченим, крадеться по м'яких килимах заснулого палацу, ступає так легко, ніби це рухається тінь чи пері[1], що спустилася з небес… Хто ж це?.. Ось таємнича постать зупинилася край широкого вікна, прислухалась: у саду

[1] Пері — райська діва.

якось непевно, гірко-тривожно, ячать нічні птахи, а стіни палацу тяжко зітхають: «Ах, Ненкеджан! Ах, Ненкеджан!»

Послухайте й ви, це справді дуже сумна історія.

Був серед ліпших кримський джигіт Саляхіддін-бей, молодий, вродливий, богатирської статури, і полонянкою його чар стала ханська донька. Але батькові її, Тохтамишу, великому ханові Золотої Орди, він чимось не пригледівся. А Ненкеджан удень і вночі думала тільки про Саляхіддіна-бея.

Чиста, мов кришталь, вода в ханських водоймах, жваві рибки, що золотіли в них, п'янка духмяність квітів у саду — ні!.. — аніщо не тішило дівчину, тепер вона того навіть не помічала. А Саляхіддін-бей не має жодної можливості стрітися з принцесою: міцні ґрати на вікнах, чуйні євнухи, а ворота палацу пильно охороняються вартовими.

...Ненкеджан ханим у задумі прихилилася до диванних подушок. Її білі руки мляво впали на багряну тканину оббивки. Враз ледь чутно брязнуло кільце на дверях, почувся тихий скрегіт... «Хто там? Либонь євнух, відстоявши службу, відходить»,— сторожко подумала ханська донька і, прикинувшись сонною, з-під довгих чорних вій спостерігала за тим, як повільно відчиняються двері.

До кімнати обережно увійшла дівчина, глянула на Ненкеджан і промовила: «Зірка палацу спить. Може, їй саме сниться Саляхіддін-бей». Тієї ж миті ханська донька схопилася і її легка долоня притислася до говірких вуст. «Заради Аллаха, скажи,— зашепотіла Ненкеджан-ханим,— хто ти, нічна прибулице?»

Загорнута в білу намітку, висока вродлива дівчина-юдейка схилилася в поклоні: «Я служниця, заради твого щастя ладна жертвувати власним життям... Ах, цей славний Саляхіддін-бей! Його кінь прудкіший за вітер, і сам батир[1] з конем завтра чекатиме за брамою палацу».

Ненкеджан-ханим, схопивши дівчину за плечі, пильно подивилася їй у вічі. І тоді Гіра сказала: «Ханим! У мене є одяг для тебе». Ненкеджан хутко прошепотіла: «Про що ти?.. Тебе прислав Саляхіддін-бей?» — «Так, так, звичайно, він! А ще велів

---

[1] Батир — богатир.

нагадати, якщо батьки нареченої не схвалюють сватання джигіта, він має право викрасти її»,— відповіла Гіра.

Ненкеджан, стрепенувшись, швидко-швидко зашепотіла: «Гіро! Іди до нього мерщій! Відтепер я вже не ханова дочка! Я втечу з дому, як простолюдинка!.. Ах, Ненкеджан — найщасніша дівчина в Бахчисараї! Кохання переповнює серце, і ніщо інше не йде мені на думку!»

Гіра, поцілувавши руку господині, вийшла з кімнати. Зачинивши за собою двері, вона зупинилась, не спроможна далі стримувати свої емоції, міцно стиснула губи, в її великих чорних очах спалахнула ненависть, бліде обличчя спотворилося злобою. Постоявши ще трохи, подалася якомога тихіше, крадькома до дверей, що вели до кімнати слуг.

* * *

На вузькій дорозі, простягнутій між скель, з'явився вершник, що рухався від Бахчисарая до Салачика. Пряжило сонце, і від розпечених скель дихало жаром. За вершником тяглася його чорна тінь, та сам він був іще чорніший: довгий жупан з чорного сукна, чорна шапка. Це був караїм Єгуда Біхим.

На своєму інохідці неквапливо повертався він з міста, враз біля Голої скелі почувся тупіт копит, згодом прогледілися клубки пилу: вершник мчав навстріч. У ті часи люди остерігалися незнайомців, стрічних в дорозі, і, щоб уникнути біди, намагалися бути готовими до всякої несподіванки. Тож Єгуда Біхим завбачливо витяг з піхов свій кинджал.

Побачивши вершника, він угледів під його блакитним чекменем лискучі лати, шапку бахчисарайського крою, котра вельми личила джигіту; в того було рум'яне лице, під каштановими вусами блищали білі зуби, погляд мужній і відкритий.

Єгуда Біхим упізнав у вершникові одного з найвідважніших кримських джигітів — Саляхіддіна. Не важко було здогадатися, що це людина знатного роду: такий кінь, оздоблене сріблом спорядження і така зброя могли бути лише у беїв.

Обидва вершники, тямлячи, що супротивникові правицею зручніше завдати удару, воліли подалі обминути один одного.

Однак це не свідчить, що татарського воїна злякала людина з тихого племені караїмів. Саляхіддін-бей проскакав, навіть не глянувши на нього, цілком поринувши у власні тяжкі думи, а з його вуст шепотливо зривалося ім'я тієї, що була йому найдорожчою в усьому світі: «Ненкеджан!»

І молодий караїм, замріяно дивлячись на барвисті гори кольору голубиного оперення, на ясне небо з хмариною на обрії, і собі прошепотів: «Ах, Ненкеджан!» При тому він зблід, чорні густі брови зсунулись, на обличчі з'явився вираз муки й страждання.

...Здіймаючись усе вище в'юнкою кам'яною дорогою, Єгуда Біхим дістався до підніжжя стрімкої скелі Чуфут-Кале. Фортецю на узвишші цієї скелі (плато, оточене міцними мурами й вежами) обрав собі для мешкання дивовижний народ — караїми, підданці кримського хана, що зберегли самоврядування. Вони носили одяг кримськотатарського крою, говорили так само, як і кримські татари. Татари-мусульмани не чинили їм утисків, влада вдовольнялася збиранням податків, не втручалася в їхні справи, релігію та культуру. Щоправда, часом подейкували, буцімто мешканці Чуфут-Кале — люд немічний, схильний до хвороб.

Караїми були напрочуд умілими. Ліпших майстрів у виготовленні жовтого й червоного сап'яну годі й шукати; в них були чудові, доглянуті фруктові сади. Вони здавна вели осілий спосіб життя. Смирні й лагідні, караїми піддавались грабіжницьким нападам орд, що воювали з кримським ханом, і задля своєї безпеки обгородили масивними мурами й міцними вежами важкоприступні верхів'я Чуфут-Кале й Мангупа. З особливим трепетом ставилися вони до Чуфут-Кале — землі, на якій жили, а також до лісу, Мейдан-гори й долини Ясафут, що нагадувала краєвиди священного Єрусалима. В долині Ясафут у затінку розбуялої зелені рядами розташовані могили їхніх предків.

За караїмськими переказами їх народ оселився на Чуфут-Кале більш як дві тисячі чотириста літ тому. І жили вони, мов полонені, в тузі за далекою землею Палестини і в чеканні пришестя Мойсея, що колись привів їх народ до благоденства.

Караїми самі обирали своїх старійшин та гахамів, високоосвічених духовних достойників. Молодий Єгуда Біхим, про якого щойно йшлося, був обраний народом як ліпший серед ліпших, духовно освічених, його знали й любили караїми.

Коли Єгуда Біхим, здійнявшись в'юнкою дорогою, опинився біля великої залізної брами, заворушилася сторожа, заскреготіли засуви, й брама відчинилася, впускаючи мандрівця. Ліворуч, біля стьмянілої від часу кам'яної вежі дозорець підгодовував голубів. Цілісінька зграя їх, умостившись на руки, плечі й спис караїма, подзьобувала собі з його долоні.

Єгуда Біхим їхав вузькою вуличкою, означеною видовбаними обабіч у камені низькими печерами, власне, збудованими в такий спосіб житлами, й повітря проймалося лунким цокотом копит його коня.

Де-не-де крізь відчинені двері проглядалося домашнє вогнище й заклопотані караїмки біля нього, вдягнуті в сукні з візерунчастого полотна й покриті марамою[1]. Чоловіки та юнаки, стрівані на вулицях фортеці, були високі на зріст, смагляві, носили вони білі або ж чорні тюрбани й довгі чорні бурнуси.

Стрічні давали дорогу Єгуді Біхиму й шанобливими поклонами виявляли повагу. Згодом вершник під'їхав до свого дому, розташованого з лівого боку вулиці поряд з великою кенасою[2], і, віддавши повіддя робітникові, зайшов туди.

* * *

Двоповерховий кам'яний будинок Єгуди Біхима, зведений над найстрімкішим урвищем скелі Чуфут-Кале, і сам був схожий на скелю. З його маленьких віконечок на заході за ясної погоди між гірських вершин проглядалося море, що ніжно торкалося сонячного лику.

Побілені стіни, дерев'яна стеля, в домі тихо, навіть шум лісу з долу не проникав сюди. Тут повсякчас владарюють тиша і спокій. Єгуда Біхим, спершись на лікті, читає дуже давню книгу.

---

[1] Марама — намітка.

[2] Кенаса — караїмський храм.

Це Тора, написана на зміїній шкурі,— найцінніша річ у караїмській кенасі: згідно із переказами написана вона ще за часів святого Мойсея.

Читав довго, а коли сонце, опинившись навпроти його вікна, осяяло довкілля багряним світлом заходу, згорнув книгу й підніс руки для молитви. Та враз погляд його натрапив на золотаву зірку, що заблисла на темно-синьому небосхилі, і, замріявшись, Єгуда Біхим довго не зводив з неї очей. Бідолашна зірка! Ніби осягнувши якусь вічну таємницю, вона пройнялася незмірною печаллю й тому тріпоче, тремтить, мерехтить: пояснити не може й лишень прагне нагадати про звіяні в минуле радості й гаразди...

Та ось ніч увійшла у свої права і, полонивши всіх, випустила у світ сни й мрії. Почуття й таємні сподівання оволоділи серцем молодого арабія, і, неспроможний противитись їм, він заснув, ввіривши себе волі зоряної ночі. Йому наснилась чарівна Ненкеджан. Убір над чолом ханської доньки прикрашає розкішний алмаз, та світло її зачудованих очей — понад його блиск:

Струнка, витончена, ніжна,
Чудесне вбрання, добірні оздоби,
Уста солодші води райського джерела,
Тендітний стан — вершина мрій.
Блиску зубів позаздрять і зорі,
Родимка на щоці — зіниця ока моєї душі.
Усмішка — мов ледь розкритий пуп'янок троянди,
В мові — пересипання перлин.

Такою невимовною красунею була Ненкеджан, такою привиділася йому вона в рожевому саду ханського двору, і йому вчувалися тихі, мов дзюрчання водограїв Бахчисарая, її журливі зітхання. Всі думи і мрії, весь білий світ для безталанного Єгуди — це Ненкеджан. Свіжий вітерець з моря ніс у відчинені вікна її ім'я: Ненкеджан! Десь удалині забринять струни саза, і йому знов чується: Ненкеджан!

Все навкруги занурене в тишу... Ґолова Єгуди Біхима, що заснув, схилялася все нижче й нижче, і його лоб торкнувся

Тори, він, здригнувшись, прокинувся: «Саваофе!.. Ягусе!..» — вигукнув він і, схопившись, поквапився до кенаси, де почалося нічне моління.

* * *

Бахчисарай. Мир йому!

Мабуть, Бахчисарай досі не бачив такої чарівної зоряної ночі! Його сади нагадують райські кущі! Повітря сповнює тонка духмяність квітів. Сяють барвисті ліхтарі, їх світло проймає зелень дерев. Мінарети, альтанки й занурений у сон палац — усе у владі солодких мрій. Чудовність цієї картини викликає в пам'яті рядки з «Тисячі і однієї ночі»:

> Є сад, ніби сад Едему, в нім панують краса та блаженство,
> Хвала Аллаху, творцеві його води і повітря.
> Кожен куточок тут повен квітів і принадної грайливості,
> Кожен куточок тут — єдність чарівності й насолоди.

Дзюркочуть водограї. В гаремі — тиша. В палаці всі сплять. Лише в одній з віддалених кімнат тішиться хан Тохтамиш з юною Селіме. Стан дівчини такий тендітний, мов кипарис, очі сяють, мов агат. Красуня Селіме — улюблена ханова наложниця. Ось тільки Ненкеджан... Ах, ця Ненкеджан!.. Вона — єдина суперниця Селіме. Ну чому хан любить Ненкеджан більше, ніж Селіме? Їй першій підносять ліпші дарунки, їй у всьому надають перевагу. Ні! Селіме такого не стерпить і нікому не пробачить!..

З милою усмішкою говорить Селіме: «Мій повелителю! Наказуйте! Всі слуги сплять, і я сама, найпокірніша, з радістю приготую Його величності кальян». Вона прослала дорогий килимок, поставила на нім кальян і подала ханові бурштиновий мундштук. Коли по кімнаті, розвіюючись, поплив блакитнуватий духмяний димок, хан задумливо промовив: «Цікаво, чи спить уже моя доня Ненкеджан?» Губи Селіме затремтіли з досади: Не...нен...ке...джан, Ненкеджан? — вона оповила руками ханову шию.

— Цієї ночі Ненкеджан-ханим ладнається тікати з Саляхіддіном-беєм. Хіба ж вона варта шани й любові хана? — запитала вона.

Вулиці Бахчисарая спорожніли, на базарі вщухла метушня. Крамниці й кав'ярні замкнулись. Будиночки, притулившись до підніжжя скель, здаються ледь помітними білими плямами. Мінарети, мов чорні тіні, тягнуться до небес. Тиха ніч оздоблена яскравими зірками. Тільки жебонить, омиваючи поділ Хансарая, тиха Кучук-Су, й часом то там, то тут чуються перегуки сторожі.

А всередині, в гаремі, Ненкеджан-ханим, вхопившись за руки Гіри, тремтить, мов пташка в руках мисливця: «Ах, Гіро! Мені страшно! Чуєш, серце б'ється!» — «Та не бійтесь, панно. Скрізь тихо. Він от-от над'їде». Гіра озирнулася й обережно підняла вгору віконні ґрати. В цю мить пролунав зойк нічної пташки. Дівчина завважила, як між дерев ворухнулася тінь. «Це, певно Саляхіддін-бей»,— мовила вона до Ненкеджан.

Ханська донька, спускаючись драбинкою, залишала палац. Саляхіддін-бей у цю хвилю стояв по коліна у воді і здригався. Та ось нарешті, спритно підхопивши дужими руками неоціненну ношу, він легко, наче букет квітів, переніс трепетну Ненкеджан через Кучук-Су. Ніщо не порушувало тиші, прив'язаний до дерева кінь Саляхіддіна-бея теж завмер: не іржав, не бив копитом. За якусь хвилю він із закоханими летів у далечінь.

Квапилася й Гіра, але, все ще притримуючи ґрати, вона дивилася, як мчав серед ночі вершник, пригортаючи до себе свою кохану. Невдовзі вони зникли з видноти, вщух стукіт копит, знову запала тиша. Не вірячи своєму щастю, стояла Гіра край вікна. Нарешті й вона, прудко спустившись по драбині, назавжди залишила ханський палац.

Здається, в палаці щось запідозрили, бо сторожа зчинила галас, почалася неймовірна метушня, жінки в гаремі заголосили-заплакали; загорілися каганці біля дверей і на терасах, палац освітився. А кінь Саляхіддінна-бея линув, як вітер, летів, наче птах. Ненкеджан-ханим, пригорнувшись до джигіта, завмерла в його обіймах. Жодні думки не йдуть їй у голову, вона сама не своя. А поцілунки коханого бентежать, і втішають,

і печалять. Мчить кінь, минає валуни й скелі. Джигіт, відчуваючи стан любої супутниці, ніжно пригорта її до грудей і шепоче: «Ягняточко моє, не бійся! Черешенько моя мила!»

Коли наблизилися до лісу, там раптом залунав свист. Це сорок кримських вершників, воїнів Саляхіддіна-бея, його прихильників, що разом з ним наразили себе на смертельну небезпеку. Зі свистом летіли вони навстріч своєму сераскеру. Ненкеджан раптом зауважила, що вони з Саляхіддінном-беєм оточені лісом списів, в яких відбивається світло зір. А потім вервечкою всі подалися, мов чорні тіні, до гір. Молодий бей, аби заспокоїти й підбадьорити кохану, схилився до її вуха й прошепотів: «Не бійся, люба! На світанні ми вже будемо в степу!»

Однак позаду, в долині біля підніжжя гір, почувся брязкіт зброї і тупіт копит. Це мчали ханові аскери, яким було наказано схопити втікачів. Саляхіддін-бей, збагнувши загрозу, гукнув до своїх сорока вірних товаришів: «Уперед, на Чуфут-Кале!»

* * *

У просторій кенасі на Чуфут-Кале тривала опівнічна молитва, завтра субота — день відпочинку. Богослужіння проводив Єгуда Біхим. Ліхтарі, підвішені до стелі кенаси, тьмяно відсвічувались на молитовниках та релігійних текстах, нанесених на стінах золотими й срібними літерами. На лавках у перших рядах сиділи старіші. В кенасі тихо, чути лише монотонний голос арабія, що читає Тору. Та ось він мовив: «Великий Тенгрі, бог Авраама, Ісхака, Якова!.. Громадо, піднесемо руки до Сіона, помолимось... Амінь!» Єгуда Біхим підніс руки, і на білій стіні його величезна тінь теж піднесла руки. Гуртом промовили перше слово молитви, й полинули, немов з органа, протяжливі й зворушливі звуки.

Дальній куток кімнати був ледь освітлений. Там стояла Гіра. Її великі чорні очі з надією й любов'ю зоріли на арабія. В цю хвилю вона була такою невимовно принадною, що занурений в молитву в заглибині міхрабу Єгуда Біхим, раптово піймавши її погляд, не міг змусити себе не дивитись в її бік... Гіра зникла з того місця. Коли саме, Єгуда Біхим не помітив.

У кенасі лунали голоси молільників: високі, різкі, зворушливі. Згодом вони вмовкли, запала тиша. Зненацька почувся гуркіт, схожий на відлуння далекого грому. А потім усе поселення караїмів сповнилося гомоном, гуками. Це іззовні в залізну браму фортеці хтось грюкав. Люди квапливо виходили з кенаси. На їх обличчях було занепокоєння й острах.

Декілька чоловіків, озброєних списами, бігли до фортечної брами, вартові щось вигукували, коли з-за брами почулося: «Іменем доньки хана Тохтамиша!.. Відчиніть браму!» З бійниці, що на мурі фортеці, караїми побачили гурт вершників і поміж них сераскера, біля якого на коні сиділа дівчина в білій запоні. Тоді хутко зняли залізні ланцюги і, відсунувши засуви, відчинили браму. Саляхіддін-бей разом з товаришами їхав до фортеці. Його джигіти миттю відтиснули нічну сторожу, зайняли оборону. Фортецею повзли моторошні чутки.

Сивий старий гахам вертався з кенаси, підтримуваний двома арабіями. Він ледве пересувався високим хідником уздовж будинків. Йому назустріч трапилась Гіра, задихаючись від прудкої ходи, вона промовила: «Ой, лишенько!.. Що ж ви накоїли?» Узрівши Єгуду Біхима, що повертався до кенаси, вона наздогнала його, схопила за руку: «Що ви накоїли! Донька ханова надумала тікати з Саляхіддіном-беєм... За ними погоня... Спостигне вас ханова лють... Лиха не минути... Єгуда Біхим, обурений, гукнув до дівчини: «Неправда! Не може цього бути!» Гіра заламала руки, сльози поринули з її очей: «Жаль, дітей ваших жаль!.. Ах, Єгудо Біхиме, начувайся! Ти винен в тому, що ханову дочку впустили до фортеці... Гадаєш, я нічого не розумію?.. Ти закоханий в Ненкеджан! Я знаю, про що ти мариш у своїх снах. Ти бував у Хансараї, і я бачила, до кого прикипали твої погляди. Але ж я тебе кохаю!!! Єгудо Біхиме!.. Кохаю тебе!» Єгуда Біхим спалахнув гнівом і, відштовхнувши Гіру, увійшов до кенаси.

* * *

У залі суду Хансарая зібралася рада. Грізний хан Тохтамиш, стримуючи лють і гнів, сидів на троні, калга-султан,

Нуреддін, візири й беї, представники духовенства й радники — всі зайняли свої місця. На раду прибули також баскаки Малої Орди і всі воєводи. Уздовж стін стояли яничари з шаблями, біля дверей, схрестивши руки,— арапи. В залі не було тільки розпорядника ханського палацу й нещодавно страченого вартового.

Присутніх скував жах: уже потрапив у немилість скарбник, вигнаний з палацу лікар-вірменин, що невчасно подав ханові щербет; а найбільш не поталанило незрівнянному митцеві слова, великому поетові Гафізу. Не знаючи, що скоїлося в Хансараї, він прийшов до хана із суплікою. Та коли побачив розгніване ханове обличчя, знітився до того, що забув не лише про своє прохання, а й про намір прочитати володарю свої нові вірші. Хоч йому була й невтямки причина такої гостини, він усе ж збагнув, що найдоречніше зараз — тікати з Хансарая. Судді розсилали ханські ярлики, квапливо скріплюючи їх сургучем, на якому ставили відтиск тамги державця.

Хан Тохтамиш у високій гострокутній шапці, обмотаній знизу чалмою, в оздобленому узороччям костюмі й коштовному халаті, опираючись на гожий ціпок, сидів на троні лихий та роздратований. Чекав на звістку з Чуфут-Кале.

Нарешті у світлиці з'явився здорожений, весь у куряві аскер, який щойно примчав до палацу з новиною. Він упав ниць до ханових ніг, вітаючи владаря. Тохтамиш дав знак, воїн підвівся. «Фортецю взято?» — запитав хан. Воїн відповів: «Повелителю! Чимало наших бійців полягло: ми п'ять разів штурмували фортецю, знемоглися... А вона все тримається». Хан Тохтамиш оскаженів: «Боягузе! Зраднику! Хочеш мене переконати, що сорок бунтівливих псів сильніші від моїх аскерів?!» Він підхопився й влучив звістовця грубим ціпком так, що той упав навзнак. Дозорці швидко винесли бідолаху зі світлиці.

Підвівшись, підійшов до хана літній шейх: «Хай благословить всемогутній і милостивий Аллах нашого великого державця й дарує снагу й довголіття його душі і тілу! Наважуся запевнити, що фортеця буде подолана. Але нашому великому володарю відомо, що Чуфут-Кале — важкоприступна скеля. Сорок вояків у ній рівні сорока тисячам зовні...» Хан, котрий

завжди з пошаною ставився до шейха, почувши таке з його вуст, не витримав, урвав його мову й завершив нараду твердим рішенням: «Годі! Кожен мешканець Бахчисарая, здатний тримати зброю, має озброїтись! Сам поїду на Чуфут-Кале!» Так за хановим наказом розпочалося приготування до вирішального штурму фортеці.

На головній вулиці Бахчисарая зібралися люди. Попереду війська на білому коні їхав хан Тохтамиш, їхав на Чуфут-Кале, аби повернути свою дочку. Ханський скарбник роздавав присутнім гроші. Сераскери й беї, брязкаючи зброєю, простували за ханом, за ними їхали аскери. Всюди лунали слова молитов, звернених до Всевишнього: «Аллах! Аллах!..»

Військо віддалялося, залишаючи місто.

* * *

Довкола залитої місячним сяйвом скелі з фортецею на верхів'ї, ніби дзижчання у вулику, вирує гомін численного воїнства, що групується біля багать. Комонні й піші — всі готувалися до нічної атаки. Є серед ханових аскерів черкеські богатирі; є дагестанці в довгих бурках, а при них у сріберному спорядженні інохідці; тут примкнулі до війська смагляві ногайські джигіти і тати, прибулі з південного берега Криму. Вони зодягнуті в камзоли й жилети з візерунчастим срібним оздобленням. Це неперевершені стрільці з лука:

Ми татари, мастаки стріляти з лука,
Торба для стріл на поясі, лук у руках.

Озброївшись луками й стрілами, повісивши на плечі мотки аркана, бійці осідлали одногорбих верблюдів та коней, що розумно дивилися на світ видовженими лискучо-бузковими очима. Всі ринули вперед, на верхів'я…

Тіні, власне люди, що здавалися тінями у сяйві місяця, були чиїмись дітьми, і вдома на них чекали батьки (що там слава літописних героїв?!). А це була страшна ніч: між гір, у розкрильному леті витав ангел смерті. Люди, схожі на тіні, ясний місяць, ліс та

скелі, живе й мертве, минуле й прийдешнє — все змішалось, куди не глянь — скрізь рух. Кваплятся тіні на конях, прошкують піші. І все зникає в печерах, горах, лісах, у тумані…

Як мало хто відважний та дужий хан, великий і могутній правитель татських, черкеських, ногайських та кипчацьких орд, Тохтамиш, стоячи в цій напруженій атмосфері біля свого шатра, грізно поглядав на твердиню караїмів. Його сполотнілі від люті та образи губи ледь чутно й невпинно промовляли: «Ах, Ненкеджан! Доню моя!»

Від поруху ханової руки все завирувало: сила людей враз почала штурм фортеці. Заблисли списи, стріли понад землею нависали, мов хмари,— таке зчинилось, таке зчинилось!.. На ханських аскерів, що п'ялися скелею вгору, з мурів градом посипалося каміння. В леті одні каменюки трощили інші, розліталися самі на друзки і разом з людськими тілами ринули долу… Довкола розлунилися жахні зойки поранених, стогони вмираючих — гуркіт і сум'яття заполонили ущелину в Чуфут-Кале. Атаку було відбито, але згодом, перешикувавши лави, бійці знову кинулися на скелю із завзяттям бурхливих хвиль, що крають берег, та невдовзі гучно, з диким лементом знову відкотилися від фортеці. Штурм не вдався.

* * *

У Чуфут-Кале тиша. Опісля щойно відбитої атаки гомін, що долинав з ущелини, нагадував шемріт уговтуваних вод розлюченого моря. З дверей помешкань визирали бліді, стривожені жителі фортеці. Боячись Саляхіддіна-бея, котрий наказував їм жбурляти каміння на ханських аскерів, спантеличені увіщуваннями Єгуди Біхима, вони підкорилися долі й не насмілювалися видати доньку Тохтамиша, хоча й розуміли, що вояки Саляхіддіна-бея зможуть протриматися лише декілька днів, твердиню здолають, і тоді ханова лють їх не обмине.

У кімнаті Єгуди Біхима горить воскова свіча. В одній із дальніх кімнат сидить Ненкеджан-ханим, поруч спить, поклавши на її коліна кучеряву голову, Саляхіддін-бей, смертельно втомлений тривогою і сум'яттям подій цієї ночі. Тут його обарвлена

кров'ю шабля. Ненкеджан перев'язує своєю тонкою білою марамою рани на його руках. Враз двері тихенько відчинилися і до кімнати зайшов Єгуда Біхим. Бідолашний арабій, угледівши цю картину, затремтів і, вчепившись за одвірок, закляк на місці.

Обернувшись до нього, Ненкеджан зі слізьми на очах і таємним сподіванням у голосі запитала: «Що скажеш, арабію? Скільки ще здатна протриматися фортеця?» Арабій мовчав. «Я знаю,— продовжувала Ненкеджан,— десять наших бійців загинули… І караїми вже надто збентежені… Чого мовчиш? Чи можна покластися на твоїх одновірців?» І коли Єгуда Біхим відповів: «Панно! Рано чи пізно твій батько за все спитає з нас»,— Ненкеджан вигукнула: «Я віддам вам усі свої коштовності!» А потім, опам'ятавшись, печально продовжила: «Ах, арабію! Я зовсім забула, що я вже не ханська дочка…»

Від жалю й ніжності до Ненкеджан, що сповнювали все його єство, Єгуда Біхим мало не кинувся до неї, але стримався від погляду на Саляхіддіна-бея, що спав, прихилившись до її колін. Безталанний Єгуда Біхим, ніби втративши розум, обхопив обома руками голову, вискочив з дому й побіг безлюдними вуличками фортеці. Він довго блукав у цілковитій самоті, прагнучи уникати стрічних, і все йшов, а куди йшов, і сам не знав. Але враз його непевний погляд спинився. Що він угледів? Осяяними місяцем стінами та з деяких веж додолу спускалися декілька темних постатей. Віддалік майоріли прапори захисників фортеці й виблискували списи. Не спиняючи ходи й озираючись довкола, арабій раптом зауважив, що опинився на камінних сходах. Вони вели його зі скелі додолу.

У тихому закутку долини Ясафут ростуть правічні дуби, яких ніколи не торкалася сокира,— Балта Тиймез. Під ними лежать накриті білими мармуровими плитами, обернені в прах пращури караїмського народу й предки Єгуди Біхима.

Мало не примчавши до цього священного місця, арабій врешті зупинився. Зненацька йому вчувся голос, Єгуда Біхим прислухався: «Лихо, лихо тобі, перевертню!.. Лихо таким, як ти, осквернителям віри Сіону!.. — голос набував сили, ставав усе гучнішим.— Чого святиню свою віддаєте чужоземцям на

поталу?! Завтра від неї каменя на камені не залишиться... Нашій святині, єрусалимській кенасі, не буде ні шани, ні схиляння... Жінки, діти стануть бранцями... Чуєш плач? Невже не чуєш стогону й зітхань?! Шматуйте свій одяг, діти Ізраїлю, посипайте голову попелом і ридайте... Не лежати вашим брудним кісткам на родовому кладовищі!»

Почувши серед нічної тиші ці страшні слова, мовлені невідомо ким, Єгуда Біхим відчув нестерпний душевний біль, жах і гіркоту, він заволав: «Ах, кров моїх одновірців проллється через мене... Прокляття мені й моїм нащадкам! Ні... Ні!.. Я не хочу, аби через мене гинули потомки Дануна! Я у всьому винен!»

Не вагаючись більше, арабій поквапився до фортеці. Тут він спинився біля потрібного йому будинку, постукав. «Хто там?» — запитали, відчиняючи двері. На порозі з'явилася Гіра. «Гіро, ввіримо громаду волі Єгови! Ходімо, треба йти!» — мовив Єгуда Біхим, і юна юдейка йому беззаперечно підкорилася. Ніким не помічені, вони підійшли до Великої брами фортеці. Єгуда відтягнув тяжкий засув і, штовхнувши крила брами, відчинив її навстіж. Обернувшись до Гіри, показав рукою вниз, на ущелину, де рясно світилося багаття ханського війська. Гіра мовчки кивнула головою й ступила в ніч. Темнота миттю її поглинула.

Ця ніч, увібравши стільки подій, здавалася нескінченною...

Ханські вояки спритно, наче змії, поповзли скелею вгору. Брама була відчинена й не перепиняла шляху. У декого з аскерів блискотять, відбиваючи світло місяця, затиснуті в зубах ножі... Та спить охорона Саляхіддіна-бея. Мабуть, і мужній джигіт спить в обіймах коханої. Чи їх пощадить грізний ханський меч?

Чуфут-Кале обарвилося кров'ю. Спершу чулися скрегіт і брязкіт схрещених шабель. Фортеця стала полем битви, люди зчепилися в нерівній рукопашній: на одного — двоє, потім — п'ятеро... Всюди зойки, крики, стогін, кров, почалася паніка... Вулиці були завалені людськими тілами без голів, рук, ніг. Аскери хана Тохтамиша кишіли в Чуфут-Кале, як мурахи в мурашнику.

Ненкеджан-ханим, озираючись, безнастанно шепотіла: «Яраббім! О Господи! На все твоя воля!» Скрізь перед її очима

свідчення лютої сутички, заплямовані кров'ю руки, спотворені обличчя... Саляхіддін-бек поранений. Його відносять вороги; потерпаючи від болю, він простягає руку до Ненкеджан, вона намагається йти поруч з ним... Та ось ханська донька, сама не тямлячи як, опинилася зовсім самотня на стрімкому краю скелі. На ущелину лягла, сховавши її, густа смуга туману, і лише гострі верхів'я скель, проткнувши цю смугу, самотньо височать у цій холодній небесній пустелі. Ненкеджан-ханим стоїть на краю урвища, запнувшись білою марамою, яку розвіває зустрічний вітер. У світлі ранкового місяця таємниче виблискують її золоті оздоби...

Якби хто міг у цю мить глянути в обличчя Ненкеджан-ханим, одразу збагнув би, що чинилося в її серці. Зворушливим голосом вимовила вона дороге їй ім'я і раптово зникла. Ханські воїни, що спостерігали за дівчиною звіддаля, вжахнулись, дико заволавши: «Аллах! Аллах! Рятуйте ханську дочку!»,— кинулися до місця, де щойно стояла Ненкеджан. Та коли вони прибігли, Ненкеджан-ханим лежала долі бездиханна. Налякані аскери нарікали: «Ех, ліпше це був би я»:

О смерте! Вістрям своїм ти пролляла кров,
Здолала — обернула в прах.
О вітерцю! Журливим листопадом
Розвіяв золоте волосся ти.

Є на Чуфут-Кале вирубана в скелі темна печера. Жоден згук з неї не долинає назовні. До неї ведуть кам'яні сходи. В ті далекі часи печера слугувала темницею. В ній дві кімнати. Перша — зала суду, де посередині дві кам'яні колони, на стінах кільця. Другу місцевий люд називав Печерою стогону чи Печерою жаху. Сюди можна було потрапити лише через залу суду, вона нижче першої на цілий аршин. Тут катували й страчували звинувачених. Сюди за наказом хана було кинуто Саляхіддіна-бея. Зранений, побитий та зв'язаний лежав джигіт у брудній темниці. Ця низька келія була затісною для могутнього витязя. В скельній стіні була вирубана щілина замість вікна. Крізь неї цідилося світло до цієї тісної, неначе заглибина для покійника в могилі, кам'яної печери, де на долівці вже лежало кілька відрубаних людських голів.

Саляхіддін-бей, звиваючись та шарпаючись, ледве пересунувся до віконця, прихилився до стіни. Він побачив зелений ліс, жовтаві скелі, що вільно підносилися в безхмарну блакить небес. З віконця на Саляхіддіна-бея повіяв легіт, свіжий та приємний, він милував обличчя так ніжно й лагідно, ніби кохана. І Саляхіддін-бей безнастанно промовляв: «Ах, Ненкеджан! Ах, Ненкеджан!» У нього квилили рани, пекли вп'яті в тіло мотузки й кайдани, та найдужче боліла душа. Безпорадний, свідомий цілковитої безвиході зі своєї скрути, він угледів летючого орла, почув посвист крил: «Жаль, що не годен, як цей птах, шугонути в небо й полетіти далеко, в привільний степ, дістатися дорогих серцю місць!.. Ах, моя голубка, де вона тепер? Має бути, знову тріпоче у своїй золотій клітці. Чи зручніше їй там, де вона зараз, ніж мені отут?» — думав Саляхіддін-бей.

Саме загримкотів засув на залізних дверях, до кімнати увійшли три монголи, взяли Саляхіддіна-бея й потягли до іншої кімнати. Тут, на розлогому саті, застеленому килимами, сиділи в тюрбанах і коштовних халатах світські й духовні судді. Уздовж стін стояли дозорці з сокирами.

Так, ця печера чула й несамовиті зойки, й знесилені стогони. Скільки людей, зазнавши невимовних мук, зустріли тут свою смерть. Її стіни скроплені кров'ю, й кров'ю обарвлена долівка. Хто зна, скільки ще не відомих нам таємниць криє ця жахлива печера...

І наш Саляхіддін-бей був страчений у цій лютій катівні, він мужньо зустрів свою смерть:

Який закоханий прийняв подібну смерть?
Нема закоханому втіхи понад смерть.

Невідомо, де поховане тіло відважного джигіта, і навіть заборонене ім'я його забулося, зникло з людської пам'яті. Та на спомин про сорок товаришів Саляхіддіна-бея Чуфут-Кале стали називати ще й Кирк ер — Сорок витязів.

Арабій Єгуда Біхим тієї фатальної ночі назавжди зник з фортеці. Караїми більше ніколи не бачили свого молодого гахама. Тож не судилося бідолашному Єгуді Біхиму бути похованим поряд зі своїми предками під святими дубами на цвинтарі Балта Тиймез.

А над могилою Ненкеджан-ханим на Чуфут-Кале хан Тохтамиш звелів спорудити мавзолей.

* * *

Одного дня я пішов подивитися на цей мавзолей. Він самотньо стоїть у спорожнілій твердині — мовчазний свідок сивої давнини, свідок її радостей і трагедій. «Ненкеджан-ханим дюрбесі» — написано по-арабськи на цій ошатній споруді. Вхід до неї оздоблений висловами зі святих хадисів. На могилі Ненкеджан-ханим лежить прямокутна плита з білого мармуру. На ній арабською в'яззю висічено надпис, деякі літери вже стерлись від часу: «Гезігі ревзат ульмеліке ульазіме Ненкеджан-ханим бінт-і Тохтамиш хан ве к'адтевфіє фі шехрі рамазан ульвак'ій. Фі хамм ехад ве ербаіне ве семей». У перекладі це звучить так: «Це усипальня Ненкеджан-ханим, доньки великого хана Тохтамиша, що померла місяця рамазана 841 року».

Прибувши до біломармурового мавзолею, що стоїть у кам'яному місті вже майже п'ять століть, я постояв у Печері гуків, там, де влада чинила свій суд і покарання:

Скільки лицарів славних прийшли у цей світ і полишили його,
А вічний світ — все той же світ.

Переклав *Віктор Гуменюк*

Унутмайджакъ

Икяе

— Хабер кельгенми?

— Эбет, кельген. Отьмек опейим, кельген!

— Ким айтты?

— Мына шимди Мурат агъам кельди, о айта.

— Сонъ, сонъ не деди я? Аладжакъ олгъанлармы?

— Олгъанлар, озю баргъан. Мектепнинъ башынен — корюшкен.

— Не дегенлер, алырмыз дегенлерми, чалт айтса шуны!

— Айтам я, акъыз, алыныр, кетиринъиз балаларны дегенлер, кетемиз, кете!

— Айды, балам, айды! Кетеджекмиз, кетеджек?!

Азбарда бир тарафтан тавукълар къакъылдаша, о бир тарафтан чубар копек исе бир шейге авулдай. Кечен къыштан зорнен къуртулып чыкъкъан кесик къулакъ мышыкъ да кунеште чувакълай.

Эминенен Эсма чувулдаша, эллерини бири-бирине ура, сычраша, бир аякълы курсюде айланалар. Онларнынъ козьлеринден севинч атешлери учуша, къуванчларындан не япаджакъларыны бильмейлер.

Къартбабай эв дуварынынъ астында чубугъыны иче, къартанай да исе сылакъ эллеринен фурун огюнде армут ярып отура.

Тамам бу арада аятта ельбешикте юкъламакъта олгъан бала, индже сеснен кийик-кийик агълап къычырмагъа башлады.

— Джаным, бу балагъа да не олду я, даа шимди юкълагъан эди,— дей къартанай агъызындан чубугъыны ташлап.— Вар бакъчы шуны, эв!

Къартанай къыбырдана, элини ерге къойып даянып тураджакъ ола, туралмай, ынъырдана:

— Джаным, бу топчукъларгъа да не олды?

Къартбабай сакъалынен къаршыда тек аякъ устюне сычрашкъан Эсманы косьтере:

— Баланы да уяндырдылар, зиль киби багъырышалар! Бала дегиль, ольген адам биле уянаджакъ!

— Баладыр онлар, бир шейге севингендирлер.— Къартбабай башыны саллай.— О, бир шейни анъламай.

— Амма, эв, бизим Эсмачыкъ бундай севинмей, кульмей тургъан. Баба-анасы ольгенден берли мен онынъ даа бу киби къуувангъаныны корьмеген эдим.

Билял бешигини саллап вайвалдай, даа зияде къычкъырмагъа башлай. Къартбабайнен къартанай раатсызланалар. Къартанай багъыра:

— Акъыз, Эсма, не япасынъ шу сен анда? Эшитмейсинъми, вар баланы бакъ!

Эсма эшитмей, онлар ойнай къычырышалар. Къартбабай къартанайнынъ омузыны тюрте:

— Эв, бу оксюз бала керчектен къуванмай тургъан. Быракъ оны ойнасын. Айды, биз варып бакъайыкъ.

Эки къарт ынъырдашып тураджакъ олалар. Бир-бирлерине даянмагъа огърашалар:

— Ах, Яраббим, тизде де такъат къалмагъан ке-е!

Онлар чокъ чалт туралмайлар. Онлардан девир кечкен. О бир тарафтан Эсманен Эмине кучьлерини къайда къоймасыны бильмейлер. Онлар бинъ тюрлю къыбырданувлар япа, ойнаша, сычрашалар. Эсма Эминеге бир шейлер айта. Эмине башыны, эллерини, аякъларыны ойната…

— Анда чокъ къызлар вар, дейлер.

— Оджалар котеклийлерми экен?

— Ёкъ, анда оджалар да балаларнен берабер ойнар.

— Вай, не яхшы, айда, балам, айда!

Билял богъуладжакъ киби къычыра. Элини, аягъыны къыбырдата, агълай, агълай… Бу арада азбарнынъ кочюрме къа-

пусындан ичери Яшар дуду абла кире. О, бир сание къадар ойнашкъан Эсманен Эминенинъ сеслерини динълей, ынъырдап тура яткъан къартларны сече, агъылай яткъан баланы коре. Сонъ бирден-бир окъ киби, дувлап Эсманынъ устюне джуре:

— Ой, якъмада янкъаралар чыкъсын, кяфирнинъ асрагъан баласы! Эки козюнъ кёр олсун, корьмейсинъми о агълагъан баланы. Мен сени не ичюн беслейим я, домуз?!

Къартанайнен къартбабай олгъан алларында бузлап къалалар. Онларда чырай денъише. Къартанайнынъ эллери даа зияде титрей. Эсманынъ козьлери айлана, юреги къалтырай, чырайы ап-акъ кесиле. Эмине исе, къачып кете.

Эсма тына, индемей. Яшар дудунынъ чеккелемелери астында башыны анда-мында саллата, къаргъышларыны динълей:

— Сени гиди сурьатсыз бейнаспер дая, ичериде баланъ къатып къалсын да, бу онъмайджакъ мында эшек киби, сычракълап ойнасын! Къайдан кельди санъа бу гурьлюк? Бу экикди. Сен неге тансыкъсынъ манъа я? Нечюн отьмек берем мен санъа!? Ана-бабанънынъ артына кит, огъурсыз! Ашагъан ашынъ богъазынъда къалсын да тыйылып оль! Мына санъа, мына санъа!

Билял о бир якътан агълай, йыртыла эди. Яшар дуду исе оны эшитмей. Эсманынъ сачларындан чеке, бетини шамарлай эди.

Эсма эр заман котек ашагъанда, агълар ялварыр, Яшар дудунынъ аякъларына къапаныр эди. Бу сефер онынъ козьлеринден яш чыкъмады, ялвармады. Богъукъ сеслернен, ачувнен айтты:

— Токъта сен, бир къач куньден кетеджегим… къуртулырым.

— Бакъчы, бакъчы даа сёз де къайтара, домуз, бабанънынъ артына кит, мен санъа косьтеририм китеджек еринъи! Корьдинъми лафыны? Оксюз бала бесле де агъзынъ-бурнынъ къан толсун!

Къартбабайнен къартанай къалтырайлар, сабырлары тюкене. Къартанай:

— Ах, Яраббим, козюм корьмесин, сен меним джанымы алдеп титрек адымларынен баланынъ янына кете. Къартбабай

исе, сонъ эрлик бабалыкъ кучюни топлап Яшар дудугъа догъру ёнеле.

Эй, келин, акъыз! Не урасынъ я о баланы! — дей, къалтырай, Яшар дудуны токътаджакъ ола. Бу Яшар дудуны даа чокъ ачувландыра, о къычкъыра, багъыра Эсманы даа зияде тюрткелей.

Къартанай Билялны токътаталмай, онынъ вайвалтысы даа зияде котериле. Азбарда тавукълар ушкюнелер, копек авламасыны кесе, мышыкъ дуварнынъ астындан турып къача.

Иш яман эди. Къомшу енгелер, балалар кочюрмеден башларыны сокъып бакъыша эдилер. Яхшы ки, бу арада Ибраим акъай кельди. О, Эсманы къуртарды. Яшар дудунынъ устюне джекирди. Орталыкъ тынды…

Эсма он эки яшында. Индже, нарын тенли. Бенъзи къачыкъ. Козьлеринде даимий бир солгъунлыкъ вар, онда устьбаш йыртыкъ. Аякъларынынъ папуч корьмегени чокътан. Кечен къыш онынъ ана-бабасы ачлыкътан ольген эди. О, анасыны не къадар север эди. О, кой мектебининъ сонъ сыныфында окъуй эди. Оджалары оны макътай, бабасы исе къызынынъ гузель окъугъанына севине эди. Эгер онынъ бабасы сагъ олгъан олса, оны даа зияде окъутаджакъ эди. О, ольмезден бир къач куньлер эвель, кой оджасыны корьгенде ялварды:

— Къардашым, Исмаил эфенди, мына биз вакъытында анълап оламадыкъ. Эписи джаиллигимизнинъ белясы… Язда сиз ашаладжакъ не де олса, топланъыз, къышта ачлыкъ оладжакъ дегенде, биз кульген эдик. Мына шимди башымызгъа кельди. Энди бизден хайыр ёкъ, иште шишип ятам… Лякин, джаным къардашым, эгер сен сагъ къалсанъ, меним балаларым да сагъ къалсалар, сен ярдым эт онларгъа, окъусынлар, джаиль къалмасынлар.

Исмаил эфендининъ козьлери яшаргъан, Ибраим акъайгъа сёз берген эди.

Эсма шимди дайысынынъ янында отура, онынъ алы пек яман. Эвде эр шейни япа, эв тюбю сылай, одун, сув кетире, чёльге тувар айдай. Кимерде тарлагъа да варып келе. Бутюн бунларгъа къаршылыкъ исе енгесинден эр кунь бир къач керелер

къаргъыш ве котек ашай. Дайысы оны севе, аджый, онъа кулер юзь косьтере эди. О, Эсманынъ эвдеки алыны, чеккенлерини пек яхшы анълай, лякин не япсын, онъа бола насыл эвини бозсун. О, Эсмадан себеп бир къач керелер къарысыны котеклеген эди, ама бу Эсманынъ алыны тюзельтеджегине, даа зияде кучьлештирди. Кучюклигинде пек чокъ котек ашагъан, пек башсыз ве пек корьмемиш оськен Яшар дуду бутюн дюньягъа олгъан ачувыны Эсмадан алмагъа къарар верген эди.

Оджа язда: «Окъумакъ ичюн Эсманы кондерейик де шеэрге!» — дегенде, Эсманынъ дайысы бунъа къуванып разы олгъан ве Эсмагъа да: «Айды, къызым, сени окъумагъа ёлларым, анда раат олурсынъ, эм де адам олурсынъ!» — деп къулагъына фысылдагъан эди.

Койден шеэрдеки татар мектебине окъумакъ ичюн дёрт къыз кетеджек эди. Бунлардан бириси де Эсма. Эсма ве аркъадашлары, артыкъ бир айдан берли хабер беклейлер.

Сериндже бир ель эсе. Кунеш йылтырай, ама сыджагъы чокъ дуюлмай. Яз дюньянен салыкълашты. Кузьбабай таягъыны саллап келе ята. Ешилликлернинъ чырайы денъишти. Къаршыдаки буюк дагъларнынъ япракълары сырлангъан, аллангъан, пуллангъан эди.

Эсма аркъадашларынен шеэрге кете. Эмине, онлары озгъарып кеткен Исмаил эфендиден сорай:

— Шимди эпимизни алырлармы экен?

— Къана, алырлар деп умют этемиз, иншалла, алырлар. Ама бираз имтихан олурсыз, дохтур да бакъар. Имтихан верип олсанъыз, дохтур да сизни сагълам тапса, сонъ алырлар. Бизим койден учь къыз алмагъа къарар верген эдилер.

Бу хабер Эсманы урькютти. Онынъ кейфи артыкъ бозулгъан эди. Къоркъып сорады:

— Я сонъ, Исмаил агъам, эгер имтихан верип оламасакъ, дохтур да сакъат десе, сонъ не олур?

— Сонъ не оладжакъ, къайтыр кетермиз койге.

Эсманынъ чырайы атты. Нефеси сыкълашмагъа, юреги фытырдамагъа башлады. Онынъ темиз кейфи кеткен, бир къач саатлардан берли корюнген шенълиги джоюлгъан эди.

Солгъун янакълары шу саат чёккен, къашлары сыкъ-сыкъ къыбырдамагъа башлагъан эди. Буюк фуртуналы бир авадан сонъ онынъ меъсум кокюнде корюльген ачыкъ кунешли бир баарь янъыдан къара, къоркъунч булутларнен къапанды. О, артыкъ бутюн ёл бою озюнинъ насыл имтихан оладжагъыны, озюнден нелер сораладжагъыны, не киби джеваплар вермек керек олгъаныны тюшюне эди. Козюнинъ огюне дохтур келе я ки киреджегим мектепнинъ оджалары келе ве онлардан месумане бакъышларынен ярдым истей эди. «Уф, Яраббим, сен ярдым эт. Мени къабул этсинлер. Мен сенинъ эмринъден чыкъмам, ясин окъурым, кимсеге ялан айтмам. Анам — урма айванларны, гунядыр,— дей эди, Яраббим, урмам, кимсени ынджытмам, ич кимсенинъ артындан айтмам, Яраббим, сен мени мектепке къабул эттир...»

Къаба, буюк дагъларнынъ арасындан кечкенде, Эсманынъ аркъадашлары узун тюркюлер туттырдылар:

Къаядан эндим бугунь, элимде алтын гугюм.
Эр кунь корьген анамы не дюн корьдим, не бугунь...

Атларнынъ чанълары, бу яш сеслер гурь, къаба дагъларны чынълата эди. Эмине ве даа о бир аркъадашлары шенъ, къуванчлы йырлай эдилер. Бу тюркюден Эсманынъ козю огюне ольген баба-анасы ве онларнен яшагъан шенъ, бахтлы куньлери кельди... Иште, Эсма анасынен тютюн къырмагъа кете. Эрте сабадан орталыкъ не къадар гузель къокъуй. Бир тарафтан къушлар отюше, дигер тарафтан исе, дере ве озенлерден акъкъан чешит сувлар, чешит тюрлю тюркюлер айта эди. Эсма анасына чичеклер джыйып бере. Онларын арасындан кельген памукъ тюклю къозучыкълары да сычракълап ойнай. Тарлада тютюн къырмакъ не къадар зевкълыдыр!.. Иште, онлар артыкъ къырып битирдилер. Бабасы тютюн тарписини юкленди. Эсма ве анасы бир сепет зарзават джыйдылар, эвге къайталар... ама шимди кунеш къыздыра. Эсма болдурды, анасы оны къучагъына ала, опе...

Эсма бу хатирелеринен пек татлы дакъикъалар яшай, севине. Онынъ сёнюк козьлеринде къуванч, бахт йылдырымлары учуша эди. Эсма да анасыны къучакълаяджакъ ола. Бирден-

бирге анасынынъ олюси онынъ эсине тюше... Ава сувукъ, эвде атеш якъаджакъ такъатта адам ёкъ. Бабасы бир къач куньлерден берли эвге кельмей. Эсма бир кунь ёлда, эки адамнынъ лакъырды эткенини эшиткен эди:

— Эй, къардаш, къайда вараджакъсынъ? Мына,Ибраим агъа да кетти. Бир ерде бузлап къалмагъан олса яхшы. Барем, ольсем де балаларымын янында эпимиз бирликте олейик.

Бети-козю шишкен отеки адам исе:

— Не япаджакъсынъ, оледжек заманымыз якълашкъандыр. Баш язысын козь кореджек.

Бир якъта Эсманынъ анасы темиз такъаттан тюшкен, бет-козь шишик, ынъырдана чекише. Дигер тарафтан исе Эсма бабасыны тюшюне.

Эсма титрей, къалтырай. Ачлыкъ фелякети онынъ козюнинъ огюнден бутюн дешети, къоркъунчлыгъынен келип кече, онынъ яш гонълюндеки силинмез яраларны къозгъалта, сонъ Эсманынъ козюне дайысынынъ эвиндеки яшавы келе. Оксюзлик куньлернинъ чекишмелери сыралана.

Араба Агъыз-Къырдан тюшкен, озен янында атларны сувармакъ ичюн токътагъан эди. Эсманынъ аркъадашлары агъыр бир макъамнен янъы бир тюркю туттырдылар:

Ай гиди, меним озь коюм, сув башы Найман
Сенинъ козюнъ торланса, мен джылайман.

Кой... Тувгъан кой.... Бу гузель ер Эсманынъ акъылында шимди къаранлыкъ, къоркъунч нокъталардан башкъа бир шей ташламай. О гузель ешиль дагълар, бол кольгели багъчалар багълар, йылтырап чешит тюркюлер айтып акъкъан сувлар, пек татлы, севинчли, тюркюли вакъытлар кечирильген тютюн тарлалары — бутюн бунлар чичеклер, гуллер силинген... Эсманынъ гонълюнде тек къап-къара тамгъалы бир эв, бир ишкендже ери къалгъан эди.

Шеэрге кетмек узьре арабагъа мингенде, башкъа къызларнынъ ана-бабасы топлашкъан, къызларыны опип, охшап озгъаргъан эдилер. Заваллы Эсманы озгъараджакъ ич бир кимсе ёкъ эди. Бундан башкъа о, шу куню енгесинден яхшы

бир къаргъыш ашагъан эди. Дайысы акъшамдан онынъле сагълыкълашып онъа бир къач татлы сёзлер айткъан ве сабадан эрте турып ишине кеткен эди. Эсмагъа оджаларындан башкъа «салыкънен вар, Аллах къолай кетирсин, сен къоркъма биз санъа ярдым этермиз» — деген бир киши тапылмады. Эсма бузлагъан тарзда башкъаларынынъ салыкълашкъанына бакъа, ич бир козьден ич бир тюрлю севгили бакъыш корип оламаяджагъыны бильгени ичюн козьяшларыны юречигине акъыта эди. Онынъ юречиги, душман аякълары астында эзильген, тапталгъан бир мемлекет, башсыз, къорчалавсыз, оксюз къалгъан бир миллет киби тахкъир олунгъан, орьселенген эди. Къаршыдаки къырдан кечкенде, Эсма тувгъан коюне бир козь кездирди. Бабасынынъ ачлыкътан саткъан эвининъ бозукъ, йыкъыкъ дуварлары козюне илишти. Даа узакъта бир байырнынъ артындан кой мезарлыгъынынъ къара ташлары корюне эди, агълаяджакъ олды. Лякин онынъ козьяшлары къуругъан эди. Аркъадашлары узакътан аналары, тувгъанларынен савлукълаша эдилер.

Эмине санки онынъ алыны анълагъан эди:

— Эсма, бакъ сен не къадар частлысынъ, сенинъ артынъа ташлагъан ана-бабанъ ёкъ. Бакъ, меним анам манъа явлукъ саллай. О, шимди, ким бильсин, не къадар агълайдыр.

Эмине сесине шенълик бермек истеп:

— Ама зарар ёкъ, мектепке кирсек, эр шейни унутырмыз…

Мектеп лакъырдысыны эсине кетирмеси узерине Эсманынъ акъылына кене дохтур, мектеп оджалары ве мектепке къабул олунмаяджагъы кельди. Онынъ яш, кедерленген гонълюнде даа башкъа, даа якъын фелякетлер, аджылар догъура биледжек фуртуналар эсмеге, дувулдамагъа башлады. Аджеба, оны мектепке аладжакълармы?..

Буюк, ешиль боялы, койдекилерине ошамагъан азбар къапулары гъычырдап ачылдылар. Араба таш тёшевли кениш азбаргъа шатырдап кирди. Бир чокъ къызлар янъы араба кельгенини корип ушуштилер. Мектепте Эсмаларнынъ янаша койлеринден танышлары бар эди. Онлар шу саат сечилип чыкъты, буюк севинчнен янъы кельген аркъадашларыны къаршыладылар. Эсманынъ танышларындан ильк соравы «дохтур

мындамы?» сёзлери олды. Дохтур онынъ козюнинъ огюнде балабан, къоркъунч ве яхшы мераметли бир адам олып корюне эди. О, оджалардан о къадар къоркъмай эди. Чюнки онынъ оджасы пек зияде севе, дерслерини азырлагъаныны, бильгенини айта эди.

Бир таныш ондан сорады: «Койлерде не вар, не ёкъ, бизим койден хабер алдынъызмы, яхшылармы?» Эсма: «Чокъ шукюр, яхшыдырлар», деди ве иляве этти. «Бизде шимди дохтур ёкъ, хасталыкълар котерильди».

Сонъ Эсма бирден-бирге башкъа, титрек бир сеснен къызлардан сорады:

— Дохтур не заман келеджек я?

— О саба келир.

— О дохтур мени алырмы экен?..

Эсмаларгъа онларнынъ аякъдашлары бутюн мектебини, азбарыны, сыныфларыны, ятакъханелерини, аш пиширильген, ашалгъан ве даа башкъа ерини кездирип косьтердилер.

— Я бу недир?

— Бунъа идарехане дерлер, канцелярия.

— Я мында не япалар?

— Мында мудирлер, оджалар отурыр. Мында балаларны язалар.

— Янъы келенлерни мында алалармы?

— Эбет!

Эсма къоркъып сорады:

— Имтиханны не заман япалар, кучь сорайлармы?

— О, мудир кельген сонъ анълашылыр.

Бу ода Эсманынъ гонълюнде буюк бир къоркъу ташлады, санки анда онынъ бутюн бахты ве яки фелякети бекленген эди.

Акъшам якъынлашкъан, орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлагъан эди. «Оджа!» — дедилер… Бир эфенди келип онларгъа хош кельди айтты. Къайдан кельгенлерини, койде насыл олгъаныны ве даа чокъ шейлер сорап онларнен лакъырды этти. Эсма башта ондан бираз къоркъса да, сонъ юрекленди, лаф арасында оджанынъ бир суалинден файдаланып:

— Бизим койнинъ авасы, сувы пек яхшыдыр, бизде халкълар пек сагъламдырлар. Бизим ич биримиз хасталанмадыкъ,— деди.

Бу кунь кучь олгъан эди. Оджа онъларгъа ер косьтерди.

— Мына бу гедже раатланынъыз, ярын сизни бираз имтихан этип бакъармыз, дохтур да бакъар, сонъ окъумагъа башларсынъыз...

Эсманынъ бу геджесини мен язмакъ истемейим. О джылны дерелер къадар къоркъунчлы, шейтан тойлары къадар къарышыкъ, Яшар дуду абланынъ къашлары къадар чатыкъ, оксюзлик къадар серт ве коклер къадар четсиз эди... Багъча къадар буюк бу ятакъханеде балаларнынъ чешит якътан кельген хурулдамалары, липильдеп янмакъта олгъан кучюк лампачыкълардан созулгъан чешит тюрлю кольгелер онынъ ичюн бу пек янъы, пек ябанджы орталыкъ онда, Эсмада, тюрлю сырлы, анълашылмаз дуйгъу ве тюшюнджелер догъура, онынъ юкъусыны къачыра эди.

Саба турмакъ чанъы ургъанда, Эсма эр кестен эвель сычрап тургъан эди...

— Айдынъ, янъы кельген къызлар, сиз идареханеге вараджакъсынъыз!

Эсма одагъа насыл киргенини билип оламады. Эсмаларны кетирген Исмаил эфенди мудирнен лакъырды эте, онъа бир шейлер айта эди. Мудир: «Ёкъ, джаным, дёрт кишини насыл къабул этейик, биз сизнинъ койге тек учь адамлыкъ ер берген эдик. Даа башкъа ерлерден де алмакъ керек. Къырымда кой чокъ!» — деди.

Бу лакъырдылар Эсманынъ юрегине окъ киби урды. Иште, бир частсызлыкъ даа!..

Мудир эфенди янъы ичери кирген къызларгъа чевирилип:

— Къана, бу ханымлар сизин койден кельгенлер? Хош кельдинъиз, баллар, келинъ бакъайым мында,— деди.

Эсма эгилип онынъ къолуны опеджек олды.

— Керекмей, къардашым, сенинъ адынъ не?

— Эсма...

— Сен иптидаий мектебини битирдинъми?

— Эбет.

— Яхшы ама, сен бираз нарин корюнесинъ де, насыл окъурсынъ сен, къардашым?

Эсманынъ юречиги бузлады. О, бундан сонъ олгъан мудирнинъ суаллерине джевап бералмады. Лякин Исмаил эфенди онынъ ярдымына етишкен эди. О, мудирге яваштан бир шейлер айтты.

Эсманынъ шеадетнамелерини бакъкъанда, мудир Эсманынъкини яхшы козьден кечирди. О, башыны саллап:

— Аферин, къызым, бакъ, сен чалышкъан бир къыз экенсинъ.

Эсма кениш бир нефес алды. О, артыкъ юрекленген эди. Шимдиден сонъ соралгъан суаллерге пек яхшы джеваплар берди. Отеги къызларнынъ тутулгъан ерлерини де ондан сорай эдилер. О, хисап меселелерини яхшы чезди.

Эсмада, идареханенинъ къапусындан чыкъкъанда, биринджи къальаны алгъан бир командан вазиети бар эди. Исмаил эфенди онлардан бираз сонъ чыкъып:

— Аферин, къызлар, бизни утандырмадынъыз,— деди. Сонъ Эсмагъа якълашып:

— Сени оджалар чокъ бегендилер,— дегенде, Эсманынъ юреги бир къат даа осьти.

Отеги къызлар Исмаил эфендининъ башына топлашып не заман къайтаджагъыны, шимди мында къалсалар, сонъ койге варып ана-бабаларынен не заман корюшип оладжакъларыны сорай эдилер. Амма Эсманынъ тюшюнгени бу дегиль эди. Онынъ козюнинъ огюнде экинджи тик бир байыр пейда олгъан эди. О, янындаки мектеп къызларындан бирисини сорады:

— Дохтур чалттан келирми экен?

— О, бир сааттен келир.

Бир сааттен… Уф, бу не къадар узун бир заман… Бир саатте алтмыш дакъикъа вар… Алтмыш дакъикъа, шакъа дегиль… Амма, иншалла, дохтур да яхшы бир адамдыр. Эм меним бир ерим агъырмай ки! Элимде бираз яра вар, амма… о тез яхшы олур. О ич агъырмай да… Белим, белим тек эки-учь ай эвельси агъыргъан эди бираз… Мен мында котек ашамайджагъым… О мында агъырмаз, иншалла. Аджеба, дюньяда бир сааттен даа узун бир шей вармы экен?

— Айдынъыз, дохтур кельди!

Эсманынъ аякъдашлары аркъадашларыны мектепнинъ хастаханесине озгъардылар. Заваллы Эсма… О даа шимдигедже бу къадар кучь, мушкуль бир вазиетте къалмагъан эди. Ана-бабасы олип, о, ёл ортасында къалгъан заманларында биле бу къадар агъырлыкъ дуймагъан эди. Уф, бу кучь алнынъ ичинден насыл чыкъмакъ керек?

Эсма дюнь бутюн ёл бою ве гедже ятакъханеде оны тюшюнген ве бир чокъ черелернинъ арасында озюни япма олса да, бираз семизидже, сагъламджа косьтермек ёлларыны къыдыргъан эди. Бунынъ ичюн о, бугунь озюнде олгъан бутюн урба ве чамашырларыны устюне кийген эди.

О, къоркъулы, серт адымларнен хастаханеге кирди.

— Я сенинъ адынъ не?

— Эсма.

— Бир еринъ агъырамы?

Эсма толкъунлы ве бир нефеснен:

— Ёкъ, дохтур эфенди, ич бир ерим агъырмай.

— Оксюр, бакъайым!

— Я мен сувукъланмадым да, насыл оксюрейим?..

— Я бу не къадар урба, ёкъса ушийсинъми?

— Ёкъ, ёкъ… мен… билесизми, мен ич хаста олмадым. О кечти, дохтур эфенди.

— Чапкъанда юрегинъ урамы, агъырамы?

— Ёкъ, дохтур эфенди, меним юрегим чокъ сагъламдыр. Ич урмаз, эм ич агъырмаз.

— Я, къызым, сен ничюн бу къадар арыкъсынъ? Мадденъ бармы? Косьтер бакъайым тилинъни!

Бу суаллер Эсманы темиз ольдюре язды. Къабирдеки мелеклернинъ къыркъ суалине джевап бермек Эсма ичюн даа къолай корюне эди. Дохтурнынъ пармакънен онынъ кокюсине, сыртына урушлары, трубаджыкъларнен динълейишлери онъа Яшар дудунынъ шамарларындан даа чокъ къоркъу бере эди. О, артыкъ сонъ кучюни топлап дохтурнынъ сонъ суалине джевап берди:

— Ёкъ, дохтур агъа, меним ич бир ерим агъырмай. Арыкъ олгъаным, чюнки биз чокъ ачлыкъ чектик, мен оксюз къал-

дым. Меним анам-бабам ёкътыр, дохтур эфенди. Мен чокъ яхшы окъурым, дохтур эфенди.

Эсманынъ козьлеринден тыгъыргъып тюшкен бир къач сыджакъ козь яшы тамлалары дохтурнынъ элине тийип ерге синъдилер…

Эсма мектепке алынгъан эди.

Исмаил эфенди арабанен мектепке кельди, Эсмаларнен салыкълашып койге къайтаджакъ эди. Онларнынъ эписи арабанынъ этрафында топландылар. Эр бири Исмаил эфендиге бир чокъ шейлер ысмарлай эдилер. Онлар ильк дефа оларакъ ана-бабаларындан айырыла, гъурбет, айырылыкъ дуйгъуларыны тарта, ильк дефа оларакъ ана-бабасыз, онларын ярдымы олмакъсызын яшамакъ девирине башлай эдилер. Бу онлар ичюн бир тарафтан янъы, меракълы бир девир олса да, дигер тарафтан пек зияде къоркъунч ве агъыр корюне эди. Бу агъыр яшавда онлар ичюн керек бир чокъ шейлер вар эди. Эвден чыкъкъанда, бунларны тюшюнмек онларнынъ акъылына биле кельмеген эди. Шимди Исмаил эфенди де къайтып кете, онлар тер-темиз ялынъыз озь башына къаладжакълар. Онынъ ичюн эр бири бир куньлюк теджрибелери, корювлери нетиджесинде озьлерининъ кереклерини тюшюнип айта, ысмарлай эдилер.

— Джаным, Исмаил эфенди, анама айт да манъа къалын бир шал ёлласын. Мында сувукъ олур дейлер… Анама, бабама — announcement эписине селям этинъиз.

— Исмаил эфенди, бабам манъа бир чанакънен бир къашыкъ алып ёлласын да, бир де къалын ёргъан кондерсинлер.

— Джаным, сиз де олмайджакъ шейлер айтасыз. Исмаил эфенди, сен анама айт да бир къарын къавурма къавурып ёлласын. Джевиз, фындыкъ да унутмасын.

Исмаил эфенди башыны саллай, куле:

— Яхшы, яхшы унутмам эписини айтырым. Емиш, бекмез де ёллатырым, тек сиз бизни утандырманъыз дерслеринъизге яхшы чалыш, яхшы юрюв, гузель тербиели олунъыз. Мына бизим фукъаре, джаиль, оксюз халкъымызны адам этеджек сизсинъиз, ич бир заман халкъны, устюнъизге тюшкен буюк борджларынъызны унутманъыз…

Исмаил эфенди арабаны айдагъан Османгъа кочьмесини айтты.

О, тельбевлерини тузельтип атларны кочюреджек эди. Балалардан эр бири боюнларыны букип явлукъларыны азырламагъа башладылар. Эсма шимдиге къадар ич индемеген эди. Онынъ шей ысмарлаяджакъ бир кимсеси ёкъ эди. Койден айырылмакъ, ялынъыз къалмакъ онъа агъыр кельмей. О, гъурбетликнинъ, асретликнинъ энъ агъырларыны корип кечирген, оксюзлик ве ёкъсузлыкънынъ энъ къатты, энъ джан алыджы корюнишлерини яшагъан эди. Лякин онынъ юрегини шимди янъы бир талай дуйгъулар, арзулар кемире ве о, кой ичюн, онынъ бахт ве фелякетлерини яшаткъан тувгъан кою, койлюлери ичюн айтаджакъ лакъырдылары олгъаныны дуя. Башкъа къызлар Исмаил эфендиден бир чокъ шейлер ысмарлагъанда, Эсма бу янъы догъгъан озь дуйгъулары, озь тюшюнджелеринен огъраша, лякин онларны ифаде этеджек сёз тапалмай.

Исмаил эфенди де арабагъа минди.

— Айдынъ, баллар, чокъ салыкънен къалынъыз. Сиз меракъ этменъиз, мен шеэрге кельген сайын сизни келип ёкъларым.

Осман да салыкълашты, къамчысыны элине алды.

— Айда, но-о-о, айда, малилерим!..

Атлар яваш адымларнен кочьтилер. Къызлардан эр бири арабанынъ янашларындан кете эди. Ялынъыз Эсма бир четке чекильген, къатып къалгъан. Исмаил эфенди онларнен бир даа салыкълашты.

— Айды, баллар, салыкънен къалынъыз. Эсма, я сен нечюн ойле бир четке чекилип къалдынъ?

Эсма Исмаил эфендининъ айткъаныны анъламады, араба азбар къапудан чыкъа ята эди. Эсма бирден-бирге уянгъан киби башыны котерди, сонъ арабанынъ артындан чапып къычырды:

— Исмаил эфенди, токъта, джаным, азчыкъ токътаса.

Арабаны токътаттылар. Эсма сыкъ-сыкъ нефес алып арабанынъ янына якълашты. Онынъ чырайы къызыргъан, юткъуна. Бир шейлер айтаджакъ ола, лякин бир тюрлю сёз тапалмай эди.

— Не айтаджакъсынъ. Эсма? Айт мен алырым, ёкъса бир шей керекмейми санъа?

Бу суаль Эсманынъ алыны къолайлаштырды.

— Ёкъ, Исмаил агъам, манъа бир шей керекмей, меним айтаджакъ шейим будыр. Сен, джаным, меним дайыма, Яшар дуду енгеме айт... (Эсма бир къач керелер юткъунды. Бутюн балалар Эсмагъа бакъа эдилер. Эсма девам этти.) Онлар манъа акъларыны элял этсинлер, онлар мени ачлыкътан, олюмден къутардылар. Меним де онларгъа акъкъым элял олсун...

Эсма бираз даа къызарды.

— Сонъ, Исмаил агъам, джаным, онда бизим къомшумызда Усниечик вардыр. О да оксюздир. Мен оны унутмам. Сен, джаным, айт онъа, мен мында оджаларгъа ялварырым, оны да алырлар мектепке.

Исмаил эфенди Эсманынъ элини тутты, козьлеринден опьти.

— Яхшы, кядам, айтырым. Пек яхшы. Иншалла, оны да кетирирмиз. Айды, салыкънен къал.

Амма Эсманынъ сёзлери битмеген эди.

— Бакъчы, Исмаил агъам. Анда, койде, даа оксюзлер вар. Мен онларны да унутмам. Сен, бизим бутюн халкъымыз оксюздир — дединъ. Мен бутюн оксюзлерни, джаиль, къаранлыкъта яшагъан халкъымызны да унутмам.

Эсма даа бир шейлер айтаджакъ эди, ама бильмей, тапмай, не айтаджагъы акъылына кельмей эди. Аркъадашлары ве арабаны корип топлашкъан даа бир чокъ мектеп къызлары онынъ бетине бакъа эдилер. Онлардан бир бою куле, бир бою исе онынъ айткъанларыны тасдикъ эте эдилер.

Араба кочьти...

1923

Незабутнє

Оповідання

— Ну, є новини?
— Так, присягаюся хлібом, є.
— Хто сказав?
— Дядько Мурат. Він щойно прибув.
— Ну, ну, то й що? Беруть?
— Так! Він сам ходив. Був у директора школи.
— І що сказали? Візьмуть? Кажи ж мерщій.
— Та я ж кажу — візьмуть. Сказали привозити дітей.
— От так-так! Їдемо! Їдемо.

Тут у дворі кудкудачуть кури, там лунко погавкує рябий пес. Кицька з обідраним вухом, що ледве пережила минулу зиму, муркає, гріючись на сонечку.

Еміне й Есма гойкають, плещуться між собою в долоні, стрибають, крутяться на одноногому стільці. Їх очі сяють щастям, від радості вони не знають, що скоїти.

Дідусь у затінку під стіною палить люльку, а бабуся з ножем біля пічки кришить груші зволоженими їхнім соком руками.

Враз несамовито зарюмсала дитина в підвішеній на ґанку колисці.

— Люба, і що це з цим дитям, щойно ж заснуло? — питає дід, полишаючи чубук.— Піди-но глянь!

Бабуся, спираючись на руку, хоче підвестися й не може.

Дідусь, кивнувши бородою в бік стрибух, пробурмотів:

— Ач, як розголосилися, роздзвенілися… Так не лише дитину, а й мертвого розбудиш!.. — І, похитавши головою, додав: — Діти чимось так утішені… Що вони розуміють?

— Але ж наша Есма давно, та ще й так нестримно, не раділа й не реготала. Відколи в неї померли батьки, я її такою не бачила.

Білялчик, розгойдуючись у колисці, ще більше голосить. Бабуся з дідусем непокояться. Старенька гукає:

— Есмо, дівчинко, що ти там робиш? Не чуєш? Іди глянь на дитину.

Есма не чує, дівчатка аж вищать з утіхи. Дідусь, торкнувши плече старенької, каже:

— А й справді, бідолашна сирітка так рідко радіє. Облиш її, підемо глянемо самі.

Старі, підтримуючи одне одного, намагаються звестись.

— Господи, вже й коліна тремтять…

Вони ще довго не можуть підвестись. Їх час минув. А віддалік Есма з Еміне не знають, куди подіти нестримну енергію. Чого лише не виробляють: грають, стрибають. Есма щось каже Еміне. Еміне хитає головою, плескає рученятами, тупоче ніжками:

— Там, кажуть, багато дівчаток.

— А вчителі дітей б'ють?

— Ні, там учителі грають разом з учнями.

— Ох, як чудесно, ой, ой!

Білял з плачу ледь не лусне, дригає ручками, ніжками, не вгаває… В цей час у брамі з'являється тітонька Яшар. Вона здивовано глянула на розвеселілих Есму й Еміне, на неспроможних звестися старих, зауважила невгаваючого Біляла. Миттю стрілою метнулась до Есми.

— Ах прокляття моє, вилупку! Та щоб ти осліпла, хіба не бачиш — дитина плаче. Я для чого з тобою панькаюсь, ах ти свиня?!

Дідусь та бабуся вклякли. Зблідли. Бабусині руки затряслися ще дужче. Очі в Есми розширилися, серце застукотіло, личко сполотніло. Еміне кудись як вітром звіяло.

Есма завмерла, мовчить. Лише голова гойдається, бо тітка схопила дівчинку й трясе, покриваючи прокльонами:

— Ах ти, негіднице! Тобі ж було наказано не спускати з дитини очей, а ти тут скачеш, мов коза. З чого це така радість? Що за вибрики? Нащо вони мені? За що я тебе годую?! Наздоганяй своїх батьків, нещастя! Та щоб тобі їжа застрягла в горлі, щоб ти вдавилась! Ось тобі, ось тобі!

Білял не вгаває. Але тітка Яшар цього не чує. Тягне Есму за волосся, ляскає по щоках. Есма завжди плакала, коли її били, обіймала ноги тітки Яшар, просила пробачення. А цього разу не зронила ані сльозинки, ані благального слова. Лише з глухою злістю мовила:

— Постривай, через кілька днів поїду, звільнюся від тебе.

— Ти поглянь, воно ще й огризається, свинота! Звільнишся туди, де твій батько. Я покажу тобі «поїду»! А нехай тобі всяка всячина!

Дідуся й бабусю колотить, вони не витримують.

— Господи,— каже бабуся,— ліпше б мої очі цього не бачили, візьми мою душу.— І, непевно ступаючи, йде до колиски. А дідусь, усе ще почуваючись старшим чоловіком у домі, зібравши рештки сил, тюпає до Яшар.

— Гей, невістко! Припини бити дитину! — Старий трясеться, але намагається її стримати. Це ще більше розлючує тітку Яшар, і вона ще дужче лупцює Есму.

Бабуся ніяк не вгамує Біляла, він волає ще дужче. Кури принишкли, собака урвав гавкіт, і кицька, стрибнувши з-під стіни, кудись зникла.

Лихо та й годі! Уже й сусідки, й діти, що гралися на вулиці, з цікавістю просовували голови в причинену браму. На щастя, повернувся дядько Ібрагім. Це врятувало Есму. Він втихомирив дружину. Запала тиша...

Есмі дванадцять років. Вона струнка, тендітна, дуже бліда. Очі печальні. Одяг латаний-перелатаний, ноги, певно, й забули, що таке взуття. Минулої зими батьки її вмерли з голоду. Як вона любила маму! Тоді вона вчилася в останньому класі початкової школи. Вчителі її хвалили, а батько так тішився успіхами доньки! Він хотів, аби вона вчилася далі. За кілька днів до смерті, стрівши вчителя, прохав його:

— Шановний Ісмаїле-ефенді, от ми свого часу нічого не зрозуміли. Темні ми… Ми насміхались, коли ви ще влітку передбачали голодну зиму, не зробили припасів. От і маємо. Тепер нічого не вдієш — пухну та й годі… Тож благаю тебе сердечно, коли виживеш, коли виживуть мої діти, посприяй, аби вони вчилися далі й не лишились темними, як ми.

На очах вчителя Ісмаїла виступили сльози, і він дав Ібрагімові слово виконати його прохання.

Есма тепер живе у дядька, і тут їй дуже скрутно. Вона, як наймичка, мастить глиною долівку, носить воду, дрова, пасе худобу. Часом і в полі працює. І при тім повсякчас наражається на тітчині прокльони й стусани. Дядько її любить, жаліє, лагідний з нею. Він чудово розуміє, як важко Есмі в його домі, але нічого не вдіє, не руйнувати ж через неї сім'ю. Кілька разів навіть брався бити жінку, аби напоумити її, але від того Есмі було ще гірше. Тітка Яшар, яку в дитинстві саму повсякчас лупцювали, виросла лихою і свою лють зганяла на маленькій Есмі.

Коли влітку вчитель запропонував дядькові Есми віддати дівчинку на навчання в міську школу, той з радістю згодився й тихцем шепнув Есмі: «Віддам тебе, доню, вчитися, там тобі буде ліпше».

Із села в місто на навчання в кримськотатарській школі мали поїхати чотири дівчинки. Одна з них — Есма. Подружки вже більше місяця чекали зі школи звістки.

Віє легкий вітерець. Сонце сяє, та вже не дуже гріє. Літо зі світом прощається. З ціпком у руці надходить осінь. Довкола міняються барви. Ліс у горах невпізнанний: там жевріє багряно, там золотіє. Есма з подружками їде в місто. Еміне питає у вчителя Ісмаїла, що супроводжує їх:

— Нас усіх приймуть?

— Бог дасть, приймуть. Будемо сподіватися. Та спершу перевірять ваші знання, а ще вас має оглянути лікар. Коли здасте іспит і лікар підтвердить ваше здоров'я, то приймуть. Вони вирішили прийняти з нашого села трьох дівчаток.

Ця звістка засмутила Есму. Вона вся поникла. З острахом запитала:

— А потім, Ісмаїле-ефенді, якщо не вдасться скласти іспит чи лікар згоди не дасть,— що потім буде?

— Що потім? Повернемося в село.

Есма зблідла. Стало важко дихати, серце тьохнуло. Вона аж затріпотіла. Радість, що так довго окрилювала її, розвіялась. Так, ніби сонячна яса, що пройняла все після страшної бурі, знов затьмарилась хмаровинням. Тепер вона всю дорогу думала про іспит, що чекав на неї, про те, що там питатимуть і що вона має відповідати. Перед нею поставали то лікар, то шкільні вчителі, і вона благала долю вмилостивити їх: «Господи, поможи мені! Хай мене приймуть. Я тебе завжди слухатимусь, молитимусь, завжди казатиму правду. Мама казала: худобинку бити — гріх. Господи, я нікого не битиму, й пальцем не торкну, ніколи нікого не скривджу. Господи, зроби так, щоб мене взяли до школи...»

Коли вони в'їхали в ущелину між високих гір, Есмині подружки завели довгу пісню:

Зі скелі зійшла я в долину мерщій,
Ясніє в руках моїх дзбан золотий.
Була я з матусею разом щоднини,
Не бачила рідну, ні вчора, ні нині...

Дзвіночки на конях і чисті молоді голоси оживляли похмуре міжгір'я. Еміне з подружками співали життєрадісно, весело. А перед Есмою в цей час поставали її батьки і ті дні, щасливі дні, коли всі вони були разом... Ось вона іде з мамою збирати тютюн. Ранкове повітря пахне свіжістю. Там витьохкують пташки, там струмок жебонить під скелею — все співає! Есма збирає квіти для мами. Поруч грайливо стрибають козенята, схожі на пухнасті клубочки. Як любо збирати у полі тютюн!.. Та от робота скінчена. Батько складає тютюн у великий кошіль і підхоплює його на спину. Есма з мамою назбирали цілу корзину їстівних коренів і трав, вертаються додому... Але сонце вже припікає. Есма втомилася, мама пригортає її й цілує.

Есма живе цими хвилинами, що сповнюють її солодким щемом. У її печальних очах зажевріла радість. Есма навіть потяглася обійняти маму. Та раптом згадує, що мами нема... Холодно, але ні в кого в домі немає сил навіть розвести вогонь у печі. Батько вже кілька днів не вертається додому. Якось на вулиці Есма почула розмову двох чоловіків:

— Е-е, друже, куди підеш? Ось Ібрагім-ага пішов?! Добре, як десь не замерз. Якщо вже судилося вмерти, то ліпше помирати поруч з дітьми, з рідними.

Другий чоловік, з опухлим лицем і запалими очима, відповів:

— Що вдієш, видно, настав час нашої смерті. Так уже судилося…

Тут мама Есми, лежить пухла, знесилена, а там десь батько, відсутність якого тривожить…

Як і тоді, Есма починає тремтіти, всю її тіпає, трясе. Жах тих голодних днів знов проймає її аж до серця, троюдить душевні рани. Потім перед очима постає життя в дядьковім домі — нескінченна низка страждань.

Віз скотився з гори Агиз-Кир. Біля озера спинились напоїти коней. Есмині подружки завели ще одну довгу сумну пісню:

Ах Найман, моє село у рідній стороні,
Як в очах у тебе сльози, тяжко і мені…

Село… Рідне село… Це чудесне місце тепер пробуджує в пам'яті дівчинки лише чорні, страшні спогади. Дивні, вкриті зеленню гори, тіняві сади, виноградники, іскристі співучі джерела, тютюнові поля, де промайнули веселі пісенні дні, і польові квіти, й троянди… — все потьмарилось. У дівочому серці моторошно закарбувалася жахлива домівка, наповнена стражданнями.

Коли дівчата від'їздили в місто, їх проводжали батьки, цілували, пригортали… Лише бідолашну Есму ніхто не проводжав. Ще й наостанок тітка її щедро обсипала прокльонами. Дядько ввечері, перед сном сказав їй лагідні слова, попрощався, а раненько пішов на роботу. І, крім учителів, нікому було мовити Есмі: «До побачення! Хай береже тебе Господь. Не бійся, ми допоможемо тобі». Есма заціпеніло дивилася, як прощаються інші. Знаючи, що ніхто на неї не гляне з любов'ю, плакала, тільки сльози текли не по щоках, а в серце. Її дитяче серце — ніби земля, потоптана й спаплюжена ворогом, ніби народ без ватажка та оборонця, принижений та прибитий.

10 5-573

Вкотре виїхали на узвишшя, й Есма озирнулася на своє село. Погляд наразився на рідний дім, на його поруйновані перекошені стіни... З-за пагорба проглянулись чорні камені сільського кладовища, до очей підступили сльози. Подружки махали рідним, здалеку прощаючись із ними.

Еміне ніби відчула настрій подружки:

— Подумай, Есмо, яка ти щаслива: тобі ні з ким не треба розлучатися. Глянь, моя мама махає хусткою, вона, мабуть, вся в сльозах. І, намагаючись бути бадьорою, додала: — Ну, нічого, як потрапимо в школу, все забудеться...

Останні слова Еміне знов змусили Есму думати про лікаря, про вчителів і про те, що вони можуть не прийняти її до школи. В її й так стражденну душу увірвалася буря страху. Невже не приймуть?..

Зі скреготом відкрилася велика, хоч така, як і в їхньому селі, брама. Віз з гуркотом в'їхав на просторий, вимощений камінням шкільний двір. На цей гуркіт позбігалися, угледівши їх, школярки. Серед них були Есмині знайомі з сусідніх сіл. Вони з нестримною радістю стрічали прибулих. «Лікар тут?» — перше, що запитала Есма. Він уявлявся їй високим, поважним, але все-таки добрим. І все ж вона його боялася більше, як учителів. Може тому, що її вчитель любив і хвалив більше всіх за знання й старанність.

Одна Есмина знайома запитала її: «Ну, що там у нашому селі? Все гаразд?» — «Слава Богу, все добре»,— відповіла Есма. Й додала: «Зараз у нас немає лікаря, люди стали більше хворіти». І враз тремтячим голосом запитала:

— А лікар коли прийде?

— Вранці.

— Чи дозволить він мені вчитись?..

Школярки показали прибулим школу, двір, класи, спальні, кухню, їдальню — всі куточки.

— А це що?

— А це правління, канцелярія.

— І що тут роблять?

— Тут начальство, вчителі, вони записують дітей.

— Тих, кого приймають, тут записують?

— Авжеж.

Есма боязко запитала:

— Коли ж іспит? Питання важкі?

— Це стане відомо, коли прийде директор.

Ця кімната збуджувала особливий страх: здавалося, саме тут на Есму чекає щастя чи лихо.

Вечоріло, смеркалося. Раптом усі зашепотіли: «Учитель!» Прийшов чоловік, привітався, запитав новеньких, звідки вони, з яких сіл. Зав'язалась розмова. Есма спершу сполошилась, але врешті осміліла й при нагоді сказала:

— Наше село в чудовому місці, там дуже добра вода, у нас люди всі здорові. Ніхто з нас не хворіє.

День був важкий. Учитель показав дівчаткам їх ліжка.

— Тепер відпочивайте. Завтра ми вас дещо запитаємо, вас огляне лікар, а потім почнеться навчання...

Важко описати цю ніч Есми. Вона була страшна, як провалля, в якому водяться джини й справляють ігрища шайтани, сувора, як зведені брови тітки Яшар, прикра, як сирітське життя, й нескінченна, як небеса... Сопіння поснулих дітей, мерехтливі тіні, підсвічені блідою лампочкою,— все збуджувало в серці Есми дивні, непевні почуття й відганяло сон.

Коли вранці задзвенів дзвінок на знак пробудження, Есма скочила найперша...

— Ану, новенькі, ходімо, вас чекають.

Есма не пам'ятала, як опинилася в тій кімнаті. Учитель Ісмаїл, що привів дівчаток, розмовляв з директором, щось йому пояснював. «Ні, друже мій,— відповідав той,— не можу прийняти чотирьох, на ваше село виділено три місця. З інших місць теж будуть діти. В Криму багато сіл!»

Ці слова стрілою вп'ялися в серце Есми. Ось воно, нещастя!..

Директор обернувся з появою дівчаток:

— Так оці юні леді приїхали з вашого села? Ласкаво просимо, не бійтесь, підійдіть ближче.

Есма схилилась поцілувати руку.

— Не треба, сестрице. Як тебе звуть?

— Есма...

— Ти закінчила початкову школу?
— Так.
— Добре. Але виглядаєш кволо. Як ти будеш учитися?
Серце в Есми завмерло. І вона вже не відповідала на запитання. Але вчитель Ісмаїл виручив, щось тихенько шепнув колезі. Проглянувши шкільне свідоцтво Есми, директор уважніше подивився на неї. Кивнувши головою, сказав:
— Ну й молодчина, бачу, яка ти старанна дівчинка.
Есма зітхнула. Вона отямилась і далі на всі запитання відповідала як слід. Навіть коли до неї зверталися, тоді як інші дівчата плуталися з відповідями.
Вийшовши з поважної кімнати, Есма відчувала себе полководцем, що здобув першу перемогу. Учитель Ісмаїл вийшов дещо пізніше:
— Молодці, дівчата, мені не довелося за вас червоніти.
Потім звернувся до Есми:
— Ти дуже сподобалася вчителям.
Це Есму ще більше окрилило.
Інші дівчата стали питати в учителя Ісмаїла, коли він від'їздить, коли вони побачаться з рідними, якщо залишаться тут. Есма ж думала про інше. Їй треба було здолати ще одну перепону. Вона запитала у знайомої школярки:
— Не знаєш, коли прийде лікар?
— За годину.
Година... Ох, як це довго... В одній годині шістдесят хвилин...
Шістдесят хвилин — це не жарти. Але, дасть Господь, лікар теж виявиться доброю людиною. Та й у неї ж нічого не болить! На руці маленька вавка, але ж... вона швидко загоїться... До того ж, вона зовсім не болить. Спина стала боліти ще кілька місяців тому... Але ж тут не битимуть... От біль, дасть Бог, і припиниться. Ах, чи є у світі щось довше години?!
— Лікар прийшов!
Знайомі дівчата взялися провести Есму та її супутниць до медкабінету. Бідолашна Есма... Так тяжко, так страшно їй ще ніколи не було. Здавалося навіть, коли померли батьки й вона лишилася сама, їй не було так нестерпно тяжко. Господи, як знести цей тягар?

Ще вчора в дорозі, а потім уночі Есма все вигадувала, як би постати перед лікарем гладшою та здоровішою. Тож тепер вона одягла на себе весь той одяг, що в неї був. Боязко ступаючи, зайшла до лікаря.

— Як тебе звуть?

— Есма.

— У тебе щось болить?

Есма скоромовкою на одному диханні випалила:

— Ні, лікарю-ефенді, у мене нічого не болить.

— Покашляй.

— Я ж не застудилася, як же мені кашляти?

— А чого так одяглася, ти що, мерзнеш?

— Ні, що ви... я... знаєте, я ніколи в житті не хворіла. У мене давно все добре, лікарю-ефенді.

— Коли ти бігаєш, серце стукоче, болить?

— Ні, лікарю-ефенді, у мене дуже здорове серце, не стукоче, не болить.

— Чого ж, доню, ти така худенька? Апетит у тебе є? Покажи-но язик!

Ці питання просто вбили Есму. Їй здавалося, легше відповісти на питання сорока ангелів, які вони задають кожному, хто зійшов у могилу. Лікар постукав пальцями по грудній клітині, по спині, прослухав трубкою, і це, здавалось, було страшнішим, ніж удари тітки Яшар. Зібравши рештки сил, вона відповіла на останнє запитання лікаря:

— Ні, лікарю-ефенді, у мене нічого не болить. А худа, бо пережила голод, я лишилась сиротою. У мене немає батьків, лікарю-ефенді. Я буду дуже добре вчитися, лікарю-ефенді.

Кілька гарячих сльозинок, торкнувшись руки лікаря, впали додолу.

Есму прийняли до школи.

Учитель Ісмаїл, спорядивши гарбу, приїхав до школи попрощатися з дівчатами. Вони оточили його. Кожна про щось просила вчителя. Дівчатка вперше розлучилися з рідними і тепер мали жити самостійно, без їх підтримки і допомоги. Це їх і вабило, і бентежило. У цьому складному житті їм одразу ж забракло багатьох речей. Лишаючи домівки, вони й не

подумали про це. І от зараз вчитель Ісмаїл від'їздить, вони лишаються зовсім самі. Тож кожна, виходячи з досвіду свого одноденного самостійного життя, замовляла необхідне через свого учителя.

— Ісмаїле-ефенді, будь ласка, скажіть мамі, хай передасть мені теплу хустку. Кажуть, тут буває холодно... Мамі, татові — всім переказуйте вітання.

— Ісмаїле-ефенді, хай тато передасть мені чашку й ложку, а також товсту ковдру.

— Ех ви, що ви замовляєте такі дурниці. Ісмаїле-ефенді, скажіть мамі, хай пришле мені печеню. І хай не забуде про горіхи й фундук.

Вчитель киває головою й сміється:

— Добре, добре, все скажу, нічого не забуду. І про фрукти скажу, й про бетмез. Тільки ж ви не підведіть: добре вчіться, поводьтеся чемно. Вам належатиме нести просвіту нашому знедоленому темному народові, народові-сироті. Ніколи не забувайте про людей та про свій святий обов'язок...

Учитель наказав кучерові Осману рушати. Той уже улаштувався їхати, поправляючи збрую. Дівчата, похнюпившись і ховаючи сльози, діставали хустинки. Есма досі не мовила ні слова. У неї не було в кого щось замовляти. Їй не тяжко було розлучатися з селом, лишатися самій. Вона пережила жорстокі злидні й жахливе осиротіння, гіркоту самоти й тягар поневірянь. Але цієї миті в її душі зароджуються нові почуття й сподівання, і вона хоче відкрити їх своєму до болю рідному селу, односельцям. Коли дівчата зверталися до вчителя зі своїми проханнями, Есма прислухалася до своїх почуттів, та не знала, як висловити їх.

Ісмаїл-ефенді всівся на возі.

— Ну, діти, бувайте здорові. Не журіться. Як тільки приїздитиму в місто, неодмінно відвідаю вас.

Попрощався з ними й Осман, узяв до рук батога:

— Ану, ге-е-ей, мої милі!

Коні рушили. Дівчата йшли за возом. Лише Есма стояла незрушно.

Ісмаїл-ефенді ще раз попрощався:

— Ну, діти, бувайте. Есмо, а ти чого стоїш віддалік?
Есма не розчула його слів, а віз уже минав браму. І враз
Есма, ніби прокинувшись, підвела голову й побігла навздогін,
гукаючи:
— Ісмаїле-ефенді, стривайте, будь ласка, заждіть хвилинку!..
Коней спинили. Есма, засапавшись, підбігла. Вона роз-
шарілася, хапає ротом повітря. Щось хоче сказати й не може.
— Що ти хочеш сказати, Есмо? Кажи, я привезу. Що тобі
треба?
Це питання допомогло Есмі.
— Ні, Ісмаїле-ефенді, мені нічого не треба, я ось хочу сказа-
ти. Передайте, будь ласка, моєму дядькові й тітці Яшар… (Есма
ще ковтнула повітря. Всі пильно дивилися на неї.) Хай вони
мене простять, вони від голоду мене врятували, від смерті. І я їх
прощаю…

Вона ще дужче зашарілася.

— Ще, шановний учителю, там у нас є сусіда Усеїнчик. Він теж сирота. Скажіть йому, що я його не забуду. Скажіть, що я тут ублагаю вчителів, аби і його взяли в цю школу.

Ісмаїл-ефенді взяв Есму за руку, поцілував у вічі.

— Добре, дитино, я скажу, дуже добре. Дасть Бог, і його привезу. Ну, до побачення.

Та Есма ще не все сказала.

— Ви ж знаєте, вчителю, там у селі ще сироти є. Я нікого не забуду! Ви сказали, що весь народ наш — сирота. Я не забуду нашого страждениого темного народу…

Есма ще щось хотіла сказати, але не знаходила слів. Її сповнювали невимовні почуття. Її подружки й інші дівчата, що зібралися довкола, дивилися на Есму. Декотрі посміювались, інші схвально кивали.

Віз рушив…

1923

Переклав *Віктор Гуменюк*

Къарылгъачлар дуасы

Икяе

Киевим Т...гъа

Он дёрт яшында эдим. Энъ асав айгъырларны биле огретеджек къадар миниджи олгъан эдим. Атларны пек севердим, окъумадан къачар, джылкъыгъа къошардым, джылкъыда козюме бакъкъан кери, тору, борлу... сынлы бир ат корьдюгим къунан, дунен, бакъмаздым, бир аркъан атар, тутар, ялынына япышыр, джуген салар, минердим, асав арслан киби къалкъар, инер, сычрарды... О, къутургъан сайын къалын къара тобулгъы, бу айдамакъ къамчысы бир йылдырым атешимен башына тюшер, мийини сарсарды. Асав урькер, фышкъырырды, башыны кениш, мейдан чёллерге чевирир, ешиль, тюзем орюшлерде биткен сары чечеклер, келинчеклер, мондалакълар туякъларынынъ алтында эзилир, соларды. Сонъра ёрулыр, терлер, саврусындан учушкъан бeяз копюклер къурур, яваш-яваш ятышыр, алышыр, къамчыдан анъламагъа башларды. Мен асавларгъа сёзлеримни, истеклеримни бу кумюш саплы, къара къамчыман анълатырдым, тюшюнджелеримни биле... анълатыр, сездирирдим, о къадар гузель, енгиль анълатырдым ки, мектепке кетсем оджа тотайым къалын, къыскъа таякъларыман, котеклеримен дёгер де бу къадар окъув анълатамазды.

Мен тобулгъымла асавларгъа аян, джебе, ёргъа, шалаф юрютир; юрмени, къошманы огретирдим. Оджа то-

тайым исе бизге къарылгъачлар дуасындан башкъа окъув бильдиралмады. Бундай бильгисиз башымла узун, кениш Озу къыры тёпелеринде айлангъан, долашкъан, къыргъан, дёген, копюрген, анда, мында салдыргъан бир кучюк айдамакъ олгъан эдим.

«…Мин кюнне му'минатин та'ибатин кяиндатин са'ибатин ва абкара…» Буны къарылгъачлар окъур. Бу оларнынъ дуасыдыр. «Ва-аль-мурселят» суресини окъугъанда оджа тотайым буны бизге де огреткен, бу: «Къарылгъачлар дуасыдыр», деген эди. Буны аман эпимиз огрендик, эзберледик.

Биз сабакъларымызны эджалар, агълар, таякълар астында эзберлегенде, къарылгъачлар мектепнинъ делик, джамсыз пенджерисинден кирер, рафларгъа къонар, явруларына бакъа-бакъа, къувана-къувана дуасыны окъур, кучюк, йымшакъ, сары гъагъалы палапанларына да огретир, севе-севе, эджасыз, таякъсыз огретирди. Бизлер де огренирдик. Бу гузель, севимли къарылгъачлар окъугъанда бизлер де джаныз сусар, динълердик.

Кой мектебине пек коп къатнадым. Бу къаранлыкъ, джампик бала зинданына кой балалары да кетер эдилер. Мектепке къушлукътан бурун кетер, кеткенимизде элимизге бир парча этьмек алырдыкъ… Этьмекке аналырымыз тазе кубуден бираз май, беяз, джылкъы къаймакъ ягъы сюрерди. Буны уйлен вакъты дагъылдыкъта ашардыкъ, уйленге къадар о дымлы, басыкъ мектепнинъ эски, тютюльген, делик кийизлери, къасырлары астында къарылгъач явруларыдайын тизилир, тиз чёкер, отурырдыкъ.

Сабакълар огюмизде, япракълар ачыкъ, козьлеримиз юкъарыда. Чатыгъа юва ясагъан къарылгъач палапанларыны саярдыкъ. Къачан къанатланаджакъ, учаджакъ, дуаларыны окъуйджакълар?.. Буны биз билир, бир-биримизге анълатырдыкъ. «Учкъан сонъ, дердик, не къадар кезеджек, куледжек, ойнайджакълар; ойнаша-ойнаша, авалана-авалана коклерге, булутларгъа, ышыкъларгъа юкселеджеклер; оларны эпимиз

кинлердик, кинледигимизден шинди тутмакъ, индже къанатларыны, тюйлерини юлмакъ, кучюк сары гъагъаларыны къырмакъ истердик... Бизлердайын оларны ойнамакъ, севинмектен, севине-севине яшамакъ, учмакъ, юксектен алыкъоймакъ арзу идердик.

Оджа тотайым яваш-яваш, фыса-фыса, къапы аркъасындан бизлерни, бизим оюнларымызны, сёзлеримизни, шакълабанлыкъларымызны динълер, сонъ, бирден-бирге къапы ачылыр, кирерди. Кирген вакъыт эпимиз къоркъар, титрер, агъызымызны ачар, козюмизнинъ кенарындан къылый-къылый бакъышырдыкъ. О, яваш-яваш келир, юфакъ, сёнюк пенджеренинъ къапалы, ольгюн ышыгъы огюнде отурыр, къапанырды; отурдыгъы заман кольгеси узаныр, кедиге ошарды; эпимизни корер, фыкъыр-фыкъыр кулердик.

Сонъра эпимизни сыра-сыра тизер, «Теббет», «Къульйа», «Иннаатейна» сурелерини окъутыр, къызар, копюрир, ачувланыр, алын тамарлары къабарыр, таякъларды...

Ич бир шей анъламаз, огренмездик, солукъ-солукъ агълар, сонъра къоркъар, сусардыкъ. «Эй, окъу!» эмирине къаршы эпимиз юткъуныр, салланырдыкъ, кой огюнде толкъунлангъан богъдайлардай саллана-саллана, юткъуна-юткъуна окъурдыкъ. Бу къара, анълашылмаз, индже арап лафларыны эджалар, текрар-текрар окъур, анъламаз, анъламадыгъымыз ичюнми бильмем, ич де бир шей огренемездик.

«Ва-аль семаъа зат-аль буруддж»ны башлагъанда оджа тотайым тилими он беш капикмен бургъанды. Бургъанда:

— Писмилля, окъумыш ол! — дегенди. Бурса да, къопарса да меним тилим кельмеди, кельмееджекти. Анъламай эдим ки...

Заман-заман экенде,
Эвель заман экенде...
Опук улема экенде...
Къарылгъач къады экенде...
Дувадакъ муфти экенде...

Бу узун текерлемелермен башлагъан эртегелер оджа тотайым кеткенимен башлар, битмез, тюкенмезди. Узун-узун масаллар айтыр, динълердик.

Мавылтай пек чокъ эртегелер, джумакълар, тапмаджалар билирди. Бильген масалларыны динълегенге де айтыр, динълемегенге де анълатыр, динълетирди.

Айткъанда кучюк, кулер козьлери кучюлир, юварлакъ, чыкъыкъ, мини-мини янакълары къызарыр, ичине чекер, татлы татар тилимен анълатыр, санки бир озен, санки бир канарье. Татлы-татлы сёйлер, копюрир, ташар; севе-севе динълетирди.

Мавылтайны эпимиз севердик, о, сёйлерсе эпимиз, эр ер токътар, сусар, къарылгъачлар биле сусар, оны динълерди.

Мен мектепке мечин йылы киргендим. Улю йылы, сычан йылы «Абдиийик» окъудым, тавшан, джылкъы, барс йылында — Къуръан, Теджвид, Ильмиал. «Кесикбаш» дестаны биткен (сонъ), мектептен чыкъкъандым.

Артыкъ мен бол-бол коренлерге, торуларгъа, борлуларгъа къавушкъан, артыкъ бу йири козьлю, ипек ялынлы севгили айгъырлар тамамиле меним олгъан эди. Эр кунь бирини минердим, миндигим заман эски, узакъ Татаристан чёллеринде бир тавушла бинълердже джав къайтаргъан, душман бозгъан бир башбугъ пертавыман коксюм къабарыр, юрегим урарды. Озюми бир хан, яхут бир батыр зан этердим. Къалпагъымны эгер, мингеними мамузлар, яваш-яваш аян, джебэ берирдим, сонъра солгъа-сагъгъа бир-эки къамчы патлатыр, долу тизгин быракъардым...

Тена, къулан чёллерде сычрар, синъер, дерьялардай толкъунлангъан ешиль пиченлер, къырмызы, мавы чечеклер, мамателер устюнде бир къара копюк киби учар, фырлардым. Атым индже, узун бойнуны узатыр, къулакъларыны къысар, къошар, чапар, санки бир къуршун, санки бир сыгъын о. Фырыл-фырыл учкъанда сачларым культе-культе ельпирер, санки бир татар тугъу. О заман юрегим осер, къарувым къат-къат артарды. Козьлерим къызарыр, корьмез, къулакъларымда юреклерге къоркъу верген угъултылар ишитирдим. Чечекли, къокъулы кениш оваларгъа кунеш алтын ярыкъларыны тёккенде мен джавлугъымны байракъ, тобулгъымны къылыч япмакъ, бу гузель, ешиль чёллерге къырмызы къанлар тамлатмакъ истердим... Шай, шай! Мен де эски163 делерди Мен де эски деделеримиздайын

джав къайтармакъны арзу этердим. Огюмден тавшанлар, тилькилер сычрар, къалкъар, къачарларды. Отеде бир бодене учар, яхут бир чочамий фысар. Кимерде узакъларда бир дувадакъынынъ ахмакъ-ахмакъ кезиндигини корердим.

«Рушдие», дедилер, бир мектеп ачылды; эшиттим, къоркътым, тюшюндим: мектеп эбет, мектеп. Оджа тотайымнынъ таякълары эсиме тюшти. Аджджы-аджджы титредим, элимдеки къамчы ерге тюшти.

Рушдиеге мени де яздырдылар. Рушдие мени къамчы, эгерден айырды. Кой балалары текрар топландыкъ, девелерни, къойларны башкъа чобанларгъа ташладыкъ; чёллерден, сюрюлерден, беяз, памукъ къозулардан айырылдыкъ.

Мектепнинъ буюк, чифте къанатлы, акъ боялы къапысындан ичери кирдик. Кирдигим заман юрегимде бир енгиллик, анълашылмаз бир шей... бир къуванч туйдым. Юксек, беяз бир япы, кениш, буюк пенджерелерден парыл-парыл ышыкълар тёкюле эди. Сыралар сыра-сыра тизильген, къаршыда къара, ялпакъ, эки туякълы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, къырмызы черели бир йигит джуре, кезине, джюргенде сёйлей, окъуй, окъута, анълата эди. Ачыкъ, буюк татар сёзлеримен анълаткъанда эр сёзю къафама бир къамчы къадар оте, мийим дёне эди.

Бу рушдиенинъ баш оджасы эди. Эртеси кунь эпимизге бир бичимде рубалар тиктирди. Енъи-енъи, гузель кягъытлы китаплар берди. Къалем, кягъыт, дефтер, бор дагъытты. Эм окъута, яздыра эди; кимерде къара тахтагъа чыкъара, бизге энъ парлакъ, энъ нурлу окъувларны бу кениш къара тахтада окъута, огрете эди.

Бираз ойнатыр, тынышлатырды. Оюн ичюн мектепнинъ гузель, темиз сары къумларман безенген кениш бир багъчасы варды. Багъчада кунешнинъ сыджакъ, алтын нурлары арасында чапар, сычрар, салынджакъ тепер, топ ойнардыкъ. Оджамыз да ойнарды. Бизге бильмедигимиз оюнларны огретир, ойнамагъа алыштырырды. «Яшамакъ, дер эди, ойнап олмакътыр». Эпимиз кулер, ойнар, ойнай-ойнай ёрулыр, терлер, безердик. О заман: «Айда, мектепке!..» эмирине къаршы къува-

на-къувана къошар, севине-севине окъумагъа башлардыкъ. Оджамыз бизни север, охшар, текрар девам этер, окъутыр; окъуткъанда биз язар, динълер, джан-къулакъларымызман динълердик. Биз шинди оджамыздан къоркъмаз, оны севердик. Сабакъларымызны севе-севе окъур, огренирдик: эсап, тарих, эндесе, джогърафия... огрендик. Тарихтан темелимизни, союмызны, асыл, буюк аталарымызны, эски татарларны таныдыкъ.

Джогърафия бизге отурдыгъымыз, ойнадыгъымыз, яшадыгъымыз топракъларнынъ, кездигимиз къулан чёллернинъ кенарларыны огретти; чагълая-чагълая, юварланаюварлана акъып кеткен чайларны, ирмакъларны, толкъунатолкъуна, чайпала-чайпала копюрген, ташкъан денъизлерни, мавы кольгели дагъларны... денъизлернинъ деринлигини, дагъларнынъ буюклигини огретти... Яраданнынъ буюклигини огретти.

Биз шинди эм окъуй, эм ойнай эдик. Ойная-ойная, къувана-къувана яшай, огрене эдик. Окъудыгъымызны анълай, бильдигимиз ичюн оджамызы пек севердик. Сонъра бабамызны, анамызны севе, башкъа бир бильги, башкъа бир туйгъуман севе эдик. Китапларымызны севердик, кягъыт, къалем, тебеширимизни севе, сыраларны севе, къара тахтаны биле севе эдик. Мектеби, багъчасыны севе, бутюн коюмизни, кой татарларыны севе эдик; коюмизде, къомшумызда бизим окъугъанымызны севген русларны да севе эдик. Бильгеннен, анълагъаннан, таныгъаннан сонъ ташларны, джуйбарларны, бутюн джиханны севе эдик.

Сонъ баарьди. Кузьнинъ яланджы кунеши сарышын бир черемен келе эди.

Узакъта къара къаргъалар къаба тавушларыман къычыра эдилер. Чечеклер солукъ, япракълар сараргъанды. Коклерге, бошлукъларгъа узангъан мавы дагъларнынъ мынарлы башларында къара булутлар къайнашады.

Ава сувукъ... Сувукъта бузлагъан, тюйлери урьперген кучюк къушчыкълар, сыгъырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъанлар, сессиз-сессиз отедилер.

Мектепке кирдим, киргенимде мектепни, сыраларны, дlittlewoodварларны, эр ерни, эр кошени монъ, сувукъ корьдим. Оджа далгъын-далгъын отурады. Бенъзи солукъ, козьлери ренксиз, тюшюне, тасарлана эди. Янында эсмери, узун-узун борнузлы, къонъур сакъаллы бириси варды. Бу, къады эди. Мен къады эфендини ярмалыкъта бир къонъур огюз саткъанда корьгендим, таныдым. Къады отурады. Отургъаны ерде къыбырдады, бир кягъыт чыкъарды, оксюрди:

— Буюклерден эмир бар: эсап, тарих, джогърафия окъутмакъ шеират тугуль. Татар тили окъутылгъан мектеплер къапатыладжакъ.

Эр ер тынды. Эпимиз тонъдукъ, индемей эдик. Мектеп бир дженазе эвине ошагъан эди. Эр ер къара, бош, кимсе бир шей айтмай эди; ялынъыз багъчада бир къарылгъач кесик-кесик дуасыны окъуй эди.

Мен ичин-ичин: «Заваллы къарылгъач! — дей эдим.— Окъу, окъу! Сонъра сенинъ де дуанъны окъутмайджакъкъа ошайлар, сенинъ де кучюк, гузель агъызынъны багълайджакълар...»

Кучюк, гузель козьлеримен бутюн аркъадашларым къадыгъа бакътылар, сувукъ, тонъукъ, агълагъан бакъышларыман къадыны, буюклерни къаргъай эдилер. Сонъра оджа фари, гурбюз омузларыны котерди, аякъкъа къалкъты, къырыкъ, титрек бир сесмен:

— Къардашларым! деди.— Сизге мен сонъ дерсимни де айтайым. Сиз баба ве ананъызны, Ярадасынъызны северсенъиз, татар тилини де севинъиз...

Даа айтаджакъты, сеси битти, нефеси тыкъанды, богъукъ-богъукъ лафлар эрий, дудакълары арасында оле, ишитильмей эди. Агълагъаныны бизден сакъламакъ истеди, сакълады, къанлы козьяшларыны юрегине акъытты.

Мен агъламакъ, бу буюк татарнынъ бойнуна сарылып козьяшлары тёкмек, бошанмакъ истей эдим.

Мектептен чыкътыкъ, къады эфенди мектепнинъ беяз, лекесиз къапысына бир къара килит урды, кетти. Бутюн балалар агъладылар, агълагъанда мен козьлеримден бир тамла яш акъытмай эдим. Мен шинди урмакъ, девирмек, эзмек, енъ-

мек... мектепнинъ къапысына астыкълары къара килитни къопармакъ, атмакъ истей эдим, «къопармакъ бойнумнынъ борджу олсун», дей эдим. Тамарларымдаки къара къанлар кобюре, козьлерим къарара. Къулакъларымда юреклерге къоркъу верген угъултылар ишите эдим.

БАЗЫ АЧЫКЪЛАМАЛАР ВЕ КУЧЮК ГЛОССАРИЙ

Кери, тору, кёрен, борлу — атларнынъ ренклери.

Аян, джебэ, ёргъа, шалаф — ат юрюшлерининъ чешитлери.

Озу — Днепр озенинъ тюркче-татарджа ады.

Мин кюнне му'минатин та'ибатин а'бидатин са'ибатин ва абкара — Къуран-и Керимде 12 аеттен ибарет 66-нджы «Ат-Тахрим» суресинден алынгъан сёзлер. «Ат-Тахрим» суреси Мединеде назиль олгъан. «Тахрим» сёзю арапчадан «арам», я да «ясакъ этюв» маналарыны анълата. Бу суре джариелерни озю ичюн арам сайгъан (ясакъ эткен) Пейгъамбер алейхисселямгъа тенбиелевнен башлана. Сонъра мусульманларгъа къары-къоджанынъ аиледе туткъан ерлери эм де оларнынъ арасындаки риет этильмеси лязим олгъан айры тертип-къаиделер огретиле. Суреде му'минлер озьлерини ве аиле азаларыны джехеннемге огъратыджы гунахлардан къачынмагъа ве тёвбелер этмеге давет этилелер. Суре Нух ве Лут пейгъамберлернинъ имаесиндеки кяфирлер акъкъында ве кяфир олгъан Фравуннынъ имаесиндеки му'мине къадын Имран къызы Мерьем акъкъында эки ибретли мисальнен екюнлене.

Ва-аль-мурселят — Къуран-и Керимнинъ 77-нджи «Мурселят» суреси. Суре 50 аеттен ибарет. Суре Мекке девирининъ биринджи ярысында назиль олгъандыр. Суре къыямет куню келеджеги акъикъат олгъаны акъкъындаки аетлернен башлана. Къыямет куню кельген вакъытта нелер ве насыл адисе-и вакъиалар юз береджеги беян этиле. «Ва-аль-мурселят» «йиберильген (рузгярларгъа) ант» манасыны анълата.

Теббет — Къуран-и Керимдеки 5 аеттен ибарет 111-нджи суре. Суренинъ ады Р. Фазылда («Къуран-и Керим: къырымтатарджа изаатлы терджимеси») сурелер джедвелинде (Симферополь, 1999., с. 583), А. Фикри Явузда («Къуран-и Керим ве меали алиеси») сурелер джедвелинде де (Истанбул, 1982., с. 3.) «Теббет», деп

косьтериле, лякин А. Фикри Явузнынъ ады кечкен эсерининъ 605-нджи саифесинде суренинъ ады не ичюндир «Эбу Лехеб» деп адландырылгъан. — Мундериджe джеэтинден бу айны бир суредир. «Теббет» («Эбу Лехеб») суреси Меккеде «Фатиха» суресинден сонъ энгендир. «Теббет» ишбу суренинъ биринджи аетининъ биринджи сёзю-дирю «Теббет», «тебб», яни «зарар», «зараргъа огърасын», «къурусын» манасында олып, бе'дуа, лянет, къаргъав манасыны ташый. Суре Эбу Лехеб акъкъындадыр. Эбу Лехеб ким? Не ичюн онъа бутюн бир суре багъышланыла? Меселе шунда ки, Мухаммед алейхисселямнынъ — акърабаларындан Абд аль Узза янъы динге къаршы чыкъа, Пейгъамбер Мухаммед алейхисселямны акъаретлей.Суренинъ мундериджесинден шу анълашыла ки, Алла-Таaля Абд аль Уззаны бу акъаретлери ичюн озь лянетине огърата ве онъа «Эбу Лехеб», яни «алев атасы», «джехеннем тёреси» деген лагъап такъа. Эбу Лехебнинъ къадыны Умми Джамиль адамларны Пейгъамбер Мухаммед алейхисселямгъа къаршы къоюп, олар арасында адавет атешлерини якъып юргени ичюн онъа «одун аммалы», яни джехеннемде «одун ташыйыджы» адыны бере.

Къульйа — Къуран-и Керимнинъ 6 аеттен ибарет 109-нджы «Аль-Кяфирун» суресининъ биринджи сёзюдир. «Аль-Кяфирун» суреси Меккеде назиль олгъандыр. Бу суре Мекке задекянларынынъ Аллахкъа итаат этмекнен бирге путларгъа табынмакъны да девам эттирмели деген, теклифлерине джевап оларакъ энгендир. Суре Аллахкъа иман кетирювни путперестлернинъ табынувларындан кесенкес айырды эте, яни бу экисини ич де бирлештирмек мумкюн олмагъаныны къайд эте. Бу суре окъулгъан сонъ Меккеде Мухаммед алейхисселямны такъип этип башлайлар.

Инна — Къуран-и Керимнинъ 8 аеттен ибарет 98-нджи «Аль-Бейине» суресининъ биринджи аетининъ биринджи сёзюдир. «Аль-Бейине» суреси «Талакъ» суресинден сонъ Мединеде назиль олгъандыр. Суреде кяфирлер ве мушрикълер акъкъында сёз юрсетиле, оларнынъ базы арекетлери анълатыла ве анджакъ инангъан ве ярарлы ишлер япкъанларнынъ къуртулышкъа иришеджеклери ифаде этильмекте. Суреде Пейгъамбер алейхисселям Аллах-тааля тарафындан йиберильген ачыкъ делиль экени акъкъында аетлер де ер алгъаны ичюн бу суре онынъ биринджи аетиндеки «аль-бейине» келимесинен, яни «Ачыкъ делиль» деп адландырылгъандыр.

Атейна — Къуран-и Керимнинъ 8 аеттен ибарет 95-нджи «Тин» суреси ола билир. Сուренинъ биринджи аети «Ва-а'тина» ибаресинен башлана. «Тин» суреси «Бурудж» суресинден сонъ Меккеде энгендир. Суреде Аллах-Таала яраткъан энъ гузель ве мукеммель джанзат инсан экени, лякин айры кимселер куфюр батагъына батып, ашшаларнынъ ашшасына чевирильгенлери къайд этильмекнен бир сырада бу дюнья аятындан иман ве яхшы амеллер иле яшап кечкен инсанлар исе мисильсиз эджир-мукяфатларгъа иришеджеклери акъкъында сёз кете. Суре озюнинъ биринджи аетиндеки «Ва-а'тина», яни «Инджирге ант олсун» келимесинен адландырылгъан.

Ва-аль семаъа зат-аль бурудж — Къуран-и Керимде 22 аеттен ибарет 85-нджи — «Аль-Бурудж» суресинден алынгъандыр. Бу суре Меккеде назиль олгъандыр. О башындан сонъунадже иман-итикъад мевзусыны акс эттирмекте. Ярадапнынъ къудрети не къадар буюк экенине делиль олгъан аетлерден сонъ суренинъ сонъунда Къуран-и Керим ич бир арифи биле денъишмеген, бозулмагъан китап олгъаны акъкъында айтыла. «Аль-Бурудж» келимеси «Коктеки топ-топ йылдызлар» деген мананы анълата.

Ихтар: «Къарылгъачлар дуасы»нда расткельген суре ве аетлерге аит сёзлер ве келиме-и ибарелер А. Фикри Явуз тарафындан азырланылгъан «Къуран-и Керим ве меаль-и алиеси» (Истанбул, 1982) ве Р.Фазыл тарафындан азырланылгъан «Къуран-и Керим: къырымтатарджа изаатлы терджимеси» (Симферополь, 1999) китапларына ве ислям динине аит дигер бир сыра менбаларгъа эсасланып ачыкъланылды — Ю. Къандым.

Мечин, улю, сычан, тавшан, джылкъы, барс, йылан — та мазыдан тюрк-татар халкълары арасында айван такъвиминдеки йылларнынъ адлары. Мында: мечин — маймун; улю (лю) — аджтерха; джылкъы — ат манасындадыр.

Абдиек (аптиек): фарсча *хафт-и ек* — *«едиден бир парча»* — Къуран-и Керимнинъ сонъки едиден бир къысымы; энъ сыкъ окъулгъан сурелерден тертип этильген ве мектеплер эм де медреселерде айры бир дерслик сыфатында къулланыла эди.

Теджвид — Къуран-и Керимнинъ усулына уйгъун оларакъ окъума илимине аит язылгъан дерслик.

Ильмихал (ильмиал) — эр бир мусульманнынъ бильмеси ве япмасы шарт олгъан иман, ахлякъ ве фикъх бильгилерине аит дерслик.

Агъач — терек.

Алын тамарлары — манълай дамарлары.

Башбугъ — баш командан.

Борнуз — чекмен ве джуббенинъ бир чешити, башлыкълы кенъ, къыскъа енъли усть кийим.

Гурбюз (корпуз) — сагълам; ири; яхшы шекилленген.

Долутизгин — буюк сурьатнен; ат юрюши.

Джуйбар — ирмакъ, дере; ирмакъ кенары.

Илькбаарь — яз.

Келинчек — осюм.: къашкъаш.

Мини-мини — кучючик.

Мондалакъ — мандалакъ; къырда оськен, хавучкъа бенъзеген, ашалгъан бир осюмлик.

Опюк — опепоп; опапиш, таракъ-къуш.

Палапан — къуш яврусы.

Сабакъ — дерс.

Сонъбаарь — кузь.

Сынлы — дюльбер, сагълам бичимли.

Сыралар — ралелер.

Тебешир — бор.

Тугъ — бунчукъ.

Тютюльмек — орьселенмек; парча-парча олмакъ.

Тынышламакъ — токъталып нефес алмакъ.

Чайпалмакъ — далгъаланмакъ; чалкъанмакъ; салланмакъ.

Шакълабанлыкъ — шакъийлик; чаялыкъ.

Урьпетмек — тюйлери тим-тик къалкъып, тер тамчылары нокъта-нокъта къабармакъ.

Фари — кучьсизлешкен; зайыфлашкъан; ихтиярлашкъан; ипрангъан.

Чай — озен.

Эджир — иш я да хызмет ичюн берильген шей; ахретке аит мукяфат; савап.

Молитва ластівок

Оповідання

Моєму зятю Т...

Мені було чотирнадцять... Я міг приручити найдикішого жеребця. Дуже любив коней, утікав з уроків, поспішав до табуна, і як побачу гнідого, вороного, буланого, сірого в яблуках, що дивився на мене, то не звертав уваги, чи лоша він ще, чи жеребець,— змахну арканом, скочу на нього, ухоплюся за гриву, утримаюсь, накину вуздечку. Гукне, нестримний, левом. Застогне, застрибає. Все більше шаленіє кінь... тоді чорний нагай, ця розбійнича пуга, як блискавка, вогнем ударить у голову, зворушить його мозок. Кінь стріпнеться, заірже, поверне голову до широких гаїв — і зав'януть, помнуться під його копитами жовті квіточки, тюльпани, маки, що розквітли на зелених пасовищах. Потім утомиться, упріє кінь, висохне біла піна на ньому, потихеньку заспокоїться кінь, звикне, зрозуміє мову нагая. Я пояснював коням свої слова, бажання, навіть міркування за допомогою цього самого нагая зі срібним держалном. По- яснював, і так добре, легко пояснював, що навіть вчителька у школі коротенькими ціпками та штовханами не пояснювала уроки краще. Я своєю палицею з міцної табуми навчав коней іноході, чвалу... А моя вчителька, крім молитви ластівок, нічого нас не навчила. Із порожньою головою був я маленьким розбійником, що ходив, бродив, розбивав, знищував на верхах пагорбів широ-

кого Дніпра. «Мін кюнне мумінатін...»[1] — це читали ластівки. Це була їхня молитва. Коли ми читали молитву «Вел мурселят»[2],— вчителька наказала нам її вивчити, говорячи, що це молитва ластівок. І ми зразу ж усі вивчили молитву напам'ять.

У той час, коли ми кожний склад молитов вивчали під палицями і зі сльозами, ластівки залітали через деякі безшибі вікна, сідали на полицях і, мило дивлячись на своїх діток, з радістю читали молитву і навчали цієї молитви жовторотих пташенят, навчали з любов'ю, без ціпків і стусанів.

Ми теж учили. Коли ці гарні, добрі ластівки читали, ми слухали їх усією душею, слухали, раділи і читали. Іноді, коли читали ластівки, ми замовкали і наслухали.

Я довго ходив у сільську школу. У цю темну дитячу в'язницю ходили й інші діти з села. Коли йшли зранку до школи, брали з собою шматок хліба, на який наші матері намазували масло або густу білу сметану. Це ми їли на обід, а до обіду сиділи на колінах у низькій, вогкій школі, на старій повстині, немов ластів'ята.

Підручники — перед нами, сторінки відкриті, а очі дивляться вгору. Ми рахували пташок, що виліпили гнізда під стелею. Вони підростуть, стануть літати. Ми розмовляли про це один з одним і казали, що коли пташенята навчаться літати, вони будуть весело гратися, щебетати у небі. Ми всі заздрили їм, і від заздрості нам хотілося впіймати їх, переламати тонкі крила й маленькі жовті дзьобики. Ми мріяли, щоб колись, як вони, здійнятися в небо, весело гратися, радіти життю.

Наша вчителька навшпиньках підкрадалася до дверей, прислухалася до наших ігор, слів і жартів, а потім раптово одчиняла двері й заходила. Як тільки вона заходила, ми всі лякалися, розгублено поглядали одне на одного. Вона входила поважно, сідала біля слабкого світла, що пробивалося крізь мутне віконце. І коли вона сідала, її тінь видовжувалася, і тоді вчителька була схожа на кішку. Ми всі разом це помічали і не стримувалися від сміху.

---

[1] Слова з 66 сури Корану, де йдеться про самозаборону грішити, як це поклав собі пророк Мухамед.

[2] «Клятва, кинута (на вітер)» — назва 77 сури, де йдеться про Судний день.

Потім вона всіх нас саджала у ряд і змушувала читати молитви «Теббет»[1], «Кул'я»[2], «Інна[3] атейна», а якщо була невдоволена, гнівалася, її очі загорялися від злості, а жили на шиї набухали, й удари покривали наші пальці.

Ми нічого не могли зрозуміти і вивчити, тільки лякалися, плакали і мовчали. На наказ: «Єй, читай!» — ми ковтали сльози і починали знову читати, хилитаючись у різні боки, немов пшениця, що стигла біля села. Ми знову і знову по складах читали ці незрозумілі чорні тонкі арабські слова, але, мабуть, тому, що нічого не розуміли, зовсім не могли нічого вивчити.

Коли ми почали вивчати молитву «Вааль сема зат-аль будж», вчителька скрутила мій язик монетою. І коли скручувала, казала: «В ім'я Господа, вивчись!» Але якщо б вона навіть вирвала у мене язик, він все одно не підкорився б. Тому що я не розумів…

Це було дуже давно.
У давні-давні часи,
Коли богословом був удод,
Коли ластівка була суддею,
А муфтієм була дрохва…

Цими довгими промовами починалися нескінченні приказки. Як тільки виходила вчителька, ми слухали довгі казки.

Мавултай знав дуже багато приказок, казок, загадок. Він розповідав свої казки і якщо його слухали, і якщо не слухали, зачаровував нас, змушував мимоволі вслухатися. Коли Мавултай говорив, його веселі очі звужувалися, круглі щоки червоніли. Глибоко вдихнувши, хлопець починав своє оповідання солодкою татарською мовою, і слова лилися немов струмочок. Солодкі слова і мелодійний голос Мавултая захоплювали нас.

Ми всі дуже любили Мавултая. Коли він починав говорити, діти змовкали, і навіть ластівки замовкали і слухали його.

---

[1] «Теббет» («Прокляття») — назва 111 сури.
[2] «Кул'я» («Невірні») — назва 109 сури.
[3] «Інна» — перше слово 98 сури «Аль-Беїн» («Ясне знамення»).

Я пішов у школу в рік мавпи, а в рік дракона і миші я вчив «Абдіік»[1], у рік зайця, коня і барса вчив увесь Коран, Теджвід[2], Ільміал[3]. А закінчив школу, коли вивчили дестан[4] «Кесікбаш».

Тепер, нарешті, я знов увесь час проводив з гнідими, вороними. Нарешті улюблені коні з великими очима і шовковою гривою були цілковито моїми.

Щодня я об'їжджав одного з них, і коли сідав верхи, серце стукало так, немов відгукувався у ньому постріл хороброго сердара[5], що міг знищувати одним ударом тисячі ненависних ворогів, я уявляв себе ханом чи богатирем. Натягнувши каракулеву шапку, сівши зручніше, я спочатку пускав коня ристю, потім ударяв коня нагаєм з обох боків і мчав алюром.

Я пролітав чорною хмарою понад зеленою нивою, що хвилювалася, немов море, пролітав над червоними і синіми квіточками, кульбабами. Мій кінь витягував тонку шию, прищулював вуха і летів стрілою. Коли я скакав, моє волосся розвівалося, немов татарський бунчук. Тоді хвилювалося серце й перехоплювало дух. Очі мої червоніли, я нічого не помічав навкруги, у вухах з'являвся гомін, від якого лякалося серце.

Коли сонце розливалося золотим сяйвом по квітучих гаях, мені хотілося, щоб моя хусточка була прапором, а нагай — мечем, я жадав червоної крові серед зелених гаїв. Так, так! Я мріяв, як і мої предки, про помсту! Переді мною зі страхом розбігалися в різні боки зайці й лисиці. Десь попереду фуркала перепілка чи дзвенів жайворонок. Іноді я помічав дрохву, що безглуздо походжала вдалині.

Казали, ніби відкрилася новометодна школа — рущдіє. Я почув про це, злякався, замислився: школа — звичайно, школа, але я ще пам'ятав стусани вчительки. Згадав і затремтів, нагай випав із рук.

---

[1] «Абдіік» («Абідек») — остання з семи частин Корану, що містить найвідоміші і найчастіш читані сури. Використовувалась як підручник у медресе.

[2] Теджвід — підручник з правильної вимови коранічних арабських текстів.

[3] Ільміал — підручник, що навчав обов'язкових знань віри та моралі.

[4] Дестан — жанр кримськотатарського фольклору (епос).

[5] Сердар — полководець.

Мене теж записали у рущдіє. Рущдіє знов розлучило мене з нагаєм і сідлом. Сільська дітвора знову зібралася разом, залишивши іншим чабанам верблюдів і овець, розлучившись із гаями, отарами, білими, як вата, ягнятами.

Ми ввійшли у великі двостулкові білі двері школи. Як тільки я ввійшов, то відчув на серці легкість, незрозуміле почуття радості. Через великі вікна крізь білі фіранки вливалися яскраві сонячні промені. Парти були вишикувані в ряди, попереду стояла чорна дошка на двох підпорах. У класі походжав молодий чоловік з рум'янцем на щоках і чорною шапкою на голові. Він ходив, говорив, пояснював, читав і пропонував читати нам. Пояснював зрозумілими, рідними татарськими словами, і кожне слово, немов удар батога, чітко і міцно застрягало в голові.

Це був головний учитель рущдіє. Наступного дня він роздав усім нам однакову одежу, нові красиві книжки. Розподілив олівці, папір, зошити, крейду. Він намагався, щоб ми самі читали і писали. Іноді викликав нас до дошки і яскраво пояснював матеріал на цій самій чорній широкій дошці.

Попрацювавши деякий час, ми відпочивали і розважалися іграми. Для ігор у школі був широкий чудовий сад, посипаний чистим жовтим піском. Під золотими гарячими променями сонця ми бігали, стрибали, гойдалися на гойдалці, грали в м'яча. Наш учитель теж грався з нами. Він прилучав нас до ігор, пояснюючи нам невідомі з них. «Життя — це гра», — казав він. Ми всі сміялися, грали і, нарешті, втомлювалися від ігор. Тому, як тільки чули наказ учителя: «Гайда у школу!» — ми з радістю бігли в клас і починали наступний урок. Учитель любив нас, ласкаво звертаючись до нас, продовжував заняття, просив читати: ми читали, писали, слухали всією душею. Тепер ми не боялись учителя, любили його. З бажанням і радістю вчили свої уроки: математику, історію, географію. З історії пізнавали своїх предків, свої корені. З географії ми дізнавалися про широкі степи, де ми гуляли, про землю, де жили; пізнавали швидкі струмки, що дзюркотіли серед гір, безкрайнє море із шумливими хвилями, гірські шпилі у синюватому серпанку; ми пізнавали глибину морів, висоту гір, велич Творця.

Тепер ми і вчилися, і грали. Жили радісно, вчилися граючись. Ми розуміли те, що читали, пізнавали — і за це дуже любили свого вчителя. Тепер ми любили своїх батьків по-іншому, з іншим почуттям. Любили свої книжки, папір, олівці, крейду, любили парту і навіть чорну дошку. Ми любили все село і всіх татар у селі, сусідів-росіян, яким подобалось, що ми вчимося. Від того, що розуміли, пізнавали, ми полюбили кожен камінь і гори, і почали любити весь світ.

Була осінь. Блідо осміхалося осіннє сонце. Вдалині грубим горланням перегукувалися ворони. Пов'яли квіти, пожовкло листя. У верхів'ях синіх гір, що тягнулися до простору неба, кипіли чорні хмари.

Холодно... Маленькі пташки, а також шпаки, в яких від морозу пір'я стало сторчма, розсівшись по деревах у садку, ледь чутно щебетали.

Я ввійшов у школу. Як тільки переступив поріг, наша школа, парти, стіни, кожний куток — все навкруги здалося мені холодним і сумним. Вчитель теж був сумним. Він сидів, поринувши у свої думки, зі стурбованим обличчям і невиразними очима. Біля нього стояв хтось смаглявий, куцебородий. Це був суддя. Я впізнав його, колись бачив, як цей чоловік продавав на ярмарку бичка. Суддя сів, вийняв якийсь папірець, кашлянув і почав читати:

— Є наказ зверху: навчати історії, географії, лічбі забороняється; школи, де викладається кримськотатарська мова, будуть закриті.

Усе навкруги завмерло, ми сиділи мовчки. Школа стала схожа на дім небіжчика. Все здавалось чорним, порожнім, ніхто нічого не говорив, тільки в садку одна ластівка виразно читала молитву. Я подумав про себе: «Бідна ластівко! Читай! Схоже, що незабаром і тобі не дадуть читати молитву, зав'яжуть твій маленький дзьобик».

Усі учні подивилися на суддю. У холодних поглядах стояло прокляття судді і верхам. Потім учитель, розправивши кремезні міцні плечі, встав і сказав:

— Друзі мої, я дам вам останній свій урок. Якщо ви любите своїх батьків, свого Творця, любіть і рідну мову.

Учитель хотів ще щось сказати, але голос його затремтів, подих перехопило, глухі слова вмирали на губах. Він хотів сховати від нас сльозу. Сховав, але змусив плакати серце кривавими сльозами. Мені хотілося заплакати, обняти цю велику людину, полегшити душу.

Ми вийшли зі школи, пан суддя повісив на білі, чисті шкільні двері чорний замок і пішов. Усі діти плакали, але з моїх очей не пролилося ні сльозинки. Я жадав зараз бити, ламати, трощити, хотів зірвати і викинути той чорний замок, який повісили на шкільних дверях, я дав собі клятву зірвати його. Чорна кров закипіла у моїх жилах, в очах темніло, у вухах здіймався шум, якого лякалося серце.

Переклала *Диляра Абібуллаєва*

АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ (1887–1947)

Ачлыкъ хатыралары

Сюндюсин хатыра дефтеринден

(Повесттен парчалар)

Ачыкъкъанда, не ачыкъкъаным! Ачкозь эджель маддеси тырмалай, сувара, козьлерим кяде къарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенъизде, не яман ашайджагъым келе!.. Энди къайда барайым? Къомшу-къулум чокътан безди, догърулдыгъымы корьселер, къапу-баджаны япып, ичке сакъланалар. Къысым-акъраба десек, олар да чокътан юзь чевирди. Дайым, енгепчем эвде ёкъ да. Эвель ара-сыра чагъырып, бир тилим отьмек ашата тургъан эдилер. Шимди: «Энди, тувгъаным, биз де биттик», деп эль чектилер. Анамын къызлыкътан къалма досту Сание дудум мени кяде чагъырып тойдура тургъан. Манъа бола, къоджасындан котек ашагъанындан берли о да вазгечти.

Сен дюньянынъ худжурлыгъыны бакъ. Инсан базыда джеми-джемаат арасында, къысым-акъраба ортасында, тувгъан еринде де япа-ялынъыз къала экен! Санки мевлям ёлунда адашып къалгъансынъ... О опькелер энди бир якъта турсун, нелер тапып ашайым экен?.. Истейим, бермейлер. Тутып алмагъа кучюм етмей. Хырсызлап тапманы тюшюнем — къоркъам. Затен орталыкъта къыйырыладжакъдай шей де ёкъ! Фукъарелер барын-ёкъун ашап битирди, байлар да ашаладжакъдай неси бар, неси ёкъ — сакъладылар. Орталыкъта кене де улакъ-токъул юре ама, бар алчы,

бакъайым. Къалтырап тургъан бир джанынъ бар, тип-тири-лей сувурып чыкъарырлар… Гъарип Къуртий агъама нелер яптылар: къутургъан копекдай къувалап, тутып булгъалап ольдюрдилер. Аман, Ярабим, бу инсан джанаварлыгъы бир шейге ошамай экен!.. Не ашайым экен?.. Тюшюнем, тюшюнем уйде-азбарда чалмагъа джарты чарыкъ, ыслав эскиси биле къалмады. От ашар экенсинъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан, пичен, чалы-чырпы чайнар экенсинъ, авуз къарышты, такъат етмей!..

Мен бу ачлыкъ саргъошлыгъынен азбаргъа чыкътым. Читлер арасында чивильдешкен торгъайчыкъларгъа сукъланам, тиш къайрайым амма, насыл тутасынъ?.. Сонъ, бирден-бирге, козюм джаптаки мезарлыкъкъа илише, титрейим. Олюм къоркъусынен къарышыкъ дженнет ашлары козюмин огюне келе. Ай, дейим, шу къушчукълар дженнетте огюме къавурылып келеджегине шимдичик келе къойса да, гъаджыр-гъуджур бир ашасам. Лякин къайдан аласынъ… учып юрген бир айван озь башына къызарырмы. Иште, учты къачтылар, тапсанъ ал. Бойле къызартмалар олса-олса, мендай ачларын хаялындан келип кечкендир. Не исе чаре ёкъ, насыл да олса, тапып ашамакъ керек. Истеп ал, тутып ал, хырсызлап ал… догърусы, бабамлардай олип кетеджегим кельмей. Гъарип бабам ольди. Мезарыны биле тапамадыкъ. Анам десенъ, кефинсиз комюльди.

Манъа кельгенде, иште алым-чулум: орталыкъта къалгъан чуллу, джиренчли, оксюз бир къыз… Эбет, кене яшайджагъым келе. Бу азаплы омюрими бир кунь даа узатмакъ хатири ичюн, масалларда айтувлы падиша балаларынынъ балдырларыны кесип, минек къушуна къаптыргъандай, мен де балдырымдан бир парча кесип чип-чий ашайджагъым келе. Келе амма! Онъа да юрек чыдаймы я… Ах, Ярабим, бу инсан ачыкъмаса, не ола экен?!

Къаш къарангъан. Мен шай чекишип тургъанда, бурунума кескин бир къатлама къокъусы ура. Насыл анълатайым, джанчыгъым, бир шей олса «миснинъ гъанбер къокъусы» — дей тургъанлар, ама бу къокъугъа не мисин айри келе, не гъанбер. Мен бир баш ёлгъа фырлап чыкъам. Къокъу кельген якъкъа таба делидай чапам. Ёлда бириси къаршыма чыкъып:

— Сюндюс, къайда барасынъ? — деп мени токътата, къойнундан чыкъарып манъа бир чий къартоп туттура. Бир де бакъсам, о чапкъын — Къуддус экен. Мен оны корьгенимнен:

— Къайдан келесинъ я, улан, бу къартопларны къайдан алдынъ? — деп сорагъандже, о (…) башкъа бир лаф къошмайып, мени озь эвлерине сюйреп алып кете. Къуддусларын эви де бизим эвдай чыр-чыплакъ, копек ювасына ошап къалгъан. Ах, Сале дудум, гъарип савлыгъында оны къутучыкъдай тутар эди. Эр шейчиги темиз, эр шейчиги ерли-еринде булуныр эди. Бакъ, шимди не алгъа кирген! Ах, бу ачлыкъ кимлерни ольдюрмеди де, кимлерни ольдюрмеди… Къуддусын мал дегенде, бир бакъыр чайниги къалгъан. Сале дудумын савлыгъында йылым-йылым йылтырагъан бу чайнигин ичи-тышы кюе бийлеп къалгъан. Не исе биз шу арада къартопларнынъ бир азыны шунъа толдырып, атешке астыкъ. Бир азыны да кульге комьдик. Бир якътан чийли-пишкенли чыкъарып-чыкъарып ашап тургъанда, зырп этип ичери Асие енгем кирди де козьлерини яшландырып: «Балалар, мен янчыкъ къаве огюнден кечип келем, Мурадша бай къыямет къопарып бара ята. Сен, балам, онынъ килерине далгъансынъ, «оны да агъасыдай ольдюрмек керек», дейлер. Джаным, балам, сакъланынъыз, сизлерни тапсалар, парча-кесек этерлер». Къуддус бу хаберни анълап абдыракълады. «Мен бу къартопларны онынъ килеринден алгъанда, апайы сезгендай олгъан эди… Айса дуйгъанлар. Энди магъа бу кой арам. Мен артыкъ Акъяргъа кетем. Кетейик, Сюндюс. Бу къартоплар мени де, сени де бар-ёкъ Акъяргъа алып кетер. Истесенъ, айды сен де!»

Биз бу хабер къоркъусынен, къаш къарааргъанда, апансыздан ёлгъа чыкътыкъ. Мен даа бу яшыма къадар озь башыма койден тышкъа чыккъкъан бала дегиль эдим. Озюм Акъярын адынен чокътан таныш эдим. Озюни не корьген, не де корьмек акъылыма кельмеген эди. Мен шу къызгъынлыкънен ёлгъа чыкъсам да, бирден-бирге койден айырылмакъ, озю де койден айырылып бир къазакъ шеэрине кетмеге манъа яман худжур кельди. Артыма айланып бакъкъан сайын койнинъ, къылый козьдай чалтылдагъан идаречиклери узакътан узакъкъа козь къырпып, мени чагъыргъандай ола башлады. Бир тарафтан

акъшам къаранлыгъы, тумандай бурум-бурум джылгъалары толдура, байырларны къаплай эди. Кузьнинъ серт еллери узакълардан къатмерли къара булутларны къамчылай-къамчылай бизге догъру айдай, дагъларын шувлата эди. Ава серт, гедже къаранлыкъ, ёл узун эди. Къуддусын айтышына коре, бутюн гедже юрсек, кене сабагъа къадар Акъяргъа бармайджакъ эдик. Я бир де ягъмур ягъса, къайда сыгъынаджакъ эдик?

Кене де озь коюнъ башкъа — хорлагъан олса, аджыгъан да тапыла. Темирша байлар бизни дёгеджек олгъан олса, Асие енгем келип бизни аджыр, къуртармагъа тырышыр эди. Я ёлда-изде къалсакъ, бизни ким таныр да, къорчалар? Бир-эки айдан берли олю-тири яшадыкъ, такъан-тукъан кене де яшар кетер эдик. Тезден «паёк» да келеджек дей эдилер… Мен бу шейлерни тюшюнип Къуддускъа: «Айды, къайтайыкъ», дейим. Лякин о янына джувукъ алмай. Манъа яхшы бир копек тазири ура. «Кой баба-аналарымызын башыны ашады, барымызныёкъумызны кой байлары талап алды… Еди яшымдан берли эль къапусында чалыштым да, бугунь мени ёл ортасына котерип аттылар. Бабам балалыгъындан берли Мурадша байларын къапусында ыргъатлыкъ этти де, къара куньлерде оны бир къыш асрап чыкъарамадылар. Агъам коюн орталыджа бир ыргъаты эди. Абкъадыр акъайын бир бузавы ичюн тепелеп ольдюрдилер. Мурадша бай озюмин сачкъан, бабамын суварып чапалагъан къартопларындан беш-он къартоп алгъаным ичюн, бакъ, мени де ольдюреджек ола экен. Бизге, Сюндюс, бу арам койден хайыр ёкъ. Биз къысметимизни башкъа ерден къыдырайыкъ. Мен догърулгъан еримден къайтмам. Сен истесенъ, иште кой, мына ёл!» — дей.

Сонъ о манъа Акъярда биздай ач балалар ичюн махсус ерлер ачылгъаныны, юкъары маллелерден Айшечиги де эмджеси анда ерлештирип кельгенини, андаки отьмек боллугъыны, балаларгъа пиляв, паста ашаткъанларыны эшиткенини анълатып, мени янъы баштан чоштырды.

Биз лаф къызгъынлыгъынен баягъы ёл алгъанмыз. Кой энди корюнмей. Бахтымызгъа булутлар да чезильген, ель де мавукъкъан эди. Къуддусын гурьлери, ниетининъ къатты-

лытъы юрегимде онъа къаршы ишанч, сайгъы уяндырды. Акъяргъа сыджакълана башладым. Болдургъан аякъларыма тамла-тамла къувет акътыгъыны сезгендай олдым. Къуддус: «Айды, анавы атеш башында бир ял алайыкъ...», демеген олса, даа юреджек эдим.

Бу атеш бес-белли, биздай джаяв ёлджуларын туташтырып ташлагъан атеши эди, Къуддус чалы-чырпынен буны шу арада туташтырды. Балабан, зевкълы бир оджакъ башы олды. Биз къалгъан къартопларны кене кульге комьдик. Сыджакъ-сыджакъ ашадыкъ. Гедже дагъ ичинде, атеш башында о сыджакъ къартопларны ашамакъ манъа не яман леззетли кельген эди.

Мен ёрулгъаным. Оны отургъан сонъ дуйдым. Бир якътан да атеш ёргъун вуджудымы балавуздай йымшатты. Бу ёргъунлукънен мен Къуддусын тизине янтайып, юкълагъан да къалгъаным...

Балабан бир сарай ичинде экеним. Этрафы мейдан багъчалыкъ. Шу арада анда анам да тапылды, къолумдан тутып мени бир талай балалар ичине ташлап кетти. Мен анамын кеткенини корип абдырадым, чалымсырамагъа башладым. Анавы къызлар мени къушатып алдылар. Менден келип-келип бир шейлер сорамагъа башладылар. Къолларында бирер тилим беяз отьмек манъа узаталар. Мен де алып ашайым дегенде, Къуддус мени уята, мен онынъ уяткъанына ачувлана да: «Аман, Къуддус, мени не уята къойдынъ, тюшюмде олса да, барем отьмегими ашагъайдым да, сонъ уяткъайдынъ! Отьмек пек сагъындым, дейим».

Мен тургъанда, атеш башы гъумралыкъ эди. Акъяргъа кеткен-къайткъан джаявлар атеш корип токъталгъанлар. Ичлеринде яш татар апайлары да бар экенлер. Гъариплер Акъяргъа комюр алып кете экенлер. Босагъасындан атлап тышкъа чыкъмагъан татар апайлары шимди чалпан-чарыкъ комюр алыш-веришине япышкъанлар. Отуз-къыркъ вёрстлик ерге джаяв — чалпы комюр ташыйлар. Араларында отуз яшларында бир марушке, биз къарарларында эки къазакъ баласы, къыркълыкъ бир де татар акъайы бар.

Марушке иш къыдырып, ялы боюна кете экен. Акъярда иш тапмагъан, къазакъ балаларынынъ айтышларына коре, сырт беттен кельгенлер. Къарылгъачлардай, ава сувгъан сайын тайпына-тайпына Акъяргъа кельгенлер, анда да баш сокъаджакъ ер тапамагъанлар да, Ялтаны сыджакъ деп эшиткенлер, анда авуша экенлер. Усть-башлары чуллу олса да, озьлери тири, айдамакъ баллар. Онлар дюньяны долашаджакъ, ачтан оледжекке бенъземейлер. Татар акъайы гъарип пек фарыгъан, бети шишик, козьлерининъ нуру сёнюк, тили курьмекленген, лакъырдысы да арув анълашылмай. Гъарипнинъ о къадар чокъ дерди бар, китапларгъа сыгъмайджакъ. Тек анълатмагъа меджалы ёкъ. О озь озюни бильгенден берли эки къолунен чалышкъан. Беш джанлыкъ чийильдеме хорантаны эки къолнен асрагъан... Амма кесатлыкъ, ишсизлик оны бус-бутюн шашыргъан. Хорантасы, бозулгъан бир къуш ювасыдай, дагъылгъан. Озю де сонъ, башыны алгъан чыкъкъан экен. Гъарип о къадаргъа кельген, бильмем Акъяргъа етип олурмы? Етсе де, о Акъярда не япар? Ах, шимди ёллар ичинде ким бильсин не къадар бойле хоранта башлары сюрюнип юрелер.

Не исе биз чалпан-чарыкъ Акъярны таптыкъ. Не худжур шей: мен дюньяда бизим койден балабан ер олгъаныны бильмей эдим. Акъяр — о не балабан бир ер экен! Насыл анълатайым. О эки пара Байдарава койлерини бир ерге къошсанъ, бир Акъяр я олур, я олмаз. Эм анда не яман чокъ да къазакъ бар экен. Бу къадар халкъ къайдан джыйылышкъан?.. Я о балабан, ярашыкълы сарайлар десенъ, насыл ясалып баш олгъан. Бу къадар ташны къайдан кетирип тёшегенлер. Анавы киббар кильсе, кок къалдырымлар, чарылып, эшилип ясалгъан басамакълар... Акъылларгъа айрет... Бизим коюн халкъы чешмеге кеткен ёлгъа бир аякъ къалдырымчыгъы тёшемек ичюн эр йыл бутюн къыш бою топлашып-топлашып гъарылдаша да башына чыкъмай. Бунлар исе бутюн ёл, озю ёкъушларыны, джылгъаларыны къайракъ ташларнен къалдырымлагъан чыкъкъанлар! Эм не раатлыкъ я! Не къадар ягъмур ягъса, не чамур оладжакъ, не къар тыйылып тураджакъ...

Бир де тёпеге бакъсам, не корейим — кок юзю теллернен юванкъашланып чыкъкъан. Бунларын не марефетлери бар

экен? Бу теллер къушчукъларгъа къонакъ экеним десем, орталыкъта къуш-муш да корюнмей. Я о халкъын яшайышына не дерсинъ? Анавы марушкелерге бакъ, фистанлары, пальтолары балкъ-чалкъ эте. Я о къызчыкълар десенъ, чичекдай кийинген, башларын тиклеген, сачларыны джайдыргъан донк-донк юрелер, чырайлары гульдай!..

Ябраббим, бу халкъ къазакъ олгъаны ичюнми, ёкъса шеэрли олгъаны ичюнми бойле арув яшай экенлер? Не исе, амма да къысметли къуллар экен. Дюньянынъ дженнетинде яшайлар. Халкъ ачтан къырылып бите ята, бунларын бир шейден хаберлери ёкъ... мен Акъяргъа келеджекте, анда Къуддуснен менден башкъа бирев олмаз деп беллеген эдим. Кельдим, бакъсам не корейим... Акъярын кошеси-буджасы ач татар толып къалгъан. О сюслю халкълар ичинде чул-чубур аралашкъан ачлар не худжур корюне!.. Бетлерини айдан-куньден сакълагъан татар къызлары, яш апайлар, бала-чагъа чёптен козюни сакъынмай. Къайда олса сокъула, арам-элял демей не тапса, оны ашай, не берселер, оны ала. Орталыкъта не айып-уят къалгъан, не гунах-сават!.. Асыл бу халкъ нечюн бир-бирини аджымай экен? Базарлар да, тюкянлар да рыкъма-рыкъ азыкъ толу. Бир талай халкъ обурдай ашай-иче, тюзене-безене зевкъ-сефада, мынавы якъта бир талай халкъ кир-кифос ичинде, чул-чубур, сюрюне, джан чекише, о шейлерге тамшана-тамшана сокъакъларда йыкъылып-йыкъылып олелер. Бар да, бакъайым, дюньянынъ кетишине акъылынъ етсин... Халкъын агъызында теспи олып юрген о мераметлер, хайырлар, садакъалар. Орталыкътан джоюлгъан кеткен...

Мен къалабалыкъ бир аралыкъ кошесинде эм Къуддусны беклей, эм де акъылымдан шу арада шойле бинъ-бир тюрлю тюшюнджелер келип тарсыкъып тургъанда, къалабалыкълары ярып Къуддусын чапа-чапа келеяткъаныны корьдим. Къолунда бир тилим беяз отьмек! Там меним атеш башында тюшюмде корьдигим отьмек! «Къуддус, сен шу арада бу отьмекни къайдан тапа къойдынъ?» Мегер, о шу бир саат арасында о якъкъа чапкъан, бу якъкъа баш ургъан, экимизни де «приюткъа» яздырып кельген. «Къуддус, сен Хыдыр-Ильясмысынъ, несинъ? Отьмек де алып кельдинъ!»

Биз приюткъа баргъанда, балалар беяз орьтюли узун софралар башына тизильген, зий-чув аш ашап отура эдилер. Мен софрада эр баланынъ огюнде бирер кесек отьмек, бирер чанакъ шорба корьгенимнен, башымын тёпесинде къыргъыйдай айланып юрген ач олюмин тарпына-тарпына менден къачкъаныны сезгендай олдым. Я не, бу отьмеклер, бу ашлар мында олгъанда, барсын да, бакъайым, ач олюм меним янымада яклашсын. Анам ольген сонъ, къомшумыз Сафие татам бир-эки кере даа аркъамы ювып, башымы тарай тургъан. Сонъ вазгечкен эди. Бир айдан берли усть-башым кирленип битлей башлагъан эдим.

Приюткъа баргъанынен, бизлерни ювундырдылар, темиз чамашырлар бердилер, темиз урбалар кийсеттилер, сонъ бирер чанакъ да пирничли шорба ашаттылар. Кишининъ аркъасы ювулса, устю-башы темизленип къарыны да тойса, не яхшы ола экен… Санки янъыдан дюньягъа кельгенсинъ! Гонълюнъ гузель ачыла. Мийинъ ишлей башлай. Ойнап куледжегинъ, айтып агълайджагъынъ келе. Вай, аначыгъым-мм… о бизим кечиргенлеримиз не балабан мусибет экен. Шу эки ай арасында, ким бильсин, бизлердай не къадар хоранталар чиль яврусыдай дагъылып сёнди. Ким бильсин, даа не къадар бала-чагъа, апай, къыз ёллар ичинде шашып, сачмалап юрердирлер. Къуддус олмагъан олса, шимди мен де, ким бильсин, къайдаларда юрер эдим… Къуддус, бильмем, сени не деп алгъышлайым экен?..

Бизим татар приюты денъиз кенарында къурулгъан. Къаледай бир сарайда. Кип-килеги таштан ясалгъан бу сарай учь къатлы. Бина пек балабалан, 40—50 больмеси бар. Биз: балалар, оджалар, хызметчилер — эпимиз 120 къадар джан барлар. Ичинде джоюла кетемиз. Беш-он куньсюз мен онынъ комыз. Ичинде джоюла кетемиз. Беш-он куньсюз мен онынъ коше-буджасыны огренамадым. Адашкъан заманларым да чокъ олды.

Бина о къадар къавий ясалгъан ки, дюнья афан-туфан олса, кене де муранмайджакъ. Тышта о къадар фуртналар ола, денъиз къутура, къайыкълар бармагъа ер тапмай. Сен ичериде бир шейчик дуймайсынъ. О къадар къынтав бизим орман

11 5-573

чельтегидай эвимиз о ерде олса, чокътан кулю кокке савурылыр эди.

Приютта омюримиз шай кече. Саба эрте турамыз, кроватларымызы эдине берип джыйыштырамыз. Биз ювунып, таранып битиргендже озь невбетчилеримиз хызметчилеримизнен ярдымлашып, орталыгъы силе-сипире, джыйыштыра. Эр ер йылым-йылым йылтырай. Сонъ оджапчелеримиз бизлерни болюк-болюк айырып, бирлей-бирлей козьден кечирелер. Бетимизни, аякъ-къолларымызны ювдыкъмы, ёкъмы? Башларымыз темизми, тырнакъларымыз оськенми?

Бу сыкъынтылы ёкъламадан сонъ, биз чай софрасына тизилемиз. Сютлю къаве я да какао иле беяз отьмек ашаймыз. Къушлукътан уйлеге къадар бизлерни окъуталар. Мен койде де азчыкъ окъугъан эдим. Шимди эм татарджа, эм къазакъча окъуймыз. Энди мен о юванкъаш теллерин ничюн къоюлгъаныны оджадан сорап огрендим. Олар къушларгъа къонакъ дегиль, айса кими телефон, кими телеграмм теллери экен де, халкъ оларнен лакъырды этише, хаберлеше экенлер. О теллер Акъярны бутюн Къырым шеэрлеринен, бутюн дюньянен багълай экен. Оджамыз, бу тель ёлларнен яйрагъан электрик ышыгъы акъкъында даа чокъ шейлер анълатты ама, догърусыны айтсам, чокъуны анъламадым. Оджамызын айткъанына коре, озюне керек шейлерни яхшыджа огренмек ичюн омюримин сонъуна къадар окъумакъ керек эдим, олур-олмаз окъумакъларнен дегиль, гедже куньдюзге къатып чалышмакъ керек. Лякин, языкъ, кеч башладыкъ, кеч анъладыкъ. Кене де бир шейлер огренмек мумкюн ама, ачлыкътан олдымы, ёкъса окъуп алышмагъанымызданмы, окъувгъа арув эйисинип оламаймыз. Бес-белли мийлер уюшкъан, юрек сёнген…

Уйлелик ашагъан сонъ, биз топлаша берип ойнаймыз, йырлаймыз, гимнастика япамыз. Базы акъшамлары шеэрден де мусафирлер келе, театролар ойнаймыз. Мен койде олгъанда, оюнгъа пек чебер эдим. Приютта бир къач тюрлю «Хайтарма» даа огрендим. Сесим де гузель, яхшы да йырлайым. Балалар хор йырлагъанда, мен энъ огде булунам. Къуддус «Чобан оюнлары»на пек уста. О ойнаса, меним къулакъларыма баарьде къоюнларын манърашкъанлары, къозуларын ойнашкъан-

лары, дагъларын тереклери арасында чивильдешкен къушлар, дагъларын шувултысы, коюн чайырлары, къырлары — эписи, эписи — козюмин огюне келе, юрегим таша, козьлерим сылана.

...Асыл бизим приютта татар аваларыны яхшы чалмагъа бильген ёкъ. Не япып-япып озюм огренмесем, олмайджакъ. Къазакъ авалары да беким гузельдир, ама догърусы, меним юрегими чошдырмай. Къуддус ойнагъан сайын «мен шимди бильсем де, онъа бир «Одаманым, балам»ны чалсам, о да ойнаса», деп тюшюнем. Клуб тена экенде, пианино башында къурулып чалып да бакъам, ама чыкъмай, пармакъларым сёз тутмай. Чалгъыджы оджапченинъ айткъанына коре, чалгъы огренмек ичюн чокъ огърашмакъ, сабырлы олмакъ керек. О да меним арджым иши дегиль. Манъа шу арада огрениле къоймадымы, нафиле...

Биз: юз къадар бала, он беш-йигирми къадар оджалар бакъыджыларнен бирликте темиз-пак ойнай, куле, ашай, иче, окъуймыз. Бойлеликнен, къыш кечирдик, язгъа чыкътыкъ. Яз отти, кене къышка кирди, баарьге де чыкъып бара ятамыз... Мен энди бу бир тюс омюрден безе башладым. Бир талай вакъытлар ашап-ашап тоймагъан о «борч»лар, джаным-джаным о кашалар, какаолардан быкътым, зар-зорунен ашайым. Джаным омач шорбалары арзылай. О, сарайдай эвимизни таш диварлары мени сыкъа башлады. Илле о оджаларын, хызметчилерин яткъанынъа, тургъанынъа, эткенинъе, юргенинъе къалырышмалары ачувыма кете башлады, озюмизин джарты, пусюр эвчигимизи сагъынам. Бир вакъытлар оксюзлигими уюштыргъан, дуйгъуларымы охшагъан денъиз, онынъ базы ойнакъ, джильвели базы да къайнакъ, ачувлы далгъалары энди дертлерими къоздыра, манъа балалыкъ чагъымы, бабамы, анамы, догъмушларымы, аякъдашларымы сагъындыра...

Мен энди пармакъ эсабыле он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды... Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди.

Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюрды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гурь дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы бизимизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

Бизим приютта бу къыш театро омюри пек джанланды. Къуддуснен Найле пек яхшы ойнай башладылар. Татарджа пьесалар тапылмадыгъындан чокъу русча пьесалар ойналды. Бири «Ачлыкъ къызы» намында татарджа, дигери «Иванов Павлик» намында русча ойналгъан эки пьесаны пек бегендим, ич унуталмайджагъым. Экиси де пек тесирли, пек сейирли эди, татарджа пьесада ана ролюни мен ойнадым. Балаларын бир талайы агълады биле. Мен, татарджа ойналса, роль алам. Эм де ролюми беджерип де япам. Лякин русча ойналса, манъа иш къалмай. Русчагъа аля тилим келишмей, курьмеклене къала. Найле русча пьесаларгъа къарыша. «Иванов Павлик» пьесасында о Шпаргалка ролюни пек арув ойнады. Къуддус да Павлик ролюни пек яхшы ойнады. Догърусыны айтсам, керчектен куньледим. Пианино чалып йырнен ойналгъан бу пьесада, анджа озю де гузель язылгъан эди. Павлик деген бир къазакъ баласы мюмейййизлер[1] къаршысында имтиана чекиле. Бала тенбель, дерслер кучь. Вакъытында дерслерини азырлап оламагъан. Къоркъа, абдырай, шашмалай. Бала мюмейййизлерден сыкъынты ашап тургъанда, усулчыкънен ичери Шпаргалка кирип, искемле артына сакълана да, фысылтынен Павликке ярдым эте. Сонъра мумейййизлерден бири буны эслей.

---

[1] Мумейййизлер — имтихан алыджылар, экзаменаторлар.

Шпаргалка искемле артындан чыкъып къачаджакъ ола. Мюмейийизлер оны къувалай. Санада бир къыяметлер къопа… Оюннынъ бу ери пек зевкълы. Куле-куле талагъынъ къата!

Къуддуснен Найле арасында эвельден де достлукъ сезиле башлагъан эди. Бу пьеса онлары бираз даа бир-бирине якъынлаштырды. Аксине, Къуддус манъа кунь-куньден узакълашкъандай келе. Биз кене корюшемиз, ара-сыра кене дертлешемиз, лякин эвелькидай дегиль. О энди кой лакъырдысыны ичхаз этмей. Мен де энъ чокъ кой лакъырдысыны этеджегим келе. О шимди чокъусы Найленен лакъырды эте. Онынъ янына барып отура. Шакир башталары тек Найленен софагъа чыкъа эди. Шимди о да мендай ялынъыз къалды. Найленинъ Къуддуснен отургъаныны корьсе, о да келип меним яныма отура. Манъа сёз къата, Найлени яманлап башлай. Къуддусны севмегени де анълашыла. Тек мени джандан досту олгъаныны бильдигинден, оны яманламагъа сакъына. Ялынъыз ара-сыра мыскъыллай. Шакир оны мыскъылласа, мен озь-озюме ачувланам, сёз къошмайым. Амма Найлени яманлагъанда, мен де къошулам. Къуддус нечюн менден узакълаша экен?.. Биз бир койден олсакъ, бирликте мында келип сыгъынсакъ, мен онъа джаны агъыртаджакъдай бир шейчик айтмасам, о нечюн менден сувуна экен? Эбет, о манъа куньден куньге ябанджылаша. Буны меним юрегим дуя башлады ки, эвельки Къуддус олса, мен иркильмей онъа барыр: «Сен, огълан, нечюн салыкъсынъ я?» — дер, сорар эдим. Шимди сорамагъа биле джаным чекмей.

…Биз эр йыл Акъяр этрафындаки къомшу койлери кезе эдик. Бу дефа узакълайджакъмыз. Тап Ялтагъа къадар долашаджакъмыз. Не яман бахтиярлыкъ! «Бахтиярыз, бахтиярыз, бахтияр!»ызы шимди не къадар багъыртып йырласанъ, еринде. Урбаларымыз-къылыфларымызы яраштыраджакъ бу кезинти гонълюмизи, козюмизи ачаджакъ. Оджаларнынъ айткъанына коре, Къырымын энъ дюльбер ери — ялы бою экен. Онынъ авасы, кунеши, денъизи, яйлалары, дачалары бири-бириндень яхшы, бири-бириндень аджайип экен. Иште, биз кийинип-къушанып бу баарь Ялта кезинтисине чыкъа-

джакъмыз. Биз къуванмай ким къувансын, биз йырламай ким йырласын?! Бахтиярыз, бахтиярыз, бахтияр!

...Бизим къыяфетлеримиз татар балаларына ошамаса да бетсымамыз, бир де завдомын джумпи къалпагъы татар олгъанымызы анълатса керек, биз кечеркен этрафтан шу лакъырдылар эшитиле эди: «Татарский детдом идет», «Хорошие ребята!», «Куда они идут?», «Экскурсия», «Экскурсия». Бу лакъырдылар да анлата: энди биз донкихот, сулпу, кирли-паслы татар балалары дегиль — сюслю, медений ёлджуларын биле арасына ярашан тешкилятлы, кийимли, шырныкълы детдом балалары... Янъы убаларымызгъамы, балабан бир пароходкъа минип ялы боюна кетеджегимизгеми, ёкъса ёлджуларын бизи макътагъанларынамы ангисине бирисине къуванаджагъымызы бильмеймиз. Ах, шимди бу ерчикте Абкъадыр акъайлар, Мурадша байлар олса да, бизи бир корьселер, ким бильсин, не къадар отюнир, не къадар тызыкълар эдилер. Этрафыма козь кездирдим, амма корюнмейлер. Мен де худжурым, онларын бойле ерлерде не иши оладжакъ! Зарары ёкъ. Яз бар, кузь бар, ашыкъмагъа не бар? Бугунь олмаса, ярын биз онларгъа да озюмизи танытырмыз...

Пароход куньбатыгъа айлангъан киби, куньдогъуш бетте бизим отургъан эвлеримиз къаршы-къаршыга корюнди.

...Керим оджа къыбла тёпени косьтерип: «Анавы куббели бинаны таныйсынъызмы?» — дей. Балалар: «Панорама, панорама!» — ден чивильдешелер. Биз оны таныймыз. Керим оджа иле баргъан эдик. 1854 сенеси олгъан Акъяр дженкини о бизге анълаткъан эди. Тыштан бакъкъанда баягъы бир бина. Ичине кирсенъ — буюк бир дженк мейданы, бинълердже аскер къальаларыле, батареяларыле чёлю, къыры, денъизи, гемилериле, пароходларыле — бутюн Акъяр корюне. Инглиз, франсыз, тюрк аскерлери этрафындан Акъярны саргъан уджюм япалар. Рус аскерлери де Акъярны къорчалай, атышалар, чалышалар, къачышалар. О буюк дженк мейданынынъ оте-берисинде йыкъылгъан, йыкъыла яткъан биналар, батареялар. Девирилип яткъан топ, обоз арабалары. Къанлара богъулып яткъан юзлердже яралы, олю аскер... Пароходдан шеэрге топ ягъдырыла. Топ атешиле туташып янгъан, яна яткъан биналар,

бильмем нелер, бильмем нелер корюне. Бунларын эписи, эписи о корюнип тургъан куббели биначыгъын ичинде сыгъдырылгъан. Не буюк марифет, не яман усталыкъ! Етмиш йыл эвельси япылгъан бир дженк, санки бугунь ола да, сен оксекоксек бир ерден бакъып турасынъ. Насыл тюшюнип тапкъанлар, насыл беджерип япкъанлар? Язда он бинълердже халкъын, юзлердже экскурсиянынъ, бир къач юз, бир къач бинъ вёрстлик ёлдан Панораманы, Акъярны корьмек ичюн кельгенлери бедава дегиль экен. Язда эр кунь дегендай къапыста, помидор, къышта одун, комюр ташыгъан бизим бабайлар, агъайлар бу куббели бинанынъ ичинде сакълы о буюк картинаны келип коре экенлерми? Амма корьмейдирлер... Корьмейдирлер. Корьген олсалар, койдешлерине де анълатыр, биз де бала олсакъ да, къулагъымызгъа чалыныр, авесленирдик. Мен койге барсам, эписини-эписини айтаджагъым. «Халкълар! — диеджегим, — не отурасынъыз? Чыкъынъыз, кезинъиз, корюнъиз! Акъяр Панорамасыны корьмек ичюн бир къач юз, бир къач бинъ вёрстлик ерлерден махсус келелер. Сиз аягъынъыз тюбюнде олгъан о буюк марифети шимдие къадар корамагъансынъыз. Одун, комюр ташыгъанларынъызда,— диеджегим,— эр анги бир ишле Акъяргъа кельгенлеринъизде, эпинъизэпинъиз Панораманы корьмеден къайтманъыз, сакъын-сакъын къайтманъыз!..»

Панорама пек чокъ шейлер косьтерсе де, кене пек чокъ шейлер косьтерильмейип къалгъан. Керим оджанынъ дедигине коре, бу дженк бир йылдан зияде сюрген. Кезлевде, Бурлюкте, Алмада урушмалар олгъан. Бундан башкъа, Панорамада сальте аскер, дженк коресинъ. Халкъ корюнмей. Албуки, Акъяр халкъы докъуз-он ай шеэрде къапалып къалгъанлар. Татарлар десек, о гъариплер де бу дженкте чокъ хорлангъанлар. Заваллылар бу дженкле мытлакъ рус чиновниклерин, помещиклерин къолундан къуртуладжакъларыны умют эткенлер. Къырымда бир бучукъ йыл къадар тюрклер къалгъанлар. Онларын кечкен, токътагъан ерлериндеки халкълар гизли мунасебет пейда эткенлер, тюрклере гизлиден-гизлие ярдым да косьтергенлер. Рус приставлары, исправниклери оны дуйгъан. Къабаатлы-къабаатсыз айырмай халкъны къыйнагъанлар.

Ерлеринден кочюрип малларыны талагъанлар. Заваллылары сюрю-сюрю айдап къамчылагъанлар. Айтам да, япмагъан масхаралыкълары къалмагъан. Акълашта Къырым кене рус падишасы къолунда къалгъан. Халкълар бу хорлукълардан усанып кой-кой, малле-малле къаршыгъа кочькенлер. Бир-эки юз бинъ джан бала-чагъасыле мал-мелялдан, юрт-оджакътан айырылып удюр-къыямет Къырымдан кочькенлер. Бир чокълары ёлда-изде перишан олгъанлар. Гъариплерин башына нелер кельген де, нелер кельмеген! Ай, мен де ресим чыкъармагъа бильсем де, онларын сюрю-сюрю къамчылангъанларыны, приставларын, исправниклерин бутюн масхаралыкъларыны, бала-чагъанынъ бутюн хорлукъларыны бирлей-бирлей косьтерсем де, бугуньки халкълар да оны келип-келип бакъсалар...

Акъылгъа чокъ шейлер келе ама, япмакъ эльден кельмей. Япыладжакъ олса, орталыкъта аз иш бармы?! Инсан омюри шойле меракълы картиналарле толу. Бир-биринден меракълы, бир-биринден дешетли! Я о дюнькю ачлыкъ не эди? Акъяргъа келиркен, ёлда гедже дагъ ичинде атеш башында бир такъым ачлар — татар, къазакъ, апай, акъай, огълан, къыз къарышып бизим агълагъанымыз, серсемлеп отургъанымыз меракълы бир картина дегильми? Мен Акъярын бир аралыгъы кенарында япа-ялынъыз Къуддусын къайткъаныны беклеп тургъанда, бир автомобиль толусы олю татар балаларынынъ татар клубундан юклеп алып кеткенлери, о гъарипчиклерин къуракъшып къалгъан кевдечиклери, кемиклерине сарылып къалгъан кокюльтим кирли баджакълары, къоллары, инджерип къалгъан боюнчыкълары устюнде асылып тургъан сарышын, къумрал, сия сачлы башчыкъларынынъ автомобиль сарсынтысыле секириклеп-секириклеп токъушкъанлары меракълы, джанлы, дешетли бир картина дегильми эди?!

Керим оджа оджалыкъ эте-эте олмалы, лакъырдыгъа шай чеберлешкен, машинадай ишлей. Айткъанда ашыкъмай, тили курьмекленмей, сёзлер агъызындан инджи данелери киби юварлана. Юварланыркенде бир-бирине токъушмай, бир-би-

рини къысмай, сытмай, ...айдын, ярашыкълы лакъырды эткендай келе.

...Эслейим, бизим шимдики лакъырдыларымыз пек къокъав, къарама-къарышыкъ, ала-чубар бир шейлер. Экиде бир айтыладжакъ шейни адыны тапмай кекелейсинъ, сонъ башыны анълаткъанда абдырай, сонъуны унутасынъ. Абул-къубул лакъырды эте-эте алышкъанмыз. Акъылынъа не кельсе, келишсе де келишмесе де, татарджа-русча айырмай, сайламай айта йибересинъ. Бойле-бойле бизим лакъырдыларымыз дамсыз-тузсуз, къыйыш-къонъур, бурюшик-солукъ бир такъым ошавсыз давушлар олып чыкъа. Керим оджадай ачыкъ, тюзгюн ярашыкълы лакъырды эткен кишилерге сукъланам да, не сукъланам. Мен не вакъыт, насыл этип чебер лакъырды этмеге огренир экеним? Бизде, десек, о огрениледжек, тюзеледжек, тамамланаджакъ шейлерин чокълугъы... Эм де эписи бир-биринден кучь, бир-биринден къарышыкъ, бир-биринден керекли. Керим оджанынъ косьтергенине коре, яхшы лакъырды этмеге алышмакъ ичюн китап, шиир чокъ окъумакъ керек. Окъуркен, аэнкли давушнен, шиирин мевхумларына коре, давушнъны уйдурып окъумагъа алышмакъ керек... Языкълар олсун бизни тиллеримиз солпу чыкъкъан, солпу къаткъан. Ох, ярашыкълы лакъырды, ярашыкълы язы пек севем! Огренеджегим! Зор-топуз, огренеджегим!

...Ёлджулар Акъярдан айрылгъан сонъ, баягъы тынышкъан эдилер. Кими отура ашай, кими янтайгъан раатлана, кими джемиданыны ачып ерлештире эди. «Чичерин» Балыкълава къаршысына кельдиктен сонъра, ёлджулар текрар джанландылар. Халатлары устюнде ерлешип отургъан татарлардан башкъа, эр кес кене аякъта: косьтерише, сораша, анълашалар. «Аййа»дан башлап, бутюн ялы бою кип-килеги бир панорама, эм де джанлы, сырлы бир панорама. Акъярын Панорамасы къыргъынлыкълар, душманлыкълар, чиркинликлер панорамасы олса, бу тазеликлер, ренклер, сырлар, орьнеклер панорамасы... Севгилер, къуванчлар, дюльберликлер, юксекликлер панорамасы. Бу панорама эр кесни севиндире, шенълендире, кульдюре. Илле бизлер. О бизим балаларын къуванчлары ичлерине сыгъмай, къабара-къабара да шу къаршымыздаки

къоджаман яйланынъ энь юксек ерине, бизден бинъ эки юз метро юксеклигинде булунан Ай-Петрининъ чиль тёпесине, эбет чиль тёпечигине чыкъып, «Чичерин»нинъ отькюн давушыле багъырмакъ инсанлара, айванлара, дагълара-ташлара багъырмакъ: «Яшасын оксюзлер дюньясы!» — деп багъырмакъ истеймиз. Я биз къуванмай, ким къувансын. Биз юксельдик, даа юкселемиз, юкселемиз. Ачлыкътан токълукъкъа, ялакъ тюблеринден акъ софралара юксельдик. Биз босагъадан тёрге, олюмден омюрге, мезардан сарайгъа атладыкъ

Сарайларда яшаймыз, сарайлылардай яшаймыз. Чюрюкликлерден, йыкъынтылардан, мюраийликлерден [1] узакъ яшаймыз…

Биз ялы боюнда эки афта къадар эглендик. Бир афтасыны Ялтада, дигери ялы боюнда ёлда кечирдик.

…Бизим домун иши чокъ феналаша. Сачкъыран елли янгъын киби, эр ери туташтыра. Докторлар эр кунь келе. Эр дефасында беш-он бала якъалап кетелер. Бойле бир ай зарфында бизден къыркъ беш-элли хаста айырып, изоляторгъа авуштыралар. Андан да уфакълар ирилирден айырыла. Бу сюретле дом учь парчагъа болюне. Балаларын докторлар къыргъыдай якъалап кеткен сайын завдом, чипчелерини къыргъыйдан къорчалагъан кулюк тавукъдай, орьсенлей, ачувлана. Балалар, десек, ялваралар, агълашалар, кетмейджек олалар. Чаре тапамайлар, къыргъыйнынъ панджасындан онлары не завдом къуртара биле, не де озьлери.

…Лякин ишин энъ зору сачкъыран маразнынъ озю экен, эт иле тери арасында сакъланып сач дамарчыкъларыны кемирен бу мараз маразларын энъ къуйпасы, энъ де агъыры… Бундан къуртулмакъ ичюн башта сачларынъ бирлей-бирлей къуртлавуч иле сайланмасына къатланмакъ, ондан сонъра о кип-килеги тазлангъан башынъ йод иле хашланмасына чыдамакъ. Ондан сонъра да, бир ай къадар бу азаплы бакъынмадан сонъра да, бир къач айлар да сияхлы-морлу майларле башынъы аялап юрьмеге сабыр этмек керек… Бу мараздан къур-

---

[1] Мюраийлик — экиюзьлюлик, ийлекярлыкъ.

тулмакъ не къадар кучь олса, онъа тутулмакъ да къадар къолай. Сачкъыранлы бир баланынъ сачкъыранлы бир тель сачы башына япышса да, анда озюне бир афталыкъ юзь тапса, о юзьсюз мусафир артыкъ баш белясы олып къалды демек. Бакътырып сагъылтмакъ бир беля, бакътырмасанъ да, мезара къадар сенинъле берабер.

Бизим дом киби, Акъярын бутюн домларыны шай бошалткъан бу мараз хасталары изоляторда бирлештирдиги киби, сагълары да бир ере топламакъ меселесени джанландырды. Бунынъле берабер сагъ къалан балалардан ярым оксюзлери, акърабалары ерли-ерине дагъытмакъ меселеси де къозгъалды... Завдом ве оджалар ири балалардан бир къысмыны морзаводгъа, бир къысмыны Акъмесджит эбанайлар мектебине азырлагъан эдилер. Шеэрли бир къыз, бир огълан иле койлю учь бала завод мектебине къатнай башлагъан эдилер. Эбанай мектебине азырлангъан къызлар да бу афталар ичинде ерлешеджек эдилер. ...Бу къызлар арасында мен де бар эдим. Шакир ве Куддус завод мектебине къатнап башлагъан эдилер. Не исе, даа дюн дегендай, эр ишчиги сырасында гиден бу оксюзлер хорантасы шу бир къач айлар ичинде ич бекленильмеген сарсынтылара огърап дагъылмакъ узре эди...

Завод мектебине айрылгъан балалар эки афтадыр анда къатнап чалышалар, танъ агъардыкъта биринджи гудокле къалкъа, ерге ярыкъ тюшкен къарарларында, экинджи гудокта искеле башында ишчи катерини беклеп тура, учюнджи гудокта иш башына! Анълатдыкъларына коре, онлар уйлее къадар учь саат дестгях башында чалышалар. Къолда чёкюч, эгев, кески... Такъ-тукъ, гъыжж-гъыжж демир тюелер, ялпайталар, догърулталар, кеселер, тегизлейлер. Онлар чалыша. Янында инструкторлары косьтере, огрете. Уйледен сонъра къолда китап, къалем сыныфлара дагъылып окъуйлар, кабинетлере чекилип теджрибелер япылыр экен бакъалар, огренелер.

Иш пек ёлда кете ама, пек къыйын. Иш, окъув, раатлыкъ, кельме, къайтма, ёл беклев —еписи бир ерге къатылса, куньде

он-он эки саат къадар онлар тышта эгленелер. Балаларымыздан энъ ирилерининъ бутюн кунь эвде булунмамалары бизе олсун, кендилерине олсун чокъ оте. Биз онлары, дёрт козьле беклеймиз. Онлар да бизи пек сагъынып кельселер керек, не къадар ёргъун кельселер де, бизи корюндже ёргъунлыкъларыны унуталар. Ойнаша, кулюшемиз. Онлар бизе заводдаки омюрлеринден, биз онлара домун о куньк­ю омюринде олып кечкенлерден бахс этемиз. Шакир завдомун зору иле анда кирген эди. Киргенине бинъ пешман... О заводы ур-тут яманлай. «Мен, топракъ иле огърашмакъ къыйын беллер эдим. Мына къыйынлыкъ къайда экен» — деп башлады. Демири, комюри, чёкючи, куреги яманлап чыкъа. Къуддус да хызметин агъырлыгъындан шикяетленсе де, заводы, ишчилери бегене. «Ишчилер — дей — демир иле балаларын балавузле ойнадыкълары киби ойнайлар, оны тахта ёнутыр киби ёнута, деле, эренделей. Ана, усталыкъ къайда!»

Къызлар огъланлардан даа зияде ёрулса да, не шикяетлене, не де макътай, ялынъыз шаша эдилер. Эр саньатханеде отузар бала чалышыркен чёкючлерин челик тезьялара чарпмасындан асыл олгъан гурюльти къулакълары дегиль, ичинъи-багърынъы зырылдата: чанъ-чунъ, гъыжж-гъыжж, такъ-тукъ — бутюн зенаатхане сарсыла.

Шейде озюнинъ балалыкътаки корьген нагъыш авеслигини айта, сонъ къолларындаки чёкюч сапындан пейда олан нокъталары, эзмеклери косьтерип куледе — бакъсанъыз,— дей, — бу оджалара, не беклей эди ве не корьди!..

Фабзавучларын[1] завод мектебине кирдиклери бир ай ола. Айын ильк ярымында онлар эмеклерининъ мукяфаты оларакъ, алтышар рубле эллишер капик алып кельдилер. Бу ильк мукяфаткъа къувана-къувана къайттылар. Ялынъыз онлар дегиль, эпимиз — балалар, оджалар, хызметчилер, эр кес къуванды. Онлар параларыны къолларына тутып, залгъа киргенде, биз онлары завдомун пароходда анълаттыгъы олимпиада

[1] Фабзавуч — «фабрично-заводские училища». Бу ерде шу окъув юртларында окъугъан балалар.

кахраманлары киби къаршыладыкъ… О куню эр кестен зияде Найле иле мен севиндик. Къуддус онъа бу ильк къазанчындан «Далгъалар ортасында» адлы русча бир ресимли китап, Шакир де манъа гульпенпе ренкли бир йипек мендильчик алып кельген. Ярамаз огълан, о, бир рус къызынынъ агъасы тыпкъы бойле бир мендиль къардашына бахшыш кетиргенде, меним онъа бакъып сукъландыгъымы корьген ве оны унутмагъан…

Шакир домдаки огъланларын энъ буюги эди. Кенъ омузлы, чыкъыкъча кокюсли, сагълам сымалы, кулерюзьлю бу огълан пек де шылыкъ, ойнакъ, шакъаджы бир шей эди. Бир къач йылдыр берабер яшаймыз, мен онынъ сымасында аяланып къалгъан къасевет алямети ич корьмедим. Онынъ пек сийрек корюлен даргъын сюрети биле тытыкъ сымалы балаларын шенъли чырайларындан енгиль корюле. Мен балабан бир бала олгъанынданмы, бильмем, ондан сакъыныр, янына якълашмаз, онынъ айдын-айдын бакъан ягълы козьлеринден къоркъардым. О да меним бу чекинджеклигими сездиктен олмалы, айры уфакъ эр кесле ойнашдыгъы, шакъалашдыгъы альде манъа якълашмазды. Эвеллери онлар Найле иле такъышыкълы ве дост эдилер. Лякин, недендир бильмем, Найле сонъ-сонъуна Къуддусле достлашмагъа башлады. Онынъ Къуддусле достлашмасы мени Къуддустан, Шакири озюнден узакълаштырып, бизим ек-дигеримизе якъынлашмамыза ёл ачты.

…О, менде не вакъыт бир солукълыкъ корьсе, яки бир шейден ынджынгъанымы анълаcа, етишир келир, озюне хусусий шылыкълыгъыле къарышыкъ самимиетле: «Адам сен де, къулакъ асма, олуджыдыр кечер», — деп мени ятыштырыр, теселли этерди. Мен невбетчи олгъанда, я да манъа бири окъталгъанда, эр кестен эвель Шакир манъа ярдым этер, Шакир мени якълар эди. Мен бир чокъ заманлар юректен онъа джылынамагъан эдим.

…Шакир фабзавучкъа завдомун ве бир де меним зорумле кирген эди. О бир айдан бери анда къатнаса да, башкъаларыдай анда эйисынамай эди. «Бутюн кунь,— дей эди,— агъзынъ, бурнунъ комюр тозуна толып къала. Устюнъбашынъ кене шай — тоз, комюр иси сасып къала. Бутюн кунь

гурюльти ичинде огърашасынъ. Чёкюч гурюльтиси, чыгъырылтысы, машина зырылтысы, къалабалыкъ... ве бутюн гурюльтилере къатланып, айда он учь рубле айлыкъ аласынъ. Айлыкъ алгъан балаларын паёклары да кесилиджек экен, оны да кесселер, сонъ эшек киби чекиш, копекдай ач юрь!»

Шакир бойле лакъырдылары яры шакъа, яры керчек, арасыра япа тургъан эди. Мен де онъа: «Аркъадашларынъ чыдагъан ерде санъа айып олмазмы? Шейделер биле къатланалар, бакъ бир ай чалыштынъыз, джедвеллер ясап кельдинъиз, бир йыл къатлансанъыз, ким бильсин, нелер япарсынъыз»,— дердим. О менден бу лакъырдылары эшитиндже ятышыр. «Эписи, эписи, сен де шай дейсин»,— деп ынджыныр эди.

О завод омюрюле аля барышамай эди. Санки, заводын бутюн машина гурюльтилери топлашып тек онынъ къулагъына тола эди. Санки, бутюн комюр тозлары, думанлары ялынъыз онынъ буруна келип уймелеше эди. Эм заводын иш тертибаты оны пек ачувлата эди. Онынъ джаны домун тертибатына биле сыкъыла эди. ...

О,... манъа бутюн джиддиетле озь мерамыны онълаткъан эди: «Айды, бирликте къачайыкъ! ...Завод омюри тертип ве низам истей. Мен исе тертип ве низам севмейим. Ойле бир омюре янашмакъ ичюн шеэрлилешмек, машиналашмакъ керек. Заводда отуз-къыркъ йыл чалышкъан ишчилер бар. О, машина янында чалыша-чалыша машиналашып къалгъан, озю де джанлы бир машина алына кирген. О, эр кунь ишлемезсе, машинадай тотланаджакъ, бозуладжакъ. Оны да иш ипрандыра, лякин тотландырмай. О, ичтен тыштан кене йылтырай. О, кене тири, йырлай, куле, кульдюре, ойнай, шакъалаша. О заводдан чыкъса, сувдан чыкъкъан балыкъ киби бошайджакъ, бонъайып оледжек. Мен исе заводда бир йыл къалсам, тарсыкъып оледжегим. Шеэр мени бир къач йыллар асрады. Эвалла! Эндиден меним мында ишим ёкъ. Мен мындан къачам, Сюндюс! Кель, Алла эшкъына, берабер къачайыкъ!»

...Къурулан план узьре Шакир эки афталыкъ маашны алдыгъы базар сабасы даа ере ярыкъ тюшмеден къалкъып кетти. Онынъ аякъ давушыны домда менден башкъа кимсе абай-

ламады. О, койде бир афта къадар къаладжакъ, эв ве азбарын не алда олдугъыны огренеджек. Дайысынынъ къызына иши анълатаджакъ. Енгепчесини де ишлери бир сырая къоюлынджая кадар, мени озьлерининъ эвинде къызларына бир аякъдаш оларакъ, къабул этип турмаларына разы эткенден сонъра, дайысынынъ къызыле Акъяра келип, мени кое алып къайтаджакъ. Шакир яваш-яваш озь ишлерини, эв-азбарыны ёлуна къояджакъ. Мен де бир талай вакъытлар дайысынынъ эвинде ятып-къалкъып тураджагъым... Сонъ, вакъыт кельгенде, мен онынъ ёлдашы, омюр ортагъы олып къаладжагъым...

Мен ондан хабер беклеп азырланып тургъанда, Джеватын кёр атыдай, эмджем сюрип келе. О, ...мени алмагъа кельген.

...Лякин не чаре... Мен исрарын файда бермеджегини анълап олгъан ве кенди кендими шойле алдаткъан эдим. Он-он бир яшында экен, койден къачманынъ чаресини тапкъан бир къыз он беш- он алты яшындан къачмакъ зор дегиль. Кою бир барып корейим. Ишиме кельсе — къалыр, кельмезсе — айланыр къайтарым...

...Эмджемин эвинде олдугъымы хатырламакътан асыл олан бир атеш юрегимин башыны якъа. Шу арада димагъда чешит фикирлер фыкъырдашмагъа башлады. Мен бир талай вакъыт санки бир сейирджи вазиетинде къалам. Шашкъыншашкъын бир заманлар бакътыкътан сонъра фикиримде шу суаль джанлана... Мен кимим шу? Акъикъатта мен кимим шу? Бундан дёрт-беш йыл эвель мен Къуддусын артына такъылып, Акъяра кельген эдим. Ойле бир ерге ки, адындан башкъа, менидже, эр ери къаранлыкъ. Дёрт-беш йыл сонъра, паттадакъ эмджем келе. Зор-топуз мени койге сюйреп къайта. Ойле бир ерге бизи о заман ач ве чыплакъ ёлгъа аткъан. Бундан бир афта эвель домдан къачмакъ ичюн Шакире сёз бердим, кене белли-башлы бир фикир эдинмеден, айдын-ачыкъ иши анъламадан Шакирин артына такъылып, анда кетеджек олам. Ондан даа эвель, мен эмширемиз олан Шерфе татайын зоруле эбанай мектебине кетеджек къызларын джедвелине кечем... Мен кимим шу? Он алты яшымда экен, ильк дефа мен шу суали кендиме берем. Эрте-кеч манъа бунынъ джевабыны араштырмакъ, араштырып булмакъ лязим олдугъыны идрак

этем. Мен онынъ джевабыны тапмайынджа озь элими, озьозюми алып баралмайджагъымы анълайым. Етишмектен, сюйрекленмектен бездим. Мен бу суалин джевабыны тапмайынджа сюйрекленмектен къуртулмакъ къайда, джетилип къайда сюйрельдигими биле феркълаялмаджагъымы таныйыммы? Мен кимим шу? Мен бугуньден, бу дакъкъадан башлап, яхшы бир къыз, файдалы бир къадын, дегерли бир инсан олмакъ ичюн эр шейден эвель шу суалин джевабыны арайджагъым. Къайдан тапмакъ мумкюн, насыл тапмакъ мумкюн, бутюн варлыгъымле къыдырып, оны тападжакъ, онъа коре огренеджек, азырланаджакъ, онъа коре чалышыджакъ ве яшайджагъым!

1926

Спомини про голод

Із записника Сюндюс

(Уривки з повісті)

Боже, як хочеться їсти! Як мучить цей страшний голод, як очі від нього то темніють, пригасають, то лихоманливо займаються якимось безумом. Ох, якби ви знали, як хочеться їсти!.. До кого піти? Всім сусідам я вже давно набридла. Тільки побачать мене — тікають у дім і навіть двері зсередини зачиняють. А родичі давно вже при мені очі опускають. Раніше, бувало, покличуть, шматочок хліба дадуть. А тепер: «Уже, рідна, і в нас нічого не зосталось» — розводять руками.

Інколи мамина подруга, тітонька Саніє, підгодовувала мене. Та після того, як через мене її побив чоловік, я до них не ходжу. Дивно влаштований світ. Людина живе серед людей, в колі родичів, на рідній землі, але як легко вона може залишитись зовсім самотньою. Наче відстала від попутників, опинившись наодинці з безлюдною дорогою... Чого б з'їсти? Прошу — не дають. Вкрасти — боюсь. Воно то й вкрасти нічого. Все, що було в бідняків — з'їли. Багачі, що зосталось, заховали. По селу, щоправда, ще ходить сяка-така живність, але ж спробуй взяти! Миттю з тебе душу витрясуть. Що зробили з нещасним Куртієм-ага: догнали і забили, як скаженого пса. Боже мій, якими жорстокими можуть бути люди!.. Чого б з'їсти?

Думай — не думай, а ні вдома, ні у дворі не зосталося, як кажуть, і старих підошов, не те щоб чогось поживного. Трави б поїсти — та навколо ні травинки. Пожувати б соломи чи сіна — та не можу: щелепи зводить від утоми, силоньки нема…

Втім роздумами сита не будеш. Треба пошукати чогось.

Похитуючись, наче п'яна, виходжу на подвір'я. Жадібно дивлюсь на горобців, що стрибають коло тину: от кого б із'їсти.

Тільки як їх спіймати?.. Випадково погляд упав на кладовище на горбку, і стало страшно. Та помалу страх змінився думками про рай, про райську їжу. «Ох,— думала я,— в раю мені б подали на стіл цих пташечок, що підстрибують коло тину. Подали б мені їх гарненько підсмаженими, з рум'яною скоринкою. От би я наїлась! Невже, щоб досхочу їсти, потрібно померти? З'їсти б нині, коли жива…»

Розмріялась! Хіба ці вільні пташечки самі підсмажаться? Таке трапляється хіба що в уяві таких голодних, як я. Ну ось, полетіли…

Однак треба чогось з'їсти. Знайди, піймай, украдь… Інакше помреш… Бідний тато вмер на чужині. Ми й могили його не знайшли. Маму довелось ховати без савану. Зосталась я самотня, голодна, розпатлана. А вмирати все ж не хочу. Щоб прожити ще хоч день, мені хочеться відрізати шматочок власного стегна, — як вчинив один із казкових персонажів — і з'їсти його сирим. Але духу не вистачає. О Всевишній, чом ти не зробив так, щоб люди ніколи не хотіли їсти?

Поки мене мучили роздуми, звечоріло. І раптом я відчула різкі, манливі пахощі їжі: десь готували катламу. Як вам, рідненькі, описати ці пахощі? Раніше про дуже приємний запах говорили: мускусні пахощі парфумів. Але аромат, що долинав до мене, був кращий і від парфумів, і від мускусу. Звідки й сили взялися — вибігла я на вулицю та й прямую на запах. Але тут якийсь нахаба перепинив мені дорогу: «Сюндюс, куди поспішаєш?» А потім вийняв з-за пазухи сиру картоплину і простяг мені. Я й словечка не мовила, як він схопив мене за руку і повів за собою. Це був Куддус. Дім Куддуса, як і наш, абсолютно порожній, став схожий на собачу будку. Коли була жива тітонька Сале, оселя нагадувала скриньку: кожна річ сяяла

чистотою, все на своєму місці. А що скоїлось тепер? Господи, кого цей голод не загубив, кого не знищив!..

У Куддуса з майна — тільки мідний чайник зостався. Колись він гордо сяяв начищеними боками, а тепер стояв вкритий сажею і кіптявою. Кинули ми в чайник кілька картоплин і поставили на вогонь. Ще кілька картоплин засипали гарячою золою.

Коли, обпікаючи руки, їли напівсиру картоплю, раптом зайшла тітонька Асіє і, мало не плачучи, мовила: «Йшла я, діти, повз кав'ярню, а там Мураджа-бай страшенну бучу вчинив. Кричить, що ти, синку, обікрав його. А дехто його підтримує: мовляв, тебе, як ото брата, вбити потрібно. Треба вам, дітоньки, сховатися, бо розірвуть нелюди».

Куддус розхвилювався: «Коли я брав картоплю у комірчині, то здалося, що жінка бая щось запідозрила. Тепер мені в селі не жити. Піду в Ак'яр[1]. Ходімо разом, Сюндюс!» Ось так несподівано, вночі, опинилися ми в дорозі. Досі я й не мріяла побувати в Ак'ярі, лише чула про нього. Зопалу я погодилася іти з Куддусом, але в дорозі несподівано розлука з рідним селом ставала болючішою і болючішою. А чуже російське місто лякало.

Щоразу, коли оглядалась на село, здавалось, що воно вогниками вабить мене, кличе назад, у свій затишок, який він не є. Холодний вітрюган гнав на нас чорні густі хмари. За словами Куддуса, якщо навіть цілу ніч іти, до ранку до Ак'яра не доберемось. А піде дощ — куди сховаємось? Все-таки у свому селі є й добрі люди. Якщо бай захоче нас побити, тітонька Асіє заступиться. А в дорозі ми всім чужі — хто пожаліє, хто захистить? Уже два місяці голодуємо — не вперше. То й далі якось би протримались. Та й говорять, що скоро якийсь «пайок» має надійти... Отож сказала Куддусу: «Нумо, повернемось!» Але він і слухати не схотів: «Село погубило наших батьків, сільські багатії визискували нас. З семи літ батрачу, а тепер мене викинули, як непотріб. Батько з дитинства працював на бая, а той не поміг нам протриматись хоч зиму. Брат батракував на все село, а його через телятко дядька Айдикадира киями забили до смерті. Я Мурадші-баю саджав картоплю, доглядав її,

[1] Ак'яр — Севастополь.

поливав… А коли взяв кілька картоплин, то мене вбити хочуть. Ні, Сюндюс, у селі не вижити. Пошукаємо щастя в іншому місці. А ти, якщо хочеш, повертайся сама».

Куддус сказав мені, що в Ак'ярі для голодуючих дітей створено спеціальні притулки. А його дядько з верхнього кварталу залишив у притулку маленьку Айше, там дітям дають хліб, плов, кашу.

Села вже не було видно — ми пройшли чималу відстань. Хмари розвіялися, вітер стих.

Рішучість Куддуса вплинула на мене — захотілося в Ак'яр. Ноги помалу наливались силою. І якби Куддус не запропонував: «Давай відпочинемо коло того вогню», — я б ішла й ішла.

Коло багаття, очевидно, хтось ще недавно грівся. Куддусназбирав хмизу, вогонь розгорівся, стало тепло й затишно. Ми спекли в золі кілька картоплинок. Гаряча картопля вночі в горах виявилася неймовірно смачною. Тепло вогню, втома брали своє. Так, притулившись до колін Куддуса, я не помітила, як заснула.

…Бачу: перебуваю в чарівному палаці. Навколо — сад. А назустріч іде мама. Підійшла до мене, лагідно взяла за руку, підвела до дітей… І зникла… Стало страшно, закапали сльози. Та дівчатка оточили мене, почали заспокоювати. І кожна простягає мені скибку білого-білого хліба. Я хотіла взяти першу скибку, але тут мене розбудив Куддус. Я мало не заплакала: «Навіщо ти розбудив мене? Наїлась би, а тоді б розбудив. Так хочеться хлібця…»

Лише тут я помітила, що коло вогню сидять незнайомі. Серед людей (хто йшов у Ак'яр, хто — звідти) були й молоді татарки. Вони ішли в Ак'яр продавати вугілля. Скромні кримськотатарські жінки, які й з двору вийти соромились,— тепер, щоб вижити, торгували вугіллям. 30—40 верстов тягають мучениці важку поклажу з вугіллям.

Тут же були росіянка літ тридцяти з двома підлітками і татарин літ сорока. Жінка з дітьми шукала роботи, вони, мов ластівки, линули на південь, до тепла. В Ак'ярі не влаштувались. Почули, що в Ялті тепло, вирішили йти туди. Одяг старенький, порваний, але вигляд усі троє мали здоровий. Не схоже, що голодували. А ось татарин здоров'ям підупав: очі

погасли, лице опухло, язик заплітається. В сердеги стільки бід, що про них не одну книжку написати можна. Тільки розповісти про все в нього сил немає.

Відтоді, як пам'ятає себе, працював. Годував сім'ю з п'яти осіб. Трудився з останніх сил. Але нужда, безробіття зламали його. В сім'ї, немов у зруйнованім пташинім гніздечку, ніхто не вцілів, отож він і почвалав собі у чужі краї.

Бозна, чи б і дійшов неборака до Ак'яра. А якби й дійшов, то що робитиме? О Аллах, скільки таких безпорадних чоловіків бродить далеко від домівки й родини!

А ми в Ак'яр все-таки прийшли. Я досі не знала, що у світі є щось більше від нашого села. Ак'яр такий величезний! З чим порівняти, не знаю. І як багато, виявляється, в місті росіян. І звідки сюди зібралося стільки люду?.. А ці великі, прекрасні палаци, як тільки їх будували? І звідки навезли стільки каміння, щоб спорудити всі ці будівлі, ту височезну церкву, вимостити шляхи, тротуари, чудові кручені сходи? Не можу уявити.

У нашому селі щозими люди збираються вимостити вузьку стежечку до джерела, та так і не закінчили розпочате. А городяни всі тротуари, сходи, дороги, площі виклали гладеньким каменем. Яка благодать! Скільки б не лив дощ, не буде ні калюж, ні грязюки.

Подивилися вгору: небо все в дротах. Цікаво, для чого? Якщо ці дроти всюди протягли, щоб пташки сідали, то чому ж птиць не видно.

А що сказати про людей? Подивись на російських жінок. Як чарівливо виблискує, переливається тканина їхнього одягу! А дівчатка, мов квіточки: святково одягнені, волосся розпущене, в яскравих стрічках. Ідуть бадьоро, весело, рум'яні, мов трояндочки.

Господи, чому ці люди так добре живуть? Тому, що росіяни, чи тому, що городяни? Як їм усім пощастило! Живуть у зеленому раю. Люди вмирають од голоду, а тут, мабуть, і не чули про це... Коли я йшла з Куддусом у Ак'яр, то думала, що крім нас нікого там не буде. Прийшла й побачила в усіх куточках-завулочках повнісінько голодних татар. Боже, поміж ситих, святково одягнених городян — голодні у жалюгідному лахмітті!

Зазвичай скромні, сором'язливі дівчата-татарки, молоді жінки й діти зовсім втратили стид. Лізуть, хапають що знайдуть і що подадуть, їдять і недоїдки, і нечисте, і заборонене шаріатом.

Ой не зосталося в світі ні сорому, ні боязні гріха, ні милосердя… Ну чому люди не жаліють одне одного? Адже і на базарах, і в магазинах повнісінько продуктів. Одні обжираються, наряджаються, насолоджуються. Інші — обдерті, змучені падають на вулицях і вмирають од голоду. Чому так влаштований світ? Немов бурштинові камінчики по вервиці пересовгуються, так же легко ллються слова «милосердя», «доброта», «справедливість». Де ж вони в житті? Наче крізь землю провалилися. Я думала про все це, сидячи в одному жвавому провулку, роздивляючись перехожих. Чекала Куддуса. І от бачу: вибігає з того тирловиська до мене. В руці шматок білого хліба, такий, який бачила вві сні, коло багаття в дорозі. «Куддусе, звідки в тебе цей хліб?!»

Виявляється, Куддус розшукав притулок, записав нас туди, і вже хліб приніс! Куддусе, ти що — святий Хидир [1]?!

Коли ми прийшли до притулку, діти сиділи за довгими столами, вкритими білими скатерками, і галасливо їли. Побачивши перед кожним тарілку супу і шматок хліба, я відчула, як неохоче відлітає від мене коршун смерті, що все кружляв над головою. А що йому робити там, де дають хліб?

Після смерті матері наша тітонька Сафіє зо два рази купала мене, розчісувала. Та ось уже другий місяць я не милась, завелись воші.

У притулку нас викупали, видали чисту білизну й одяг, нагодували рисовим супом. Як добре, коли людина чиста й сита! Наче наново народишся: і настрій підвищується, і думки світлішають, і сміятися хочеться, і… плакати.

Матусенько моя мила, які ж муки ми пережили… Скільки за цей час розпалося родин… Живі розбрелися, мов пташенята куріпки в степу. Скільки ще дітей, жінок, дівчат блукає дорогами!

Де б я була зараз, якби не Куддус? Як мені віддячити тобі, Куддусе?..

---

[1] Хидир — ім'я пророка, захисника бідних та знедолених.

* * *

Наш татарський притулок — біля самісінького моря. У палаці, схожому на фортецю. У великій кам'яній будівлі десь із півсотні кімнат. Нас — дітей, учителів, службовців — коло 120 душ. За два тижні я не встигла гарненько роздивитися будівлю. У ній неважко й заблудитись.

Палац збудований так надійно, що навіть, якщо станеться всесвітній потоп, будинок не постраждає.

Буває на морі бушує буря, човни собі місця не знаходять, а тут, всередині, й не чути. Нашу рідну оселю такий буревій скинув би в море.

Життя в притулку проходить так. Вранці встаємо, старанно заправляємо ліжка. Поки всі вмиваються, причісуються, чергові допомагають службовцям — вимітають та прибирають. Все блищить-сяє. Потім учителі оглядають кожен загін — чи всі вмилися, чи всі руки-ноги чисті. Чи волосся чисте, нігті підстрижені. Після старанної перевірки сідаємо снідати. Їмо білий хліб, п'ємо каву або какао з молоком. До обіду вчимося і татарською і російською мовами. Я вже спитала в учителя, для чого натягнуті вгорі дроти. Не для того, звісно, щоб пташки сідали. Це телефонні й телеграфні проводи — для розмов, для повідомлень. Ці проводи, каже вчитель, зв'язують Ак'яр з усіма містами Криму, з усім світом. Учитель чимало розповідав нам про електричне світло, що біжить дротами, хоча, чесно кажучи, я не все зрозуміла. Щоб побільше дізнатися про предмети та явища, говорить учитель, треба вчитися все життя, вчитися вперто, читати вдень і вночі. Пізнувато ми дізналися про це. Багато чого навчитись ще можна, звісно, але чи з голоду, чи з незвички вчитись нам важко. Мозок ледь не висох, серце пригасло.

Після обіду граємо в різні ігри, співаємо, робимо гімнастику. Інколи вечорами з міста приїздять гості, ми їм показуємо спектакль. Уже в селі я добре танцювала. А в притулку вивчила ще кілька варіантів «Хайтарми»[1]. І голос у мене гарний, добре співаю. Заспівую в дитячому хорі. Куддус майстерно виконує

[1] Хайтарма — назва народного танцю кримських татар.

«танці чабанів». Коли він танцює, я згадую весняне мекання овець, щебетання пташок у гущавині дерев, шум лісу. Перед очима постають полонини, гори — все-все, серце переповнюється, на очі напливають сльози... На жаль, у притулку ніхто не вміє гарно виконувати татарські мелодії. Доведеться, мабуть, самій учитись. Російські мелодії, напевне, теж красиві, але, правду кажучи, до мого серця не доходять. Щоразу, коли Куддус танцює, я думаю: «От якби вміла, заграла б зараз «Я пастух, синку», а він би станцював». Коли клуб вільний, сідаю за піаніно і пробую грати, одначе пальці не слухають мене. Вчителька музики каже: щоб навчитися грати, потрібно багато і терпляче трудитись. Це мені не під силу. У мене так: не вийшло відразу — то вже й не вийде...

* * *

Ми — майже сто дітей, два десятки вчителів та вихователів — охайні, чистенькі, граємо, співаємо, їмо-п'ємо, вчимось. Отак і зима минула, дожили до літа. Відпливло літечко, знову зима, скоро настане весна. Мені вже починає набридати це одноманітне життя. Остогидло геть усе, чого раніше не могла наїстися — борщ, каші, какао. Душа просить затірки. Почали давити мене кам'яні стіни нашого палацу. Бере зло, що вчителі й службовці постійно втручаються, повчають навіть як стояти, лежати, ходити. Знудьгувалася за своєю рідною старенькою домівкою. Море, що спершу стишувало моє сирітство, море, схоже на мої почуття, тепер своїми то грайливими, то бурхливими злими хвилями розтривожує душу, нагадує про дитинство, примушує тужити за батьком, матір'ю, родичами, давніми подругами...

* * *

Мені вже чотирнадцятий рік. Коли жили в селі, росла, як довгий-предовгий паросток. За тутешні рік-два підбилася в тілі — з дівчатка стала собі дівчиною. Рот, ніс ще покрасивішали. Світло-каштанове волосся на голові не вміщається.

Дивлюся в дзеркало — і сама собі подобаюсь. У притулку такі гарні дзеркала — відходити не хочеться. Ми з Найле серед дівчат найстарші. Вона мого віку, але худенька, бліда. На лиці подекуди веснянки. Волосся світле, але не таке пишне, густе, як у мене. Зате в неї чарівні блакитні очі. Ротик і вуста — як намальовані. Може, вона з міста, бо манера говорити, триматись не така, як у сільських. А який красивий голос! Ніжний-ніжний, солов'їний. Вчительки наші її, як і Куддуса, виділяють. Не любити її неможливо. Дуже вихована, розсудлива, уважна, спокійна.

Цієї зими в притулку пожвавилася діяльність театру. Куддус і Найле добре грають. П'єс кримськотатарською мовою тут немає, тож ставили переважно російські твори. П'єси татарською мовою «Дочка голоду» та російською «Павлик Іванов» мені особливо подобалися, хвилювали. У другій п'єсі я виконувала роль матері. Дехто, дивлячись спектакль, не стримував сліз. Якщо п'єса татарською, я виступаю — і успішно. А от у російських спектаклях мені роботи нема — язик заплітається та й годі. Найле і в п'єсі «Павлик Іванов» дуже добре зіграла роль Шпаргалки. А Куддус чудово виступив у головній ролі. Чесно кажучи, я позаздрила їм. Твір написаний майстерно, в ньому під піаніно виконуються гарні пісні. Російський хлопчик Павлик складає іспит. Він ледачкуватий, а предмети важкі. Вчасно уроків не вчив, тож боїться, нервується. Коли його притисли екзаменатори, тихенько входить Шпаргалка і, сховавшись за лавкою, пошепки підказує. Та незабаром екзаменатор помітив це. Її почали проганяти. Галас. Дуже смішне це місце — регочуть до сліз.

Між Куддусом і Найле давно зародилася дружба. А ця п'єса ще дужче зблизила їх. Від мене ж Куддус все більше віддаляється. Ми ще ділимось своїми переживаннями, проте не так, як колись. Про село він взагалі не хоче згадувати. А мені найсильніше хочеться гомоніти про село. Куддус тепер частіше розмовляє з Найле. Сидять собі поряд. Раніше з Найле на терасу виходив тільки Шакір. Тепер він самотній, як і я. Коли бачить Найле з Куддусом, підходить до мене. Починає щось негарне говорити про Найле. Злиться і на Куддуса, звісно. Але,

знаючи моє добре ставлення до давнього друга, про Куддуса помовчує. Хіба зрідка-зрідка скаже щось насмішкувате. Але я таких розмов не підтримую. А от коли він критикує Найле, я залюбки приєднуюсь. Боже, чому Куддус віддаляється від мене? Ми ж односельці, разом бідували, разом припленталися сюди. Я його нічим не скривдила. Чому ж він охолов до мене? Чому з кожним днем стаю для нього дедалі чужішою? Серце відчуває, болить. Якби він був колишнім Куддусом, я не задумуючись підійшла б і запросто спитала: «Чому, хлопче, зажурився?» А зараз отак спитати — духу забракне.

* * *

Щороку ми здійснюємо екскурсії в села поблизу Ак'яра. Цього разу вирушимо далі — аж у Ялту. Яке щастя! «Ми щасливі, ми щасливі, ми щасливі!» Саме зараз доречно наспівувати ці слова. Завдяки цій екскурсії ми переодягнемося, причепуримося, підніметься настрій, розшириться кругозір. За словами вчителів, південний берег — найчарівніше місце в Криму. Незрівнянні повітря, сонце, море, дачі… Отже, одягнувши найкраще що маємо, навесні вирушаємо до Ялти. Кому радіти, як не нам?! Ми щасливі, ми щасливі, ми щасливі! Хоча й не потатарськи ми одягнені, та видно риси наших облич і плосковерха шапка нашого завідуючого видавала наше походження. Тож коли ми йшли, навколо говорили: «Татарський дитбудинок іде!», «Добре йдуть!», «Куди вони йдуть?», «Екскурсія!», «Екскурсія!» І всім зрозуміло: тепер ми не бродяги, обдерті татарчата, ми добре вбрані, навіть серед культурних подорожуючих виглядаємо достойно, ми — симпатичні дитбудинківці, піонери… Не знати чому більше радіємо — новому одягу, чи тому, що попливемо вздовж південного берега великим пароплавом, чи схвальним словам. От якби зараз тут були сільські багатії, хай би позаздрили, позлились. Але їх не видно. Та й що їм робити тут? На все свій час, своя пора. Не сьогодні, то завтра вони про нас почують…

Коли пароплав повернув на схід, якраз проти нас заяснів наш палац… А потім учитель Керім, показавши на південний

пагорб, запитав: «Упізнаєте оту будівлю з куполом?» «Панорама, панорама!» — дружно загомоніли ми. Туди ми ходили з учителем Керімом. Він розповідав нам про війну в Ак’ярі 1854 року. Коли дивишся знадвору — просто велика будівля. А зайдеш — величезне поле бою, де тисячі воїнів в амуніції, батареї, гори, море, човни, пароплави — весь Ак’яр видно. Англійські, французькі, турецькі солдати, які оточили місто, йдуть в атаку. А російські солдати захищають Ак’яр, стріляють, працюють, відходять.

На цьому величезному полі бою видно зруйновані будівлі, батареї. Відкотилось ядро, обозні підводи. Лежать залиті кров’ю сотні поранених, мертві воїни… З пароплава на місто сиплються ядра. Вогонь вибухів, палаючі будівлі — чого тільки тут не побачиш. І все це — в одній споруді з куполом, на яку ми зараз дивимось. Яка майстерність, яке велике мистецтво! Бій, що кипів сімдесят років тому, наче триває і нині, а ти з якогось високого-високого місця стежиш за ним. Як придумали таке, як змайстрували? Недарма ж влітку сотні екскурсій, десятки тисяч людей приїздять за сотні, тисячі верстов, щоб подивитися Панораму, Ак’яр. Цікаво, чи приходять оглянути цю величезну картину наші батьки й брати, котрі частенько бувають у місті: влітку привозять капусту, помідори, взимку — дрова, вугілля. Напевне, ні… Не оглядають. Якби ж бачили, то розказали б односельцям, і ми, хоч діти, щось почули б, захотіли б подивитись. Ось буду в селі, всім-всім скажу: «Люди! Чого сидите? Їдьте, дивіться! Щоб побачити Панораму, люди приїздять за сотні й тисячі верстов. А ви, живучи поряд, не бачили досі великого мистецтва. Коли привозите дрова, вугілля, буваєте в Ак’ярі в інших справах,— не повертайтесь, поки не побачите Панорами!» Монументальна Панорама все ж не показує багато чого. Учитель Керім каже, що війна тривала понад рік. Бої точились в Кезлеві, Бурлюку, Альмі [1]. Крім того, в Панорамі показано тільки бої, тільки воїнів. Цивільних людей не бачимо. Але ж мешканці Ак’яру десять місяців були в місті, як у тюрмі. Дуже потерпіли тоді й кримські татари. Сердеги сподівалися,

---

[1] Нині це, відповідно, м. Євпаторія та села Виліне й Піщане Бахчисарайського району.

що результати війни врятують їх од визиску російських чиновників, поміщиків. У Криму півтора року залишались турки. Люди таємно зв'язувались з ними і потроху допомагали туркам. Російські пристави, справники дізнались про це. Весь люд мучили — винних і невинуватих. Виганяли з домівок, грабували майно. Били сердешних батогами, знущались як тільки могли. Після укладання миру Крим зостався в руках російського уряду. Змучені люди цілими селами від'їздили в Туреччину. Сотні тисяч татар з малими дітьми втікали з кошмарного Криму, кидаючи майно, рідні домівки. Багато їх пропало на тих дорогах. О Всевишній, чого тільки не витерпіли кримські татари! Якби я вміла малювати, детально змалювала б, як татар нещадно били батогами, катували, всіляко принижували — нехай би сучасники в Панорамі бачили і це.

Багато ідей западає в голову, та їх не здійснити. Навколо стільки всіляких подій. Життя людське повне гідних уваги картин. Одна цікавіша від іншої. Чого вартий недавній голод! А хіба нецікава картина про те, як ми йшли в Ак'яр, як дорогою, вночі, серед гір, зібралась коло вогню юрба голодних — татари, росіяни, жінки, чоловіки, хлопчики, дівчатка, як разом плакали, як сиділи, не знаючи, де ж знайти вихід з такої біди. Коли я на розі ак'ярської вулиці чекала, однісінька, повернення Куддуса, то бачила, як од татарського клубу від'їздив автомобіль, навантажений тілами мертвих татарчат, висохлі тільця сердешних, їхні кістяки, обтягнуті посинілою шкірою... Підстрибували, стукаючись одна об одну біляві, каштанові й темноволосі голівки. Хіба це не цікава, жива й журлива картина?!

* * *

Учитель Керім давно викладає — і навчився так майстерно говорити, немов машинка працює. Говорить неквапливо, слова з уст немов перлини скочуються. Але одна одну не штовхають, не розбивають. Ой як хочеться навчитись говорити так яскраво і красиво, як він! Помічаю, що наша сучасна мова дуже кострубата, плутана, строкато-ряба. Кожне друге слово добирати

важко, запинаючись, кінець не пов'язуєш із початком. Звикли балакати сяк-так. Вимовляєш перше ліпше, не добираючи, підходить слово чи ні, татарське воно чи російське, говориш — і все. Ось так наша несмачна, несолона, крива-коса, зав'яло-засохла мова ллється какофонією звуків. Заздрю людям, котрі говорять, як учитель Керім — ясно, чітко, красиво. Дуже заздрю. Чи навчусь і я коли-небудь говорити так яскраво? Багато ж є такого, чого б слід навчитися, де слід удосконалюватись. Щоб навчитись добре говорити, твердить учитель Керім, потрібно багато читати книжок, зокрема поетичних. Треба звикати читати виразно, регулюючи голос, інтонацію залежно від змислу. На жаль, ми народилися з неповороткими язиками. А люблю ж красиву мову, красиве письмо. Навчусь! Хоч як буде важко — навчусь!

Коли відпливли од Ак'яру, більшість пасажирів заспокоїлася. Хтось почав їсти, хтось відпочиває, хтось нишпорить у валізі. Коли «Чичерін» наблизився до Балаклави, пасажири пожвавішали. Крім татар, що розмістилися на своїх халатах, усі зіскочили з місць, показують, запитують, пояснюють. Починаючи з Айї, весь берег — суцільна панорама, жвава, яскрава. У Ак'ярі Панорама смерті, ворожнечі, потворності, а ця — панорама чистоти, світла, барв, узорів... Панорама любові, радості, краси, піднесеності. Ця панорама всім дарує радощі, насолоду, веселощі. Особливо нам. Наша радість розбухає, хочеться зійти на висотну прибережну гору, що височить над нами на тисячу двісті метрів — на Ай-Петрі, вилізти на його стрімкату вершину, на самісіньку маківку, і звідти так же голосно, як гуде «Чичерін», крикнути людям, тваринам, горам-камінню: «Нехай живе світ сиріт!» Кому ж радіти, як не нам! Ми піднялися, ще піднімаємося, піднімаємося. Ми піднялись од голоду до ситості, од мисок для собак до білих обідніх столів. Ми перестрибнули від порога до покуті, від смерті до життя, від кладовища до палацу. Живемо в палацах, як пани. Живемо вдалині від гнилизни, розрухи, лицемірства...

Гармонійний шум моря, свіжий вітерець, що ніжно гладить наше волосся, наче добрі руки мами, гори, які вітають нас протягом усього шляху,— все радує нас, дарує нам щастя,

розгладжує в наших сирітських серцях рубці від пережитого горя. Розпалює наші пригаслі сирітські серця, вливає в наші висихаючі вени силу, потугу, народжує в наших несміливих душах віру, любов до життя. Ми вже не вчорашні кволі тілом, з хворою волею і недужою головою голодуючі. Ми вже не вчорашні жалюгідні, немічні голодуючі, викинуті суспільством, як цуценята, на вулицю. Ми більше не брудне лахміття, що його сите, веселе, благовидне, богомільне суспільство може жбурнути на смітник; ми піонери, які зруйнують це гниле суспільство і побудують благополучне, блискуче життя в комуні, таке ж прекрасне, як оця природа напроти нас, таке ж славне, миле, таке ж чисте і прозоре, немов спокійне море, величне, як ці смарагдові полонини. Живи! Живи! Світла улюблена природа, яка зігріває сирітські душі любов'ю, радістю, підносить до висот. Живи зі своєю свіжістю, фарбами, узорами.

Ми втішаємося Південним берегом два тижні. Один тиждень провели в Ялті, другий — у дорозі вздовж узбережжя...

* * *

Справи нашого дитбудинку все гірші й гірші. Хвороба, що знищує волосся, як вогонь під вітром розпросторюється. Лікарі приходять щодня. Кожного разу відвозять із собою п'ятеро-десятеро дітей. А там відділяють молодших од старших. Тож будинок розділили на три частини. Протягом місяця відвезли в ізолятор півсотні дітлахів. Щоразу, коли лікарі, мов шуліки, хапають і відвозять дітей, наш завідуючий, немов налякана квочка, яка захищає своїх курчат од хижака, злиться, метається. А дітки плачуть, благають, не хочуть іти з лікарями. Та виходу нема, з пазурів шуліки їх не врятувати.

А проклятуща хвороба стриже й стриже волосся, ховається між м'ясом і шкірою, гризе волосяні судини. Це найпаскудніша з недуг, найтяжча... Щоб її позбутися, треба змиритися з тим, що твоє волосся по волосиночці перебрати необхідно, а потім терпіти, як твою поголену голову оброблятимуть йодом. Після цієї болісної процедури слід кілька місяців змащувати голову чорнофіолетовою маззю. Важко позбутися цієї хвороби, проте

легко заразитися. Якщо хоч одна заражена волосинка з голови хворого причепиться до твоєї голови і протягом тижня перебуватиме в сприятливих для неї умовах, ця безсовісна гостя стане головним болем. Якщо старанно лікуватися, то якось перемучишся, якщо ж не лікуватися — недуга з тобою до могили. Ця недуга порідила всі дитбудинки Ак'яру, об'єднала хворих в ізоляторі і змусила зібрати до одного гурту всіх здорових. Постало й таке питання: дітей, які мають родичів, відправити до них.

Завідуючий і вчителі розподілили частину старших дітей на морзавод, інших в акушерську школу в Акмесджиті[1]. Міські дівчина і юнак та троє сільських хлопців почали ходити до заводської школи. Дівчата, що готувалися до школи акушерок, теж спершу мали навчатись у ній. Серед цих дівчат була і я. Шакір і Куддус ходили до заводської школи. Так наша сирітська родина, у якій вчора кипіло життя, зазнала несподіваних ударів, захиталася і мала ось-ось розпастись...

* * *

Учні заводської школи вчаться вже два тижні. Встають з першим гудком на світанку, з другим гудком стоять на пристані, чекають робочого катера. Третій гудок — приступай до роботи! Три години до обіду вони працюють за верстатами. В руках молоток, терпуг, пласкогубці. Стук-грюк, джикджик,— по залізу стукають, сплющують, випрямляють, ріжуть, рівняють. Інструктори навчають, показують. Після обіду з книжками, з ручкою розходяться по класах, ставлять у кабінетах досліди, вчаться.

Робота налагоджена, але дуже важка. Праця, навчання, дорога у два кінці — десять-дванадцять годин поза домівкою. А нам без старших друзів дуже скучно. Як ми виглядаємо їх. Та й вони, видно, нудьгують за нами. Як тільки побачать нас — де й дівається їхня втома. Граємось, жартуємо. Вони розповідають нам про життя заводу, ми їм — про життя вдома. Шакір жалкує, що пішов туди. Лає завод. «Я,— каже,— думав,

[1] Акмесджит (досл. Біла Мечеть) — Сімферополь.

що важко на землі працювати. Ось де важко, виявляється». Лає все: залізо, вугілля, молотки, лопати. Куддус, хоча теж нарікає на важку роботу, але завод і його робітники йому подобаються. «Робітники,— говорить він,— граються з залізом, як діти з воском. Залізо немов дерево, стружать, свердлять. Ось де майстерність!» Дівчата, хоч і стомлювались більше від хлопців, не скаржились, не хвалили, тільки не все розуміли. В кожній майстерні працює по тридцять хлопців, і від стукоту їхніх молотків об сталеві верстаки стоїть такий шум, що не тільки у вухах, а й у печінках усе дзвенить-тремтить: бац-клац, джик-джик, стук-грюк,— уся майстерня здригається.

Шейде розповідає про те, що в дитинстві мріяла стати вишивальницею, показує свої руки з мозолями й саднами од молотка і... подивіться — сміється,— на цих учителів, чого чекали і що побачили!

Ми, вчорашні сироти, викинуті на вулицю, тепер майстри! Ми навчимося робити мотори, будувати пароплави, лікувати людей, управляти водою, повітрям, камінням, станемо майстрами — для щастя людини. Ми, вихованці, піонери, звершимо революцію в житті суспільства, в науці, мистецтві, створимо нову культуру... Отож куддуси, шейде взяли в руки молотки, взяли в руки книжки. Завтра підемо ми, згодом інші підуть, один за одним приступатимуть до роботи...

* * *

Фабзаучники вже тиждень відвідують заводську школу. В першій половині місяця їм видали винагороду за працю — по шість карбованців п'ятдесят копійок. Вони поверталися, радіючи першій винагороді. Раділи всі: діти, вчителі, службовці. Коли вони, тримаючи в руках гроші, ввійшли до зали, ми їх зустріли мало не як переможців олімпіад, про які нам розповідав завідуючий. А найдужче тоді раділи Найле і я. Куддус купив Найле за перші зароблені гроші книжку з малюнками «Серед хвиль» — російською мовою, а Шакір приніс мені рожеву шовкову хустинку. Видно, він підмітив, як я заздрила російській дівчинці, якій брат подарував таку хусточку.

* * *

Шакір найстарший серед хлопців дитбудинку. Широкоплечий, широкогрудий, усміхнений, здоровий з виду юнак, дуже жвавий, грайливий, жартун. Живемо поряд уже кілька років, і я ніколи не бачила на його обличчі виразу печалі. Якщо навіть зрідка його лице засмучене, то воно світліше, ніж вираз радості на обличчях деяких стриманих хлопців. Може, тому що він такий великий, я його побоювалась, не підходила близько, боялась ясного погляду його веселих очей. І він, одчуваючи, що я тримаюсь осторонь, жартував з іншими, молодшими, до мене не підходив. Раніше він дружив з Найле. Але вона чомусь почала дружити з Куддусом. Це віддалило мене від Куддуса, а Шакіра від Найле, відкрило дорогу для мого зближення з Шакіром. Як тільки він помітить, що в мене поганий настрій, що я чимось засмучена, так і поспішає до мене, жартівливо і щиро втішає: «Дівчинко, не звертай уваги: все минає...» Коли я чергувала або до мене хтось чіплявся, Шакір найперший мене виручав. Моє серце довго було байдужим до Шакіра. Раніш я з ним часто розмовляла, бо хотіла, щоб Куддус злився. Але поступово, непомітно для себе, я почала линути серцем до Шакіра.

Щоб Шакір пішов учитися в фабзауч, наполягали завідуючий і я. Хоч і ходив туди вже місяць, він ніяк не міг звикнути. «Цілісінький день, — казав він, — рот, ніс вугільним пилом забиваються, і сам з ніг до голови просмердівся тим пилом, цілісінький день у шумі. Стукіт молотків, механізмів, гуркіт машин, метушня... І за всі ці муки одержуєш тринадцять карбованців у місяць. Ще й хочуть хлопцям, які одержують зарплату, урізати пайки. Якщо уріжуть, то будеш ходити голодний, як віслюк чи собака!» Шакір говорив це напівсерйозно, напівжартома. А я йому: «Друзі ж твої терплять. Дівчатка навіть терплять. Дивись, тільки місяць працюєте, а вже майструєте лінійки. Як протримаєтесь рік, скільки всього навчитесь робити». Це засмучувало його: «Всі, всі так говорять, і ти теж...»

Не міг він звикнути до заводу. Ніби весь шум заводських машин заповнював тільки йому вуха. Нібито весь вугільний пил збирався тільки в його носі. Його дуже дратував розпорядок заводської роботи. Не подобались йому і порядки в

12 5-573

дитбудинку. Не раз він пропонував: «Давай разом утечемо. Життя заводу вимагає порядку, дисципліни. А я їх не люблю. Щоб так жити, треба стати міським, зробитись машиною. На заводі є робітники, які гарують по тридцять-сорок літ. Працюючи разом з машинами, вони й самі перетворились на живі машини. Такий робітник, якщо день не попрацює, заіржавіє, як машина. Зовні і всередині він ще блищить, він ще живий. Співає, сміється, жартує. Якщо він піде з заводу, то, як риба без води, ослабне, задихнеться, вмре. А я, лишившись на заводі ще рік, помру від журби тяжкої. Місто мене годувало кілька літ. Спасибі йому! Але тепер мені тут робити нічого. Давай утечемо, і хай поможе нам Аллах!»

Згідно з планом, Шакір, одержавши зарплату за два тижні, пішов у неділю вдосвіта. Ніхто, крім мене, не чув його кроків. Він пробуде в селі тиждень, обдивиться дім і двір. Пояснить усе своїй сестрі в перших. Потім вони постараються умовити дядину, щоб вона взяла мене до себе, і, діставши згоду, прийде в Ак'яр з сестрою по мене. Шакір потихеньку упорядкує свої справи, дім, двір. Я ж певний час поживу в його дядька. А згодом я стану супутницею життя Шакіра, дружиною.

Коли я зібралась, чекаючи від нього новин, несподівано, як сніг на голову, появився мій дядько. Приїхав забрати мене. Розуміючи, що впиратися нема сенсу, себе заспокоювала. Якщо дівчинка втекла з села в десять літ, то в шістнадцять утече легко. Поїду подивлюсь село. Сподобається — залишусь, а ні — повернуся сюди.

Прокинулась. Абсолютно все інше. Замість нашої величезної спальні — низька, тісна кімнатка, замість широких ліжок — постіль на печі. Замість великого, в рамі, настінного дзеркала — висить на стіні старенька люстерко. А на ньому пилюки з палець завтовшки.

Вкладалася спати одна, одна й прокинулась. Людину, яка звикла лягати і вставати в шумі–гаморі спальні на тридцять п'ять ліжок, така тиша обтяжує. Одягаюся, витерла пилюку з люстерка, стою проти нього. Чи то дзеркало показує, чи мені так здається, що я сьогодні виглядаю старшою, ніж раніше. Я пишаюсь, дивлячись на густе світло-каштанове волосся, на

груди, які стали вищими. Коли я так стояла, милуючись красою своєю, в дзеркалі відбилися пожовклі білі занавіски на маленьких вікнах напроти. І відразу ж згадала, що я в дядьковому будинку. Серце забилось частіше. Різні думки зароїлись у голові. На якийсь час опиняюсь в ролі такого собі глядача. Після того, як я розгублено роззирнулася, спитала себе: хто я? Справді, хто? П'ятьма роками перед цим я, реп'яхом причепившись до Куддуса, прийшла в Ак'яр. У місто, де багато темних місць. а по п'яти отих роках раптово приїздить дядько і забирає мене в село. В те село, що свого часу викинуло нас, голодних, роздягнених на вулицю. Перед цим я, реп'яхом причепившись уже до Шакіра, пообіцяла втекти з дитбудинку до нього, такого безпорадного в житті. А ще раніше за наполяганням нашої медсестри, тітоньки Шерфе, попала в список дівчат, які мали навчатися в акушерській школі. Хто ж таки я? Мені вже шістнадцять, а я вперше задумалась над цим. Розумію, треба знайти відповідь на це запитання, шукати вдень і вночі. Розумію, що, поки на знайду її, не зможу бути корисною народові своєму. Остогидли нужда, залежність од чужої волі. Поки не знайду проклятущої відповіді, то не тільки не позбудуся залежності, а й не зможу зрозуміти, куди мене ведуть, навіщо? Щоб бути хорошою дівчиною, корисною, діяльною жінкою, достойною людиною, я насамперед шукатиму й шукатиму відповіді. Де її можна знайти, як знайти? Але неодмінно знайду й у згоді з тою відповіддю буду вчитися, працювати, жити!

1926

Переклав *Степан Литвин*

Селим сохта

Повесть

Селим сохта медресеге тюшип, буюгининъ алдында «насара», «янсуруны» сёпте пармакъларына салып, чекмеге башлагъанда, буюги онынъ илериде бек молла бир сохта боладжагъыны озюнинъ базы сынларыман теджрибе этип бильген эди. «Насара» сыйгъасыны бир афта ичинде эзберлеп, сырасыман «баб», «саясет», «иъляль», «макъсуд», «иззе», «иля ахыри»и... бутюн джыйманы аркъадашларынынъ эпсинден устюн бир суретте питирип, «Динкъуз Халеби»ни де бириндживиликмен кечкен сонъ, «Молла Джами» башлагъан куньлеринде: «Къана, Селим! Дюрерни бугунь сен айтчы, корийим»,—деген эфендакъасыны, «Экмеле эльвитрю ветр ашалды»,—деп, бир кульдюрген эди.

Бир къач джыллар ичинде «Джами Дюрер»ни де беджерип, «Хисам» башлагъан сенесининъ келеджегине, эфендакъасы огъа бир оданынъ анахтарыны теслим этип, онынъ ода буюги болмасына изин берген. Селим де, одены тёшеп, башына топлагъан беш-он аркъадашыны окъутмагъа башлагъан эди.

Селимнинъ ода аркъадашларына муамелеси, арасыра балларнынъ бос-ботен, акъсыз ашагъан маша ве таякъларын айтмасакъ, бек арув, бек йымшакъ эди.

О, эр джума коптен-коп ясалып пиширильген чюбереклернинъ ичине кягъытчыкъларгъа язылып толду-

рылгъан къыз адлары арасында Отар вакъфы Темирша байнынъ къызы Моминенинъ ады унутылмамасыны, къыбла боюги болгъан Менситке эр вакъыт тенбих этер эди. О, Моминени бек сюйгенинден, оны биревлер алып къачар деп, джаны ёкъ эди. Селим, Момине чыгъар умютимен, эр кезден эввель чюберек чанагъындан, абдырап, алдына тюшюрген бир оба чюбереклерни тез-тез джарып, дёрт козьмен кягъыт парчалары къарыштыраяткъанда, пакъылдай, «Момине» язылы бир кягъытчыкъ къолуна расткеле къалса, эгердийим, шу куню, санки Моминенинъ озюне саип болгъан къадар къуванып, тамагъына аш-сув кетмез эди.

Къышны шайтип медреседе, бир талай дувулдыларман озгъарып, язгъа чыкъкъанда, онынъ энъ бириндджи вазифеси —армандан-армангъа ушюрчилеп топлагъан бир къач юз пуд зайресининъ парасына шеэрге барып, Мошу акъасынынъ тюкянындан сохталаргъа энъ керек шейлерден болгъан: мыйыкъ майы, адеколон, месаксуди пандрон, аякъкъап ваксы, къокъулы сабун киби шейлерни алып азырлемек эди.

Онынъ къальбинден Момине ич бир дюрлю чыкъмай эди. Шеэрге кеткенде, джолгъа бираз терс болса да, о, минген арабасыны бир сылтавларман Отар вакъфындан айдатып, Темирша байнынъ урип чыкъкъан итлерине леблеби чайнап бергиси келе тургъан эди.

Кузьнинъ куню баргъан тойларында бир-эки дане ичтими, чалыдджыларгъа:

«Дёрт дерекли асма къуй Джагъа Мойнакъ, Моминем,
Денъизи якъын, сувы сай, озю ойнакъ, Моминем»—

деп чалдырувны бек сюе эди.

Бир сене, одасыны текрар тёшеп, аркъадашлыкъкъа Отар вакъфындан бир бала кельмезмекен, деп, джан-гонъюльден беклеп тургъанда, одагъа ерлешмеге деп кельген къыбла боюги Менситтен, Моминенинъ Къыпчакълы Аджемет байнынъ улу Къуртмураткъа нишаны болып, бир къач куньлер ичинде тоюнынъ да боладжагъын эшиткенде, бутюн бегенинде коптен-коп къумурскъаларнынъ джувуршкъаннын туйды!..

О куньден итибарен, Селимнинъ козьлерине яман бир къаранлыкъ чёгип, джатышында, турушында, атта аш ашавында бирге-бир башкъалыкъ сезилип башлагъан эди.

Къач кунь эввель башына таш обаласанъ индемеген о сыйыр табиатлы Селим о дередже синъирли болгъан эди ки, авузындан Момине деген шей эшитильген кишини типе-тирилий джангъан откъа салгъысы келе эди.

Къач куньлерден сонъ, Моминенинъ тоюна деп кеткен сохталаргъа Селим къошулмады. Зира о, джюректен хасталангъан эди. О къадар ки, тойгъа барып кельген сохталардан той хаберлерин эшиттикче, ичинде маджарларман одун джагъалар беллий эди.

Селим ичюн азаптан башкъа бир шей болмагъан джыллар авуштыкъча, онынъ дертлери де артыша эди. Моминенинъ эки балагъа саип болувы, оны ич бир дюрлю сувундырмай, бильакис, севдасы, меаббети артыкъча арта эди. Селимнинъ Танъриден энъ бириндже тилеги — Къуртмуратнынъ олюми эди. Эввельден ракъынынъ не болгъанын бильмеген Селим, бу севда далгъалары ичинде ичкиге тутулгъанын туймай къалды. О, эки куннинъ биринде одасында ичип, сарушланып, аркъадашларына:

> «Савмал алдым, къой савдым, май джыймадым, Моминем,
> Асмазмедимми мен сени, вай, туймадым, Моминем»ни

сабаларгъа къадар джырлатыр эди.

Ниает, Селимнинъ медреседе чюрюткен йигирми джыллыкъ омрюнинъ сонъларында башлангъан Япон къавгъасы Къуртмуратнынъ «къызыл билетлер» сырасына къошулып кетмесине себеп болгъан эди.

Селимнинъ кече-куньдюз дюшюнмеси — къавгъадан Къуртмуратнынъ ольгенине даир бир мектюпнинъ алынмасы эди. Селимнинъ о куньлерде акъикъатен севинч ичинде яшагъаны, расткельген кишининъ алдына месаксуди пандронларыны сюрюштирмесинден анълашыла эди.

Бир кунь, апансыздан: «Отар вакъфы Темирша байнынъ уюне акъшамгъа буюклерни зикирлер, джирен теспиге чакъыраман»,— деп кельген атлыдан сорап, мевтанынъ Къуртму-

рат болгъанын эшиткенде, атлынынъ тап авузын опькиси келди. Артыкъ о дакъкъадан башлап, Момине «онынъ эди»!

О куню акъшам, буюк къуванчман зикирге, деп Отар вакъфына кеткен Селим буюкни корьгенлер, оны балабан бир тойгъа кетедир, деп зан этмеге акълы эдилер. Селим, джирен теспиде озюнинъ сувукъ къанлылыгъын бир дереджеге къадар сакълап болды исе де, зикирге башлангъан сонъ, артыкъ озьозюни тутамады! Къызыкълы иляхий айтылгъан вакъытта Селимнинъ кескин сеси алай сохтаны кестирип чыгъа эди.

Зикир акъикъаттан да бек джанлы кечти. Пенджерелерде башларына марама, шал джабынгъан къарт-джаш базы апакъайларнынъ корюнмеси, джан-гонъюльмен иляхий айтып, зикирни айландыргъан сохталаргъа, айлакъта бек Селимге башкъа тюрлю бир ашкъ бере эди. Зикирни питирип, сохталар медресеге къайткъанда, танъ ери агъармагъа башлагъан эди.

Медреседе джатса, турса, Моминенинъ иддетини саймакъ тан башкъа бир тюрлю тюшюнмеси болмагъан Селим, эввельдже озь-озюне берген къарары муджиби, догъру койнинъ имамы болгъан Мамбет молланынъ уюне барып, экисининъ арасында шу лакъырдылар болып кечти:

С е л и м. Имам акъам! Сизге бир шей айтаджакъ болып кельдим аман, айтмакъ къыйынджа. Айтмамакъ исе олюм!..

М а м б е т. Хайыр ола, Селим эфенди, о не экен о, эй?

С е л и м. Вакъуф Темирша байнынъ киеви Къуртмуратнынъ къавгъада шеит тюшкенинден сизнинъ хаберинъиз болгъандыр эбет?

М а м б е т. Эшиттик, я!.. Алла шефаатындан махрум этмесин.

С е л и м. Ана шу… ым-м-м-м-м-м.

М а м б е т. О девлетлининъ сагъа бир акърабалыгъы, неси бармы ёкъса?

С е л и м. Акърабалыгъы ёкъ! Олала, огъа «асаба» чыкъмакъ ичюн, сизге баш урмагъа къарар бердим.

М а м б е т. О не демек бола?

С е л и м. Не демек болгъаны, меним мерамым онынъ къыскъаякълысына сизни эльчи салмакъ…

М а м б е т. А... А... Шай десе! Бек мунасип, айлакъ арув!.. Олала сенинъ, онынъ эки дане баласы барындан хаберинъ бармы?

С е л и м. Эки тувул, истерсе он баласы болсун! Мен о къыскъаякълыгъа разыман.

М а м б е т. Шай боса, айса бек барарман! Лякин, сен онынъ иддети къачан толаджагъын билесинъми?

С е л и м. Къачан толса толсун, иш сизнинъ къыскъаякълыман анълашманъызда...

М а м б е т. Иншалла...

С е л и м. Мен иддетнинъ питкен дакъкъасына, онда бармагъа азырмен! Олала, менинъ сизге бек балабан риджам: меним кимсесиз, пияде баш бир сохта болувымны, темизлигимни, тырачыллыгъымны, недай урбалар кийип джюргенимни, эпсин огъа бирлий-бирлий айтып анълатмакълыгъынъыздыр, ничюн десенъиз, къыскъаякълы деген шей къуджур болур, темиз-пак бир джигитнинъ аты окъулгъанда, мийининъ авушкъанын туймай къалырлар.

М а м б е т. Шай боса, балам, мен онда бугунь акъшамлатып барыр, азыр бир бай софрасына да дуа этермен.

С е л и м. Айса, шимдилик савлыкъман къалынъыз.

М а м б е т. Сен ярын къушлукъкъа табан бизнинъ якъкъа кельсенъ, мен сагъа бир хабер айтарман.

Селим, Мамбетмен лакъырдыны питирип, аякъларынынъ де учундан, де окчесинден басып, пармакъларын шакъылдата-шакъылдата одасына къайтаяткъанда, авузын учларындырып, «Момине» деген аваны сызгъыра эди.

О, бу меселени аркъадашларына туйдурмамакъ ичюн, одасына киргенимен, башын авургъанын сылтав этип, чалт-чалт башына джельпезени бурькеди.

Джаткъан еринде тюшюнгени — озюндже ольмек, тирильмек меселеси болгъан — «Моллакъай не тюрлю хабер кетиреджек?» — эди.

Селим хайырсыз хаберни ич бир дюрлю акълына кетирмедигинден, онынъ энъ биринджи тюшюнмеси — ичкиеви болып баргъан сонъ, Темирша байнынъ къаралдысында озюни къатип къулланаджагъы, ыргъат чобанны насыл тутаджагъы,

Къуртмураттан къалгъан эки къызны чалт-чалт къоджагъа берип, о къаралдыда бир шорбаджы болып къаладжагъы эди. Зира, Темирша бай о куньде етмишлик бир къарт болгъанындан, онынъ коп яшап боламаяджагъындан, Момине не айтса да, озюнинъ разы боладжагъыны козьге алдырдыгъындан о, бу тюшюнмесинден бек эмин эди.

Бу шейлерни хаялланып джаткъан «хаста» Селим, дерен бир уйкъугъа далып, дюшюнде моллакъайны, озь одасында башы тёбен, чырайы сытыкъ болдугъы алда эки къолун юкъарыгъа котерип, дуа эткенин корьди.

Селим уйкъудан уянгъанда, башкъа одаларнынъ буюклери абдестленип, саба намазыны къылмакъ ичюн джамиге кете эдилер. Тюшнинъ эр вакъыт акси чыкъкъанын бек кестире бильген Селим, бу тюшюнинъ хайыр боладжагъын ойланып, бек къувана эди.

Джаткъан еринден ынъраныпп тургъан Селим ич биревге сёз къатмадан догъру Мамбет молланынъ уюне барып, ондан: «Базарлыкъны булдурдым, сенде балабан махрадж бар. Бабасы да, озю де бек разы болдылар. Алып берюв бир якътан да болмайджакъ. Дёрт ай он кунь дегенде иддети толаджакъ, шу куню бир къач сохтаман барагъояджакъсын»,— деген лакъырдыларны эшиткенде, тез-тез эгилип, Мамбет молланынъ къолларын шапыр-шупюр опькенин туймай къалды.

Мамбетнинъ уюнден чыгъып одасына баргъанда, бир саат эввель алсыз, хаста бир алда болгъан Селимнинъ пармакълары шакъылдай, авузы кене сызгъыра эди.

Артыкъ, Моминенинъ иддети толып, Селим сохтанынъ Отар вакъфына озгъарыладжакъ куню джеткен эди.

О куню Селим, Мамбет молланынъ уюне сойдургъан бир къоюны джемаатке ашаткъан сонъ, экинди вакътында едисекиз сохтаман барабар бир арабагъа минип, «Адымадым эйлер...»мен койни джанъгъыртаракъ, Отар вакъфына догъру джолгъа чыкъкъанда, койнинъ къалавлары, культёбелери сейирге деп чыкъкъан къызлар, келинчеклермен толгъан эди.

Сохталарнынъ бир талайы, Селимнинъ киевлик деп алгъан «запарна» ракъысыны джолда ичип сарушландыкъларындан, авузларына расткельген тюркюлерни, джырларны бакъыршып, зевкъланмагъа башладылар. Энъ зияде сюйген авалары исе «Къудалбаш» эди.

Отарнынъ алдындагъы джылгъада токътап, бираз устьлерин-башларын тюзетеджек болып арабадан тюшкенде, джол джанында джал этип отургъан, устю-башы джыртыкъ, сакъалчач джеткен, къара козьлюкли бир орус салдатны корип, ондан эр кез озь бильдигинче дженк хабери сорап, бираз эглендилер. О ерден кочип, Отаргъа баргъаче къадар арадан йигирми дакъкъа къадар бир вакъыт кечти. Мусафирлер артыкъ Темирша байнынъ одасында эдилер.

Сохталар, эйгиликнинъ адетинден болгъан, къатланчыкълы кобетени ашап, темиз къавемен бастыргъан сонъ, эм аякъларынынъ бугъачыны джазмакъ, эм де джолда бираз айланайым эткен мийларыны догърултмакъ ичюн, ода алдына ава алмагъа деп чыкъкъанда, оданынъ къаршысындаки озьлерининъ кельген джолундан келияткъан бир джаявны корип джувуршакъан Темирша байнынъ баракъларыны сейр этип турдылар.

Къонакъбайлар: «Хайыр ола! Мынавы итлер, анавы заваллыны тютмегейдилер барем», деп, къоркъушып тургъанда, итлернинъ о кишининъ боюнча-боюнча чапкъылып ойнашкъанларын корип, тааджипке де къала эдилер. Итлер тарафындан къаршыланып алынгъан о джаяв исе, джылгъада сохталаргъа дженк хабери айткъан пусюр къазакъ салдаты эди. Келип, догъру ода алдындагъы халкъкъа эгилип селям берген сонъ, сохталар тарафындан озюне: «Сени итлер насыл таламадылар?» — деп берильген суальге: «Мен омрюмде итке талангъаным бильмиймен»,— деп джевапланып къонакъбайлардан бир кечеге джатмагъа ер сорады. Чалт-чалт кетип, Темирша байдан сорап чыкъкъан бир къонакъбай, салдатны джетип бир ерге алып кетти.

Акъшам болып, кунь къавушкъан сонъ, джанаша койлерден чакъырылгъан мусафирлер, бирлий, экилий кельмеге башлагъан эдилер. Селим сохта, халкъкъа насыл корюнеджегин,

къаерде отураджагъын, не лакъырды этеджегин озь аркъадашларындан сорамасыны унутмагъан эди. Чакъырылгъан халкъ, бир къалмай келип, одагъа зор-зоруна сыйыштылар. Лакъырды орталыкъча боса да, эки-бир Селимни косьтерип озь арасы пычырдашкъанлар да ёкъ тувул эди. Селим де, бу шейлерге бек сыгъылып, къапы артында къаш окъалав, манълай сыйпав, къалпакъ тюзетюв киби алларны сыкълаштыра эди.

Селим ара-сыра турып, мусафирлернинъ алдындаки озюнинъ месаксуди пандроныны долаштыргъанда, орталыкъны бир туткъан «мус» къокъулары эр кезнинъ танавларыны кыдыкълай эди.

Салдат, отурышкъа кельген мусафирлернинъ арабаджылары отургъан ыргъат уйге кирсетильген эди. Арабаджыларгъа къонакъбайлыкъ эткен Темирша байнынъ янъы арабаджысыман о уйге кельген Къуртмуратнынъ уйкен къызы Эсмачыкъ, яры къоркъу-яры шашув, салдаткъа эки козюн бек тигип къалгъан эди. Салдат огъа бир-эки парча шекер береджек болып (зира, салдатта башкъа тюрлю не боладжакъ?), сумкасын къарыштыраяткъанда, сумкадан орталыкъкъа тюшкен бир ресимни къызчыкъ тез-тез къолуна алып: «Бабам!» — дегенин туймай къалды!... Къызнынъ бу сеси, уй ичиндеки халкъкъа къышнынъ ортасында кок гудюрдегендай болып тийди. Эр кез ресимни корьмеге абдырай эди. О кягъыттеки ресим, акъикъаттан да Къуртмуратнынъ сурети эди. Бу ресимни къайдан алгъанын сорагъанларгъа, салдат, къавгъада, Къуртмуратман барабар бир полкта болгъанын, Къуртмуратман бек якъын дост болгъанын, Ляоян къавгъасында урулып, ольмезден эки кунь эввель: «Ольгендай босам, мынавы сагъа бир тюсюмдир, мынавы мектюпни де, сен сав къалып Къырымгъа къайткъандай босанъ, мытлакъ бизнинъ уйге барып, теслим этерсин», — деген эди, деп, къойнундан бир де мектюп чыгъарып, ненесине берильмек ичюн, Къуртмуратнынъ къызчыгъына туттырды.

Къызчыкъ да, ресиммен мектюпни алып, джувура-джувура ненесине берди. Шайтип апансыздан Къуртмуратнынъ

суретин корьген Момине, бирден, дамна хасталыгъына тутулгъан кишидай, неге огърагъанын бильмеди, козьлерине чёккен къаранлыкъны козьяшыман кеткизмек ичюн, денаджа бир уйге кирип, онъача джыламакътан башкъа чаре тапалмады.

Моминеге о кунь — «джеэннем» куньлеринден бир кунь эди. бираз джылап эсин джыйгъан сонъ, эджеклий берип, къолуна туттырылгъан мектюпни ачып, окъумагъа башлады. Мектюпте шу сатырлар язылы эди:

«Гедже дюшюмде, гуньдюз эсимде, башымнынъ таджы, гонълюмнинъ иляджы, дердимнинъ дерманы, багъчамнынъ гулю, далымнынъ бульбули, джерде изим, кокте йылдызым… Момине ханыма чокъ-чокъ селямлар идюп, хатр-ы шерифни истифсар идерим. Ве йине, курьпе къозуларым Айшемен Эсманынъ козьчиклеринден опип, менинъ бу къавгъадан сагъ-селямет уйге къайтып бармакълыгъым ичюн Танъриден гедже-куньдюз дуа этип истеменъизни ирджа этемен. (Мен ольсем де, къалсам да эгер) бу киши сизге баргъандай боса эгер, менинъ бир къабат урбамны огъа кийдиринъиз, биз онынъман бек якъын дост болгъанымыздан, бир-биримизге ресимлеримизни де бериштик. Бакъий селям, къара язылы Къуртмурат».

Бу мектюпни джылап-джылап окъугъан сонъ, Момине, салдатнынъ озюнинъ авузындан Къуртмурат акъкъында бираз хабер эшитмек арзу этип, оны уйге чакъыртып алдырды.

Бу тарафта, одада, софралар палдыр-гульдир салына, халкъ орталыкъкъа салынгъан аш савутларыны, пармакъларыны ашар дереджеде бир иштиаман бошатмакъта эдилер. Къапы артында аякъта тургъан къонакъбайларнынъ озьара пычырдашувларындан бир шейлер сезинген Селимнинъ аркъадашларындан Кесиккъулакъ Бекай: «Оля! Салта озюнъиз айтышып кулюшменъиз, ара-сыра бизге де анълатынъыз, барабар кулюшейик»,— деп, халкъны кульдюргенде, къонакъбайлар да: «Теклифсиз бир суретте ашай бер сен! Кулемуле отурсанъ, ики арада ач къалырсынъ»,— деп, халкъны

бираз даа кульдюрселер де, Бекай озюни сыкъмадан, аш чанагъына къатнавны гене девам эттире эди.

Ашлар ашалып, софралар котерильген сонъ, къапы артында къол джувулаяткъанда, халкъ арасында къопкъан къулакълашувдан орталыкъдагъы меселенинъ неден ибарет болгъанын анълагъан Бекай, ишни Селимге къатип анълатмасынынъ чаресини тюшюнмекчюн тышарыгъа чыгъаджакъ боланыда, шу койлю Абайсыз Бекташнынъ бирден-бирге одагъа кирип: «Акъайлар! Бизнинъ эски киевимиз тирилип кельген! Ана зевкъ!» — демеси, Селимнинъ джюрегине къанлы ханджердай этип сапланды. Онынъ джюрегини бир якътан шу куню Мамбетке берильген йигирми беш кумюш акът парасыман бир къач айлар къолда бесленген семиз бир парашнынъ нафиле ерге джемаат къурсагъына ерлешмеси ве саиредай масрафларгъа, бир де Моминеден эбедий къуртулыш фелякети къошулмакъ ихтималы, дюшюнджелери кемире, бир якътан да умютсизден бундай бир хабер эшитлювимен, Селимнинъ устюне чеврильген (муттефикъ бир къач душманнынъ муим бир ерни эльде этмекчюн сёз бирлигимен сарф эткен уджумлерини анъдыргъан) халкъ назарлары эзе эди, къоркъунчлы бу дюшюнмелер, сыра дагъларындай Селимнинъ козьлери алдында бирлий-бирлий кечмеге башлагъан бир сырада, Моминенинъ: «Мен асретиме къавуштым! О кишиге селям этинъиз! Джаным, магъа джаны авурмасын!» — деген къара хаберини кетирген Джумалы акъайнынъ не айткъанын анълаямады! Ялынъыз, халкънынъ бирден-бирге чувулдашып, къайтмакъ тедаригине тюшкенлерин корип, бунынъ себебини аркъадашларындан сорагъанда: «Ода халкъына, селими-мелиминен къайтув тюшти, айды, кий бурнузынъны»,— джевабыны алды.

Артыкъ эр кез аякъта. Кимиси Къуртмуратны корьмекчюн уйге кете, кимиси де арабаларыны азырлемек ичюн тышкъа чыгъа эдилер... Халкънынъ кульгюсинден бир аякъ эввель къуртулмакъ истеген Селимнинъ аркъадашларындан Бекайман Къуртий, эр кезден бурун арабаны оданынъ алдына янаштыргъанда, Селим: «Теран сабыр этсенъиз, оля, неге ашыгъасынъыз?» — деп, арабагъа минмек истемесе де, арсландай алты йигитнинъ къоллары устюнде арабагъа ерлештирилип,

эки къолда бир къамчы, о ерден джёнегенде, Селим: «Савмал алдым, къой савдым, май джыймадым» тюркюсини кескин бир сесмен джырлап башлады... Араба тегерчиклерининъ тинкильдисине къарышып чыкъкъан бу сес, кой копеклерининъ давушларыны эшиттрмий эди. Бир саат эввель бутюнбутюнге дюшюнмеде болгъан Селим, о дакъкъадан итибарен, акъикъатен шенъ гонъюлли бир йигит болгъан эди! Селим, татар къызларынынъ бек сюер оюнларындан болгъан, «Вариляч»нынъ:

«Табалдырыкъ — тахтадан, ат — нокътадан,
Бари бахтынъ болгъайды бир сохтадан»-

бейтини гонълюнинъ дерен кошелеринден къопып кельген яныкълы бир сесмен айттыкъча, аркъадашларынынъ зевкъына кете, араба да турдукъча койге якъынлаша эди. Кесиккъулакъ Бекай онынъ койге келип, уйнинъ алдында арабадан тюшияткъанда биле джырламасындан, шай да къолайлыджа болгъан акълынынъ бираз даа ойнагъанын туймай къалмады.

Саба, «кечмиш ола» гъа деп кельген кишилерге Селим, тюбюнде, Моминеден айрылмаяджагъыны, бир къач куньлерден бир япон къавгъасы даа башланаджагъыны айтып, токътамадан да: «Савмал алдым...»ны бастыра эди.

Шайтип бир къач куньлер койде зевкъ далгъаларында джалдагъан сонъ, чувалларман тарыны саймакъ иддиасына тюшип, Акъмесджитте озюндай «мухасиплерге» махсус болгъан бир бинагъа ерлештирильгенин туймай къалды.

1909

Селім, учень медресе

Повість

Студент Селім, потрапивши до медресе, вказівним пальцем правої руки міг уже загинати пальці на лівій і перелічував «янсуру», «насару»[1], а досвідчений староста задоволено визначав, що в майбутньому може вийти з цього досить здібного учня. За тиждень Селім уже вивчив відмінювання «насара» та увесь набір дисциплін, як-от: «баб»[2], «саясет»[3], «іл'ал»[4], «мак'суд»[5], «іззе»[6], «іля ахирі». Вивчив краще за своїх однолітків. До того ж перашим здолав «Дінк'уз Халебі»[7]. У ті дні, коли він було взявся за вивчення «Молла Джамі»[8], учитель попрохав його: «Ну ж бо, Селіме! Розкажи нам сьогодні про Дюрера[9], чи

---

[1] Янсура, насара — граматичні форми відмінювання в арабській мові.

[2] Баб — буквар.

[3] Саясет — політика.

[4] Іл'ал — граматика (морфологія).

[5] Мак'суд — етика.

[6] Іззе — мораль.

[7] Дінк'уз Халебі — твір «Халебі-уль-Кебір», написаний Ібрахімом Халебієм (1461, Халеб — 1549, Стамбул).

[8] Молла Джамі — твір «Ель-Феваіду-з-зіяійє фі шерхі-ль-кяфійє», написаний Муллою Абдурахманом Джамі. Серед турків книга відома як «Джамі» або «Молла Джамі».

[9] Дюрер — Молла Мухамед Хусрєв, відомий учений ханефітського спрямування 1460—1480 рр. в Османській державі, що мав посаду шейха уль-ісляма (вища духовна особа). Його твір «Дюрер вє гюрер» присвячено правилам правління за шаріатом.

що там у тебе?» У відповідь на це Селім просто розсмішив увесь клас своїм несподіваним висловом: «Екмеле альвітрю ветр ашалди» — «Стежка до шляху досконалості геть вичерпалася».

За кілька літ, успішно засвоївши «Джамі Дюрера», він узявся за «Хісама»[1]. Якраз тоді ефенді-ага директор передав йому ключі від однієї кімнати в медресе і саме тим дозволив йому бути відповідальним за неї. Селім застелив її килимками, ковдрами, почав навчати 5—10 товаришів, які гуртувалися навколо нього.

Якщо не брати до уваги тих палиць та щиглів, які нізащо діставалися його підопічним, то практика Селіма, можна вважати, проходила добре, дуже м'яко. Він кожну п'ятницю, коли смажили велику кількість чебуреків, до яких ховали записки з іменами дівчат, завжди нагадував вихідцю з півдня[2] Менсеїтові, щоб він не забув сховати в один із чебуреків записку з ім'ям Моміне — дочки Темірші-бея із вакуфа[3] Отар. Селім настільки був закоханий у Моміне, що навіть гадки не мав, щоб дівчина дісталась іншому,— він буквально непритомнів. У надії, що саме йому потрапить чебурек з ім'ям Моміне, в якомусь трепеті підсовував до себе купу чебуреків і швидко їх розламував, пильно й жадібно брався виколупувати з них записки. Якщо папірець з ім'ям Моміне раптом попадався йому, то цього дня він вважав її мало не «своєю». Від радості йому не хотілося ні їсти, ні пити.

Ось так, із шумом та гамором, промайнула зима в медресе, а з настанням літа Селімовим заняттям було — ходити від току до току і знімати у селян відсоток від урожаю пшениці. За виручені таким чином гроші він їхав у місто до Мошу-аги[4], в магазині якого міг придбати все найнеобхідніше для учнів: одеколон, ваксу для взуття, табакерки, запашне мило, мастило для змазування вусів.

---

[1] «Хісам» — підручник з арифметики.

[2] Враховується територіальне розселення кримців (поділ на північних, південних і т. п.).

[3] Вакуф — релігійний фонд (заснований на чиюсь користь, у даному разі це — земельне володіння).

[4] Ага — додається до імені, щоб підкреслити поважність особи.

Селім ні на хвилину не забував про Моміне. Їдучи до міста, навіть якщо це було не по дорозі, він за всяку ціну хотів проїхати через вакуф Отар — володіння Темірші-бея, весь час підгодовуючи собак, що розлючено вилітали йому назустріч.

На весіллях, що відбувалися восени, він, хильнувши чарку, завжди замовляв музикантам пісню «Дьорт дереклі асма к'уй Джага Мойнак, Моміне / Денізі якин, суви сай, озю ойнак, Момінем» — «Джага Мойнак — криниця з підвісним відром на чотирьох опорах, моя Моміне / Глянь, скільки води — поруч море грайливе, моя Моміне».

Одного разу, коли Селім знову готував кімнату для нового навчального року, з надією чекаючи, що якийсь хлопчак прибуде до гуртожитку саме із вакуфа Отар, раптом до нього зайшов південець Менсеїт, який також мав намір поселитися, і сказав, що Моміне засватали за старшого сина Кипчакли Аджемета-бея, за Куртмурата, що через кілька днів зіграють весілля. Від почутого у Селіма по всьому тілі пробігли мурахи.

З цього дня погляд у хлопця побляк. Усе змінилося в його поведінці, навіть коли він сідав їсти. Хоча за кілька днів перед цим був спокійним і незворушним, як той мул, на голову якого хоч би й каміння навантажили. Тепер же став нервовим, при одній згадці про Моміне ладен будь-кого штурханами загнати в саме пекло.

Через кілька днів його учні подалися на весілля, до них Селім не захотів пристати: у нього заболіло серце. Заболіло настільки, що коли почув од своїх учнів, як пройшло торжество,— в його грудях мов зашугало полум'я, в якому згоряли мадяри.

Для Селіма ці роки стали роками випробувань і терзань: чим більше спливало часу, тим пекучіше боліло в грудях.

Навіть те, що Моміне вже має двійко дітей, його нітрохи не тривожило. Навпаки, після всього цього його любов до неї більшала. Єдине прохання, з яким звертався до Бога,— так це про смерть Куртмурата. Раніше Селім навіть смаку спиртного не знав, а тепер, бувало, через день-другий добряче хильнувши зі своїми однокімнатниками, замовляв пісню «Савмал алдим, к'ой савдим, май джиймадим, Момінем» — «Взяв справну овечку, доїв її, та не зміг збити масла, моя Моміне».

Нарешті на двадцяту річницю пропащого життя Селіма почалася Японська війна, яка й стала причиною того, що Куртмурата забрали на неї. Він пішов у лавах новобранців з червоними квитками.

Селім дні і ночі не міг зігріти собі місця, надто після того, як із фронту прийшла вістка про загибель Куртмурата. Справді, в ці дні Селім почувався щасливцем. Це було особливо помітно тоді, коли він кожному стрічному пропонував нюхнути його табакерку. Якось зовсім неочікувано прискакав вершник зі словами: «Ввечері в дім Теміршi-бея запрошуються старші учні медресе». Коли Селім дізнався, що загиблим є не хто інший, як сам Куртмурат, він ладен був розцілувати вершника. Від цього моменту Моміне «стала» Селімова! Тож увечері з великою радістю Селім відправився у вакуф Отар на поминки. Ті, хто бачив його, думали, що він не на поминки йде, а на весілля. Коли прочитувалися молитви, на деякий час ховав свою радість за байдужу відстороненість. Проте, як розпочався зікр[1], він уже не міг більше стримувати свій настрій. Зачали читати іляхій[2],— голос Селіма чувся найдужче. Тож зікр пройшов досить жваво. Забачивши у вікні закутаних в одіяння молодих дівчат і жінок, учні охоче виспівували з повторами іляхій, що приносило Селіму велике задоволення. Скінчився зікр, учні перед світанком повернулися в медресе. Селім то лягав, то вставав, не перестаючи думати, коли ж мине жалобний термін[3] Моміне. При цьому він прийняв рішення піти й поговорити з імамом[4], якого звали Мамбетом. І ось з ним відбулася така розмова:

С е л і м . Дорогий імаме! Я прийшов до вас, щоб повідомити про дещо, але мені важко про це говорити!..

М а м б е т. Що ти маєш на увазі, Селіме?

С е л і м . Ви напевно вже чули, що зять Темірші-бея загинув на війні…

---

[1] Зікр — повторення імені Аллаха.

[2] Іляхій — божественно-духовна пісня.

[3] За мусульманським каноном після того, як жінка розлучиться або стане вдовою, має пройти 4 місяці й 10 днів. Далі їй буде дозволено повторний шлюб.

[4] Імам — духовний наставник.

Мамбет. Звичайно, чув!.. Хай не обійде своєю милістю Аллах.

Селім. Саме так...

Мамбет. Що вас із ним пов'язує, ви родичі?

Селім. Ні, він мені не родич, а втім — я хочу з ним «породичатися» і тому прийшов до вас.

Мамбет. Що ти хочеш цим сказати?

Селім. Що я хочу сказати?.. Щоб ви вдовицю висватали за мене.

Мамбет. А... А... Ось так і кажи. Вона дуже приваблива. А ти в курсі, що в неї двоє діток?

Селім. Та хай хоч і десятеро буде. Я згоден на все.

Мамбет. Ну якщо так, то і я згоден! А коли в неї закінчується жалоба?

Селім. Коли скінчиться, то вже не ваша турбота, ваша справа — домовитися з нею.

Мамбет. То хай же буде на те воля Аллахова.

Селім. Я готовий іти до неї тієї ж хвилини, як скінчиться термін. Але в мене до вас одна просьба: хочу, щоб ви до ладу розказали їй про те, що живу я самотою, що я є старшим учнем; про мою чесність, наполегливість, а ще — який одяг я ношу! Якщо ви запитаєте в мене, навіщо це, то скажу: жінки часом добрішають при згадці про охайного хлопця. Вони втрачають обережність.

Мамбет. Ну, сину, якщо так, я сьогодні ж увечері піду до них, хоч погостюю в бея.

Селім. Гаразд. До побачення!

Мамбет. Якщо завтра завернеш у наш бік, десь між ранком і полуднем, я тобі вже повідомлю новину.

Скінчивши розмову з Мамбетом, Селім повертався додому й наспівував пісню про Моміне. Ішов то навшпиньках, то на п'ятках, поламуючи пальці на руках. Щоб нічого не розказувати друзям, він, зайшовши до кімнати, швидко обв'язав голову рушником, ніби вона дуже в нього боліла.

Лежачи, він все думав: яку все ж новину принесе йому Мамбет? Свій стан і ситуацію оцінював як такі, що виникають між життям і смертю.

Про погану вість навіть думати не хотів. В основному все зводилося до того, як він стане зятем Темірші-бея, як почуватиметься у його садибі, як буде ставитися до пастуха-прислужника та до дочок, які залишилися після Куртмурата. От би кудись їх сплавити, щоб не заважали, як він там стане господарем. Під цю пору Теміршa був сімдесятилітнім старцем, тож довго не протягне, і як вирішить Моміне,— він на все буде згоден. Селім був дуже впевненим у своїх думках. Мріючи про все це, «недужий» пірнув у глибокий сон, і йому приснився мулла, який мав засмучене обличчя й похилену голову, він з піднятими руками про щось молив Бога. Коли Селім прокинувся, інші старшини з сусідських кімнат уже здійснили омивання й поспішали до мечеті на ранкову молитву. Знаючи, що все, що присниться, наяву не повторюється, Селім був у гарному настрої.

Ойкаючи, він піднявся з постелі й попрямував одразу у дім Мамбета. Імам сказав: «Я про все домовився. Ти — мій боржник. І батько, і сама вона залишилися задоволеними. Ні твоя, ні їх сторона не мають взаємних претензій. Через чотири місяці й десять днів закінчиться жалобний термін і наступного ж дня ти підеш до них зі своїми кількома учнями». Селім, сам того не помічаючи, швидко нахилився до рук Мамбета, щоб поцілувати їх.

Повертаючись додому, Селім був уже не тим, як годину тому — де й ділися хвороба та слабість, тепер він ішов у чудовому настрої, знову насвистував і поляскував пальцями.

Настав день, коли скінчився для Моміне термін і коли Селім мав іти у вакуф Отар. Цього дня Селім у домі мулли Мамбета зарізав вівцю, пригощав усю околицю, а після обіду з восьмома своїми учнями сів на воза і відправився у вакуфні землі — Отар. Наспівуючи молитовну пісню «Адим-адим ейлеп...» — «Крок за кроком...», наповнюючи все село скрипом коліс своєї хури,— їхав він у вакуф Отар. Повз кам'яниці й глиняні хатки, огорожу, високі культьобе — на ті пагорби золи, які за численні зими нагромадили люди, зі всіх усюд збігалися дівчатка, дівульки на виданні, щоб подивитися на видовище.

По дорозі майже всі учні захмеліли від горілки, прихопленої з нагоди сватання, жартували, на все горло виспівували все,

що спадало їм на пам'ять. Найулюбленішою піснею, яку наспівували, була «Кудалбаш». Вони зупинилися перед Отаром, зійшли з воза, щоб привести себе до ладу. На обочині дороги помітили відпочиваючого — давно не голеного, обірваного, ще й у чорних окулярах, російського солдата. Кожен став розпитувати в нього про події на війні. Сплинло кільканадцять хвилин, як вони знову рушили до Отара. І ось, нарешті, бажані гості опинилися в домі Темірші-бея.

Учні, як належало, покуштували налисників з м'ясом, запили відбірною кавою і вирішили: для того щоб розім'яти ноги і трохи розвіятись, треба вийти надвір й подихати свіжим повітрям. Як раптом на дорозі, якою вони недавно приїхали, побачили подорожанина, назустріч йому вибігли собаки Темірші. Господарі захвилювалися: «Хоч би все закінчилося добром. Хоча б чотириногі сторожі не покусали цього бідака». Дивувалися, що хорти раптом незлобливо стали кружляти навколо нього. Так, у супроводі псів, незнайомець підійшов до людей. Ним виявився не хто інший, як той самий зарослий москаль, який ділився з учнями подіями війни. Він зайшов прямо в дім і, вклонившися, привітався з гостями, а на запитання учнів: «Чому тебе не покусали пси?» — гордовито відповів: «За все життя жоден собака не торкнувся мене»,— і попросив у господарів дозволу переночувати. Один із слуг пошептався із Темірші-беєм і поспішно повів кудись солдата.

Як настав вечір, із сусідніх сіл потроху, то по одному, то парами, стали прибувати нові гості. Селім не забув порадитися з товаришами, як він має представлятися їм і де має сидіти. Запрошені ледве розмістилися в домі. Хоч усі говорили про щось загальне, все ж не забували кидати погляди на Селіма. Це бентежило його. Він стояв за дверима, почувався в незручному становищі: то пригладжував брови, то масажував шию або ж поправляв на голові шапку. Досить часто, при гостях, він діставав свої табаки, від запаху яких усім шкребло в носі.

Солдата поселили в кімнаті з кучерами, котрі привезли гостей на посиденьки. Дівча, що зайшло з новим кучером Темірші-бея, в обов'язки якого входило давати лад у кімнаті,— було

старшою дочкою Куртмурата — Есмачик. Воно злякано позирало на солдата. Намагаючись дістати для дівчинки кілька шматочків цукру (що ще могло бути в нього?), солдат став обмацувати свою торбу. В ту мить з неї випало фото. Дівчинка швидко підняла його і — зойкнула: «Тато!» Для всіх це слово видалося громом серед ясного неба. Всі намагалися подивитися на фотографію. На ній справді був Куртмурат. Коли в солдата запитали, як у нього опинився цей знімок, він спокійно пояснив: разом з Куртмуратом вони служили в одному полку, до того ж були гарними приятелями. Ось із пазухи вийняв і листа, якого Куртмурат дав йому перед самою битвою в Ляоляні, при цьому сказав: «Якщо загину, а ти виживеш, то, повернувшись до Криму, обов'язково передай моїм домашнім». Солдат простягнув листа дочці Куртмурата, щоб вона віднесла матері.

Дівчинка це одразу зробила. Зненацька побачивши фотографію свого чоловіка, Моміне завмерла — ніби спаралізувало, вона зовсім не усвідомлювала, що трапилося, прагнула слізьми змити чорне світло, що затьмарило її погляд, не знаходила іншого виходу, як тут же сховатися в найдальшій кімнаті, де можна подовше оплакувати своє горе.

Для Моміне цей день виявився найпекельнішим. Досхочу наплакавшись, вона зібралася з силами, взялася за читання листа, якого вручили їй.

У ньому були такі рядки: «Тій, яка ночами сниться мені, а вдень — у моїх спогадах, короні на моїй голові, лікам для мого серця, квітці мого саду, солов'ю на моїй вітці, сліду, що залишився на землі від моєї ноги, моїй зорі на небесах... моїй Моміне-ханим передаю великий привіт. Як ваші справи? І знову, цілуючи у віченьки моїх дрібненьких, мов просинки, кізочок — Айше й Есму, вдень і вночі молю Бога про моє успішне повернення з битви. Якщо помру, то перевдягніть у мій одяг цього чоловіка, який до вас прийде від мене. Ставши великими друзями, ми обмінялися напам'ять фотографіями. З вічним привітом приречений Куртмурат».

Після того, як прочитала листа, обливаючись слізьми і бажаючи дізнатися про Куртмурата безпосередньо з вуст солдата, вона повеліла завести його у дім.

На тій половині, де в кімнаті були бучно й розкішно накриті столи, гості з успіхом, мало не поїдаючи свої пальці,— все вимітали з розставлених тарілок. У той же час за дверима господарі перешіптувалися між собою, Кесік-кулак Бекалі — Бекай Відрізане вухо,— звертаючись до Селімових товаришів: «Ей ви, чого там собі смієтеся? Поділіться з нами — разом смішки справлятимемо»,— все веселив народ. Господарі дорікнули Бекаю: «Тебе що, до столу треба запрошувати? Сидиш, усе жартуєш. Та так можна й голодним залишитися»,— що також додавало всім веселості. Бекай же у свою чергу, не звертаючи на це уваги, без всяких церемоній, знову присів до своєї тарілки.

Коли було все з'їдено й прибрані столи, коли за дверима омивалися руки, а Бекай, прислухавшись до балачок навколо й оцінивши ситуацію, що складалася, намірився було, ніби для вирішення якоїсь важливої проблеми, вивести Селіма у двір, аби там пояснити йому, як триматися за сімейних обставин,— раптом до кімнати вбіг Абайсиз Бекташ — Холостяк Бекташ — і, мов закривавленим кинджалом,— ужалив Селіма в серце: «Мужики! Ось і наш давній женишок ожив! От так так!» Серце серцем, але Селіма зараз більше тривожило те, що напередодні він віддав Мамбету цілих 25 карбованців на офіційне підтвердження шлюбу і за сякий-такий догляд барана, м'ясо якого вже вклалося в шлунку народу, а також на інші витрати. Ну і, звичайно, його хвилював той нещасливий випадок, котрий уплинув на обставини, після яких Моміне, вважай,— для нього втрачена. З другого боку,— його збила з пантелику несподівана новина (а може, це змова?); його гнітили погляди людей, що позирали на нього зусібіч. Згодом ці жахливі думки вишикувалися перед очима Селіма велетенськими горами: він уже не здатен був утямити й оту чорну вість, що її приніс потім Джумали-акай[1] від Моміне: «Я — в смутку. Побажайте тому чоловікові здоров'я! Хай не ображається на мене». І лише тоді, коли він поцікавився у своїх товаришів про причину раптового збентеження людей, які вже подумували про своє повернення,—

[1] Акай — мужчина.

то у відповідь почув: «Гаразд, надягай свого кожуха, настав час попрощатися з людьми, котрі в кімнаті!»

І ось уже всі на ногах. Один заходить у дім, щоб ще подивитися на фото Куртмурата, другий виходить на подвір'я, щоб приготувати підводу. Вирішивши раніше за всіх щезнути звідси і тим уникнути насмішок решти гостей, товариші Селіма — Бекай та Куртій — підігнали воза просто під вихід. Селім прохав: «Ще трішки погуляйте, куди поспішати?» — і довго та вперто не хотів забиратися геть. Шестеро хлопців, міцних, мов бугаї, підхопили його під руки і таки всадили. Коні, відчувши на собі удари батога, швидко зрушили хуру з місця. Селім загорланив пісню: «Савмал алдим, к'ой савдим, май джиймадим, Момінем» — «Взяв справну овечку, доїв її, та не зміг збити масла, моя Момінe». Цей голос упереміш зі скрипом коліс — навіть гавкіт собак заглушив. Скоро, все переосмисливши, Селім зробився досить веселим хвацьким хлопцем. Він щиросердно, дещо тужливим голосом заспівував найулюбленішу мелодію з жіночого танцю «Варіляч»: «Табалдирик» — тахтадан, ат ноктадан,/Барі бахтин болг'айди бір сохтадан» — «...Хоч була ти щасливою з учнем медресе», — чим приносив велике задоволення своїм товаришам. Тим часом хура наближалася до села. Нарешті — вдома. Злазячи з хури, що спинилася навпроти Селімового будинку, Кесік-кулак Бекалі — Бекай Відрізане вухо не помітив того, що Селім, все так же наспівуючи ту пісню, просто божеволів...

Вранці люди, які прийшли до Селіма, щоб дізнатися, як він почувається після всього, що сталось, застали його незвичним: він безтямно бурмотів собі під ніс, що не розлучиться з Моміне і що через кілька днів почнеться війна з японцями, та весь час намагався почати пісню «Савмал алдим...» — «Взяв справну овечку...»

А за кілька днів, у якомусь буйному запалі Селім перелічив мішки з просом — став посміхом для всього села, і навіть не помітив того, як утрапив до одної Сімферопольської божевільні.

Переклав *Дмитро Головко*

Волга къызыл акъаркен

(Хатырлавлардан парчалар)

ГПУнынъ ДАВЕТИ

Инсан аятынынъ ич бир вакъыт унутылмайджакъ аньанелери ола. Иште, меним ичюн 1932 сенесининъ 18-нджи марты бойле дешетнен хатырланаджакъ бир куньдир.

Апайым къапыны ачкъанынен онынъ юзю сараргъаныны, козьлери сёниккенини сездим.

— Не, ёкъса, мени ГПУ сагъынгъанмы? — деп сорадым.— Ойле бир шей олса, сакъын къасеветленме. Чагъырсалар не олгъан?..

ГПУдан ич къоркъмайым. Ватаны ичюн куреш ёлуна минген бир инсан оларакъ, къоркъаджагъыммы? Яваш балаларымнынъ одасына кирдим. Учю де терен уйкъуда эди. «Севимли балаларым, — дедим ичимден. — Меним курешим ватаным ичюн олгъаны къадар, сизлер ичюндир де. Бу макъсад огърунда урь ве месут келеджек ичюн чалышкъан бабанъызгъа Танърынынъ ярдым этмемеси мумкюнми? Эгер мен бу курешни девам эттирип оламасам, сизлер девам эттирменъизни истерим».

Дигер одагъа чыкъкъан сонъ кягъытны текрар козьден кечирдим. ГПУнынъ ресмий кягъыты, устюнде бир къач сатыр язы: 18 март 1932... ГПУ комендатурасына

(мураджаат бюросына) келип къайд этильмем бильдириле, акс алда агъыр джезагъа огъратыладжагъым къайд олуна. Элимде бу кучючик кягъыт парчасыны тутаракъ, апайыма бакъам ве башкъа шейлер акъкъында тюшюнем. Къафамда тек бир тюшюндже долана… къачмакъ, къачмакъ… амма къаерге ве насыл къачарсынъ?

ГПУнынъ даветине бойсунмамакъ мумкюн дегиль. Бу тюшюнджемни ич бир вакъыт омюрге кечирип оламайджагъым, чюнки артымда учь балам ве апайым бар. Къачып да тутулсам, къабаатлы алгъа тюшеджегим. Бу исе эпимиз ичюн олюмдир.

Апайымнынъ янына кельдим.

— Шуны биль ки,— дедим.— Биз ич бир заман къабаатлы дегильмиз. Бу залым инсанларнынъ бир кунь махв оладжагъына инанмалысынъ. Инанмалысынъ, чюнки зулум белли бир замангъа къадар тесирини иджра этер ве бир кунь ёкъ олмагъа макюмдир. Бу акъикъаткъа инансанъ, сабыр этмек даа енгиль олур. Танърынынъ бизлерге ве бизим халкъкъа ярдым этмеси ичюн дуа эт.

ЯКЪАЛАНУВ

Тена сокъакъларда, инсан аякъ сеслерини дуйгъанда, ялынъыз олмагъанына инанса керек, амма бугунь аякъларымдан чыкъкъан сеснинъ манъа аит олгъанына инанмакъ гъает кучь. Сувукъ ве рутубетли ава зеинимде къарышыкъ фикирлер догъура. Агъыр адымларнен кетем. Озюмнинъ чаресиз алымны бираз олса да енгиллештирмек ичюн бир шейлер тюшюнеджек олам, амма бунынъ чареси ёкъ. Меним къабаатым неде аджеба? Буны бильген олсам, не яхшы оладжакъ эди.

Бу арада янымдан бириси кечти. О адам шу аньде эвине, апайы ве балаларынынъ янына бара биле. Не къадар буюк саадеттир бу. Меним къаерге кетеяткъанымны бильсе, бельки яландан олса да бир къач сёз айтып манъа джесарет берир эди.

Тюшюне-тюшюне кетем ве артымда даима бир аякъ сеслери дуям. ГПУнынъ адамлары мени такъип этселер керек. Меним ёлда кимнен корюшеджегимни бильмек истейдирлер.

Бирден, Гоголь сокъагъына кельгенимни анъладым, бу сокъакъкъа ихтияддж олмаса, кимсе кирмей. Къаранлыкъ сокъакъта ышыкълар янгъан бирден-бир ер ГПУнынъ бинасы эди.

Таштан япылгъан учь басамакълы мердивенден котерилип, ичери кирдим. Кениш ода, сагъда ве солда эки коридор. Къаршыда узерине «Мураджаат» деп язылгъан маса башында бириси отура ве язы яза. Агъыр адымларнен онъа догъру юрдим. Кягъытны окъугъан сонъ, элиндеки къалемининъ уджунен янындаки скемлеге ишмар этти. Скемленинъ кенарчыгъына афыдан отурдым.

Бир саат къадар отурсам да кимсе меннен лаф этмеди. Бу беклев афакъанны бозмагъа башлады. Одагъа узунджа бойлу, къара козьлюкли ГПУ офицери кирди. Бойнуна мешин чанта асувлы эди. Эки тарафына саллангъанындан аякъта туралмайджакъ дередже саргъуш олгъаны анълашылды. Якъасындаки ишаретлер юксек рутбели бир офицер олгъаныны косьтере эди. Саллана-саллана яныма кельди, къаршымда турараджакъ олып тырышты, бир муддет мени сюзген сонъ ишарет пармагъынен козюме догъру узатып, техдиткяр сеснен:

— Балаларынъ бармы? — деп сорады.

— Учь балам бар,— деп джевап бердим.

Пармагъыны козюме даа да якъынлатып, эвелькиден де серт бир сеснен суалини девам этти:

— Эгер эр шейни итираф этсенъ, балаларынъа къавушырсынъ. Итираф этмесенъ... Сен, табий ки, билесинъ.

Ич бир шей анъламадым. Нени итираф этмек кереким?

— Анъламадым,— дедим.— Не демек истегенинъизни анъламадым.

— Биз сени билемиз,— деди.— Япкъанларынъдан хабердармыз. Амма бир кере де сенинъ лаф этменъни истеймиз Къабаатынъны танымакъ сенинъ ичюн яхшыдыр.

— Меним итираф этеджек къабаатым ёкъ,— деп джевап бердим.— Онынъ ичюн айткъанларынъыздан бир шей анъламадым.

ГПУнынъ саргъуш офицери ачувланды.

— Анъларсынъ,— деди.— Анълатаджакълар. Санъа анълатаджакъмыз.

Саллана-саллана янымдан узакълашты. О аньде къапыларнынъ бириси ачылып-къапалды, бу дефа граждан урбасындаки бир адам кирди. Шашып къалдым. Бу адам сыкъ-сыкъ эвимизге келип-кеткен туркмен достум эди. Маариф идаресинде чалыша эди. Шимди онынъ юзюнде мени таныгъанына даир бир алямет биле ёкъ эди. Мен ондан ич бир вакъыт шубеленмеген ве ГПУ джасусы олгъаныны акъылыма биле кетирмеген эдим. Анълашылды. Элиндеки папканы ачты ве таш киби сувукъ сеснен:

— Адынъ не? — деп сорады.

— Адымны бильмелисинъиз,— дедим лякъайд тавурнен.

— Адынъ не? — дейим санъа!

— Шевкъий Бекторе,— дедим.

— Педагогика техникумда ве факультетте тюрк тили дерслери бересинъизми?

Меним эски достум элиндеки кягъыткъа нелердир къайд эте. Язык ки, йыллардже эвиме кирип-чыкъкъан бу адамнынъ ким экенини бильмегеним. Янъы суальден кендиме кельдим.

— Эвель къапалгъан эдинъми? Рус ордусында революциядан эвель хызмет эттинъми ве я бир алякъанъ олдымы?

— Къапалмадым. Тюрким. Рус ордусына алякъам олмады.

— Тюркиеден не заман кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ Истанбулдан Къырымгъа кельдим. 1926 сенесинден Туркменистан маариф комиссарлыгъынынъ имаесинде чалышам.

Суаллерини бири-бири артындан бере. Иши биткен сонъ кене юзюме бакъмадан, ГПУ башлыкълары меннен корюшмек истегенлерини, шимди корюшмекнинъ чареси олмагъаны ичюн геджени бу ерде кечиреджегимни сёйледи ве къапы янында тургъан силялы невбетчини чагъырып, тинтмекни эмир этти. Невбетчинен берабер пальтомдан башладылар. Якъасыны, тикиш ерлерини индже-индже тешкерип чыкътылар. Урбаларым бирер-бирер эльден кечти. Штанымнынъ демир тюймелерини кесип алдылар. Итираз этмек истедим. «Адет бойледир»,— дедилер. Ачувымдан титрей эдим. «Кийин»,— дедилер. Элиме анги урбамны берселер сыртыма

кечирем. Бу ишлер биткен сонъ, коридоргъа чыкътыкъ. Демир къапылардан бирини ачып мени ичери кирсеттилер. Кирмемнен демир къапынынъ артымдан къапанмасы бир олды.

СОРГЪУ

— Ну, товарищ Бекторе, как ваше здоровье?

Къаршымдаки масада ГПУнынъ векили Дуров отура эди. Макаренко Ашхабад ГПУсы хусусий шубе болюгининъ башы. Сагъда ГПУнынъ шубе мудирлеринден Левшин отура.

Макаренко пармагъы иле къаршысындаки скемлеге ишарет этти, чокъ ёргъун олгъаным ичюн аман отурдым. Огюндеки папкадан бир кягъыт алып серт сеснен:

— ГПУны алдаткъансынъыз, Бекторе аркъадаш, партия азасы экенсинъиз,— деди.

— Ёкъ,— дедим.

Даа серт бир сеснен девам этти.

— Япкъанларынъызны сакъын инкяр этеджек олып ыдырынманъыз, акс алда элимизден къуртулмазсынъыз. Туркменстанда танылгъан илим адамы, оджа экенсинъиз. Туркменлер сизни севелер. Туркмен зиялылары арасында бир чокъ танышларынъыз, достларынъыз бар.

Сёзюнинъ бу еринде бираз токъталды, артына ясланып отурды, пармакъларыны белиндеки тапанджасы узеринде кездирмеге башлады. Сонъра сесине сырлы мана беререк, сёзюни девам этти:

— Танышларынъыздан К.В-нинъ бир къач айдан берли Ташкент ДПЗсинде яткъанындан хаберинъиз бардыр эр алда? Биз Туркменстанда совет девлетине ве большевик идаресине къаршы туркмен миллетчилерининъ гизли тешкиляты чалышкъаяткъаныны биле эдик. Малюматымызгъа коре сиз де тешкилятнынъ илери фааллеринден бири экенсинъиз. Инкяр этеджек олып нафиле тырышманъыз, озюнъизни де, бизни де заметке къойманъыз, Бекторе аркъадаш…

Бу сёзлерни даа махкюм олмадым, олюм къарарыны динълеген инсаннынъ рухий алында динъледим. Башым дувулдай. Макаренконынъ тапанджасы узеринде аля даа ойнагъан пармакъларына козюми тиккен алда сусып къалдым.

— Буньа бакъмадан, сизге нисбетен серт муамеледе булунмакъ истемеймиз. Бильген шейлеринъизни, сакъламадан, бизге анълатсанъыз, етер. Акъыллы давранаракъ, истеген шейлеримизни сёйлесенъиз, къорантанъызгъа къайтарсынъыз.

— …

— Эм сонъра, къабаатыны инкяр этмейип, итираф эткенлерни совет девлети багъышлая биле… мисаль ичюн инженер Рамзинни алайыкъ… шимди Уралда юксек бир вазифеде чалыша ве кокрегинде совет орденини ташый.

Туркменстанда йыллар девамында олюм атешини сачып кельген Макаренконынъ бу сёзлери тюбю-тамырынен ялан эди. Туркменстанда бойле тешкилятнынъ бар экени акъкъында бир тюрлю малюмат ёкъ эди. Бу асылсыз ве алчакъча бир ифтира, атта онынъ насылдыр Рамзин акъкъындаки сафсатасы биле чултутмагъан уйдурмадан гъайры башкъа шей дегиль. ГПУ мемуры озь хаялында яраткъан уйдурмалар эсасында юзлердже гунасыз инсанларны къуршунгъа тиздире.

Шимди меним агъызымдан чыкъаджакъ эр бир ад оны ташыгъан адам ичюн олюм укюминен бир оладжакъ. Амма мен буны япып оламайым.

— Афу этинъиз,— дедим.— Айткъанларынъызны, яни не демек истегенинъизни анъламадым.

Бу сёзюм узерине демиден бери сакин лаф этеяткъан Макаренко ачувнен аякъкъа турды.

— Насыл? Анъламадынъызмы? Мен сизнен русча лаф этем, ёкъса русча бильмейсинъизми, Бекторе аркъадаш? Бельки бу ерге чагъырткъанымызны да акъсызлыкъ эсап этесинъиздир? Дикъакъат этинъ, Бекторе аркъадаш, ГПУ ич бир вакъыт акъсыз иш япмай. Бойле тюшюнджелеринъизнен ГПУны адалетсизликте къабаатламакъ истейсинъизми?

Вуджудымны сувукъ бир тер къаплады. Артыкъ иш иштен кечкен эди, не истесем, не тюшюнсем, чекинмеден сёйлемек кереким.

— Эвеля шуны бильдирмек истейим ки,— деп лаф башладым,— мен аркъадаш дегилим, тек ватандашым, чюнки партиялы дегилим. Манъа «аркъадаш» деп хытап этменъиз ерсиздир. Сиз Туркменстанда совет девлетине къаршы чалышкъан

бир тешкилят акъкъында айтып, меним де бу тешкилятнен багълы олдыгъымы тахмин этесинъиз. Амма тахминлеринъизни тасдыкълайджы ич бир весикъа, ич бир делиль косьтермединъиз. Менимдже косьтерип де оламазсынъыз, чюнки меним акъкъымда айткъанларынъыз ифтирадыр. Меним акъкъымда мен бильмеген шейни сёйлеген адам яланджыдыр. Сиз бу акъта тюшюндинъизми?

Макаренконынъ чырайы сарарды, ири узун тишлерини косьтерип, чиркин-чиркин кулюмсиреди. Бу кулюш асабийлик алямети олса керек.

Бирден:

— Яни! — деп окюрди.— Сизнинъ фикиринъизадже Туркменстанда бойле бир тешкилят ёкъ. Ойлеми?

— Бильмейим. Бильмеген шейим акъкъында лаф этип оламам.

— Ёкъ. Билесинъиз. Эр шейни билесинъиз, амма дикъкъатлы олунъ, Бекторе. Сиз бизни ким эсап этесинъиз? Сизге шуны хатырлатайым ки, ГПУнен шакъа олмаз. Бойле шакъа сизге чокъ паалыгъа мал ола билир.

— Ойле оладжагъыны мен де тахмин этем,— деп джевап бердим.— Факъат мен сизнен шакъа этмейим. Олгъан шейни, яни акъикъатны сёйлейим.

Бу арада шимдигедже лафкъа къарышмайып отургъан Левшин сакин ве айнеджи сеснен лаф этип башлады.

— Сиз, сиз… — деди, сонъра еринден турды, козьлюгини чыкъарып, бир уджуны агъызына сокъты,— ГПУда олгъанынъызны унутасыз, гъалиба. Бираз мукъайт къонушманъызны тевсие этерим. Бизни алдатып оламазсынъыз, буны бильмелисинъиз. Бизни де, озюнъизни де ёрмадан бильгенлеринъизни айта беринъиз. Инкяргъа урулмадан, эр шейни итираф этмек, сизинъ ичюн, шубесиз, файдалы оладжакъ.

Бираз огге эгилип, бир сыр айткъан киби яваш сеснен иляве этти:

— Биз ГПУнен анълашмакъ истемегенлерни не япкъанымызны билесинъизми?

— …

Янындакилерге бакъып сёйленди:

— Айгъа алып кетермиз. Сонъ, бир даа тюшип оламазсынъыз,— деди, чиркин ырджайды. Белиндеки тапанджаны сыйпады, сонъ адждждкы сеснен:

— Мынавынынъ уджунда отурасынъыз, биз оны бассакъ, озюнъизни Айда коресринъиз.

Бу лятифеге озюнден башкъа кимсенинъ кульмегенини корьген сонъ, ачувнен элини столгъа урды ве Дуровгъа чевирильди:

— Анълашыла,— деди.— Бекторе аркъадаш Ташкент ёлуны бойламакъ истей. Не япайыкъ? Элимизден не келе? Буны сен озюнъ истединъ, Бекторе аркъадаш.— Дуров эп суса эди, Левшин манъа аркъасыны чевирген алда сёзюни битирди: — Биз сизни лаф анълагъан бир инсан сандыкъ... Къалгъаныны Ташкентте лаф этермиз.

ТАШКЕНТ

«Юрь...». Шимдиге къадар юрмеген къаранлыкъ бир коридорда бу серт эмирле юрмеге арекет этемиз. Коридор ойле бир къаранлыкъ ки, сонъундан азбаргъа чыкъкъанда ярыкътан козьлерим къамашты. Азбарда къара автомобиль тура. Меним ичюн Ташкент ёлджулыгъы эвельден азырлангъан эди. Машинанынъ янында яш бир офицер тура:

— Бекторе аркъадаш,— деди.— Бугунь сени Ташкентке алып кетмек вазифеси манъа берильди. Бу машинанен кетеджекмиз ве мен станциягъа къадар сени озгъараджам. Кечкен ёлларымызда этрафынъа бакъмайджакъ, танышларынъа селям бермейджексинъ. Адий бир ёлджу киби кетеджексинъ. Кимсе сенинъ бу кетювинъни башкъаджа анъламамакъ керек. Анълаштыкъмы?

Джевап бермеден, башымны салладым. Башкъа не япа билирим?

...Ашхабада янъы бир кунь башланды, инсанлар къоркъу ве эеджан ичинде олсалар да, чалышаджакълар, акъшам эвлерине къайтаджакъ ве кучючик бир саадетке иришеджеклер. Я мен не япаджагъым? Бахтлы куньлерим энди артта эдилер.

Демирёл бою бир къач вакъыт кеткен сонъ машинамыз шеэрнинъ чокъ узагъында бир ерде токътады. О ерде бир вагондан башкъа бир шей корюнмей эди. Машинадан энип, вагоннынъ ичине кирдик. Учюнджи купеге кельгенде, офицер огге кечти ве къапыны ачып элинен ишарет этерек:

— Еринъ бу ерде,— деди.— Деръал ичери кир ве къапыны къапат.

Этрафыма бакъындым. Дёртюнджи купенинъ огюнде сюнгюли эки аскер тура. Вагоннынъ о бир уджунда да сюнгюли аскерлер туралар. О заман ялынъыз олмадыгъымызны анъладым. Демек, меним киби башкъа мабюслер де барлар. Ичериге кирип отургъан сонъ, яш офицер сонъки эмирини берди:

— Бу ерден къыбырдама, станцияларда пенджереден тышкъа бакъма, невбетчилернинъ айткъанларыны япмакъ керексинъ, аксине арекет этсенъ, силя къулланмагъа меджбур оладжакъларыны унутма.

Буларны айткъан сонъ къапыны къапатып кетти. Янымдаки купелерге де мабюслер кетирильгенини, оларгъа да айны сёзлер айтылгъаныны эшитем. Янъы кельген мабюслернинъ русчаны фена лаф эткенлеринден туркмен олгъанлары анълашыла эди.

Купенинъ къапысы ачылып, манъа янъы косьтериш бердилер. Мени ерге яткъызды ве башымны пальтомнен орьттилер. Бойледже, ёлгъа чыкътыкъ. Бундан сонъ апайымны ве балаларымны не вакъыт кореджек, оларнен не заман къонушаджагъым? Шимди аллары насыл экен?

Аджет баанесинен тышкъа чыкъмагъа къарар бердим, купенинъ къапысы ачылды ве бир сакъчы бышыны сокъты.

— Ят,— деди.— Къыбырдама еринъден.

Текрар ерге яткъанымнен башымны пальтомнен къапатты.

Бир бучукъ куньден сонъ, 1932 сенеси март 26-да Ташкентке келип чыкътыкъ. Бизлер бирер-бирер тюшюрильдик ве айры машиналаргъа миндирильдик. Мени ГПУнынъ станциядаки бинасына кетирип, бир уджрееге къападылар.

Эки афтадыр ки, чамургъа бенъзеген 400-граммлыкъ чавдар отьмеги, былашыкъ сувдан фаркъ этмеген шорба ве

13 5-573

ичинде къокъумыш къыйма булунгъан пите ашай-ашай ашкъазаным иштен чыкъты. Яшамакъ ичюн не берселер шуны ашамагъа меджбурым. Ашымыз кеттикче бозулды, аш ичинден чешит писликлер, ашератлар чыкъа... Шимди насыл ай, тышарыда насыл ава — буларны бильмек мумкюн дегиль. Бойле къаранлыкъ куньлерден биринде уджреме кимдир киргенини дуйдым. Козьлеримни ачтым, кельген къадын киши эди. Мени башкъа ерге авуштырмакъ ичюн кельген. Бугунь айнынъ къачынджы куню олгъаныны бильмек истейим. «Докъузынджы апрель», деп джевап берди къадын акъырын давушнен.

ГПУнынъ мен ичюн кетирильген къапаныкъ машинасына минип, кене бельгисизликке догъру арекет этик.

ЁЛДЖУЛЫКЪ

13 номерли уджреде докъузынджы айны толдургъан кунюм, уйле емеги вакъытында, бирден къапым ачылды ве ичери бир къач аскер кирди. Деръал эшьяларымны топламакъ керек экенимни айттылар... Бу теляштан къоркътым. Демек, эр шей биткен, меним акъкъымда укюм чыкъарылгъан. Энди мени атаджакълар. Башым бирден гъувулдап башлады. Ич бир шей сёйлемейип, аскернинъ юзюне бакъа эдим. Козьлериминнъ огюнде къадыным ве балаларымдан гъайры башкъа бир шей ёкъ эди... Бир офицер къадынымны, дигери де балаларымны туталар. Олар манъа догъру чапмакъ ичюн чапаланалар. Козьлеринден яшлар тёкюльген балаларыма бакъам... Сонъра къадыныма бакътым, офицернинъ элинден къуртулгъан, онынъ гурь сия сачлары рузгярда савурула ве манъа «Метин ол!..» деп багъыра эди. «Сиз де мени унутманъыз» демек ичюн агъызымны ачаджакъ олам. О аньде силя сесини анъдыргъан бир гурюльти дуйдым ве мен коксюмде ис эткен бир адджы иле терен къаранлыкъ ичине комюльдим.

Аскернен азбаргъа чыкъкъан сонъ темиз авада бираз озюме кельдим... Ниает, къара бир машина янымызгъа келип токътады. Бир офицернинъ озгъарувы алтында янъы ёлджулыкъкъа чыкътыкъ.

Бу дефа ёлджулыгъымыз пек узун сюрмеди. Эски бир бина огюнде токътадыкъ, тюшмем эмир этильди... Къапыда джеблерими тинтип башладылар, мен бунъа пек къувандым, демек, атмайджакълар. Бир коридор бою кетемиз. Мында пек чокъ демир къапылар бар. Оларнынъ бириси гурюльтинен ачылды. Бу ер умумий уджре эди. Отурмагъа ер ёкъ. Къапы огюнде турып, ичеридекилерге бакъам. Урбалары бирер паравададан ибарет эди. Мабюслернинъ буюк бир къысмы зайыф эди. Юрегим буланмагъа башлады. Олар да мени аджыгъан киби бакъалар... Пек сыкъ отургъанларына бакъмадан, эписи бир, ер ёкъ эди. Назарымны текрар сеттекилерге чевирдим. Бириси текяран къыбырданды, бираз дикъкъатнен манъа бакъып тургъан сонъ:

— Сиз кимсинъиз? — деп сорады.

— Адым Шевкъи Бекторе,— деп джевап бердим.

— Бу ерге янъы кельдинъизми?

— ГПУнынъ элинде олгъаным чокътан, амма бу ерге янъы кельдим.

Башыны теэссюфнен саллады.

— Корьгенинъиз киби, бу лянетли одада отурмагъа биле ер ёкъ. Сыртынъызны диваргъа таяп, парашанынъ устюне отура билесинъиз.

Айткъаны керчек эди. Лячаре, парашанынъ устюне отурдым. Бир муддет сонъ мени суаль ягъмурына туттылар. Кими къаерли олгъанымны, кими насыл къабаатнен тюшкенимни, тышта не киби хаберлер эшиткенимни сорайлар, бекяр олыполмагъанымны, къач балам бар олгъаныны... Иште, меним келювим олар ичюн янъылыкъ эди. Мен де къыскъа джеваплар бере, меракъларыны къандырмагъа арекет этем. Аля даа бири-биримизге толу ишанч ёкъ, мукъайтлыкъны унутмамалы.

Парашанынъ устюнде отургъаным алда юкъладым. Саба уджредеки хафиф гурюльти козюмни ачты... Сетте отургъан адам меним айретимни анълагъан киби яныма кельди.

— Бу ерге кельгенлернинъ акъибети, анджакъ, саат экиден сонъ белли ола,— деди о.— Эгер о саатке къадар эшьяларынъны топламакъ эмир этильмесе, демек, къаладжакъсынъ.

— Эшьяларым топланмасы эмир этильсе, къаерге кетеджегим?

— Къаерге оладжакъ? Атмагъа алып кетеджеклер, пек сийрек алларда башкъа ерлерге ёллайлар.

— Демек, шимдилик, олюмден къуртулгъан оламмы?

Эписининъ юзьлери севинчле парлады.

— Эбет,— дедилер.— Вазиет буны косьтере.

ЗЕНГИАТА ЛАГЕРИ

Лагерьде алтынджы айымны толдургъан эдим. Бир саба, лагерь мемуры мени чагъыргъаныны бильдирдилер. Одасына киргенимде масасындаки кягъытларнен мешгъуль эди. Лагерь мудири махкюмлерге нисбетен залымлыгъынен белли олгъан ачыкъ мавы козьлю ялпакъ бетли бир инсан эди. Манъа назар ташлап:

— Бекторе, сенде олгъан арткъач параларны манъа бер,— деди.

Мен айретте къалдым. Менде йигирми рубледен башкъа парам ёкъ эди, бу инсан насыл акъчалар акъкъында айта?

— Насыл арткъач пара?

Сёйлегениме инанмайып, мени тинтти. Ич бир шей буламайып, пармагъыны саллап, сёйлемеге башлады:

— Сенде эки бинъ рубле бар, мен билем.

...Эки куньден сонъ текрар лагерь мудирине чагъырылдым. Манъа башкъа лагерьге авуштырылгъаным ве сурьатле азырланмам кереклики акъкъында беян этильди. Тёшегимни сыртыма юклеерек бир аскернинъ такъиби алтында биз яваш-яваш кетмемизге бакъмадан, сыртымдаки ятагъым мени гъает ёрултты. Къашгъарлы такъибим манъа сыкъ-сыкъ раатланмагъа рухсет берди.

Бурулышта раатланмакъ ичюн токътадыкъ. Аскер дикъкъатнен узакъкъа назар ташлай эди. Бизим тарафкъа догъру бир арабанынъ кельгенини корьдим. О якъынлашкъанынен, аскер сорады:

— Къайсы тарафкъа кетесинъ?

Албуки, тек бир ёл бар эди ве арабанынъ кетеджек ери де белли эди.

Сонъра башыны саллайынджа экимиз де бирден арабасына секирип миндик.

Арабаджыдан сонъ аскер де дертлерини айтмагъа башлады:

— Бир гедже эмджемни келип эвинден алдылар. Бабамнынъ вефатындан сонъ анам ве кучюк къардашымнен онынъ янында отура эдик. Иште, о акъшам да емекке токъунмайып, эмджемни беклей эдик. Яры гедже къапы къакъылды. Кельген къомшу къадын анамнынъ ве енгемнинъ къулакъларына бир шейлер фысылдады, сонъра адже чыкъып кетти. Эртеси куню сокъакълар аскерлер иле толды. Койнинъ бутюн эркеклерини сюргюн эттилер. Учь йылдан коюмизге къайтып кельген эмджемни танымакънынъ чареси ёкъ эди. Искенджелерге огърагъан эмджемни аз бир муддеттен сонъ топракъкъа бердик. Лагерьлерде инсанлар нелер чеккенини мен билем, эписини билем. Амма не япарсынъ, аскерлик бу.

Зиядистан станциясына бармаздан шеэрнинъ тышында биз арабадан тюштик. Къасабагъа арабада кирмемиз эм арабаджы, эм де такъибим ичюн хавфлы эди. Тёшегимни кене сыртыма урдым, ве ёлджулыгъымны девам эттик.

Такъип иле отургъан поезд Озьбекистаннынъ пайтахты Ташкентке кете эди.

...Ташкент станциясында поездден энип, ёлландырув меркезине ёл алдыкъ. Мени такъип эткен аскер къулагъыма эгилип, яваштан:

— Аркъадаш, иншалла, къуртулырсынъ. Эпимиз къуртулырмыз,— деди.

Ёлландырув меркезинде Зенгиата лагерине ёлламакъ ичюн макюмлер группасыны шекиллендире эдилер. Мени де шу группагъа къоштылар.

КЪЫРЫМЛЫ НАЗМИ

Лагерьдеки адамларнынъ арасында Назми адлы уфакъ бойлу бир адам бар эди. О, тола оджакъларында чалыша эди. Бу ерде чалышкъан мабюслернинъ эписи ири кевдели, яш, сагълам адамлар эди. Агъыр иште чалышкъанлары ичюн емеклери де башкъаларнынъкинден фаркъ эте эди. Назминнинъ бойле бир иште чалышмасына тааджюплендим. Бир гедже тола оджакъларында чалышкъанлар барагына бардым.

Булар эсасен туркменлер эдилер. Ойле икрамджы, ойле джангъа якъын инсанлар эдилер ки, мени достча къаршылап, мусафир эттилер. Мени оларнынъ буюги Ораз агъагъа такъдим эттилер. Туркменстаннынъ Ташавуз виляетинден эди:

— Сен Назмини танййсынъмы? — деп сорады.

— Ёкъ. Танымайым,— дедим.

— Бир заманлар Ашхабадда чалышкъан. Коммунист экен. Бунъа бакъмадан ГПУ тарафындан он йылгъа къапатылгъан. Лафы-сёзюнинъ бильгили ве окъумыш бир адам олгъаны корюне. Чагъыртсам, танышмакъ истер эдинъми?

— Чокъ мемнюн олурым, Ораз агъа,— дедим.

Бираз сонъ Назми янымызгъа кельди. Устюнде лагерь идареси тарафындан берильген эски урба. Сачлары тер ве кирден къафасына япышкъан. Эпимизни селямлап, косьтерильген ерге отурды. Ораз агъа онъа мени косьтерди.

— Назми,— деди,— сен Бекторени танййсынъмы?

— Мен Бекторени Къырымдан таныйым,— деп джеваплады.— Шиирлерини эпимиз окъуй ве эзберлей эдик. Бизим белли шаирлеримизден эди.

— Къырымнынъ къаериндесинъиз? — деп сорадым.

— Къарасувбазар дживарындаки бир койден,— деди.

Дикъкъатнен юзюне бакътым. Сымасы ябанджы дегиль эди. Факъат танып оламадым. Онынъле Къырым ве Къырымда белли илим адамлары акъкъында лакъырды этемиз. Биз анъгъан адамларнынъ эксериети я къуршунгъа тизильген, я да тюрьмеге къапатылгъан эди. Бу ильки танышувымыздан сонъ Назми иле достлаштыкъ. Эр акъшам Назми яныма келе, кеч маальгедже лакъырды этип отурамыз.

Бир акъшам емектен сонъ барак къапысы огюнде отура эдик. Назми теляшлы алда яныма кельди ве:

— Бекторе, мени динълесенъ, бу гедже сенинъле дертлешмек истейим,— деди.

— Эльбетте,— дедим.— бир дердинъ бармы?

Яваш янымa чёкти. Лакъырды этип башлады.

— Оджам,— деди,— бу гедже санъа кендимден баас этмек истейим. Мен факъыр бир аиленинъ эвляды олам. Инкъиляпнынъ ильки йылларында Акъмесджитте бир матбаада чалыша эдим. Къырымгъа де беязлар, де къызыллар келелер,

тынчлыкъ ёкъ. Матбаа къапатылгъан сонъ коюме къайттым. О заманлар койлерде ешиллер деген партизанлар тёреген эди. Олар чар ордусына къаршы курешелер. Башларында да Дере-найырлы коюнден Осман адлы бир адам булуна. Мен де бу партизанларгъа къошулдым. Ишим къыйын дегиль эди. Партизанларнынъ койлер арасындаки багъыны теминлей, хабердженлик эте эдим. Большевиклер Къырымны ишгъаль эткен сонъ Османны Къырымда чыкъып башлагъан «Енъи дюнья» адлы газетагъа баш муаррир яптылар. Муреттипликтен баш муаррирликке котерильген Осман, бир муддет сонъ, Къырым коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары олды. Къырым Мухтар Совет Джумхуриети Халкъ Комиссарлары шурасы реислигине къадар юксельди. Тек къыскъа бир вакъыттан сонъ большевиклернен арасы бозулды ве бу себептен мевкъыны гъайып этти. Мен де бу арада ачларгъа ярдым комитетине секретарь сайландым. Генчлигим ве теджрибесизлигим себебинден партия эмирине риает этерек, бир чокъ ватандашларымнынъ эвини, оджагъыны дагъыттым. Олюмлерине себеп олдым. Пек чокъ аилелерге козьяшы тёктирдим.

Ахыр-сонъу койде къурулгъан ильки комсомол тешкилятына кирдим. Ирадем коммунист партиясы башында булунгъан диктаторларнынъ элинде оюнджакъ олгъаныны дуймадым. Берильген эмирлерге бутюн къудретимнен итаат этем. Бир кунь умютсизден Османнен расткелиштим. Юзюнде менден нефрет эткенини косьтерген ифаде бар эди. «Манъа мытлакъ кель, санъа айтаджакъларым бар», деди, сонъра аджеле адымларнен узакълашты. Ишимни битирир-битирмез Османгъа кеттим.

— Назми,— деп серт бир сеснен лафкъа башлады,— койлюлер сенден пек шикяет этелер. Сенинъ себебинъден койлюлернинъ бир къысмы къапатылгъан, бир къысмы къуршунгъа тизильген. Эллеринден захирелери чекип алынгъан, ачлыкъ чекелер. Бутюн буларны адамлар сенден корелер. Назми, акъылынъны башынъа топла. Миллетинъе видждан эмир эткен ёлда хызмет эт. Эгер ватандашларынънынъ къаныны тёктирсенъ, сен де ичинде богъулырсынъ. Меним санъа сёйлейджеклерим бу къадар. Къалгъаныны озюнъ тюшюн.

Османнынъ айткъанлары ичимни кемирди, кимсенинъ юзюне бакъаджакъ алым ёкъ эди. Койден ве койлюлерден узакълашмакъ макъсадынен Акмесджитке кеттим. Бу вакъытта Къырымда ачлыкъ бутюн дешетинен укюм сюрмекте эди. Койлерден кельген хаберлер пек фаджиалы. Акъмеджитнинъ сокъакълары ачлыкътан шишкен сары бенъизли адамларнен толу. Эгер о сене АРА (Америка ишчилер бирлиги) ярдым этмеген олса, бу ачлыкътан къуртулмакънынъ ич чареси олмаз эди. Албуки халкънынъ чеккен ачлыгъы коммунист партиясы иле укюмет режимининъ бирликте япкъан суньий бухраны экен. Халкъны ачлыкъкъа огъратып, сонъра да эллерине бирер парча отьмек туттырып, бутюн эйилликлерни Алладан дегиль, Ленин ве большевиклер тарафындан япылгъанына ишандыраджакъ олалар.

Назми сёзюни битирген сонъ экимиз де сусып къалдыкъ. Козьлеринде мудхиш бир кин бар эди. Совет Русиесинде эр бир коммунистни беклеген акъибет бу эди. Олар ичюн чалышаджакъ, истеген заманларына къадар пропаганда япаджакъ ве сонъра ишининъ биткенине къангъан сонъ къапатыладжакъ я да ёкъ этиледжек.

КЪЫРЫМ ТАТАРЛАРНЫНЪ СЮРЮЛЬМЕСИ

Он йыллыкъ махкюмиетим сонъуна якъынламакъта эди. Азат оладжакъ, бельки де ватаныма, Тюркиеге къайтаджакъ, эшиме ве балаларыма къавушаджакъ эдим. Булар акъкъында тюшюнмек биле мени севиндире. Майыс айынынъ ильк куньлеринде муддетимнинъ даа толмагъаныны ве лагерьде бельгисиз бир муддет даа къаладжагъымны бильген сонъ бу гузель умютлерим къырылды. Зира, лагерь идареси дженк битмегендже сиясий мабюслер азат этильмейджегини бильдирди. Мен артыкъ махкюмиет муддетини толдурдым. Джеза муддетим биткенини ве азат этильмемни талап этип Совет баш прокуратурасына мураджаат мектюби яздым. Он беш кунь сонъ мураджаатыма джевап кельди: «Фашист алман ордулары иле Совет Социалистик Джумхуриетлер Бирлиги арасында олюмкъалым дженки девам этеяткъан вакъытта бу дженк битмегендже азат этильмем мумкюн олмагъаны» бильдириле эди.

Бир тюрлю чаре ёкъ. Такъдирге боюн эгип, дженкнинъ битмесини беклемек кереким.

Бири-бирине бенъзеген куньлер кечелер. Дженк хаберлерини динълей, джебэлердеки вазиет акъкъында озьара лакъырды этемиз. Акъикъий бир малюмат алып оламай, лагерь идареджилери тарафындан айтылгъанларгъа инанмай эдик.

Лагерьге янъы кельген къырымлы бир мабюс олып кечкенлерни шойле анълатты:

— Алман ордулары магълюбиетке огърап, кери чекилелер ве Къырымны терк этелер. Къырымтатарлар кене Къызыл Ордунынъ элине кече ве Къырымны текрар большевиклер идаре этелер.

1944 сенеси майы 18 сабасы къырымтатарлар ичюн янъы бир фелякет башлана. Саба ачылып башлагъан вакъытта НКВД адамлары къапыларны урып, эвлерге кире ве халкъны зорлукънен айдап тышкъа чыкъара, машиналаргъа минсете. Бу ишлер биткен сонъ, машиналар станциялларгъа келе. Анда адамлар юк вагонларына минсетиле. Орталыкъта бир къиямет къопа. Бири-бирини джойгъан аиле азаларынынъ ферьядлары юреклерни парчалай. Амма ялвармаларнынъ, анълатмаларнынъ ич бир файдасы ёкъ эди. Поездлер юрип башлай ве халкъны мешъум бельгисизликке догъру алып кете.

Сонъундан бильгениме коре, халкънынъ бир къысмы Сибирьнинъ Урал дагъларына, бир къысмы Озьбекистангъа сюрюльгенлер. Ташкенттеки фабрикаларда, Янъыёл, Фархадстрой, Сырдарья, Мырзачёль, Хавас, Самаркъанд, Каттакъургъан киби ерлерде ве дживарларында, бир къысмы да Фергъана. Наманган, Андижан, Къокъанд шеэрлериндеки фабрикаларда ве колхозларда чалышмагъа меджбур этилелер. «Спецпереселенец» ады берильген бу инсанлар эр тюрлю ватандашлыкъ укъкъындан марум этилелер.

ЛАГЕРЬДЕН ЧЫКЪУВ

Дженкнинъ биткенине бир йыл олды, вазиетим аля денъишмеди. Умумий афу илян этильди. Бир чокъ мабюслер бу афудан файдаланды, мен исе эп апсханеде булунам... Кенди

акъкъымны арамасам, манъа бу акънынъ берильмеси даа да кечикеджек ве мен о телькъоралар артында эп муддет одейджегим. Буны анълагъаным ичюн Москвагъа бир аризанен мураджаат этим. Аризамны ёллагъандан учь ай кечкен сонъ… лагерь башы яныма келип: «Бекторе,— деди.— Аризанъа джевап кельди. Кетесинъ».

Къулакъларыма инанмайым. Ниает азат оладжагъым. Не яптыгъымнынъ фаркъына бармадан, бирден атылып турдым ве чапып кеттим.

— Токъта… Къайда кетесинъ?

Къайттым. Лагерь башы айретнен юзюме бакъты.

— Къайда оладжакъ? — дедим.— Лагерьден кетеджегиме коре…

Лагерь башы Виноградов кульмеге башлады.

— Ашыкъма, шимди дегиль, ярын саба кетеджексинъ.

ЯНЪЫЁЛ

Янъыёл лагерьден он беш километр къадар узакълыкътаки буюк бир къасаба эди. Бу ерде озьбеклер, Къырымдан сюрюльгенлер ве пек аз мыкъдарда руслар бар эди… Янъыёлгъа кельгенимнен паспорт алмакъ ичюн милиция идаресине мураджаат эттим. Тюрк ватандашы олгъанымны тасдыкълагъан весикъа истедилер. Бу весикъалар менде ёкъ, йыллардджа андамында авушып юрген, он беш йыл апсханеде отургъан адам эдим. Бу весикъаларнынъ къайда къалгъаныны бильмейим.

Милиция башы башыны котерип, юзюме бакъты:

— Тюрк ватандашы олгъанынъны исбат этип олмагъанынъ ичюн санъа паспорт берильмез,— деди.

Сёзлерини дикъкъатнен динъледим, джевап береджек алда дегиль эдим.

— Тек совет ватандашы оларакъ бир паспорт алманъ мумкюндир.

Бунъа да разы эдим, тек яшагъан адресимни айтып оламадым.

О куню паспорт аламадым... Башта мескен тапмакъ, сонъра бир иш къыдырмакъ керек эдим... Акс алда ...чалышмагъаным ичюн судланып, текрар апсханеге къапала билем.

Иш ве яшав ери къыдырып, сокъакъларда кезип юрген куньлеримде озьбекистанлы бир достума расткелип, пек къувандым, бойнуна сарылдым. Экимиз де эеджанлы эдик. Вазиетнимни къыскъадан анълаттым. Онынъ козьлери яшланды.

— Меннен юр, Бекторе,— деди.— Алынъ яхшы дегиль, амма не олса да, санъа ятаджакъ бир ер тапармыз.

Эви пек кучюк эди. Топал аягъына рагъмен къадыныны ве къызыны кечиндирмек ичюн махорка сата, факъыране аят кечире эди. Бир дам астында ер булманынъ, сыджакъ чайгъа батырып ашаладжакъ чавдар отьмегине къавушманынъ берген севинчи иле чокъ куньлерден берли биринджи кере ичимде бир мемнюнлик дуйдым. Бунынъ себеби — яшав ери оларакъ косьтериледжек адреснинъ тапылмасы ве паспорт алмакънынъ мумкюнлиги эди.

...Арадан бир къач кунь кечти. Ниает, бир танышымнынъ тевсиесинен сельпогъа ариза яздым. Сейяр махорка сатыджы оларакъ ишке алына бильдим. Амма эвель чалышкъан еримден, коммунист партиясы маалий иджра комитетинден ве домкомдан характеристикалар истениле, айрыджа эки кефиль де тапмакъ кереким. Бу совет бюрократиясынынъ типик бир корюнюши эди. Бундан гъайры къабар да бермек кереким. Мен де бу алышкъанлыкъкъа уймакъ меджбуриетинде къалып, топлангъан весикъаларымны сельпогъа теслим эттим.

Къыш мевсими, Озьбекистан икълимининъ энъ серт девири. Ягъмурнен къарышып къар ягъа. Мен парасызлыкъ ве ачлыкътан чекишип юргениме бакъмадан, сувукъларгъа даяналмадан хасталанып, ятып къалдым.

Куньлер, афталар агъыр-агъыр кечти... Бир кунь сельподан джевап кельди. Мени махорка тютюни сатмамны къабул этмегенлер.

...Ниает, талий манъа кулип бакъты. Сельпогъа эт теслим эткен бир адамнынъ къоюнларына чобанлыкъ этеджегим. Япаджагъым иш къоюнларны шеэрнинъ тышына отлатмагъа алып чыкъмакъ эди. Ягъмур, къар демеден яры белимедже чамургъа батып, бу ишни япмагъа башладым. Бир заманлар

яшларгъа илим ашлагъан адам шимди Алланынъ чёллеринде чобанлыкъ япам. Ичимде балаларыма къавушмакъ умюти олмаса, яшамакънынъ бир тюрлю чареси къалмайджакъ. Лякин бу иш де чокъ девам этмеди. Къоюнлар сатылып битирильди ве мен кене ишсиз къалдым. Бундан сонъ эв саибим берген аз бир сермия иле семечка сатмагъа башладым. Русиеде семечканы севелер, куньлик къазанчым бир джорукъ эди. Амма мен даа чокъча пара къазанаджакъ ишлер япмакъ истейим. Бу тюшюндже иле серник сатмагъа авес эттим, амма бир къуту биле серник сатамадым милиция элине тюштим. Анълашылгъанына коре, девлет тюкянларында сатылгъан шейни сатмакъ мумкюн дегиль экен. Серниклеримни ве параны алгъан сонъ якъамны бошадылар.

СИБИРЬ

Ташкент апсханесинде узун муддет къалгъан сонъ ниает, 1949 сенеси март 26-да «телюкели шахс» къабаатынен эбедий оларакъ сюргюн этильген Сибирь ёлджулыгъы башланды...

Вагонда бир туркмен ве бир рус докторындан башкъа, польшалы бир инженер, къазанлы бир татар, Москва университетини янъы битирген бир чинли, Озьбекистанда чыкъкъан «Правда Востока» газетасынынъ хадими олып чалышкъан бир еуди ве беш эски рус коммунисти олмакъ узьре эпимиз олып он бир адам эдик. Менден гъайры эписи коммунизге инанып вакъыт иле онъа хызмет эткен адамлар эди. Шимди эпимизни Сибирь беклей.

Новосибирскке якъынлашкъанда хасталандым. Атеш ичинде янам. Сакъчыларгъа айтылгъанына бакъмадан, менимле кимсенинъ иши олмады. Поездден тюшкенимизден мени деръал топлама лагернинъ хастаханесине алып кеттилер. О ерде он беш кунь къалдым. Ёл аркъадашларым исе топланма лагеринден кеткен биринджи этапнен Красноярск апсханесине ёлланылгъанлар. Оларны бир даа расткетирмедим.

Он беш куньде баягъы озюме кельдим. Аякъкъа тура биледжегимни корьген сонъ мени Красноярсктеки апсханеге ёлладылар. Бу ерден кетмем пек къыйын олды. Апрель айынынъ

йигирмиси олувына бакъмадан Енисей озени бузларнен къаплы эди. Бир саба этрафыны толдургъан дудук сеслерин-ден уяндыкъ. Дженк башладымы? Бир телюке догъдымы? Бу-нынъ себебини бири-биримизден сораймыз.

— Бузлар кочьти! Бузлар кочьти! — дие багъырды бир сакъ-чы. Къара кок бирден айдынлангъан киби олды. Айлардан берли бу тар, пис ве къаранлыкъ апсхане уджресинде тын-чыкъып яткъан дёрт юзден зияде инсан бирден джанланды ве «ур-ра!» деп къычырды. Бузлар кочьти, озен ачылды.

Эртеси кунъ къыркъ еди кишилик бир группа алында ма-шиналаргъа минип, сакъчыларнынъ незарети алтында юз он километр даа шимальде олгъан Большая Мурта къасабасына кельдик.

УМУМИЙ АФУ

Совет укюмети дюнья халкъларына янъы косьтериш яп-макъ макъсадынен 1954 сенесининъ март айында умумий бир афу илян этти.

Октябрь айында Красноярск улькесининъ КГБсинден бир даветнаме алдым. Давамнынъ янъыдан бакъылмасы ичюн соргъугъа чагъырылам. Бу меним ичюн чокъ муим эди. Янъы тефтишнинъ нетиджеси меним келеджектеки аятымны кес-кин денъиштире биле.

Соргъу Красноярск КГБсининъ башы алып барды. Одасы-на кирер-кирмез ич бир ачыкълама япмадан соргъуны башла-ды.

— Къаерлисинъ?

— Аслен тюркиелим.

— Совет Русиесине не вакъыт ве не ичюн кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ кельдим.

— Къач йылдан берли махкюмсинъ ве не ичюн махкюм олундынъ?

— Он йылгъа махкюм этильдим. Йигирими беш йылдан берли эп апсханедем.

Юзюме тааджипнен бакъты.

— Я! Не ичюн ойле?

Тебессюм иле джевап къайтардым:

— Не ичюнми? Мени истемейсинъиз де, онынъ ичюн.

Бу сёзюм оны ачувландыргъаныны анъладым. Юзю енгильден къызарды. Козьлерини ачып-къапатты, сонъра олдыкъча серт бир сеснен:

— Бекторе,— деди,— протоколны имзалайым. Эгер айткъанларынъ догъру чыкъса, шубесиз, акъланаджакъсынъ.

— Товарищ начальник,— дедим,— манъа умют бердинъиз.

Начальник джевап бермеди. Енгильден кулюмсиреди. О заман янъыдан джесаретлендим.

— Мени акъламакътан не чыкъаджакъ? — деп сорадым.

Къашларыны юкъары догъру къалдыраракъ:

— Не демек истейсинъ? — деп сорады.

— Махкюм оларакъ бу ерде кечирген йигирми беш йылны манъа къайтарып бере билирсинъизми? Онынъ ичюн акъласанъыз биле тешеккюр айтмам.

— Сен чокъ гевезеленесинъ! — деп багъырды.

— Догъру сёйлемек, гевезелик этмектирми?

— Гевезеликни быракъ, дедим санъа!

Йыллар девамында ичимде топлангъан дуйгъулар исьян котердилер. Сусмакъ истесем де артыкъ сусып оламадым.

— Совет девлети мени акълайджагъы ерине, бу къартлыкъ ве кимсесизлик чагъыма мемлекетиме ве аилемнинъ янына кетмеме изин берсе, о вакъыт тешеккюр этерим,— дедим.

Буларны сёйлемектен макъсадым, бираз олса да, не тюшюнгенини анъламакъ эди. Начальник юзюме аджынгъан киби бакъты.

— Ничюн Тюркиеге кетмек истейсинъ? — деп сорады.

— Тюркие меним Ватанымдыр,— дедим.— Аилем де андадыр. Мен энди къартайдым. Русиеде мени бакъаджакъ кимсе ёкъ. Сонъра...

Лафымны бирден кестим. Эеджандан богъазым къурып къалды. Нефес алып, янъыдан девам эттим:

— Сонъра... бу ябанджы мемлекетте ольмек истемейим.

Начальник «бу ябанджы мемлекет» сёзлерини бегенмеди, башыны эки янына саллаяракъ:

— Сизинъ акъылынъыз ич де кирмейджекми? — деди.—

Тюркиени дженнет зан этесинъизми? О ерде адамларнынъ ачлыкътан ольгенини эшитмединъизми?

— Эр шейден эвель Тюркие меним Ватаным. Ич бир сёзге де инанмам.

Серт-серт юзюме бакъты.

— Сен нафиле Тюркиеге кетмек истейсинъ. Эм о ерге аякъ баскъанынънен сени тевкъиф этип, апсханеге быракъырлар.

— Бойле бир муамелеге огърайджагъымны ич акъылыма кетирмейим,— дедим.

Начальник бу сефер эйидже къызды.

— Анги джесаретле бойле къонушасынъ? — деп багъырды.— Ёкъса, не айткъанынъны ве къаерде олгъанынъны анъламайсынъмы? Йигирми беш йыл дегиль, юз йыл ятсанъыз биле акъылынъыз кельмейджек. Сизинъ кибилерни къуршунгъа тизмектен башкъа чаре ёкъ.

Буларны сёйлеген сонъ агъыр бир куфур де савурды ве сонъра сусты. Мен бир шей олмагъан киби сакин эдим.

— Начальник,— дедим,— эгер изин берсенъиз, бир шей даа сорамакъ истейим.

Бираз элесленип юзюме бакъты ве сонъра:

— Къана сора,— деди.

— Мени Тюркиеде якъалайджакъларыны насыл тахмин этесинъиз?

— Насыл? — деп багъырды.— Тюркие бизим энъ буюк душманымыз, онынъ ичюн.

— Эвеля девлет бири-бирине душман ола билир. Бу айры бир мевзу. Мен...

Начальник бирден лафыны шашырды. Сонъра сёзюмни кесип:

— Биз озь ишимизни бакъайыкъ,— деп кестирди.— О тарафы не санъа, не де манъа багълы. Эм сен чокъ къонуштынъ. Етер энди.

Кулюмсиредим.

— Догъру,— дедим. Сорайджакъларым бу къадар эди.

О мени сусмаса керек, деп тюшюнди ве бу сефер озю лаф башлады.

— Демек, не олса олсун, амма Тюркиеге кетмек истейсинъиз, ойлеми?

— Эбет,— дедим.

— Амма сонъундан пек пешман этерсинъ,— деп исрар этти.

— Хайыр,— дедим,— пешман этерим деп ич тюшюнмейим. Элинен юзюни къапытты, бир ань тюшюнген сонъ:

— Пек яхшы,— деди.— Мен де Москвагъа вазиетни бильдирир, Тюркиеге кетмек ичюн исрар эткенинъни, атта Тюркиени пек сагъынгъанынъны язарым. Артыкъ мында ишинъ битти, кете билесинъ.

КГБден умют ве севинчнен айырылдым. Факъат арадан алты ай кечкен, Ташкент эльчиханесинден истегим ред этильгени акъкъындаки хаберни алгъан сонъ севинч ве умютлерим ексан олдылар.

АЗАТЛЫКЪКЪА ДОГЪРУ

Афталар, айлар кечти. Январь, февраль айы битип, март айы кельди. Март айында шиддетли сувукълар башланды. Къыркъ дереджеден де ашагъы тюшти...

Сюргюнлерни алып кетеджек буюк машиналар баракларнынъ огюне келип токътагъан сонъ Муртада эеджанлы бир ава эсмеге башлады. Лотереянынъ кимге тюшеджеги даа белли дегиль. Факъат, бир къач саат сонъ литвалы ве эстониялы мабюслернинъ машиналаргъа минсетильгенини корип, адамлар бираз тынчландылар. Кетмек истемегенлер баш къалдырдылар ве сакъчы аскерлернен араларында чатышув олып кечти. Силя сеслери къасабаны сарсытты, бу баш къалдырув да къыскъа бир вакъытта аскерлер тарафындан бастырылды, яралылар хастаханелерге алып кетильген сонъ джыйышынып башладылар. Танърынынъ ярдымынен Сибирьнинъ даа терен ерлерине сюрюльмектен къуртулдым.

...Арадан бир къач афта кечти. Базардан одыр-будыр алып, эвге ёргъун алда къайттым. Къапыны ачкъанымнен коридорда узунджа бир зарф корьдим. Ерден алып, узерине бакътым. Исмим язылы эди. Мектюп де Истанбулдан кельген. Аджеба, бу бир тюш эдими? Элимде зарф, агъламагъа, сонъра

да юзюме, козюме сюрмеге ве тюш корьмегениме инанмагъа чалыштым. Бу, керчек бир мектюп эди. Титреген эллеримнен зарфны ачтым. Артыкъ, дюньялар меним эди. Бу меним мемлекетимнинъ кягъыты. Бу кягъытта Ватанымнынъ ве аилемнинъ къокъусы бар. Опе ве текрар-текрар окъуйым. Сонъра мектюпни джебиме къойып, деръал кягъыт-къалем алдым. Йыллардже сонъ ильк дефа алгъан мектюбиме джевап язам.

Афта сонъунда паспорт идаресине чагъырылдым. Паспорт идаресининъ башлыгъы Москвагъа япкъан мураджаатымынъ мусбет аль олуна биледжегини айтаракъ, Тюркиеге къайтмам ичюн тек бир шарт эсасында изин бериледжегини айтты:

— Рус фукъареси оларакъ кете биледжексинъ,— деди.

Анълашылды ки, Советлер мени йыллардан берли тынч къоймагъанларынынъ себебини анълатмакъ ичюн рус фукъареси олгъанымны истейлер. Тюрк ватандашы олгъанымны тасдыкълайыджы весикъалар эллеринде ёкъ экен. Инатланмакънынъ манасы ёкъ эди.

Башлыкънынъ истеген весикъаларыны топлап башладым. О куньлерде апайымдан бир мектюп даа кельди. Манъа Тюркиедеки ишлеримнинъ келишмекте олгъаныны, деръал Москвадаки эльчиханемизге мураджаат этип, алякъа багъламакъ керек экенимни бильдире. Ич вакъыт гъайып этмеден 1956 сенеси октябрь 1-де Москвадаки буюк эльчиханемизге алымны къыскъадан анълатып, мектюп яздым. Ялынъыз цензура ве милиция илишмемеси ичюн пек дикъкъатнен яздым.

Октябрь 4-те Тюркие эльчиханесинден бир мектюн алдым. Бу мектюпте манъа паспорт бериледжеги бильдириле. Весикъа ичюн эки ресим ве 16 рубле харджпарасы ёлламам истениле. Бу меним язгъан аризамнынъ джевабы ола бильмей. Зира, бу къадар къыскъа заманда джевап бермелери мумкюн дегиль эди. О алда Тюркие эльчиханесининъ меним аризамдан эвель мени къыдырып башлагъаны анълашыла. Эки айдан сонъ бир мектюп даа алдым. Онда Советлер мени озь граждены эсап этккенлери, бу себептен Тюркие паспорты берильмейджегини, вазиетим тыш ишлер назирлигине язылгъаны бильдириле. Бунынъ артындан учюнджи мектюп кельди.

Онда Советлернинъ меним совет граждены олгъанымда исрар эткенлери, анджакъ совет гражданы оларакъ Русиеден чыкъмагъа изин бериледжегини бильдирелер. Тюркие укюметининъ де мени бу шекильде къабул этмеге разы экенини бильдире.

Совет паспорт идаресинде къыркъ беш суальден ибарет бир анкета толдурылды. Нетиджени меракъ ве эеджаннен беклейим. Куньлер кече, яз келе. Язнен берабер орманда агъач кесюв иши де башланды. Артель келеджек къыш ичюн одун азырлай. Ормандаки чалышмам мени пек ёрды. Бундан себеп кене артель депосында бекчилик япып башладым.

Апрель айында булуна эдик. О айнынъ сонъунда весикъаларымны азырлав иши сонъуна якъынлагъаныны анъладым. Бу акъта ресмий мектюп кельди. Севинчим сонъсыз эди, амма хасталыгъымдан себеп къайтып оламам, деп пек къоркъам.

Сентябрьнинъ ильки афтасында паспорт болюгининъ башы хастаханеге кельди.

— Бекторе,— деди.— Тюркиеге кетменъ ичюн артыкъ керекли изин берильди.

...Ниает, весикъаларымнынъ ресмийлештирилип битирильгени ве Мурта паспорт идаресинден Тюркиеге къайтмам ичюн изин берильгени акъкъындаки хабер кельгенде эеджан ве севинчтен бир даа хасталанмамакъ ичюн бутюн кучюмни топламакъ керек олды. Фикирлеримни токътатып, топлап оламайым. Узун йыллардан сонъ Ватаныма ве аилеме къавушмакъ истеги о дереджеде буюк эди ки, бу ерде ольмектен пек къоркъам. Хаста олсам да бир ань эвельдже кетмек керек эдим. Эким мени анълай. Амма ёлгъа чыкъмакъ ичюн бираз даа къувет топламакъ кереклигимни исрарлыкънен анълата.

— Насыл кетерсинъ, барып да ёлда хасталансанъ? Я санъа бир шей олса, мен виджддан азабы дуярым.

— Олмаз, доктор,— деп джевап бердим.— Сен мени тюшюнерек, бойле дейсинъ. Амма мен не эсабына олса-олсун, эп бир кетеджегим.

1956 сенеси сентябрь 17-де паспорт идаресинден Тюркиеге кетмек ичюн паспортымнынъ кельгени ве оны барып алмам кереклиги акъкъындаки хабер кельгенде севинчимни тасвир

этамам. Багъырмакъ ве эр keske бу вакъианы анълатмакъ истейим. «Кетем, Ватаныма кетем!» демек ичюн сабырсызланам. Амма о хабер менден эвель хастаханедеки хасталар арасында дагъылгъан ве олар мени тебриклемек ичюн келелер.

Къыскъадан, Красноярскке автобуснен кетеджегим. Ильк дефа сербест бир ватандаш киби кенди парамле автобускъа минеджек, он сене эвель бу ерге силялы сакъчыларнынъ къатты незарети алтында юк машинасынен кетирильдигим бу шеэрден энди урь инсан оларакъ кетеджегим. Бу, Танърынынъ манъа бере биледжек ниметлерининъ энъ буюги эди.

МОСКВА ЁЛДЖУЛЫГЪЫ

Сентябрь 28-де Туркестан-Сибирь поездинен Москвагъа кеттим. Яваш-яваш Красноярск де, Сибирь де артта къалдылар. Эгер кене бир эксиклик келип чыкъмаса, йигирми беш сенелик макюмлик аятым сонъуна етеджек, огюмде умют ве саадет толу уфукълар ачыладжакъ.

Поезд эп кете. Кечип кеткен эр станциянынъ янында дерсинъ къуртулыш муждесини окъуйым. Бешинджи куннинъ акъшамы олды. Ниает, Москва станциясына кельген сонъ поезддан тюшип бир анъ турдым, сонъра беклев залына кирдим.

Самолётнынъ учаджакъ вакъытынадже Москваны долашмагъа къарар бердим. Мен минген автобус Кремльнинъ Къызыл мейданына кельди. Бир заманлар рус чарларынынъ, шимди коммунист диктаторларынынъ сарайы олгъан бу муаззам биналарнынъ къаршысында тура, мени там йигирми беш йыл маддий ве маневий дегерликлерден узакъта туткъан бу къырмызы диктаторларгъа ичимден лянетлер окъуйым. Сокъакъларда теляшнен, къоркъунен юрген инсанлар, эр кес ве эр шей меним козюме бирер зевал олып корюне. Кремльнинъ диктаторлары элинде бирер оюнджакъкъа чевирильген ве азатлыкъларындан марум олгъан бу заваллы инсанларны аджымамакъ мумкюн дегиль эди.

Йигирми беш сенелик аятым бир синема шерити киби козьлерим огюнден кечти. Ичимден Ленинге де, Сталинге де, оларнынъ ёлларындан айырылмагъан диктатор чанаякъларларына да текрар-текрар лянетлер окъуяракъ, юрмеге

башладым. Эм кете, эм де артымдан биревлер такъылып юредирлер, деген фикирнинъ алтында эп сескенем.

Тена джадделер бирер-бирер артта къалдылар. Ильк кере аэропорттам. Иште, кучюк бир мейдан. Терминал бинасы да мейдангъа уйгъун шекильде кучюк эди. Тюркиеге догъру учаджакъ самолёт олмагъаны ичюн Югославиягъа учаджакъ самолёттан ер алдым. Аэропортта паспорт контроли ве гумрюк тешкерюви ичюн паспортларымыз бир мемур тарафындан алынгъан эди. Паспортымны алгъан мемур эп огюмден о якъкъа, бу якъкъа кече, амма бир сёз айтмай. Эеджан ве къоркъудан къальбимнинъ сыкъылгъаныны, вуджудымнынъ бузлап башлагъаныны ис этем, «шу мемлекеттен бир къуртулса эдим», деп дуа этем.

Бир муддет сонъ башкъа мемур келип, янымда акъча олып-олмагъаныны сорады. Русиени терк эткенде берильмеси къанун муджиби талап олунгъан муайен парадан башкъа акъчам олмагъаныны бильдирдим.

Мемур:

— Ойле исе о рублелерни беринъиз,— деди.— Сизге бир кягъыт имзалатырым. Русиеге къайткъанда бу кягъытны косьтерир ве паранъызны алырсынъыз.

— Русиеге ич къайтмайджагъым,— деп джевап бердим.

ВАТАНГЪА ДОГЪРУ

Секиз саат девам эткен ёлджулыкътан сонъ Белград аэропортына кельдик. Кендимни фена ис этем. Албуки, бу ерден Истанбулгъа учаджакъ самолётны он алты саат беклемем керек эди. Беклейиджилер залына кирип, бир скемлеге отурдым. Бираз сонъра юкълап къалгъаным.

Октябрь айынынъ он единджи куню эди... Ава яхшы эди. Ичимдеки кетмек арзусы пек юксельди...

Арадан бир саат кечкен сонъ Тюркиеге учаджакъ самолёт ичинде отура эдим.

...Отургъан кресломда юкълап къалгъаным. Ускуп шеэрине кельгенимизни стюардесса бильдиргенге къадар юкълагъаным. Самолётымыз бу ерде бир бучукъ саат къаладжакъ ве бакларына бензин къояджакъ. Текрар котерильгенимизде мен

кене озь хаялларым ичинде эдим. Ойле хаялгъа далгъаным ки, къаерлерде кечкенимизни де бильмейим. Затен, мени ич бир шей меракъландырмай, тек Ватаныма ве аилеме къавушмакъ ичюн чырпынам.

Стюардессанынъ омузама хафифче токъунгъанындан сонъ хаялларымдан узакълаштым.

— Иште… Истанбул!.. деп сесленди.

Шевкій Бектöре (1888–1961)

Волги червона течія

(Уривки зі спогадів)

ЗАПРОШЕННЯ ДО ГПУ

У кожної людини є такі моменти, які важко забути. Для мене таким днем стала неділя 18 березня 1932 року. Двері відчинила дружина, і по її виразу обличчя я зрозумів: щось трапилось. Вона мовчки дала мені якогось папірця. Поволі прочитав текст — мене запрошували до ГПУ.

— Можливо, нічого серйозного,— заплакала дружина.— Про щось спитають і відпустять… Так?

Я вже не боявся ГПУ. Втомився. Мені дуже шкода було лише дітей і дружину. Що буде з ними? Зайшов у дитячу кімнату. Всі троє міцно спали. «Любі мої діти,— сказав я про себе,— я став на шлях боротьби заради Вітчизни, заради вас. Я хочу, щоб ви були щасливі. Невже мені у цьому не допоможе Всевишній? Якщо мене позбавлять можливості вести боротьбу з більшовизмом, я хочу, щоб ви, мої діти, продовжили її».

Зайшов до кімнати, де залишив повідомлення з ГПУ. Ще раз взяв у руки маленький аркуш паперу, в якому було зазначено, що я маю терміново прийти до комендатури ГПУ і відмітитися, інакше на мене чекає покарання. Першою думкою було — втекти. Але куди? ГПУ знайде скрізь. Це по-перше, а по-друге: в мене ж діти, дружина. Невже я зможу їх покинути напризволяще?

Якщо ж вдамся до втечі — визнаю себе винним. А це для всієї нашої сім'ї означає одне — смерть. Отже, я мушу підкоритись вимозі ГПУ.

— Знай,— звернувся я до дружини,— ні я, ні ти — ніхто з нас ніякого злочину не вчинив. Нам нема чого боятися. Нехай тривожаться ті, хто сіє насилля. Їх час не вічний. Зло має бути покараним. Я вірю, що історія розставить усе на свої місця. Молися, щоб Всевишній допомагав нам і нашому народу в нашому прагненні жити вільно і заможно.

АРЕШТ

Людина рідко прислуховується до своїх кроків. Коли вона їх чує на широкій вулиці, гадає, що крім неї тут є й інші люди. А от сьогодні я чув власні кроки. Це було так дивно. Прохолодна і волога погода породжувала суперечливі думки. Йду поволі, обминаючи калюжі. Кроки такі важкі, що, здається,— тупцюю сь на місці. Хочу думати про що-небудь. Та не виходить. Невже насправді мене заарештують? Але в чому моя провина? Якби ж то я знав, може, легше було б на душі.

Якийсь чоловік обігнав мене. Мабуть, поспішав додому. Чи знав він, який щасливий? Він іде у тепло і затишок. Якби він знав, куди неохоче йду я,— напевно поспівчував би...

Постійно чую за собою чиїсь кроки. Чиї? Людей? Свої? ГПУ? Ось так, зупиняючись, оглядаючись, роздумуючи, дійшов я до вулиці Гоголя, де в одному з будинків розмістилося ГПУ.

Три кам'яні сходинки відділяли від дверей, за якими на мене чекала невідомість. Піднявся. Простора кімната нагадує довгий коридор. Над столом напис: «Для звернень». За ним сидить працівник і щось пише. Підійшов до нього і показав отримане повідомлення з ГПУ. Він прочитав повідомлення, кінчиком олівця, якого тримав у руці, вказав на стілець біля себе. Я присів на краєчок.

Просидів майже годину. Оскільки зі мною ніхто не розмовляв, мав можливість розглянути і озброєного чергового біля дверей, і щілини у підлозі, і потріскані стіни... Я вже не обурювався. Втомився. Та ось до кімнати зайшов офіцер у темних

окулярах. На шиї у нього висів шкіряний мішечок. По тому, як офіцер невпевнено почувався на ногах, я зробив висновок, що він п'яний. Хитаючись, він підійшов до мене впритул. Постояв трохи, наче намагаючись пригадати слова, потім тикнув мені вказівним пальцем в обличчя і вичавив:

— Діти є?

— Так. Троє...

Офіцер наблизив пальця впритул до очей і, дихаючи перегаром, видихнув:

— Якщо у всьому признаєшся, повернешся до своїх дітей. А якщо будеш мовчати... Сам розумієш, що з тобою буде.

Я знизав плечима і перепитав:

— У чому я маю признатися? Я не розумію...

— Ми тебе знаємо. Про все знаємо, чим ти займався. Та хочемо, аби ти сам усе розповів. Тобі краще визнати вину самому.

— Я нічого не робив протизаконного.

Офіцер розлютився:

— Нічого не робив? Нічого? Ми розкажемо тобі таке про тебе, що сам злякаєшся.

Він вилаявся і пішов геть. Знову відчинилися двері, і до кімнати зайшов чоловік у цивільному одязі. Я подивився на нього і від несподіванки навіть підвівся: це був мій туркменський друг, який працював в управлінні освіти. Він зупинився біля мене, але не подав вигляду, що знайомий зі мною. Що це? Невже він працює в ГПУ? Таки працює. Бо відкриває папку і холодним голосом запитує:

— Твоє ім'я?

— Ви знаєте,— байдуже відповідаю.

— Я запитав, як твоє ім'я!

— Шевкій Бекторе.

— Викладаєш турецьку мову в педагогічному технікумі і на факультеті?

Мій давній друг ставить якісь помітки у папері. Як шкода, що я не здогадувався, ким він був насправді! Ніколи б не запрошував до себе у гості, не вів би з ним одвертих розмов. Ні-ко-ли... Та вже пізно. Треба зосередитись і спробувати давати такі відповіді, які б не нашкодили іншим.

— Раніше був заарештованим? Чи служив у російській армії до революції? Чи мав з ким-небудь політичні стосунки?

— Не заарештовувався. Я турок, до російської армії ніякого відношення не маю.

— Коли приїхав з Туреччини?

— У 1918 році як вчитель приїхав зі Стамбула до Криму. З 1926 року працюю під опікою комісаріату освіти Туркменії.

Час нанизував запитання на запитання. Нарешті вони закінчились. Мій колишній друг повідомив, що керівники ГПУ хочуть зустрітися зі мною, а оскільки вже ніч, я мушу залишитися тут. «Сторонніх осіб,— сказав він,— яких залишають в приміщенні ГПУ, обшукують». Він покликав чергового і наказав обшукати мене. Разом вони ретельно обшукали пальто: кишені, комір, шви. Так само переглянули одяг. Зрізали ґудзики з моїх штанів. Я хотів заперечити, та мені сказали: «Такий порядок». Мене трясло, як від пропасниці. Наказали: «Одягайся». Одяг, що мені повернули, перекинув через плече. Потім вони повели мене в коридор. Зупинили біля залізних дверей, відчинили їх і наказали ввійти. Після того залишили одного за зачиненими дверима, наодинці з моїми нерадісними думками...

ДОПИТ

— Ну, товаришу Бекторе, який стан вашого здоров'я?

За столом навпроти сидів представник ГПУ Дуров. Поруч з ним — керівник особливого відділу Ашхабадського ГПУ Макаренко, якому були надані широкі повноваження, і трохи далі — шеф відділу таємної поліції Левшин.

Макаренко пальцем указав на стілець перед собою. Я сів. Потім він відкрив папку, взяв аркуш паперу і, пильно дивлячись у вічі, промовив:

— Товаришу Бекторе, ви збрехали ГПУ. Виявляється, ви член партії.

— Ні,— сказав я.

Макаренко підвищив голос:

— Навіть не намагайтесь відмовлятися від того, що ви накоїли, інакше не чекайте на порятунок. Виявляється, в Туркменії вас шанують як вченого, вчителя. Туркмени люблять вас.

Ясна річ, у вас чимало знайомих, друзів серед туркменської інтелігенції...

На цьому місці він зупинився, відкинувся на спинку стільця, почав водити пальцями по кобурі з пістолетом, що висіла на пасі. Потім притишив голос:

— У всякому разі вам, мабуть, відомо про те, що ваш знайомий К.В. знаходиться у Ташкентському ДПЗ? Нам відомо, що в Туркменії працює таємна організація туркменських націоналістів проти радянської держави й уряду більшовиків. За нашими даними, ви — один з лідерів організації. Товаришу Бекторе, бачите, ми знаємо все. Не марнуйте час ні свій, ні наш...

Мені ще не зачитували остаточне звинувачення, але того, що я почув, було досить, аби зрозуміти — для мене готують страшний вирок. Страх так стиснув серце, що я відчув нестерпний біль. Думок немає: в голові порожнеча наповнюється якимось гулом. Погляд мій зупинився на пальцях Макаренка, який продовжував гратися з кобурою.

— Незважаючи на це, ми не хочемо поводитися з вами погано. Достатньо буде того, що ви нічого від нас не будете приховувати, розкажете все, що вам відомо про цю організацію. Якщо виконаєте наше прохання, швидко повернетесь додому.

— ...

— І наступне. Радянська держава може вибачити тим, хто визнає свою провину. Візьмемо для прикладу інженера Рамзіна... Зараз він на Уралі, обіймає високу посаду, відзначений радянським орденом.

Я слухав Макаренка і не міг навіть висловити свого обурення. Організації, про яку він вів мову, в Туркменії не було. Не було, ясна річ, ніякого інженера Рамзіна. ГПУ сплітало сіті з підлих інсинуацій для знищення невинних людей. Я розумів, що кожне ім'я, яке я зараз «згадаю», приведе до загибелі людини. Хіба я можу це зробити? Ні. І ще раз — ні! Потрібно шукати якийсь вихід.

— Пробачте,— сказав я,— не розумію, що ви сказали...

Макаренко схопився і закричав:

— Що? Ви не зрозуміли? Я з вами розмовляю російською мовою. Можливо, ви не розумієте російської мови, товаришу Бекторе? Можливо й те, що вас викликали до ГПУ, ви вважаєте

помилкою. Хочу звернути вашу увагу, товаришу Бекторе, ГПУ ніколи не помиляється і не чинить протиправних дій. Чи ви хочете звинуватити ГПУ?

Я відчув, як мені стало жарко. Та відступати було вже пізно:

— Насамперед хочу повідомити вам,— продовжив розмову,— я вам не товариш, а лише співвітчизник, тому що безпартійний. Ваше звернення до мене «товариш» недоречне. Ви кажете про організацію в Туркменії, яка начебто працює проти радянської влади, і я наче якось пов'язаний з цією організацією. Але ви не навели жодного доказу, які б підтвердили ваші слова. І не приведете, бо все це неправда. І людина, яка говорить мені про такі неіснуючі речі, брехун. Ви думали про це?

Обличчя Макаренка зблідло. На якийсь час він завмер, а потім заревів:

— Що? В Туркменії немає такої організації?

— Не знаю. Я не можу стверджувати те, чого не знаю.

— Ні, знаєте. Все знаєте, але обережно добирайте слова, Бекторе. За кого ви нас вважаєте? Хочу вам нагадати — в ГПУ не жартують. Ваші жарти дорого вам коштуватимуть!

— Я це розумію. Але ви жарти плутаєте з правдою.

До нашої розмови приєднався Левшин, який до цього вдавав себе байдужим до усього, що відбувалося в кімнаті:

— Ви, ви… — сказав він тихим голосом. Зняв окуляри, одну дужку затис зубами.— Здається, ви забули, що знаходитесь в ГПУ. Ви повинні знати, що не зможете мене ошукати. Раджу вам під час розмови добирати слова. Не втомлюйте ні нас, ні себе, розкажіть про все, що знаєте. Визнати свою провину буде для вас дуже корисно.

Він нахилився ближче і тихим голосом, наче відкриваючи якийсь секрет, додав:

— Ви знаєте, що ми робимо з тими, хто не хоче домовлятися з ГПУ?

— …

Левшин подивився на гепеушників і вишкірив зуби:

— Повеземо на місяць. Звідти ви ніколи не зможете спуститися.— Він торкнувся кобури.— Ви знаходитесь зовсім близько від цього.

Левшин з силою вдарив долонею по столу і, повернувшись до Дурова, сказав:

— Мені все ясно. Товариш Бекторе хоче пройтися вздовж Ташкентської дороги. А що робити? — Він повернувся до мене. — Товариш Бекторе сам обрав свій шлях. — Він відвернувся і закінчив свою промову:— Ми вважали вас розумною людиною. Що ж, про головне поговоримо в Ташкенті.

ТАШКЕНТ

— Йди!— Чую чийсь голос у темному коридорі. — Вперед! Коридор настільки темний, що я перш ніж ступити, перевіряв рукою, чи немає якоїсь перешкоди. А голос все підганяв і підганяв: «Вперед! Швидше!» Нарешті двір. Яке яскраве світло! Прикрив долонею очі. Солдат підштовхує мене в спину. Дивлюся: ми стоїмо неподалік чорного автомобіля. Біля нього офіцер, який пояснює:

— Товаришу Бекторе, мені доручено відвезти тебе в Ташкент. До станції поїдемо цією машиною. Коли будемо проїжджати вулицями, забороняється оглядатися по сторонах, вітатися зі знайомими. Будеш вести себе, як звичайний подорожанин, ніхто не має припустити, що це не так. Домовились?

На знак згоди я кивнув головою. Що я міг зробити у даній ситуації.

...До Ашхабада прийшов новий день. Люди сьогодні будуть працювати, ввечері повернуться додому, до сім'ї. Хіба це не щастя? Невже мої кращі дні залишилися у минулому?

Невдовзі машина, у якій мене везли, зупинилася коло вагона. Біля третього купе мені наказали зупинитись. Офіцер пройшов усередину і запросив мене:

— Твоє місце тут. Швидко зайди і замкни двері.

Я обернувся. Перед четвертим купе стоять два солдати з багнетами. У другому кінці вагона також стоять солдати, озброєні багнетами. Я зрозумів, що тут, крім мене, зібрали й інших ув'язнених. У купе офіцер дав останню настанову:

— З місця не рухатися, на станціях не висовуватися з вікна, виконувати всі накази, які віддаватимуть чергові — не примушувати їх застосовувати зброю.

Він вийшов і замкнув за собою двері. З сусідніх купе чую голоси з такими самими попередженнями. Хтось відповідає туркменською мовою.

Вагон смикнувся. До купе увійшов конвоїр і наказав лягти на підлогу. На голову мені кинули пальто. Так я вирушив у невідомість. Про себе я вже не думав. А от що буде з дружиною і дітьми? Чи зможуть вони самі прогодуватись? Допоможи їм Аллах! Їдемо довго. Чи дозволять вийти у коридор? Постукав у двері. Караульний різко наказав:

— Лежи і не рухайся!

Довелося підкоритися.

Минуло півтори доби моєї подорожі. Нарешті поїзд зупинився. 26 березня 1932 року ми прибули до Ташкента. Заарештованим наказали виходити по одному і сідати в окремі машини. Мене підвезли до приміщення ГПУ, яке було на станції, і замкнули в кімнатці. Дуже болів шлунок. Далося взнаки двотижневе харчування неякісними хлібом (400 грамів безформної глевкої грудки з жита), юшкою на брудній воді і перепічками зі смердючим фаршем. Можна було і не їсти, але як тоді вижити? А цього я прагнув над усе. Часом, коли з їжі виповзали черви та комахи, я заплющував очі: мені здавалося, що я сплю. Я почав втрачати відчуття часу. Скільки я знаходжусь в ув'язненні? Тиждень, місяць?.. На подвір'ї весна чи літо? Як важко. Одного разу до кімнати прийшла якась жінка. «Збирайтеся,— сказала вона,— вас перевозять в інше місце». «Ви можете сказати, яке сьогодні число?» «Дев'яте... — почув у відповідь.— Дев'яте квітня».

І знову мене кудись повезли у закритій машині. Повезли назустріч долі...

ПОДОРОЖ

Йшов дев'ятий місяць мого ув'язнення. Щойно роздали їжу, та пообідати цього разу мені не вдалося. До камери увійшли два солдати й у різкій формі наказали негайно зібрати всі речі. Промайнула думка: «Невже це кінець? Сьогодні я почую вирок, а там — смерть!» Я дивлюсь на солдатів і не бачу їхніх облич.

Якийсь морок опустився на очі. Натомість бачу озброєних людей. Вони тримають дружину і дітей. Діти плачуть і тягнуть до мене ручення. Їх не пускають. І дружина рветься до мене. Її крик крає моє серце: «Не корись!.. Тримайся. Якщо врятуєшся, не забувай нас...» Хочу відповісти: «І ви не забувайте мене», але не встигаю — гострий біль пронизує усе тіло, і я знепритомнів. Опритомнів уже на свіжому повітрі, у дворі ГПУ, куди мене витягли солдати. Під'їжджає машина. Разом з офіцером вирушаю у чергову подорож. Вона виявилась короткою.

Машина зупинилась біля старої будівлі. Мені наказали вийти. Обшукали кишені. Я зітхнув з полегшенням, — ще не розстріляють. Став уважніше роздивлятися по боках. Йдемо довгим коридором. З обох боків металеві двері. З гуркотом відчинили одні з них. Невелика камера вщерть забита людьми. Навіть дивно, як у кутку на маленькій тахті вмістилося два чоловіки. З-під тахти виглядають чиїсь ноги — видно, хтось знайшов собі там притулок. Мабуть, люди тут перебували досить довго, бо лахміття, що прикривали їхні тіла, важко було назвати одягом. У камері стояв такий задушливий запах, що мене нудило. І хоча люди сиділи щільно один біля одного, вільного місця не було. Мій стривожений погляд помітив один з чоловіків, що сидів на тахті. Він спитав:

— Ви хто?

— Шевкій Бекторе.

— Сюди прибули недавно?

— Щойно.

Чоловік похитав головою і порадив:

— У цій проклятій камері навіть нема де присісти. Залишилось ще місце на параші.

«Він жартує»,— подумав я. Обвів усіх поглядом. Ні, ці люди доведені до такого стану, що довго не зможуть жартувати. Скористався його пропозицією і вмостився на парашу. І одразу посипалися запитання: звідки я, у чому мене звинувачують, які новини у світі, чи одружений, скільки маю дітей... Відповідав швидко, намагаючись задовольнити цікавість людей. Розмовляли до пізнього вечора. Гадав, що вранці мене залишать у спокої, та я помилився. Питання набігали одне на одне. Побачивши моє здивування, один з ув'язнених сказав:

— Доля тих, кого сюди приводять, вирішується після двох годин перебування у камері. Якщо після цього часу не надійде наказ збирати речі, залишаєшся…

— А якщо…

— Розстріляють,— перебили мене.— Або, за рідкісним винятком, відправлять до іншого місця.

— Отже,— зрадів,— поки що я уникнув смерті?

— Так,— підтвердили бідолашні камерники.

ТАБІР ЗАНГІАТА

Вже півроку перебуваю в таборі. Одного ранку мене викликали до начальника табору. Це був голубоокий чоловік з широким вилицюватим обличчям. Він був відомий наджорстоким ставленням до в'язнів. Навіть не привітавшись зі мною, буркнув:

— Усі зайві гроші, що маєш, віддай мені.

Я з подивом глянув на нього. Про які гроші він веде мову? У мене лише двадцять карбованців:

— В мене немає зайвих грошей…

Він скочив з місця. Наблизився і почав обшук. Нічого, ясна річ, не знайшов. Почав лаятися, показуючи на мене пальцем:

— Я знаю, в тебе є дві тисячі карбованців… Я знаю…

Тільки тоді, коли він пересвідчився у відсутності грошей, мене відпустили.

Через два дні знову викликали до начальника тюрми. Цього разу він повідомив, що мене переводять до іншого табору і я мушу терміново зібрати свої речі.

Я зібрав постіль і в супроводі солдата пішки відправився на станцію. І хоча ми йшли поволі,— я швидко втомлювався. Дякуючи Всевишньому, мій охоронець, що був родом з Кашгара, давав можливість відпочивати. Під час чергового перепочинку до нас наблизився віз. Коли він порівнявся з нами, солдат запитав:

— Куди їдеш?

Наче не було видно, що і ми, і віз рухалися у одному напрямку. Візник подивився на мене, на караульного і на знак згоди хитнув головою. Ми швидко примостилися біля нього…

Солдат затягнувся цигаркою й продовжив розмову:

— Одного дня мій дядько не повернувся додому. Після смерті батька ми з мамою і братом жили в нього. Я тоді був ще маленьким. Ми чекали на нього до пізньої ночі. Даремно. Прийшла сусідка, щось прошепотіла мамі, дядьковій дружині і пішла. А вранці вулиці заполонили солдати, і все чоловіче населення села було вислане. Дядько повернувся додому через три роки. Та впізнати його було важко: здоров'я було вкрай підірване, і невдовзі він помер. Я знаю, через що проходять люди у таборах, та нічого не вдієш — служба.

Недалеко біля станції ми, аби не наражати на неприємність візника та солдата, залишили підводу і продовжили свій шлях.

Нарешті я зі своїм супроводжувачем досягли мети подорожі: дісталися приміщення, де розміщувалося управління таборів. Караульний прошепотів мені на вухо: «Аллах нас не залишить, ви врятуєтесь... Ми всі врятуємось».

Мене зарахували до групи в'язнів, що відправлялася у табір Зангіата.

НАЗМІ З КРИМУ

Серед мешканців табору був невеликого зросту чоловік на ім'я Назмі. На цегельному заводі всі в'язні, з якими він працював, були молодого віку, кремезної статури. Раціон харчування зайнятих на важкому виробництві відрізнявся від звичайного. Через це я і здивувався тому, що Назмі, непоказний зовні чоловік, працював на заводі. Чому? Одного разу, вже після роботи, я зайшов до барака робітників цегельного заводу. Переважно це були туркмени. Вони добре мене знали. Під час розмови я поцікавився у старійшини Оврази-аги, який родом з Ташаву-аської області (Туркменія), що добре знав мене:

— Хто такий Назмі?

— Колись він працював в Ашхабаді. Член партії. Засуджений ГПУ на десять років. Людина високоосвічена, начитана. А ось і він.

До барака увійшов чоловік, вбраний у старий табірний одяг. Його брудне масне волосся злиплось.

Ораза-ага запитав:

— Назмі, ти знайомий з Бекторе?

— Так. Знаю його по Криму, читав і вчив його вірші.

— Де ти жив у Криму?

— У селі, неподалік Білогорська.

Я уважно приглядався до нього, але ніяк не міг пригадати його обличчя. Наче і знайоме воно мені, але якесь чуже. Ми говорили про Крим, відомих вчених півострова. Більшість згаданих нами людей були заарештовані або й розстріляні.

За першою зустріччю відбулася й друга… А потім ще і ще. Вже Назмі приходив до мене. Одного разу він попросив:

— Бекторе, я хочу, щоб між нами була повна відвертість…

— Згоден. Тебе щось непокоїть?

— Мій вчителю, сьогодні я хочу тобі відкритись. Народився я у бідній сім'ї. У перші роки революції працював в одній із сімферопольських друкарень. В Криму було неспокійно: приходили то білі, то червоні. Друкарня закрилась, і я повернувся у рідне село. В той час з'явилося багато партизанів. Вони називали себе «зеленими» і воювали з царською армією. Одним із загонів «зелених» керував Осман, він був родом із села Деренаірли. Невдовзі я приєднався до загону Османа. Отримав нескладне завдання — бути кур'єром, забезпечувати зв'язок між партизанами, які дислокувалися у різних селах. Коли більшовики захопили Крим, Османа призначили головним редактором газети «Єн'и дюнья». Він швидко освоїв нову для себе посаду (раніше працював складальником у друкарні). Невдовзі він став першим секретарем Центрального комітету Комуністичної партії Криму, а потім — головою Ради Народних Комісарів Кримської незалежної Радянської Республіки. Але стосунки Османа з більшовиками швидко розладналися — і він втратив свою посаду. На той час мене обрали секретарем комітету з надання допомоги голодуючим. Я був молодий, запальний, прагнув якнайкраще виконати розпорядження партії. На моїй совісті чимало загублених сімей співвітчизників, у яких я вилучав останні харчі. Далі — більше. Я став комсомольцем. Ще наполегливіше почав виконувати партійні завдання. Якось на вулиці зустрівся з Османом. Замість привітання наказав: «Негайно зайди до мене, є розмова». Ось що він сказав під час зустрічі:

— Назмі, селяни скаржаться на тебе. Одних через тебе заарештували, інших розстріляли. Селяни залишаються без хліба, голодують. За що ти їх мордуєш? Опам'ятайся! Ти повинен слугувати своєму народу по совісті. Інакше захлинешся у його крові. Я повинен був тобі це сказати. Висновки зробиш сам.

Те, що я боявся сказати собі наодинці, мені почали говорити інші. У селі зі мною перестали вітатися. Я вирішив переосмислити свої дії, переїхав жити до Сімферополя, але й тут не було спокою. Голод йшов за мною по п'ятах. Вулиці Сімферополя заполонили виснажені голодом люди. Якби не допомога Спілки робітників Америки, померло б чимало людей. Тепер я розумію, що голод, який пережив зі страшними втратами народ, був спровокований комуністичною партією задля своїх цілей. Примусивши людей голодувати, а потім виділивши їм по шматку хліба, вони прагнули підкорити їх собі. Та люди не корились: вони все одно вірили, що усі блага від Аллаха, а не від Леніна і більшовиків.

Коли Назмі закінчив свою сповідь, ми довго мовчали. В таборах мовчання було красномовніше за слова. У Радянській Росії на кожного комуніста чекала доля таких, як Назмі. Їх використовували, коли вони були потрібні, а потім знищували.

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Десять років мого ув'язнення добігали кінця. Попереду — свобода, можливо, повернення на батьківщину, в Туреччину, зустріч з дружиною і дітьми. Лише ця думка підтримувала мене протягом усього часу. Мої надії затьмарило повідомлення на початку травня про те, що моє перебування у таборі подовжено на невизначений строк. Як роз'яснило керівництво табору, політичні в'язні не можуть бути звільнені до закінчення війни. Я не міг змиритися з таким поясненням. Написав листа до Генеральної прокуратури Ради з вимогою звільнити у зв'язку з відбуттям терміну покарання. Через п'ятнадцять днів я отримав відповідь, у якій повідомлялось «про неможливість мого звільнення в той час, як продовжується кровопролитна війна між німецько-фашистською армією та Союзом Радянських Соціалістичних Республік». Тепер я став заручником успішних

дій Радянської Армії. Мені залишилося лише чекати на закінчення війни.

Дні минали за днями, схожі між собою. Ми слухали оперативні зведення з фронтів, обговорювали між собою хід воєнних операцій. Достовірної інформації не було, а повідомленням табірного управління не довіряли. Обсяг робіт, які ми виконували, постійно зростав. Разом з тим зменшувався денний раціон їжі.

Про жахливі речі, які кояться у «вільному» світі, розповів ще один в'язень з новоприбулих:

— Німецькі війська залишають загарбані раніше території. Крим зайняли війська Червоної Армії, і влада знову перейшла до рук більшовиків. Вранці 18 травня 1944 року для кримських татар прийшла нова біда. В усіх поселеннях озброєні солдати НКВС почали виганяти людей з домівок, наказали вантажитись у машини, а потім відвозили на Сімферопольську залізничну станцію. Людей примушували заходити у товарні вагони. Навколо стояв такий лемент, що ця наруга над цілим народом нагадувала день страшного суду. Куди відправлялися поїзди з людьми, ніхто не знав. Пізніше стало відомо, що кримські татари були вивезені хто куди: на Урал, до Сибіру, в Узбекистан. Ті, хто потрапив в Узбекистан, змушені були працювати на ташкентських фабриках, в Янгіюлі, Фархадбуді, Сирдар'ї, Мирзачюлі, Хавасі, Самарканді, Каттакургані, на фабриках Фергани, Намангана, Андижана, Коканда, в колгоспах. Людей назвали «спецпереселенці» і позбавили всіх громадянських прав.

ЗВІЛЬНЕННЯ З ТАБОРУ

Минув рік, як закінчилася війна. А я все ще залишався в'язнем. Загальна амністія дозволила багатьом залишити табір. Тільки моя доля залишалася невизначеною. Потрібно було щось робити. І я написав листа до Москви з проханням про звільнення. Через три місяці начальник табору Виноградов повідомив:

— Бекторе, твою заяву задовольнили. Ти залишаєш табір.

— Як? Я — вільний!

Я кинувся до дверей. Мене зупинив голос начальника:

— Стій! Ти куди?

Я зупинився:

— Як куди? Мене звільнили. Я маю право піти з табору…

Начальник табору розсміявся:

— Почекай, вранці підеш…

ЯНГІЮЛЬ

Янгіюль знаходився в п'ятнадцяти кілометрах від табору. У цьому селищі мешкали в основному узбеки і вислані кримські татари, була й невелика група росіян. Відразу я пішов в управління міліції з проханням видати паспорт. Там почали вимагати документи, які підтверджують моє турецьке громадянство. За роки моїх поневірянь, ясна річ, усі документи зникли. Де я їх міг узяти?

Начальник управління міліції коротко відповів:

— На отримання паспорта потрібен документ.

Що я міг відповісти. Тільки спитати:

— Що ж я маю робити?

— Ти можеш отримати паспорт як громадянин Росії. Згоден?

— Мене ж без паспорта не візьмуть на роботу?

— Ні.

— Тоді згоден.

— Твоє місце проживання?

Знову відбулася німа сцена: я дивився на міліціонера, а він на мене.

Що ж було мені робити? Житло відсутнє, роботи немає. Хоч би когось із знайомих зустріти! Якщо я не влаштуюсь на роботу, можуть заарештувати за дармоїдство. І мені нарешті усміхнулася доля. Одного дня я випадково зустрівся з давнім узбецьким другом. Коли він вислухав мою історію, заплакав:

— Йди за мною. Бекторе, ми щось придумаємо. Ходімо до мене.

Він жив у маленькому будинку разом із дружиною та дочкою. Аби прогодувати сім'ю, продавав махорку.

Я до цього часу вдячний цій людині, яка надала мені притулок. Ніколи мені ще не здавався таким смачним гарячий чай із шматком чорного хліба, яким частували мене гостинні люди. Вони дозволили мені вказати свою адресу проживання, і на п'ятий день я отримав паспорт громадянина Росії.

Нарешті за рекомендацією знайомого я написав заяву в сільпо: можна влаштуватися вуличним продавцем махорки. Але потрібні характеристики з попереднього місця роботи, місцевого виконавчого комітету та домкому. А ще потрібно було знайти двох поручителів і дати хабара працівникові сільпо. Друзі допомогли мені зібрати необхідні документи і гроші для хабара.

Прийшла зима. Мокрий сніг ніяк не сприяв полегшенню мого стану: я захворів. З сільпо ніякої звістки. Лише за кілька тижнів мені принесли відмову. А чому — ніхто не пояснив.

Та знову доля мені усміхнулась: заготівельник м'яса запропонував мені посаду чабана. Я мав виводити овець на пасовище за місто. Якийсь час у дощ і сніг я виконував цю роботу, незвичну для мене. Невже я, вчитель, колись думав, що замість того, аби вчити молодь, буду пасти худобу в узбецьких степах? Якби в мені не жила надія побачити свою сім'ю, я, мабуть, давно вже помер би. Але я дуже вірив у нашу зустріч...

Коли вівці були всі продані, я знову залишився без роботи. Я назбирав трохи грошей, закупив соняшникове насіння і почав ним торгувати. Щоденний заробіток був непоганий і я почав думати про більш прибуткову справу. Хтось порадив мені зайнятися продажем сірників. Та я відразу ж потрапив до рук міліції. В мене вилучили сірники, гроші і відпустили, а я знову залишився без роботи.

СИБІР

Тільки 26 березня 1949 року мені зачитали новий вирок: «Довічне ув'язнення». Невдовзі з іншими засудженими вирушив до Сибіру. П'ять днів мене протримали у Ташкентському збірному таборі, а потім у «столипінському» вагоні вирушив у далеку подорож.

Всього нас було у вагоні одинадцять чоловік: туркмен, лікар-росіянин, інженер-поляк, казанський татарин, китаєць, який щойно закінчив Московський університет, єврей — співробітник узбекистанської газети «Правда Сходу», ще п'ять старих російських комуністів. Крім мене, усі вони вірили в ідеали комунізму. Всі працювали на благо радянського режиму і як винагороду отримали висилку до Сибіру.

Під Новосибірськом я захворів. Піднялася висока температура. Охоронники вагона на це навіть не зреагували. В Новосибірську мене віднесли в лазарет збірного табору і залишили там на півмісяця. Мої супутники першим же етапом були відправлені до Красноярської тюрми. Більше я їх не зустрічав. Коли я трохи одужав, до тюрми відправили і мене. В ній було багато людей. І всі чекали, коли Єнісей звільниться від льоду. Нас мали пароплавом відправити далі. У другій половині квітня нас усіх збудило виття сирени. Що це? Знову війна? Усе пояснив крик караульного:

— Лід пішов! Лід пішов!

Усі чотириста чоловік, які перебували в тюрмі, разом видихнули:

— Уррраaa!.. Уррраaa!..

Лід пішов. Отже і ми вирушимо з цього страшного місця далі. Можливо, попереду кожному з нас всміхнеться краща доля.

Наступного дня нам наказали вантажитись у кузови полуторок групами по сорок сім чоловік. Машини привезли нас у селище Велика Мурта.

ЗАГАЛЬНА АМНІСТІЯ

Радянський уряд, щоб улаштувати чергову показуху для своїх громадян і народів усього світу, у березні 1954 року оголосив загальну амністію.

У жовтні я одержав запрошення з КДБ Красноярської області. Для повторного розгляду моєї справи мене викликали на допит. Підсумки нового розслідування могли кардинально змінити моє майбутнє.

Допит проводив шеф Красноярського КДБ. Не встиг я ввійти до кабінету, як він без усяких пояснень почав допитувати:

— Відкіля родом?
— За походженням я турок.
— Коли і з якою метою приїхав у Радянську Росію?
— У 1918 році приїхав як вчитель.
— На який термін ти засуджений і за що?
— Мені присудили десять років. Я їх давно вже відбув, але мене продовжують утримувати, як злочинця.

Він подивився на мене з подивом:

— Так! А чому?

Я з посмішкою відповів:

— Чому? Тому, що не хочете відпускати мене.

Така відповідь розлютила його. Обличчя в нього злегка почервоніло. Він моргнув, потім підвищив голос:

— Бекторе, я підписую протокол. Якщо сказане тобою виявиться правдою, без сумнівів, будеш виправданий.

І знову у моїй душі зажевріла надія.

— Товаришу начальник, невже це можливо?

Начальник не відповів, лише злегка осміхнувся. В цей час я знову набрався сміливості й запитав:

— Що буде, якщо мене виправдають?

Піднявши брови, він поцікавився:

— Що ти маєш на увазі?

— Чи зможете ви мені повернути двадцять п'ять років мого життя, які я провів тут як в'язень? Тому, навіть якщо мене виправдають, я не подякую…

Він закричав:

— Ти занадто багато патякаєш!

— Хіба говорити правду вважається марнослів'ям?

— Я сказав — припини патякати!

Я стільки років мовчав, що стримати себе вже не міг:

— Я подякую лише тоді, коли Радянська держава виправдає мене і дозволить хоч на старості виїхати на батьківщину до родини.

Я говорив це для того, аби вивідати, що ж насправді думає начальник.

Він уважно подивився на мене:

— Чому ти хочеш їхати в Туреччину?

— Бо там вільна земля. І там моя родина. У поневіряннях я постарів. Тут, у Росії, немає нікого, хто міг би доглянути мене. І головне...

Я перевів подих. Від хвилювання в мене пересихало у горлі. Вдихнувши повітря, я продовжив:

— І головне... Я не хочу вмерти в цій чужій для мене країні.

Начальнику не сподобалися слова «у цій чужій для мене країні». Похитавши головою, він сказав:

— Ти коли-небудь візьмешся за розум? Ти гадаєш, у Туреччині рай? Хіба ти не чув, що там люди вмирають від голоду?

— Насамперед Туреччина — моя Батьківщина. І я не вірю жодному вашому слову.

Погляд його був дуже суворим:

— Дарма ти хочеш їхати в Туреччину. До того ж, як тільки туди ступить твоя нога, тебе затримають і кинуть у в'язницю.

— Туреччина — не Росія. Я не думаю, що зі мною погано обійдуться.

Цього разу начальник розсердився не на жарт і закричав:

— Як ти смієш про це говорити? Хіба не розумієш, де знаходишся? Тюрма тебе не навчить і за сто років. Ти заслуговуєш вищої міри покарання — розстрілу.

Після цих слів він вилаявся і замовк.

Я поводив себе спокійно, начебто нічого не трапилося.

— Начальнику,— звернувся я до нього,— з вашого дозволу я хочу у вас дещо спитати. Дозволите?

Він насторожено глянув на мене, потім дозволив:

— Запитуйте.

— Чому ви припускаєте, що в Туреччині мене заарештують? Чому?

— Чому? Туреччина — наш найбільший ворог, от чому.

— Дві держави можуть ворогувати між собою. Це окрема тема. Я...

Начальник несподівано перебив мене:

— Займемося твоєю справою. Інше не залежить ні від тебе, ні від мене. Це по-перше, а по-друге — ти занадто багато говорив. Досить!

Я посміхнувся:

— Більше в мене запитань немає.

— Виходить, будь-що-будь, але в Туреччину виїхати тобі хочеться, чи не так?

— Звичайно.

— Але потім ти дуже пошкодуєш.

— Я не думаю про це.

Він помовчав трохи, а потім виніс рішення:

— Добре. Я доповім у Москву про нашу розмову, напишу про те, що ти наполягаєш на від'їзді в Туреччину, і навіть про те, що дуже нудьгуєш по ворожій нам країні. Можеш йти.

Я залишав КДБ з надією на позитивне вирішення мого питання. Та коли через шість місяців я отримав з Ташкентського представництва КДБ повідомлення про відхилення мого прохання, я зрозумів, що і цього разу доля обійшла мене…

НАЗУСТРІЧ ВОЛІ

…Минали тижні, місяці. Пролетіли січень, лютий… У березні почалися сильні морози: температура повітря опустилася нижче сорока градусів.

У Мурті повіяло хвилюванням, коли призначені для перевезення засланих великі машини зупинилися перед бараками. Ще невідомо, кому дістанеться лотерея. Через кілька годин до машин спробували підігнати литовських і естонських ув'язнених. Вони почали чинити опір. Між ними і озброєними солдатами відбулося зіткнення. Але повстання було швидко придушене солдатами. Поранених одвезли до лікарні, а їхніх товаришів — у невідомому напрямку. Дякуючи Всевишньому, мене це важке випробування обійшло стороною.

Минуло кілька тижнів. Одного дня, коли я повернувся додому, у коридорі, на підлозі, побачив довгий конверт.

Це був поштовий конверт із синьо-червоними смужками по краях. Підняв його, уважно розглядів. Написане моє ім'я. Зворотна адреса — Стамбул. Невже це сон? Я не вірив своїм очам, якась пелена вкрила очі. Тримаю конверт у руках, а літер не бачу. Нарешті я розкрив конверт і дістав листа. Так, це не сон: це моя країна нарешті знайшла мене. Це папір з моєї країни. Я відчуваю її тепло, тепло моєї родини. Цілую кожний рядок листа, читаю і перечитую знову і знову… А потім ховаю листа

у кишеню, беру олівець і папір. І пишу відповідь на перший отриманий мною за багато років лист.

...Наприкінці тижня мене викликали в паспортне управління. Начальник, говорячи про можливість позитивної відповіді з Москви на мій запит, повідомив про те, що мені дозволять повернутися до Туреччини лише за однієї умови:

— Ти можеш виїхати з країни лише як російський бідняк.

Я посміхнувся про себе: зрозуміло, Совіти не мають мотивації щодо тривалого мого ув'язнення. Аби уникнути скандалу, вишлють з країни як росіянина. Тим більше, як мені сказали, у них немає на руках документів, що підтверджують моє турецьке громадянство. Погоджуюсь на усі пропозиції, аби тільки вирватися звідси.

Відразу почав збирати документи, що перелічив начальник. У той день від дружини прийшов ще один лист. Вона пише, що в Туреччині моєю справою займаються на високому рівні, що мені необхідно терміново звернутися в наше посольство у Москві. 1 жовтня 1956 року я написав лист у посольство Туреччини в Москві з коротким описом свого нинішнього стану. Писав дуже уважно, щоб цензура і поліція не могли ні до чого причепитися.

4 жовтня з посольства Туреччини отримав відповідь, у якій повідомлялося про те, що мені незабаром видадуть паспорт. А для цього просять дві фотокартки і шістнадцять карбованців на витрати. Спочатку я здивувався такій оперативній відповіді, а потім зрозумів, що посольство Туреччини зайнялося моїми пошуками ще до одержання моєї заяви. Через два місяці я одержав чергового листа, в якому повідомлялося, що Совіти вважають мене своїм громадянином, з цієї причини турецький паспорт виданий не буде. І що про таке рішення складено доповідну в міністерство закордонних справ. Невдовзі прийшов третій лист. У ньому йшлося, що тут наполягають на моєму російському громадянстві, і тільки як радянському громадянину мені дадуть дозвіл виїхати з Росії. Повідомлялося також, що за таких обставин уряд Туреччини готовий прийняти мене.

Я заповнив анкету Радянського паспортного управління, що складалася із сорока п'яти запитань, і з нетерпінням чекав на відповідь.

Ось і ще одне літо закінчується. Артіль запасає дрова на зиму. Робота в лісі дуже стомила мене. З цієї причини я став працювати сторожем у депо артілі.

...Наприкінці квітня я отримав повідомлення, що підготовка документів наближається до кінця. Я був безмірно щасливий, але дуже боявся, що через хворобу не зможу виїхати.

На початку вересня начальник паспортного відділу прийшов у лікарню:

— Бекторе, вже отримано необхідний дозвіл для твого від'їзду в Туреччину.

...Нарешті паспортне управління Мурти дало дозвіл на повернення в Туреччину. Важко передати, що коїлося зі мною. Я радів, як мале дитя, і водночас хвилювався: а якщо мені не дозволять виїхати через хворобу? Ніяк не можу упорядкувати думки і зосередитися. Раджуся з лікарем:

— Мені потрібно терміново виїхати, боюсь померти... Так хочеться побачити родину!

— А якщо у дорозі тобі стане зле? Може, ще трохи підлікуєшся?

— Лікарю, дорогий мій друже, мушу їхати. Невже ви не розумієте, як я чекав цієї миті?..

— Розумію. Бережіть себе.

17 вересня 1956 року паспортне управління повідомило, що я можу забрати паспорт для виїзду в Туреччину. Спочатку я занімів від очікуваної несподіванки, потім почав плакати, вигукуючи: «Я їду, я їду на Батьківщину!». Пробую стримати себе — не вдається. Разом зі мною радіють і хворі. Вони усі приходили поздоровити мене.

Боже, дякую тобі. Невже я поїду рейсовим автобусом в Красноярськ як вільний громадянин із власними грошима, поїду з цього місця, куди мене привіз вантажівкою озброєний конвой? Невже я вільна людина? Невже?

ПОЇЗДКА ДО МОСКВИ

28 вересня потягом Туркестан — Сибір я відправився у Москву. З кожним кілометром я віддалявся від Красноярська.

Нарешті Сибір залишився позаду. Навіть не віриться, що моє майже двадцятип'ятилітнє заслання, як і життя, добігає кінця. Виглядаю з вікна, наче хочу зазирнути за обрій, де на мене чекають щасливі дні.

...А між тим потяг поволі тягнеться далі. Минаємо все нові і нові станції. Уважно читаю їхні назви. Наче хочу запам'ятати їх, як віхи на шляху мого звільнення. Надвечір п'ятого дня я, нарешті, дістався Москви.

В залі чекань вокзалу провів ніч, а зранку вирішив прогулятися Москвою. Автобус доправив пасажирів на Красну площу, до Кремля. Дивлюсь на величні будівлі, що були колись палацами російських царів, а тепер комуністичних диктаторів, і проклинаю про себе цих червоних диктаторів, які цілих двадцять п'ять років протримали мене на узбіччі цивілізації. Дивлюсь на людей, які проходять повз мене, і читаю на їхніх обличчях тривогу, у їхніх поглядах помічаю страх. Кремлівські диктатори, зломивши волю більшості людей, перетворили їх на іграшки.

Двадцять п'ять років мого життя, як кінострічка, пройшли в мене перед очима. Проклинаючи думкою і Леніна, і Сталіна, і диктаторських лизоблюдів, я поспішив подалі з Красної площі. Йду і здригаюся від думки, що хтось позаду, можливо, переслідує мене...

Нашвидкуруч поїв в одній з їдалень і поквапився до автобуса, що їхав в аеропорт. Широкі проспекти один за одним залишилися позаду.

Ось і аеропорт. Я вперше тут. Невелика площа і маленький будинок терміналу пасували одне одному. Дізнаюся, прямого рейсу в Туреччину немає, купую квиток на літак, що летить в Югославію. Один із службовців зібрав документи пасажирів для паспортного контролю і митного огляду. Службовець, що взяв мій паспорт, усе ходить повз мене, але не каже ні слова. Я почуваю, як від хвилювання і страху завмерло серце і починає ціпеніти моє тіло. Тільки б вирватися з цієї країни!

Незабаром підійшов інший службовець і запитав, чи я маю при собі гроші. Я повідомив, що в мене лише припустима при виїзді з Росії сума грошей. На що службовець зауважив:

— У такому разі віддайте ваші карбованці. Ви підпишете один документ. При в'їзді в Росію покажете його і одержите свої гроші назад.

— Я ніколи не повернуся в Росію.

НАЗУСТРІЧ БАТЬКІВЩИНІ

Після восьмигодинного польоту літак приземлився в аеропорту Бєлграда. Я погано почував себе. А рейс на Туреччину мав бути через шістнадцять годин. Я сів у крісло в залі чекань і незабаром заснув.

...І ось я вже в літаку. Коли він відривався від землі, я був украй збуджений. Не міг ніяк опанувати своє хвилювання. Згадав, як друзі, що залишилися у Великій Мурті, радили берегти серце. Спробував заспокоїтися. Та де там!

Врешті-решт втома дала знати і я не зчувся, як заснув. Прокинувся від оголошення стюардеси про прибуття в місто Ускуп. Літак простоїть тут півтори години для заправки пальним і потім вирушить до Стамбула. Коли літак знову злетів, я занурився у спогади. Уявляв собі зустріч з рідними.

Легкий дотик стюардеси до мого плеча повернув мене в реальність. Вона мовила:

— Прокиньтеся... Стамбул!

Переклав *Валерій Басиров*

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ (1889–1960)

Джин Мамбет

Икяе

Эр дакъкъасы къалынлыгъы, кесафети арткъан туман койни ве бутюн уфукъларны бир кефин киби сармакъта, эр сание инджелиги арткъан ягъмур эр шейнинъ деринликлерине сокъулмакъта, атта эски джамининъ йыкъыкъ диварлары арасындаки къуш юваларыны биле сыландырмакъта.

Бу йигирми беш-отуз эвлик кой бутюн инсанлары, атлары, къойлары, къушлары иле дерин бир юкъугъа далгъан, бу йылдызсыз, иссиз геджеде сонъсыз бир сессизликке комюльген.

Танъ якъынлашкъан сайын туман даа да чогъалып агъырлаша, ягъмур пытырдылары кеткен сайын эксиле эди.

Бу бош туман дюньясынынъ сессизлиги, агъырлыгъы, къаранлыгъы арасында бутюн кой джансыз бир юкъугъа далгъан экен, Меннаннынъ койнинъ кенарында дамы тобаннен орьтюли кичкене эвининъ тар пенджересинден сызыкълагъан олю бир ышыкъ топу туман иле дженклешерек, кучюк бир аланлыкъкъа яйылмагъа башлады.

Кичкенечик эвге тез юрьмектен нефеслери кесильген ве черелери солгъан бир алда койнинъ ихтияр эбанайынен Меннаннынъ къайнанасы кирип кельдилер. Бир сааттен сонъ койнинъ сукюнетине, джансызлыгъына сакин ве арекетсиз бир эркек бала къошулды.

Ихтияр къадынлар не баланынъ, не де анасынынъ сабагъа чыкъаджагъына умют этмегенлеринден, оларнынъ сагълыкъларындан зияде рухларынынъ раатлыгъыны темин этмек макъсадынен азырланмагъа башладылар.

Олардан бириси бети кеткен сайын агъаргъан баланынъ ве дигери де бети тамамиле сарагъан анасы Шерифенинъ башлары уджуна отурараракъ, яшлы козьлернен Къуран-и Керимден акъылларында къалгъан сурелерни окъумагъа башладылар.

Ихтиярларнынъ козьлери койни кеткен сайын къарарткъан тумандан даа къалын ве даа къоюу бир булутнен орьтюле, Меннаннынъ пенджересиндеки титрек ышыкъ исе эр анъ бир парча даа тириле, юкселе эди. Шерифе енгенинъ бетининъ сапарлыгъы, нефесининъ сыджакълыгъы, дудакъларынынъ титремеси, юрегининъ чарпмалары бус-бутюн арткъан ве чабик-чабик энип-къалкъкъан кокюси къуршунлангъан бир къуш киби къалтырамагъа башлагъан эди. Анасы онынъ дудакъларыны земземли памукънен сылатыркен, эбанайда рафтаки эски басма Къуран-и Керимни алды ве йыртылгъан, ипрангъан саифелерени индже пармакъларынен къарыштыраракъ Ясин-и Шериф суресини тапты, козьлюклерини такъты ве лампаднынъ фитилини котеререк, окъумагъа ве кокюсининъ теренликлеринден кельген хафиф нефеслерини, кеткен сайын джансызлангъан Шерифеге уфлемеге башлады.

Аллах келямыны ташыгъан нефесининъ Азраильнинъ сертлигини йымшатаджагъына, сувукълыгъыны эксильтеджегине иман эткен ве эсасен ялынъыз буны тилеген ихтияр ана нефеслери иле хастагъа сагълыкъ, онынъ тонъгъан къанына сыджакълыкъ бергенининъ, думанлангъан козьлерине ышыкъ сепкенининъ фаркъында биле дегиль эди. Ве буны, затен, акъылына биле кетирмей эди. О, алтмыш секиз сененинъ теджрибесине таянаракъ, бу къадар джансызлашкъан, сувугъан, узакъларгъа ве ёкълукъларгъа думанлы козьлернен бакъкъан бир хастанынъ артыкъ ёлджу олгъанына инана ве дагълар, ташлар не заман джанланып юрьмеге башласалар Шерифе де о заман тирилир, лаф этмеге башлар, деп тюшюне эди. О, хастанынъ яшамасы ичюн дегиль, рухунынъ бутюн сафлыгъы иле онъа Аллахнынъ хайырлы бир ёлджулыкъ насип этмеси ичюн окъуй, уфлей эди…

Дюньяда акъылгъа сыгъмагъан, теджрибенинъ кестиралмагъан вакъиалар не къадар чокъ олса, фикирнинъ тасавур этмектен биле къоркъкъан умютлернинъ керчеклешмеси де о къадар аз дегильдир.

Акъшам бутюн агъырлыгъы ве салтанаты иле къурулгъан туман сабалейин къалкъаджакъ, артындан парлакъ ве сыджакъ бир кунеш эр тарафны къыздыраджакъ ве эр ерни, атта джами диварлары арасындаки къуш юваларыны биле къурутаджакъ, деп ким айтыр эди.

Ким акъшамки къаранлыкъкъа, йылдызсыз бошлукъкъа бакъаркен, бугунь кокнинъ бу къадар лекесиз ве парлакъ оладжегини акъылына кетире билир эди? Анги инсан гедже эр шейни эзген, майыштыргъан, къушларнынъ къанатларыны эндирген, оларнынъ тиллерини багълагъан, атларнынъ, сыгъырларнынъ, къойларнынъ аякъларыны костеклеген агъырлыкънынъ бугунь эр шейден къалкъаджагъыны ве бугунь эр джанлынынъ тюй киби бир хафифликнен джанладжагъыны хатырына кетире билир эди?

Эбет, бугунь эр шей куле, тюркю айта, бутюн кой шенъликтен чалкъана, атта Акъмамбетнинъ кучюк къара козьлери биле фырыл-фырыл, кучюк дудакълары биле ойнай, титрек индже сеси биле эшитиле эди.

Бугунь анасынынъ бетинде де хафиф бир пемпелик далгъалана, козьлерининъ парлакълыгъы арта, инъильтилер даа хафиф ве сийрек эшитиле эди.

Бутюн табиатнынъ неше ве севинч ичинде кульдюги джума куню ихтияр имам дюньядан зияде мезаргъа бакъаракъ догъгъан майып балагъа ад къойды ве N-коюнинъ нуфуз дефтерине: «Меннан ве рефикъасы Шерифе несилинден муарремнинъ 18-де бир эркек бала дюньягъа кельди ве онъа Акъмамбет адыны бердим», деп къайд этти.

Меннан Акъмамбетке бакъаркен онынъ кендисине насыл ярдымджы олабиледжегини тюшюнерек башыны саллай. Имам да джемаатнынъ бу янъы филисининъ кучюк фуртуналаргъа ве хафиф аязларгъа биле даяналмайджагъыны ве солуп къырыладжагъыны тюшюнмекнен берабер, къавесинден котерильген думанларгъа бакъаракъ, онъа сагълыкълар, узун омюрлер тилей эди.

Аллахнынъ икмети, ич кимсенинъ яшайджагъына умют этмедиги Акъмамбет зайыф ве хастаджан олмасына рагъмен яшады. Эбет, пек чокъ хасталыкълар чекти, чокъ агъыр дакъкъалар кечирди, лякин яшады.

Акъмамбет «джин» лагъабыны пек къолай къазанды.

Бир рамазан куню ятсы маалинде индже ве юксек бир сес иле окъулгъан эзан бутюн койни чынълатмакъта эди. Эр кес бу янъы мусафирнинъ ким олгъаныны бильмек истей, атта базы ихтиярлар оны давет этмекни биле гонъюллеринден кечире эдилер. Джамиге, даа догърусы N-агъанынъ эвинде джемааткъа намаз къылмакъ ичюн айыргъан одасына кельгенлер анда янъы ве ябанджы бир сима булырмыз деп беллейлер ве минареден, башкъа сёзлернен айткъанда, эвнинъ огюндеки енетёпечикте бири-бири устюне къонгъан эки буюк таштан энеджек кимсени беклей эдилер. Лякин сабырсызлыкънен янъы симаны беклегенлер джаминининъ огюндеки балаларнынъ арасына къарышкъан Акъмамбеттен башкъа кимсени корьмедилер. Намаздан сонъ джемаат о гедже эзан окъугъанны къыдырмагъа, титрей-титрей юксельген о индже, саф, йымшакъ сеснинъ саибини булмагъа чалыша ве узун йыллардан берли рухларында дуймагъан севинчни уяндыргъан о генчни тебрик этмек истей эдилер.

Факъат, о, ким ве нереге синъип кетти? Оны койде ялынъыз бир инсан таный ки, о да Шерифе енге эди. О, бу сесни чокътан берли таный. Чюнки бу (сес) онъа эр кестен якъын эди. Акъмамбетнинъ агъыр хасталыкъ куньлеринде бу сесни аз эшитмегендир!

Эртеси куню де ятсы маалинде айны сес татлы аэнки иле бутюн койни саргъан, эр кеснинъ юрегини титреткен ве эр тильге Аллах, Аллах дедирткен эди. Бу сефер халкъ эзан окъугъаннынъ ким олгъаныны анъламакъ ве атта иджап этсе, якъаламакъ ичюн минареге бир деликъанлыны ёллагъан эди.

Акъмамбет севинчнен ири ташлардан тутуна-тутуна энеркен, къаранлыкъта къуветли бир эль оны тамам белинден къапкъачлагъан эди. О ань не къадар къоркъкъан, шашмалагъан, юреги не къадар къуветнен чапалангъан эди!

О, эр шейден зияде эзанны янълыш окъумакътан къоркъа эди. Факъат, бир айдан берли ташларнынъ астына келерек,

имамны динълеген ве эр сеферинде имамнен бирликте, дуйдурмадан, эзанны текрарлагъан, ильк афтасы имамнынъ окъугъаныны текрарларкен, экинджи афтасы имамдан эвель фысылтынен эзан окъумагъа башлагъан ве сонъра окъудыгъынынъ догъру олып-олмадыгъыны анъламакъ ичюн имамны динълеген эди. Эки афтадан берли бир керечик биле янълышмагъан эди. Эзанны биле ве бильгенине инана эди. Факъат, бу сефер, демек, фаркъында олмадан, сачмалады, Къуветли эллер арасында бир къуш киби титрей-титрей джамиге догъру алып кетилиркен, эзанны текрарлагъан, факъат, кене янълышмагъан эди. О алда бу адам не себептен оны якъалады ве бойле мераметсиз бир шекильде джамиге алып кете?

Халкъ секиз яшындаки, кучюк, майып Акъмамбетнинъ деликъанлынынъ къоллары арасында сараргъан бети, яшлангъан козьлери ве титреген вуджуды иле джамиге сокъулгъаныны корьгенинен, там манасы иле шашкъын ве бир-эки дакъкъа бир шей сейлеемез бир алда бакъып къалды.

Ихтияр имам шу вакъыт: «Акъмамбет дегиль — Джин Мамбет!», — деген эди. Иште, бундан сонъ эки ай кечмеден, анасындан башкъа эр кес, атта бабасы биле оны янъы адынен чагъырмагъа башлагъан ве эски ады унутылгъан эди. О куню намаздан сонъ имам онынъ башыны сийпалаяракъ, элине беш капик туттыргъан олса да, шу вакъиадан дуйдугъы къоркъу Джин Мамбетнинъ юрегинден ич чыкъмагъан, ичине синген эди. О, артыкъ, эр кестен узакъларда, кенди дюньясында яшай, тенха къырларда янъгъыз башына эзан окъуй, эр шейнинъ де эзан окъугъанына инана эди.

Къаргъаларнынъ эски джаминнинъ йыкъыкъ диварлары устюнде кокке бакъаракъ отьмелери, хоразларнынъ эзан вакътында бутюн къуветлери иле багъырмалары, рузгярларнынъ теренден кельген уултылары, къырларнынъ кокюс кермелери, къуюларнынъ, атта джанлы ташнынъ тынчлыкълары эзан дегиль де не эди? Джин Мамбетнинъ акъылы эр кунь бираз даа намазнен ве намаз къылгъанларнынъ дудакъларыны ойнатмалары иле мешгъуль эди. Бу не демек эди? Олар кимнен лаф эте эдилер?

Бир кунь анасындан намазнынъ не олгъаныны къоркъа-къоркъа сорады. Бу Джин Мамбетнинъ анасындан сорагъан

юзлердже суаллерден бири эди. Анасы онъа мусульманларнынъ намаз къыларакъ Аллахкъа ибадет эткенлерини ве намазда Къуран окъугъанларыны айтты.

Намаз, Къуран ве окъумакъ… Иште, Джин Мамбет буларнынъ не демек олгъаныны бильмек, анъламакъ истей, саатлернен ойгъа дала эди. Бир къандиль куню битасынынъ элини опьмек ичюн онынъ эвине баргъанында, онынъ да бир шейлер фысылдаяракъ дудакъларыны ойнаткъаныны корьген эди. О куню оджакъ башында къандиль ичюн азырлангъан пекмезли къатлама ашаркен, битасынынъ не япкъаныны тюшюне эди. О да намаз къылгъанлар киби, этрафына бакъмай, лаф этмей, онынъ да дудакълары ойнай эди. Демек, о да окъуй эди. Факъат окъугъан шейи не эди?

Суресини битирип, козьлюклерининъ устюнден торунына бакъкъан ихтияр онынъ буюк бир сайгъы ве сукют иле янында отургъаныны корьгенинен, бу ал о къадар ошуна кетти ки, буюк бир севги иле онынъ кучюк къара козьлеринден опькен эди. Я ихтияр битай Джин Мамбетнинъ къафасындан нелер келип кечкенини бир бильсейди, шу кучюк юрекни нелернен севиндирмез эди!

Ихтияр битай буюк эски Къуран-и Керимни опькен ве Джин Мамбетке опьтирген сонъ рафкъа къойгъан эди. Джин Мамбет рафтан айрылмагъан козьлеринен битасындан онынъ не олгъаныны сорады. Битасы онынъ Къуран олгъаныны айтса да, Джин Мамбет бунынънен къанаатленмей эди. Къураннынъ не олгъаныны анъламакъ истей эди. Битасы: «Огълум, о юдже Аллахнынъ сёзюдир», деди. Джин Мамбет буюк бир къоркъунен, агъыр, яваш бир сеснен ве буюк бир сайгъынен иле: «Аллах сёзю… Аллах. Аллах…», деп текрарлагъан эди.

Ихтияр битасы онъа Аллахнынъ джанлыны, джансызны, барны-ёкъны, эр шейни яраткъаныны, эписини истеген анинде ёкъ эте биледжегини, эр шейни корьгенини, эшиткенини, эр ерде, эр вакъыт олгъаныны сёйледи. «Даа зиядесини сорамакъ, араштырмакъ не санъа, не де манъа тюшмез, огълум… Бундан зиядесини медреселерде юзлернен китап окъуп, битиргенлер билелер», деди.

Джин Мамбет о куньден итибарен, эр шейнинъ не ичюнини бильмек истеген яратылышынынъ ве рухундаки софулыкъ

иссининъ тесири иле ве кучюк юрегиндеки эр шейни ёкъ эте бильгенге нисбетен олгъан къоркъу дуйгъусы иле ихтияр битасына барып кельмеге башлады. Бойлеликнен, ихтияр битай омюрининъ энъ зевкълы эки айыны яшагъан эди.

Торунынынъ шашыладжакъ бир къолайлыкънен элифбени огренмеси, эджаларны сёкмеси, сурелерни янълышсыз окъумасы, атта эзберлемеси онынъ диндар рухуны не къадар, не къадар севиндире эди!

Бу мектепсиз ве оджасыз койде кендисининъ артындан Ясин окъуйджакъ бир кимсени азырламасы онынъ ичюн аз сеадет, аз шереф эдими? Дюньяда сеадетлер ве севинчлер къадар къыскъа омюрли не бар? Олар къадар чабик солгъан, къокъланмадан къуругъан бир чечек бармы?

Ихтияр битай бир кунь апансыздан юректен ольди ве заваллы Джин Мамбет козьяшларыны силерек, битасынынъ эвинден, фикирине ве рухуна раатлыкъ ве ышыкъ сепкен мектебинден узакълашты. Артыкъ Джин Мамбет эзберлеген сурелерини битасынынъ къабири башында окъумакътан башкъа кендиси ичюн бир вазифе ве иш танымай эди. О, артыкъ уйкенлерни акъылларына кетирдиклери заман титретип йиберген олюлер дюньясыны севе эди. Андаки там сукюнет ичинде саатлердже окъуй ве сонъунда себебини бильмеден эллеринен бетини сийпаяракъ, эвлерине къайтыр эди.

Джин Мамбет айлардже эр кунь субукъ, фуртуна ве ягъмур демеден, ёсунлы балабан мезар ташларынынъ устюнде отурып, титреген вуджуды, къызаргъан къулакъларынен ве раатлыкънен чапалангъан юрегинен афызасындаки сурелерни текрарлагъан ве козьяшлары тёккен эди.

Джин Мамбетнинъ койнен ич бир алякъасы ве якъынлыгъы ёкъ эди. О, койдеки ич бир баланен къонушмагъан ве аркъадашлыкъ къурмагъан эди. Ким бильсин, бельки мезарлыкъта кечирген саатлерининъ узаймасында ве эвлериндеки Къураннынъ къаршысында саатлернен салланаракъ вакъыт кечирмесинде бу янъгъызлыкънынъ пайы да бардыр. Оны бутюн койде якъындан таныгъан, онъа сыджакълыкънен бакъкъан ялынъыз бир къадын бар эди ки, о да анасы Шерифе енге эди. О, бешигинде биле кульмеген баласыны бир тюрлю анълап оламай эди. Бу баланы гъамгъа, къасеветке севкъ

эткен, оны аяттан зияде олюлерге багъламагъан, саатлернен Къуран огюнде салланмагъа ве Къуранны эзберлемеге меджбур эткен себепнинъ не олгъаныны кешф этип оламай. Шерифе енге баласы ойнар, эгленир деп, кучюк бир тайны къоджасына ялварып саттырмагъан ве Джин Мамбетке багъышлагъан эди. Джин Мамбет тайны севмекнен берабер, онъа минип чаптырмакъны акъылына биле кетирмей эди. О, бам-башкъа шейлер тюшюне, къафасы бам-башкъа шейлернен мешгъуль ола эди.

Ахыр-сонъу, хастаджан Джин Мамбет хасталанды. О, олюлер диярында титрей-титрей сурелер окъуркен, джигерлерини сувукълаткъан эди. Хасталыгъынынъ ильк афтасында эр кес ондан умютини кескен эди. Факъат, Джин Мамбет этрафтакилернинъ бу умютсизлигини де бошкъа чыкъарды. Эки афтадан сонъ бутюн такъатсызлыгъына рагъмен, агъыр адымларнен далгъын-далгъын эв ичинде кезинмеге башлады.

Эки бучукъ айдан сонъ Джин Мамбет бабасынен бирликте араба устюнде сарсыла-сарсыла, нешели ве айрет толу козьлеринен уджсыз-буджакъсыз денъизге, юксек дагъларгъа бакъа-бакъа Ялыбоюнда кете эди.

Олар койлерининъ язны саильде ве дагъларнынъ зумрютлешкен ешилликлери, денъизнинъ кумюшлешкен далгъалары къаршысында кечирмек истеген саиби N-бейнинъ эшьясыны саильдеки N-коюнде булунгъан кошкине кетирмекте эдилер.

Бу кой Джин Мамбетлернинъ коюне ич де бенъземей эди. Мында не къадар чокъ инсан, не къадар юксек эвлер ве не къадар парлакъ ышыкъլар бар эди. Эписи бир тарафкъа! Бу ердеки джами не къадар беяз, не къадар севимли, я минареси не къадар узун! Джин Мамбет минарени корер-корьмез анда эзан окъумакъ ичюн ичинде къуветли бир истек пейда олгъан эди. Бир къач кунь девамында муэззин юкъарыда экен, о, минаренинъ ашагъыдаки басамагъында отурып муэззиннен бирликте эзанны ичинден текрарлагъан эди. Факъат, о, бунынънен къанаатленмек истемей, минареге чыкъып, юксектен эзан окъумакъ ве сесини денъизлернинъ уджсыз-буджакъсыз аланлыкъларына, дагъларнынъ бошлукъларына эшиттирмек истей эди.

Ниает, бир ятсы маалинде Джин Мамбет вапурларнынъ ышыкълары, айнынъ парлакъ сачлары, йылдызларнынъ эльмаз парылтылары иле ялдызлангъан денъизге, узакълардан къоюю ренкли буюк бир чечек демети киби корюнген дагъгъа, къырмызы черели бир йигит гъуруры иле рузгярларгъа коксюни керген киби тургъан къаяларгъа бакъа-бакъа сесининъ бутюн къувети ве гузеллиги иле эзан окъумагъа башлады.

Эзандан сонъ кимседен чекинмеден, джамиге кирди. Джамиде койнинъ оджасы ве имамы онынъ козьлеринден опьтилер. О аньде не къадар месут ве бахтияр эди.

Эртеси куню Джин Мамбет кой мектебине баргъан эди. Мектепте эр шейден зияде онынъ дикъкъатыны китаплар джельп этти. Йыллар девамында шу китапларнен огърашкъанлар инсаннынъ рухуны кемирген, къафасыны тырмалагъан суаллернинъ джевапларыны бельки бу китапларда буларакъ кендилерини раат ис эте эдилер. Ах, олар ралелерде отурып, темиз урбалары, лекесиз эллери ве бетлери иле китапларнынъ къаршысында саллангъанлар не къадар месут инсанлар эдилер. Олар о китаплардан эр кунь, ким бильсин, нелер огрене ве огренген шейлеринен, ким бильсин, не къадар севинедирлер.

Джин Мамбет бутюн кунь мектепте булунды. Кошкте булунмамасы кимге дерт эди санки... Оны ким къыдыраджакъ да, ким сорайджакъ. Мектепте эр кеснен танышкъан, эр кесни севген, эр кеснинъ китабыны къарыштыраракъ юзлернен ресим корьген ве бу ресимлер оны тюшюнджелерге севкъ эткен эди. Бу къашкъырнынъ панджалары арасында парчалангъан бир къозунынъ ресими эди. Къозунынъ сюрюден айрылгъаны ичюн къашкъыргъа ем олгъаныны айткъан эдилер. Факъат, о, къозунынъ сюрюден айрылмасынен не ичюн къашкъыргъа ем олгъаныны анълап оламай эди. О, чевик аякълары иле сычрай-сычрай чапкъан, джанлы козьлери иле эр шейни корип сечкен бир къозунынъ козьлери бир къарыш илерисини корьмеген чобаннынъ сопасынынъ зору олмагъандже юрьмеген ихтияр бир къой сюрюсинден айрылмакънен яшап оламайджагъына инанмай, ве бундан да гъайры, бир къозунынъ бир сюрюге багъланмасыны къабул этмей ве бу тюшюнджеге исьян эте эди. Бир къозу эр кунь айны отлакъта отламагъа,

айны дереден сув ичмеге алышкъан бир сюрюге насыл багъла-на билир! — деп тюшюне ве пырыл-пырыл козьлери, генч ве аят толу юреги ве тюй киби хафиф аякъларынен узакъларда корьген чайырларда пайынозю кеткен къозунынъ парчаланмасыны ич бир тюрлю къабул этип оламай. О, бу тюшюндже-сини балаларгъа дегиль, оджаларгъа айткъан эди.

Эбет, къозу сюрюден айрылгъан, шу гузель чайыргъа тек башына кеткен... Я ич кимсе онъа къошулмагъан, онынъ корьген шейлерини кимсе корьмеген, яхут да шу чайыргъа къавушмакъны онынъ къадар кимсе арзу этмеген олса... О вакъыт къозу не япмакъ керек эди? Къоркъмалы ве о гузель чайыргъа узакътан бакъып, ичини чекмели ве бир рузгяр-нынъ сюрюни анда сюйреклемесини беклемели эдими? Я о рузгяр чыкъмаса? О къадар истекнен чапалангъан юрек бунъа насыл даяна билир эди? О, ич бир къуветнинъ багъсыз аякълары ве урь къанатларынен макъсадларына тараф атылгъанларны, учкъанларны джезаландыралмаяджагъына, джезаландырмамасы лязим олдугъына инана, аксини къабул этип оламай ве заваллы къозу ичюн козьяшларыны тёкеркен, мераметсиз къашкъырны лянетлей эди...

Факъат, не ичюн не китап, не де оджа онынъ бейинини тырмалагъан бу суаллерге джевап бермеди, оны татмин этмедилер?

Эртеси куню саба балалар омузларында чанталарынен мектеплерине кетер экенлер, Джин Мамбет бабасынынъ арабасында оларгъа узакътан къальбининъ энъ сыджакъ селямларыны ёллай-ёллай узакълашмакъта эди.

Бир айдан берли о, кене койлеринде эди. Лякин акъылы ве къальби о мектептеки севимли китапларда, севдиги о балаларда къалгъан эди. Ах, Я-рабби, не япса да, о да оларнынъ арасына къатыла бильсе! Оны шимди ялынъыз бу тюшюндже ве арзу мешгъуль эте, анавы мектептен узакъ къалмасы кедерлендире эди!.. Бу буюк тилекнинъ, арзунынъ керчеклешмеси ичюн юрегининъ бутюн самимиети иле дуагъа сарылгъан эди.

О, артыкъ, мезар ташлары арасындан сувукътан къалтырап, бойну букюк ве козьлеринден акъкъан яшларнен эллерини авагъа котерип Эр шейнинъ саибине ялвара, дуа эте ве

кендисини севимли минарели бир джамиге, юксек диварлы бир мектепке ве юзлернен китапкъа къавуштырмасыны тилей эди.

Джин Мамбет койлерининъ харап джамисининъ йыкъыкъ диварларына, эр кунь бир парча даа ириген ташларына бакъаркен, дерин-дерин кокюс кечире ве онынъ гузеллигини анги мераметсиз къуветнинъ солдургъаныны, онынъ беязлыгъыны анги ис-дуйгъусыз юреклнинъ къарарткъаныны тюшюне ве инсанларнынъ эр ерден даа зияде месут ола биледжеклери о диварлар арасында бугунь насыл олып да гогерджинлернинъ ве къаргъаларнынъ салтанат сюргенлерини бир тюрлю анълап оламай эди…

N-бейнинъ койге он беш дакъкъа месафеде булунгъан ве харап койге азаметнен бакъкъан буюк къонагъынынъ язлыкъ темизлиги ичюн кой къадынларыны чагъыргъан эдилер.

Бейнинъ къахьясы къызларны, къадынларны одаларны, софаларны темизлемек ичюн такъсим эткен ве эписине айры-айры иш косьтерген эди. Шерифе енгеге бейнинъ мусафир одасыны темизлеп джыйыштырмакъ тюшти. Одада тозу алынаджакъ ястыкъларнынъ, миндерлернинъ, силинеджек джамларнынъ, диварда асылы ресимлернинъ эсабы ёкъ эди. Джин Мамбет о куню акъшамгъадже бейнинъ къонагъында мусафир олды. Оларны сувда пиширильген къартоп, къара отьмек ве шекерли къавенен сийладылар. О куню Джин Мамбетнинъ энъ зияде мерагъыны чеккен шей диварда асылы тургъан алтын ишлемели бир къап олды. Онынъ ялвармаларындан къуртуламагъан анасы буюк бир мукъайтлыкънен дивардаки къапны аларакъ опип манълайына тийсетти ве ичиндеки Къуранны Джин Мамбетке косьтерди. Джин Мамбет буюк бир меракъ ве теджессюснен [1] Къурангъа бакъа, алтын сувларнен язылгъан ве кенарлары индже ве ренкли орьнеклернен ишленген саифелерге, сурелернинъ серлеваларына, дуракълары ве харекелерине [2] бакъып тоялмай. Къурангъа эр шейден зияде севда олды. Шу аньге къадар анасынынъ бетине ич бир

---

[1] Теджессюс — меракъланув.

[2] Хареке — сес косьтериджи (арап язысында созукъ сесни косьтерген нишан).

вакъыт бу къадар дикъкъатнен бакъмагъан, онынъ элини ич бир вакъыт бу къадар севгинен кучюк юрегине басмагъан эди... Бу Къуран не къадар къолай окъула эди. Ве окъугъан шейлери де инсаннынъ акъылында къала эди...

О куню акъшам олып, эвлерине къайтаджакъларында козьлерине кучюк бир ададаки масанынъ устюнде ишлемели кумюш бир девит илишти. Бу девит мектептеки балаларнынъ къулландыкълары девитлерден даа да гузель ве даа да севимли эди. Ялынъыз бунынъ мерекеби къуругъан ве къалеминнъ де къырыкъ олгъаныны корьгенинен Джин Мамбетнинъ джаны пек сыкъылды.

Бу куньден сонъ Джин Мамбетнинъ акъылы ялынъыз бир шейнен мешгъуль олды, къафасыны ялынъыз бир арзу бургъулады. Джума куню кеч маальде мезарлыкътан къайткъан Джин Мамбетнинъ бети куле, козьлери парылдай эдилер. Къияфетинде кучь бир меселени аль эткен бир инсаннынъ мемнюн корюниши бар эди.

Акъшам емектен сонъ отьмек долабындан балабан бир тилим отьмекни гизлиден алып мендильге сарды ве ахырдаки кучюк тайынынъ башына нохта кечирген сонъ айваннынъ сыртына эгер ерине бир чувал къойды ве сонъра текрар эвге киререк, къальбининъ бутюн сыджакълыгъынен анасына бир къач кере бакъты. Бир къач дакъкъадан сонъ Джин Мамбет тайынынъ джылавларындан тутып, бейининдеки фикирнинъ агъырлыгъындан титреерек эвлеринден узакълашты...

Бу сефер онынъ адымлары мезарлыкъкъа дегиль де, акъикъий аяткъа тараф ёнельмекте эдилер. Онынъ кучюк юреги о аньде къаранлыкълар арасында хузюннен, кедернен чапаланмагъа дегиль де, китап дюньясындан яйылгъан нурларнен айдынланмакъ, севинмек арзусынен чапаланмакъта эди. Онынъ къанатлангъан къальби артыкъ ихтияр битасынынъ мезарынынъ башы уджундаки ташларгъа дегиль де, узакълардаки юксек минарели беяз джамининъ талдасындаки мектепнинъ ралелери устюне къонмакъ истей эди.

Узакътан N-бейнинъ эви корюнмеге башлады. Джин Мамбетнинъ юреги эеджандан тез-тез урмагъа, козьлери булутланмагъа ве нефеси кесильмеге башлады. Ниает, бейнинъ эвине кельгенинен тайыны эвнинъ якъынындаки тереклерден

бирине багълады ве сессиз адымларнен эвден кельген титрек бир ышыкъкъа тараф кетмеге башлады. Къахья язнынъ сыджагъындан богъулгъан эвни серинлетмек ичюн пенджерелерни ачтыра эди. Ачыкъ пенджерелерни корьген Джин Мамбет буюк бир севинчке къапылды. Бу севинч онынъ джесарет ве умютини арттырды, къафасындаки фикирни амельге кечирмек огърунда адымларыны сыкълаштырды.

Аджеба, пенджереден узангъан ышыкъкъа бакъаркен Джин Мамбетнинъ акъылына о аньде къозуны парчалагъан къашкъырнынъ балабан козьлери ве къанлы тырнакълары кельди экенми? Джин Мамбет бою пенджереге етмегенинден бир тахтанынъ бир уджуны пенджереге, дигер уджуны якъын бир терекнинъ далына таяндырды. Сонъра тырмашаракъ, тахтанынъ устюне чыкъты ве бир кеди чевиклигинен бу тар копюр узеринден пенджереге тараф йылышмагъа башлады. Оны о дакъкъада бу алда корьгенлер олсайды, онынъ мезкюр тахта Сырат копюринден даа индже ве даа кескин олса биле орадан кене кече биледжегине инаныр эдилер.

Иште, Джин Мамбет бир къуш киби чапалангъан юреги ве деринликлеринде севинч ве къоркъу джанлангъан козьлеринен анавы масагъа якъынлашкъан ве севимли девитни къалтырагъан пармакълары арасында сыкъмагъа башлагъан эди.

Артыкъ, буюк эмель ве арзусынынъ бир къысмы керчеклешкен эди. Артыкъ, язаджакъ бир къалемге къавушкъан эди. Факъат, энъ буюк макъсады даа узакъта, экинджи оданынъ юксек диварында асылы турмакъта эди. О узакълыкъ ве юксеклик онынъ къальбинде о къадар буюк бир къоркъу догъурмакъта эди ки!.. Бу къоркъу онынъ аякъларыны зынджырлай, богъазыны тыкъандыра, козьлерини къарарта ве юрегининъ коксюнден фырланып чыкъаджакъ къадар чапаланмасына себеп олмакъта эди.

Ниает, сессиз ве хафиф адымларнен экинджи одагъа кирди. Ах, Я-рабби! Артыкъ о къырмызы ве гузель ишлемели къап ичинде булунгъан алтын сувларнен безетильген Къураннынъ къаршысында тура. Бир-эки айдан берли бир ань олсун хаялий козьлерининъ огюнден кетмеген шу Къуран бутюн акъикъий сыджакълыгъынен онъа бакъып тура эди. Руясында

кендисине багъышладыкъларыны корьген бу Къуранны артыкъ эки дакъкъа кечмеден бойнуна аса биледжекти… Бу янъы Къуранынен ялыдаки мектепнинъ къапысындан ичери киргенинде аркъадашлары оны, ким бильсин, не къадар эйранлыкънен къаршылап аладжакъ ве севинеджек эдилер. Ким бильсин, бельки де къыскъа бир вакъыт ичинде ве къолайлыкънен Къуранны эзберлейджек ве бунынъ ичюн де онъа, ким бильсин, не къадар чокъ китап эдие этеджек эдилер… Ве мектепте огренген шейлеринен не къадар месут оладжакъ ве раатлыкъ ис этеджек эди!..

Къураннынъ къаршысында бир анъ хаялларгъа далдыкътан сонъ, оданынъ бир кошесинде тургъан кучюк масаны йымшакъ килим устюнден яваш-яваш джылыштыра-джылыштыра дивар тюбюне кетирди ве Къурангъа етебильмек ичюн масанынъ устюне бир къач ястыкъ да ерлештирди.

Иште бир дакъкъадан сонъ, кучюк бир арекетнен къальбининъ буюк арзусына, къыйметли ашкъына къавушаджакъ эди. Ах, онынъ саифелери арасында о, ким бильсин, не къадар севинчнен къалтырайджакъ, мезкюр китапнынъ бердиги сеадет онъа, ким бильсин, не къадар козьяшы тёктюреджек эди.

Лякин бир чокъ къальбни къарарткъан ве арзу къушынынъ бинъде бирини биле истеген далына къондурмагъан такъдир Джин Мамбетнинъ кучюк юрегининъ шу буюк ашкъыны да мераметсиз бир дарбенен тамырындан девирди.

Джин Мамбет Къуранны ала бильмек ичюн масанынъ устюнде пармакъларынынъ уджуна басаракъ, бутюн кучюнен узанды. Яваш-яваш узанмакънен берабер Къурангъа ич де еталмай эди. Даа пармакълары Къурангъа токъунып етиштирмеден буюк бир фелякет онынъ кучюк дюньясыны, менлигини, къальбини къара булутларнен къаплады… Одада шемшеклер чакъмагъа, дерин гурюльтилер эшитильмеге башлады. Эбет, Джин Мамбет мувазенесини джойгъан ве бирден диваргъа чарпкъан ве андан да ерге юварланып кеткен эди… Шу аньде козьлери къарарды, ич бир шейни корьмез, ич бир шейни анъламаз, ич бир шейни тюшюнип оламаз эди. Яткъан еринде буюк бир къоркъу иле къалтырамакъта эди. Руясында кендисине багъышладыкълары Къуранны ве девитни алмагъа

кельген вакъытында не себептен бу къадар къоркъа, не себептен бу къадар башкъаларынынъ козьлерине илишмектен сакъына эди?..

Кошкте бир гурюльти къопты. Къапылар тутулды, чапышкъан силялы инсанлар бир лападнынъ ышыгъы пешинде нефес нефеске, сараргъан бетлер ве ачувнен ачылгъан козьлернен одагъа кирип кельдилер...

Аман, Я-рабби, Меннаннынъ Джин Мамбети бир къарыш боюна бакъмадан, бейнинъ малыны чалмагъа кельген!.. Бир тарафкъа фырланып кеткен девит, Къураннынъ астындаки тедарик Джин Мамбетнинъ мында не макъсаднен кельгенини, онынъ джансыз ве сувукъ вуджудына сувукъ-сувукъ бакъкъанларгъа анълаткъан эди.

Бейнинъ къахьясы гъает ачувлы ве къаба бир шекильде бей эвине хырсызлыкъ ичюн кельмеге джесарет эткен «хайырсыз саатте догъгъан» бу баланынъ магъазгъа къапатылмасыны эмир этти.

Джин Мамбет къуветли, мераметсиз ве эзиджи эки къол тарафындан магъазнынъ къаранлыгъына атылгъан эди. Ярым сааттен сонъ бабасы учукъ бенъизи, титреген дудакълары ве къызаргъан козьлеринен къахьянынъ къаршысында онынъ дediклерини тасдикъ этеркен, Джин Мамбет магъазда кендисине бираз кельген, юмрукълангъан вуджудынынъ агърылары арасында къафасыны бутюн къувети иле ишлетерек олуп кечкенлерни анъламагъа тырыша эди. Бу мераметсиз инсанлар оны не ичюн сёгдилер ве оны не себептен юмрукълап, сувукъ магъазгъа аттылар?..

Демек, артыкъ эбедиен кендисине багъышлангъан къыйметли Къурангъа, о гузель девитке наиль оламайджакъ ве артыкъ мектептеки аркъадашларына эбедиен къавушамайджакъ... Я-рабби, не буюк фелякет!..

Джин Мамбет магъазда ушюген вуджуды, бинъ тюрлю къоркъу иле чапалангъан юреги, богъулгъан нефеси иле дакъкъа сайын ондан узакълашкъан эмеллерине титреерек бакъып ириркен, анасы да эвде «афуз оладжакъ дедигинъ огълунъ хырсыз олды, союмызны лекеледи» дие оны акъаретлеген ве атта шамар яндыргъан бабасынынъ огюнде аятынынъ энъ матемли, энъ аджджы козьяшларыны тёкмекте эди.

Гедже сия ренкинен эр шейни, там манасынен, къарарткъан бир маальде Шерифе енге юкълап яткъан къоджасыны уяндырмадан, явашчыкътан эвден тышкъа чыкъты, бутюн къоркъакълыгъына рагъмен, эвлят шевкъатынынъ берген джесаретинен титреген ве мукъайт адымларнен бейнинъ магъазына кельди. Мында кельгенинен о, олю сессизлик ве къою къаранлыкъ ичинде индже бир сеснинъ кеткен сайын джошуп, титрек ве татлы бир макъамнен Къуран окъумакъта олгъаныны эшитти...

О... О, куле, бириси иле къонуша эди... Шерифе енгенинъ вуджудыны буз киби бир титреме къаплады. Юреги шиддетнен чапаланмагъа, богъазына бир шейлер тыкъанмагъа башлады. Буюк ве къалын къапынынъ тюбюне якълашып, къысыкъ бир сеснен:

Огълум, Акъмамбет! Къоркъма, мен бурадам, сени сабагъадже беклейджем, сени джаным къадар севем, санъа этильген ифтирагъа инанмайым, — деди.

Джин Мамбет: «Ах, аначыгъым, мени сев, менимнен гъурурлан, манъа айдан ве кунештен даа парлакъ юзьлю къызлар кумюштен дегиль де, алтындан девит узаталар, къырмызы мешин къаплы дегиль де, йипек киби индже ве йипек киби йымшакъ алтын къаплы ве алтын арифлернен язылгъан бир Къуранны бойнума асалар, ондан этрафкъа насыл нур яйылгъаныны бир корьсенъ... О Къуран сурелерининъ серлеваларында, дуракъларында о къадар гузель ренкли шекиллер бар ки... Я оларнынъ манъа узакътан косьтердиклери къардан беяз джамини, онынъ сельбилер киби узун минарелерини бир корьсенъ оларны не къадар, не къадар север эдинъ!.. », дей ве токътамадан къонуша: «Я-рабби! Не вакъыт, не вакъыт мен о минареден эзан окъуйджагъым ве бу къызларгъа, бошлукъларгъа андан сесимни эшиттиреджегим!.. Я о буюк джамиге, мектепке не вакъыт киреджек, о севимли, къыйметли аркъадашларыма къарышаджагъым!.. Ве, ниает, мен не вакъыт, не вакъыт о ресимли, гузель китапларгъа къавушаджагъым!..

Ах, аначыгъым! Мен не къадар месутым! Мен иште, иште, тайымдан даа гузель бир аткъа минип, бойнумдаки алтын Къураным, элимдеки алтын девитимнен учам, шу буюк мектеп огюнде мени беклеген аркъадашларыма къавушам!..»

Сес кесильди… Нефесини тутаракъ, ана шевкъатынынъ берген сабырынен саатлернен къапы огюнде беклеген Шерифе енге ичериден ич бир сес ве арекетни эшитип оламады. Эбет, сонъки сёзлерини айтыркен, Джин Мамбетнинъ руху узакъларгъа, юксеклерге, озю арагъан дюньясына учкъан эди…

Сабалейин буюк хырсызны магъаздан чыкъармагъа кельгенлер къапы огюнде Шерифе енгенинъ дагъылгъан къара сачларынынъ черчивелеген бем-беяз биткин юзю ве къызаргъан козьлери ве магъазда исе заваллы Джин Мамбетнинъ тонъгъан вуджуды ве джам кесильген козьлеринен расткелиштилер…

Эки сааттен сонъ Джин Мамбетнинъ кучюк вуджуды бабасынынъ эллери устюнде мезарлыкъкъа алып кетилерек, сагъ экенде узеринде севе-севе отурдыгъы битасынынъ къабирининъ янындаки кучюк ташларнынъ ерине комюльди.

Тамам бир йылдан сонъ, бейнинъ мусафир одасындан зевкънен эгленгенлернинъ къах-къахалары таша, койнинъ тесирли сукюнетине анда чалынгъан кеманелер ве трампетелернинъ титрек аэнки яйыла ве бутюн кой ве атта джамининъ диварлары арасына сыгъынгъан къушлар биле андан, юксектен яйылгъан къах-къахалар ве тюркюлерден юкъламакъ имкяныны буламай эдилер. Меннан киби кенди фелякетлери ве кедерлери иле баш-башкъа къалмакъ истегенлер биле севинмеге, чалгъыларнынъ шенъ аваларынен эгленмеге меджбур этиле эди.

Бейнинъ коюнде бей эглениркен, кедерли олгъаныны айтып, эгленджеге къошулып оламайджагъыны айтмакъ киминъ элинден келир эди!.. О гедже бейнинъ мусафир одасынынъ ортасындаки буюк ве узун масагъа сыра-сыра мумлар тизильген ве маса къызартылгъан къазлар, мусюрлер, татлылар, тюрлю мезелернен донатылгъан ве оларнынъ арасында ирили-уфакълы буллюр къаделер тизильген эди. Кошеде узеринден Джин Мамбет юварланып йыкъылгъан кучюк масагъа исе магъазда сувутылгъан ракъы, бира, ликёр шишелери тура эди.

Балабан масанынъ этрафында отургъан йигирмиге якъын бей ве агъа кеткен сайын джоша, къах-къахалар атып, къаршыларында тиз чёккен чалгъыджыларгъа тюркюлер айттыра, къаделерини токъуштырып, бири-бирилерини башларынен селямлап, буюк бир иштианен иче ве иче эдилер.

Бейлер о гедже япылгъан масрафларгъа, тёкюльген парагъа ве сув киби къуюлгъан ичкиге, чалгъыджыларнынъ манълайларына япыштырылгъан бешликлерге бакъып кейфленир экенлер, Джин Мамбетнинъ руху анасынынъ рухунен къучакълашкъан бир алда юксеклерде уча ве кенди дюньяларындан ашагъыгъа бакъып, къарысынынъ джеседи огюнде янъы ве агъыр матеминен башы коксюнде агълагъан Меннанны селямлай эдилер…

Манъа бу икяени айтып берген акъ сакъаллы ихтияр дерин бир кокюс кечирген сонъ: «Бизим бейлеримизнинъ генчлери къаделерден, ихтиярлары текиелерден зияде халкъ баласынынъ къальбиндеки истидатны корьмеге чалышсайдылар, ким бильсин, не къадар нурлу зекя къарартылмаз, не къадар къыйметли сиххат чюрютильмез ве, ким бильсин, бугунь сёнюк тургъан тарихымыз оларнынъ илиминен ве шииринен не къадар нурланыр, джанланыр эди!..», деп сакъалыны сийпалады ве кокке бакъты.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ (1889–1960)

Джин[1] Мамбет

Оповідання

Туман усе згущувався, саваном укутуючи село та околиці, а дощ, який щосекунди ставав дошкульнішим, просочувався у найменші шпарини, його крапельки потрапляли навіть у пташині гнізда, що тулилися в розколинах зруйнованих стін старої мечеті.

У цьому сільці лише тридцять п'ять дворів. Всі його мешканці разом зі своїми кіньми, вівцями, птицею були під владою глибокого сну; беззоряної та непроглядної ночі вони занурилися у шарудливу тишу.

До світанку імла ще більше ущільнилася, обважніла, але дощ порідшав, стук його крапель став майже нечутним.

Коли все навколо в обіймах глухого безгоміння та мороку вселенського туману спало мрецьким сном, на околиці села з вузького віконечка маленької, під солом'яним дахом, халупи Меннана пробивався жмутик тьмяного світла, змагаючись зі сльотою.

Важко одсапуючи од швидкої ходи, поріг цієї непоказної хати поквапцем переступило двоє жінок зі змарнілими обличчями,— сільська повитуха і Меннанова теща. За годину до застиглості довкілля долучилася тиха і спокійна чоловічої статі маленька людина.

---

[1] Джин — дух, створений Аллахом із бездимного полум'я і наділений розумом.

Однак старенькі не мали ані найменшої надії на те, що породілля й новонароджений хлопчик доживуть до ранку, а тому одразу ж почали перейматися не так їхнім самопочуттям, як думати про упокій їхніх душ.

Одна з бабусь сиділа біля немовляти, личко якого поступово ставало більш блідим, інша ж прилаштувалася в узголів'ї його матері Шеріфе. Обидві вони почали проказувати сури з Корану.

Серце бідної Шеріфе билося, мов поранена пташка, риси обличчя загострилися, температура піднімалася. Мати протирала її губи вологою ватою. Повитуха взяла з полиці Коран, перегорнула пошарпані сторінки, знайшла суру Йа Сін[1], наділа окуляри і, підкрутивши ґніт лампи, аби стало світліше, почала читати. Її старече дихання, що виходило з глибини грудей, обвівало немічне тіло Шеріфе.

Старенька мати вірила у те, що її дихання несе в собі щось від Бога, може пом'якшити жорстокість Азраїла. Але вона навіть і припустити не могла, що насправді так станеться. Мати, спираючись на свій шістдесятивосьмирічний досвід, знала, що до настільки задивленої у далеку далечину подорожанки життя і мова повернуться лише тоді, коли «гори зрушаться з місць»[2].

Тож старенька читала молитви не так для її одуження, як благала Господа, щоб той подарував Шеріфе легку дорогу до нього.

Але сталося диво — подих матері поволі передавав недужій доньці здоров'я, схололій крові — теплоту, а счужілим очам — усвідомлення реальності.

* * *

У цьому тлінному світі є чимало речей, котрі неможливо ані розумом осягнути, ані практикою оволодіти, але є й такі, що можуть стати реальністю, незважаючи на страх, на розхристаність думок.

[1] Йа Сін — 36-та сура Корану.

[2] Коран, 81-ша сура.

15 5-573

Хто б сказав, що цей туман, який ще звечора налягав тягарем на всіх і все, вранці розійдеться, що вслід за ним визирне яскраве і тепле сонечко і висушить всю округу, навіть ті гнізда, що ховалися в руїнах старої мечеті.

Пригадуючи вчорашню темряву, беззоряну порожнечу, хто б подумав, що сьогодні небо буде таким погідним і чистим? Хто міг уявити хоча б на мить, що жалобний морок, який прив'ялював пташині крила, тугим вузлом зав'язував їхні голоси, спутував ноги коней, корів та овець, щезне цілковито, а природа і люди оживуть.

Так, нині все усміхається, співає пісень, село хвилюється, як море, навіть чорні оченята немовляти бігають як ошалілі, а уста ворушаться, чути навіть його тихе тремтливе погукування.

Щоки у матері зарум'янилися, очі заясніли, стогони майже припинилися.

Цього п'ятничного дня, коли вся природа була щаслива і радісно усміхалась, імам, котрий більше мав справу з кладовищем, аніж із тлінним світом, дав ім'я цій тендітній кволій істоті. І записав у сільському парафіяльному зошиті такі слова: «18 мухаррама[1] в Меннана та його жінки Шеріфе народився хлопчик, і дав я йому ім'я Акмамбет[2]».

* * *

Меннан дивився на Акмамбета, хитав головою і думав, який же з нього вийде помічник. Й імам, і односельці хоча й знали, що цей новий пагінчик не витримає натиску навіть маленької бурі, найменшого морозу, що він зів'яне, зламається, все ж таки зичили дитині здоров'я і довгих літ, замислено позираючи на пару, що здіймалася над кавою, якою їх частували.

Та, вочевидь, на все воля Аллаха, і Акмамбет, незважаючи на свою немічність, таки оклигав.

Акмамбет дуже легко заслужив прізвисько Джин Мамбет.

---

[1] Мухаррам — місяць роздачі милостині.
[2] Акмамбет — буквально Білий Мамбет.

Якось, в один із днів Рамазану, перед нічним намазом, на все село залунав езан[1], що його промовляв хтось незнайомий чистим і високим голосом.

Жодна людина не відала, хто ж це може бути, а у декого зі старшин навіть з'явилася думка запросити його у мечеть, точніше, в будинок N-аги, який виділив для молебнів у своїй оселі одну з кімнат.

І ось ті, що прийшли сюди, сподіваючись зустріти чужу для цих країв людину й подякувати за те, що вона змогла розбудити в їхніх серцях релігійний трепет, якого вони не відчували уже впродовж багатьох років, сиділи й вичікували, не одриваючи погляду від мінарету, точніше, від пагорба поряд з будинком аги. На пагорбі лежали два величезні камені, і той, кого селяни виглядали, конче мав би з них спуститися.

Однак люди так і не побачили чужинця: в мечеті, куди вони заглянули згодом, окрім Акмамбета, який грався з іншими дітьми, не було нікого.

Але хто ж той невідомець і куди він зник... У селі його знала тільки одна людина — Шеріфе-енге[2]. Їй віддавна знайомий цей голос. Тому що він їй дуже близький і рідний. Коли Акмамбет хворів, а таке траплялося частенько, вона не раз його чула.

Наступного дня перед нічним намазом той же голос удруге своїм солодким звучанням наповнив усе село, знову змусивши серця селян забитися сильніше і шептати ім'я Всевишнього. Цього разу вони відрядили до мінарету молодого парубка, аби той дізнався, хто читав езан і, якщо вдасться,— схопити його.

Акмамбет весело спускався з пагорба, тримаючись за каміння. Та зненацька його за пояс схопили чиїсь сильні руки. Як він перелякався, розгубився, як загупало його маленьке серце!

Але ще більше перелякався Акмамбет, що, боронь, Боже, він припустився якоїсь помилки, коли виголошував езан. Акмамбет протягом місяця приходив і сидів під цими каменями, слухаючи імама, коли той читав заклик до молитви, і щоразу повторював за ним слово у слово. Минуло два тижні, і малий не

---

[1] Езан — заклик до молитви.
[2] Енге — тітка.

помилився жодного разу. Так, він знає езан і упевнений у ньому. Навіть зараз Акмамбет, хоч і спантеличений, але повторював у пам'яті слова езана і знову без жодної помилки. Тоді чому його схопили і так брутально тягнуть?

Люди, які сиділи в маленькому будинку, побачивши в дужих руках парубійка вкрай застрашеного й зарюмсаного Акмамбета, буквально отетеріли на декілька хвилин.

Уздрівши таку картину, старий імам вигукнув: «Це не Акмамбет, а Джин Мамбет!» І от — не минуло й двох місяців, як, окрім матері, всі односельці, і навіть батько, почали називати його новим іменем, старе ж — справжнє — поволі стиралося з пам'яті мешканців села. І хоч того дня імам погладив його по голові і подарував п'ять копійок, але страх, який після нічної пригоди вкліщився у серце Акмамбета, ніколи його уже не полишав. Віднині хлопчик почав існувати десь далеко від людей, в окремішньому світі, сам-один бродив тихими і безлюдними узгір'ями, сам собі читав езан і вірив у те, що все живе і неживе знає слова заклику до молитви.

Ось ворони сидять на руїнах старої мечеті, горлають півні, задивившись на схід, з далечини долітає повів вітрів. Дихання гір, тиша води, навіть живе мовчання каміння — хіба це не звуки езану? Розум Джина Мамбета з кожним днем все більше та більше ставав зайнятий езаном і намазом. Що ж це таке насправді? З ким люди розмовляють?

Якось він наважився спитати у матері, що таке намаз. Це було одне із сотні запитань, які Джин Мамбет їй ставив. Мати розповіла, що мусульмани поклоняються Аллаху і під час молитви читають сури з Корану.

Намаз, Коран і молитва… Джин Мамбет просто хотів знати, що це все означає, хотів збагнути, проникнути в їхню суть, і розмірковував над цим годинами. Якогось разу, коли він пішов до своєї бабусі, аби поцілувати їй руку, то побачив, що і вона щось шепче, ворушачи губами. Він сидів біля печі, смакував зумисне для нього зроблену катламу з пекмезом [1], дивився на

[1] Катлама — смажений в олії корж із листкового тіста; пекмез — фруктове варення, приготовлене у власному соку.

бабусю і думав: що ж вона робить? Вона, як і всі, під час намазу не дивиться на всі боки, ні з ким не розмовляє, а губи її ворушаться... Отже — і вона молиться. Тільки ж яку молитву читає бабуся?

Старенька, проказавши суру, подивилася поверх своїх окулярів на внука, помітивши, з якою пошаною та увагою він мовчки дивиться на неї. Їй так сподобалася поведінка Акмамбета, що вона розчулено й ніжно пригорнула його до себе і поцілувала його чорні оченята.

Якби бабця знала тієї миті, що робиться у маленькій голові внука, то, можливо, ще більше його потішила б.

Бабуся поцілувала старий Коран, дала поцілувати внукові і поклала книгу на полицю. Джин Мамбет, не спускаючи очей з полиці, спитав, що це за книга. Бабуся сказала, що це Коран. Але ця відповідь не задовольнила внука, він знову і знову запитував, хотів зрозуміти. Старенька відповіла: «Синку, це Слово великого Аллаха». Джин Мамбет з якимсь острахом, важко, тихим голосом, з великою повагою повторював слово «Аллах»... «Аллах»...

Бабуся почала розповідати йому, що все живе й неживе, все у цьому світі створив Аллах, і якщо він (Аллах) захоче, то вмить може це все знищити, і що він всюдисущий, все бачить, все чує. «Понад це ні тобі, ні мені знати не дано... Більше знають лише ті, хто прочитав у медресе сотні і сотні книжок».

Відтоді Джин Мамбет, аби вгамувати свою спрагу у знаннях, задовольнити свою допитливість, під впливом суфійських почуттів у своїй душі і вселеного у його серце жаху перед тим, хто може все і всіх знищити, частенько почав навідувати бабусю. Таким чином старенька прожила найрадісніші два місяці свого життя. Коли вона побачила, як її внук заввиграшки вивчив абетку, розбирає слова по складах, без помилок читає сури з Корану, залюбки завчає їх напам'ять, її релігійна душа не могла не натішитися!

Для неї стало великою честю, що у селі без школи і без учителя є той, хто самостійно може читати Йа Сін. У цьому тлінному світі для щастя й радості — найкоротше життя. Хіба не так?!.

В один із днів у старої бабці схопило серце, і вона упокоїлася. Відтоді бідолашний Джин Мамбет перестав ходити до бабусиної хати — своєрідної школи, котра давала відпочинок його думкам і душі, осявала яскравим промінням дитячу стежину. Тепер Джин Мамбет робив тільки одне. Не визнаючи жодних обов'язків і повинностей, він приходив на могилу бабусі і читав напам'ять сури з Корану. Він побачив світ мертвих, одна лише згадка про яких наводила жах на дорослих людей. В абсолютній тиші, яка панувала на цвинтарі, Джин Мамбет годинами читав молитви. І плакав.

* * *

Джин Мамбет не мав жодних стосунків і справ із селом... Ні з ким з перевесників не водився. Хтозна, можливо, у його самотності була й частка проведеного часу на цвинтарі і часу, коли він сидів удома, читаючи Коран і похитуючись то вліво, то вправо. В усьому селі його знала найближче і дивилася найтепліше одна лише жінка — його мати, Шеріфе-енге. Але вона ніяк не могла зрозуміти своєї дитини, котра навіть у колисці жодного разу не усміхнулася. Вона ніяк не могла знайти причини, що змушує це хлоп'я бути таким замкнутим, що прив'язує його не до навколишнього життя, а до світу небіжчиків, і яка сила змушує його постійно просиджувати над Кораном. Шеріфе-енге навіть упрохала свого чоловіка, аби той не продавав маленького жеребчика, сподіваючись, що їхній син бавитиметься з ним. Вона подарувала йому це лоша. Джин Мамбет хоч і полюбив коника, але чомусь ніколи не думав, що на нього можна сідати і кататися. Його голова була заповнена іншим.

Врешті-решт читання сур у світі мертвих хворобливому Джину Мамбету далося взнаки — він застудив собі легені. Й усі майже втратили надію, що він видужає. Але Джин Мамбет знову звів нанівець побоювання. Як це було і за його народження. І вже по двох тижнях, попри свою слабість, він почав поволі пересуватися домівкою.

* * *

Через два з половиною місяці Джин Мамбет разом з батьком, трясучись на возі, дивлячись округлими від радості й подиву очима на море, яке плескалося і мінилося далеко внизу, і на високі гори, які здіймалися до небес, їхав у бік півдня Криму. На возі вони везли речі із села N-бея до його маєтку, який містився у прибережному селі N. Хазяїнові заманулося провести літо на південнім узбережжі, серед смарагдової зелені гір, поряд зі сріберними морськими хвилями.

Це село анітрохи не схоже на їхнє. Тут так багато людей, так багато високих будинків, так багато яскравих вогнів. Блиск і краса. Тутешня мечеть неймовірно біла і небувало гарна. А мінарет! Джин Мамбет ще не встиг як слід роздивитися мінарет, а вже з'явилася несамовита охота піднятися на нього і на весь голос заспівати езан. Упродовж декількох днів, коли муедзин стояв на різьблено-кам'яному балконі мінарету, він приходив сюди, всідався на нижні сходинки і разом з муедзином повторював про себе слова езану. Але цього йому було мало, він хотів піднятися, з вишини проспівати езан, хотів, щоби його голос почули безкраї простори моря, серпанкові простори гір і лісів.

І врешті якось, коли настав час нічної молитви, Джин Мамбет, озираючи своїми очима прикрашений вогнями пароплав, бліде світло місяця, алмазні блискітки небес, гору, ледь видну вдалечині, ніби з темних квітів складену в букет, скелі, котрі, як джигіти, гордо випростали свої груди всім вітрам наперекір, з усією силою і красою свого голосу почав читати езан.

Після цього він, нікого не соромлячись, зайшов до мечеті. У приміщенні храму вчитель та імам поцілували його. В ті хвилини він був просвітленим і благочестивим.

Наступного дня Джин Мамбет пішов до школи. Найбільшу його увагу привернули книги. Можливо, ті, хто протягом довгих років читали, вивчали ці томи, знаходили у них відповіді на всі свої запитання. Ах, наскільки щасливими були люди в чистих одежах, з чистими руками й обличчями, сидячи за столами, схилившись над книгами. Хтозна-скільки знань зачерпували вони щобожого дня, хтозна скількох вони радували своїми знаннями!

Джин Мамбет цілісінький день проводив у школі. Кому яке діло до його відсутності у маєтку? Хто його питатиме чи шукатиме? У школі він з усіма перезнайомився, усіх полюбив, гортав книжки і зошити учнів. У тих книжках побачив сотні малюнків, які змусили його замислитися. Серед них був один, що запав у його душу і постійно стояв перед його внутрішнім зором. На ньому був зображений вовк і лежаче між лапами хижака роздерте ягня. Колись він чув, що вівця, яка відбилася від отари, стає їжею для вовка. Але Джин Мамбет ніяк не міг втямити, чому ось ця овечка, що відокремилася від таких же на неї схожих, стає вовчими ласощами. Він ніяк не міг повірити, що ось це ягня, котре підстрибувало на своїх ловких ноженятах, не може жити вільно, не може відділитися від отари старих баранів, від отари, яка і кроку не може ступити без чабанової ґирлиґи, отари, яка бачила тільки клаптик землі перед собою. Мало того, він ніяк не міг погодитися з тим, що овечка мусить бути прив'язаною до якоїсь там отари, і повставав проти такої філософії. Як може вівця прив'язатися до тієї отари, що звикла пастися на одному й тому ж лужку, звикла пити воду з одного й того ж струмка!

Джин Мамбет поділився своїми думками не з учнями, а з учителем.

Так, вівця відділилася від отари, самотиною пішла до тих прекрасних лугів… Але ж якщо ніхто до неї не приєднався, то ніхто й не зміг побачити того, що бачила вона… Що повинна робити овечка? Злякатися й, віддалеки споглядаючи цю чудесну луку, зітхати й очікувати вітру, який пожене отару туди? А якщо вітру не буде? Як усе це може стерпіти трепетне серце? Джин Мамбет не міг змиритися з тим, що якась там сила має право карати тих, у кого неспутані ноги, в кого вільні крила, хто прямує, хто летить назустріч своїй меті.

Однак ні книги, ні вчитель не змогли втішити його серця, не могли відповісти на запитання, які тривожили, мордували його мозок і душу.

Наступного ранку, коли діти йшли з портфелями до школи, Джин Мамбет здалеку приязно прощався з ними. Сльози застували йому світ. Він разом з батьком повертався додому на тім же возі.

* * *

Ось уже місяць, як Джин Мамбет у своєму селі. Але його помисли, його душа залишилися там, серед книжок тієї школи, поміж дітьми, яких він встиг полюбити. Гей, Аллаху, що ж таке зробити, аби знову з ними зустрітися, бути разом зі щирими приятелями! Гадки і мрії Джина Мамбета зайняті лише цим, його пригнічувало, що він живе так далеко від тієї школи! І коли ж він тепер зможе бути з тими книгами, як він зможе насити свій мозок знаннями, котрі він отримав і які вкинули його в обійми постійного неспокою? Джин Мамбет дуже хотів, аби його великі бажання, його мрії збулися, а тому з усією дитячою безпосередністю віддався молитві.

Віднині Джин Мамбет тремтів від холоду серед цвинтарного каміння, плакав, здіймаючи руки до неба, благав Усевишнього, молився і прохав, щоб він з'єднав його з мечеттю, мінарет якої високий, наче кипарис, зі школою, у якій сотні книг.

Джин Мамбет дивився на розвалище старої мечеті і тяжко зітхав, розмірковуючи над тим, яка ж сила жорстока змусила зав'янути красу цієї споруди, яке ж байдуже серце змусило почорніти її сніжно-білі стіни, і ніяк не міг збагнути, як же так сталося, що люди у цих стінах мали б щасливими бути, а натомість тут хазяйнує одне вороняччя.

У N-бея на околиці, за п'ятнадцять хвилин ходу від села, стояв великий будинок для відпочинку, який пихато поглядав на злиденне село. Для його підготовки до літнього сезону була залучена вся жіноча половина села.

Економ бея розподілив дівчат і жінок, дав завдання кожній окремо. Шеріфе мала прибирати кімнату для гостей. У приміщенні не було ліку подушкам, матрацам, виробам зі скла, картинам. Того дня і Джин Мамбет був у домі бея. Їх нагодували вареною картоплею, чорним хлібом, напоїли солодкою кавою. Тоді ж увагу Джина Мамбета привернув золотом розшитий чохол, який висів на стіні. Мати не змогла встояти перед проханням сина, дуже обережно зняла зі стіни чохол, поцілувала його, торкнулася ним чола і, відкривши, показала Джину Мамбету Коран. Джин Мамбет з великою цікавістю

і зачудуванням дивився й не міг надивитися на писані золотом літери, на ніжні орнаменти берегів сторінок, на заголовки сур, на цезури і стопи письма.

Він понад усе любив Коран. Він ніколи так пильно не вдивлявся в обличчя матері, ніколи з такою любов'ю не притискав її рук до свого маленького серця... Як легко читався цей Коран! І все прочитане залишається в голові людини...

Того вечора, коли вони уже зібралися йти додому, він в одній з кімнат углядів на столі інкрустований перлами дівіт[1]. Цей дівіт був набагато гарнішим, аніж ті, якими користалися діти у школі. Але коли Джин Мамбет побачив, що в чорнильниці сухе дно, що калям зламаний, він дуже засмутився.

З того дня у мозку Джина Мамбета жила тільки одна мрія. Пізнього вечора у п'ятницю, коли Джин Мамбет повертався додому з кладовища, його личко було усміхненим, очі виблискували, він був схожий на особу, котра спромоглася вирішити одну зі своїх найтяжчих проблем.

Після вечері він крадькома узяв із шафи великий окраєць хліба, обгорнув його хустиною, зав'язав вузликом, зайшов у сарайчик і, поплескавши по крупу свого коника, примоцував до його спини замість сідла мішок. За декілька хвилин Джин Мамбет, тримаючи жеребчика за вуздечку, почав віддалятися від своєї домівки.

Цього разу він прямував не у бік цвинтаря, а в напрямку справжнього життя. Тієї миті його маленьке серце посеред темряви стукотіло аж ніяк не з сумом і гіркотою. Окрилена душа Джина Мамбета горіла бажанням приземлитися не на каміння, що лежало біля бабусиної могили, а на ті парти школи, яка стояла там, удалині, у затінку білої мечеті з високим мінаретом.

Скоро завиднівся будинок N-бея... Від хвилювання у Джина Мамбета серце затенькало частіше, зір затуманився, дихання стало уривчастим. Він під'їхав до будинку, прив'язав коня до найближчого дерева. Мовчки і тихо почав підкрадатися до освітлених вікон. Економ завше у спекотні ночі розчиняв

[1] Дівіт — письмове приладдя (чорнильниця, калям і пристрій для заточування калямового пера; зазвичай його носили за поясом).

вікна. Побачивши їх відчиненими й зараз, Джин Мамбет аж задихнувся з радості. Ця радість окрилила його і додала певності…

Цікаво, коли Джин Мамбет дивився на віконне світло, чи думав він про закривавлені пазурі вовка, який розтерзав ягнятко? Маленький зріст Джина Мамбета не дозволяв йому дотягтися до підвіконня, а тому він узяв дошку, один її кінець притулив до вікна, а другий впер у стовбур дерева. Почав дертися по дошці зі спритністю кішки, яка ступає по вузькій кладці. Якби його тієї миті хтось бачив, то без жодного сумніву повірив би, що нехай ця дошка і буде тоншою од Сирату [1], але він все одно пройде по ній.

І ось Джин Мамбет, у глибині серця якого хвилями почергово накочувалися радість і страх, наблизився до столу, вхопив заповітний дівіт і стиснув дрижачими руками.

Нарешті частина його великого прагнення здійснилася. Тепер у нього є калям, яким він писатиме. Але до його найбільшої мети ще далеко, вона висіла на високій стіні сусідньої кімнати. Ох, який жах породжували у його душі ця даль і ця висота! Цей жах ланцюгом обплутує його ноги, хапає за горло, мороком застилає очі, а серце заледве не вистрибує з грудей.

Він безшумними й легкими кроками зайшов у кімнату. О Аллаху! Джин Мамбет стоїть біля розшитого золотом червоного і прекрасного чохла, в якому священний Коран. Ось уже два місяці цей Коран ані на мить не щезав з його замріяної уяви… Він часто бачив уві сні, як йому дарують цю книгу… Коли б він з нею зайшов у південнобережну школу, то з яким подивом і захопленням зустріли б його шкільні товариші… Хтозна, можливо, за короткий час, без жодних зусиль він вивчив би Коран, а хто про це довідався б — скільки книг подарував би ще…

Він тихенько по м'якому килимові протягнув невеличкий стіл, що стояв у кутку кімнати, до стіни, й, аби дістати Коран, підклав під свої ноги декілька подушок.

Ще хвилька, ще кілька незначних рухів — і він притисне до грудей велику мрію, найдорожчу свою любов. Ох, ніхто не

---

[1] Сират — міст до воріт раю, завтовшки у волосину.

відає, якою радістю буде він пройнятий, гортаючи святі сторінки, ніхто не відає, скільки сліз він проллє від щастя над цією книгою!

Але доля, яка іноді змушує не одне серце запинатися в чорне, яка інколи навіть одній пташці з тисячі не дає можливості сісти на бажану гілку, єдиним своїм рухом завдала Джину Мамбету жорстокого удару.

Джин Мамбет, аби дістати Коран, з усієї сили тягнувся до нього навшпиньках, але все ніяк не міг дотягтися. І не встигли його пальці торкнутися книги, як велике лихо чорними хмарами накрило його душу. В кімнаті почали кресати блискавки, тишу розпанахав грім. Так-так, Джин Мамбет втратив рівновагу, вдарився об стіну головою і впав на підлогу. В його очах потемніло, він нічого не міг осмислювати, не міг бачити. Він лежав і від сильного переляку тремтів, як листочок на дереві. Та чому ж він так боїться бути поміченим, адже він прийшов лише для того, аби взяти дівіт і Коран, який повісили йому на шию уві сні?

В будинку зчинився рейвах. За якусь мить в кімнату вбігли озброєні люди з хижими очима.

О Аллаху, син Меннана, малий курдупель, прийшов грабувати бея!.. Дівіт на підлозі і стіл біля стіни, на якій висів Коран, давали зрозуміти охоронцям з морозно-холодними поглядами, що наскрізь пронизували Джина Мамбета, мету його нічного візиту.

Міцні й безжальні руки одразу ж запроторили Джина Мамбета до темного підвалу. За якихось півгодини його батько — зблідле лице, тремтячі губи, почервонілі очі — стояв перед економом і тільки покивував головою у відповідь на його слова. А Джин Мамбет, поволечки отямившись у підвалі, переборюючи біль в усьому тілі, намагався розібратися, що ж сталося.

За що його лаяли жорстокі люди, за що побили і вкинули у холодний підвал?

Невже він ніколи не матиме цього на віки-вічні дорогого йому Корану і не стане власником прекрасного дівіта, і вже ніколи не спілкуватиметься зі своїми шкільними приятелями?..

Його сподівання і мрії розвіялися, як туман...

* * *

А в цей час удома його мати, ридма ридаючи, сиділа перед своїм чоловіком і вислуховувала від нього найдошкульніші докори. Він навіть ударив її, вигукнувши при цьому: «Ось він, твій синочок, ти казала, що він буде афузом [1], а він став злодюгою, зганьбив увесь наш рід!»

Коли ніч накрила своїми чорними крилами землю, Шеріфе-енге непомітно від чоловіка, який уже спав, тихенько вийшла з хати. Вона дуже боялася темряви, але любов до дитини переборола страх. Як тільки вона наблизилася до підвалу бея, то почула у мертвій тиші і густому мороці чийсь тоненький голосок. Цей голосок співав усе піднесеніше й піднесеніше сури з Корану.

Це він. Він сміється, він розмовляє… Тіло Шеріфе кидало то в жар, то в холод. Серце застугоніло, у горлі пересохло. Підступила до великих і міцних дверей, стала біля них і тихо промовила:

— Синку, Акмамбете! Не бійся, я тут, я буду чекати тебе до ранку. Я дуже тебе люблю, я не вірю цій брехні.

Джин Мамбет у відповідь говорив: «Ой матусю, ти люби мене, пишайся мною, дівчата, у яких лиця світліші за місяць і сонце, простягують мені дівіти, оздоблені перлами і золотом, вони надівають мені на шию написаний золотими буквами Коран, а сама книга не в чохлі з червоної шкіри, а у позолоченому й, ніби шовк, м'якому чохлі. Бачила б ти, яке проміння розсипає ця книга… Які чудові орнаменти в заголовках і цезурах сур Корану… Ех, бачила б ти мечеті, біліші від снігу, їхні високі, немов кипариси, мінарети… Ти їх теж полюбила б…»

А за хвилю знову почувся голос: «Коли, ну коли я з цього мінарету буду читати езан і мене слухатимуть ці гори, ці простори! Коли ж я зайду до тієї величної мечеті, до тієї школи, коли ж буду поміж своїми найулюбленішими, найдорожчими друзями! І врешті, коли, ну коли я припаду до цих розмальованих книг!..

Ой, матусю! Я такий щасливий! Я скочив на ще гарнішого, аніж мій жеребець коня, у мене на грудях висить мій золотий

---

[1] Афуз, гафіз — особа, котра знає Коран напам'ять.

Коран, в руках мій золотий дівіт, я лечу, я єднаюся зі своїми приятелями, котрі мене чекають перед великим будинком школи!..»

* * *

Голос затих. Затамувавши подих, Шеріфе, яка ще довго чекала біля дверей, не почула більше ані звуку. Адже коли Джин Мамбет промовляв останні слова, його душа вже відлітала далеко-далеко, високо-високо, туди, у той світ, якого він прагнув…

Ранком люди, що прийшли випустити злодія з підвалу, побачили перед дверима обрамлене розкуйовдженим волоссям бліде, відчужене обличчя, невидющий погляд Шеріфе-енге, а в підвалі схололе тіло й осклілі очі бідолашного Джина Мамбета.

Через дві години батько взяв на руки маленького бездиханного Джина Мамбета і поніс на кладовище. І поховав його на місці того каміння, що лежало біля могили бабусі, і де Джин Мамбет любив сидіти за життя.

* * *

Минув рівно рік. З будинку бея лунав гучний сміх гостей, що розважалися. У вечорову тишу села вливалися швидкі звуки скрипок і бубна звідти ж, і все село, навіть птахи, які мали прихисток у руїнах старої мечеті, не могли заснути через регіт і музику. Люди, як і Меннан, хоч і хотіли залишитися наодинці зі своїм лихом та смутком, змушені були радіти, несамохіть слухати веселі мелодії.

Село належало беєві, і коли бей гуляв, нікому навіть не спадало на думку, аби відмовитися від участі у веселощах, пославшись на свій смуток і горе! Того вечора в самому центрі вітальні поставили великого довгого стола із безліччю свічок, який вгинався від різних страв: смажених гусей, індиків, солодощів, від апетитних різноманітних гострих, легких наїдків, і серед всього цього бундючилися кришталеві келишки й фужери. А в кутку, на маленькому столику, з якого упав Джин

Мамбет, виструнчилися охолоджені пляшки з горілкою, ліке-рами, пивом.

За великим столом зо двадцять душ поступово розпалюються, їхній регіт стає усе безладнішим, вони замовляють пісні музикантам, які грають стоячи на колінах, гості цокаються чарками, поклонами вітають одне одного і п'ють, п'ють, п'ють…

Беї розважалися, не переймаючись витратами господаря, кинутими на вітер грішми, спиртними напоями, що лилися рікою, п'ятирублівками, що їх кидали музикантам підпилі багачі. А душа Джина Мамбета і душа його матері летіли в обіймах високо-високо, і з широких просторів уже свого світу вітали Меннана, який сидів біля трупа дружини і, схиливши голову на груди, плакав.

* * *

Білобородий старий, який розповів мені цю історію, глибоко зітхнув: «Якби наші молоді беї замість чарок, а старі беї замість кальянів з опієм намагалися частіше розпізнавати таланти в душах дітей з народу, хтозна скільки світлих умів не зчорніло б, скільки здоров'я не було б розтринькано даремне. І хтозна, як би освітилась і збагатилася їхніми знаннями наша сьогоднішня історія».

Сказавши ці гіркі слова, старий погладив бороду і звів очі до неба. Можливо, він там бачив талановитого, але безталанного хлопчика — Акмамбета, та його нещасну матір — Шеріфе…

Переклав *Петро Коробчук*

Индемез Джелиль

Икяе

Джелиль акъай орта татар бойлу, кенъ джаврунлы, къара мыйыкълы, къара козьлю, гурь сачлы, беяз тенли, индже мурунлы бир киши эди.

Акъшам-саба оджакъ башында апакъайы Зибиде абай ачар авузун, джумар козюн, къоншулардан, балалардан, койнинъ джетишкен къызларындан, джашларындан айтмагъан, тёкмеген ший ташламаз эди. Сонъунда айландырып Джелиль акъайгъа: «Анъладынъмы, бизнинъ Саледин къарт къызынынъ тоюн ясагъан сонъ аджылыкъкъа кетеджегекен, эшиттинъми?» десе, Джелиль: «Хе!» этер, туруп, чалгъысын алып, оракъкъа кетер, деди.

Бизнинъ халкъкъа тек анълашылмагъан киши болсун. Шу саат къыркъ тюрлю тильмач табылыр. Ыргъатлар: «Джеллякъайны корюнъ, къопая; онунъ лаф этмегени, «мен алайынъыздан зияде ораман, чаламан; мен сиздай джашчыкъларман лафкъа киришмем», демек бола; бундай мурунлу киши ким корьген? О, бир джолакъ чалгъангъа къадар, биз алай чёльни чалып питирирмиз», дер эдилер.

Бираз даа окъугъанлар, муаллимлер: «Джеллякъайны бекчилер, полислер козьден къачырмайлар, айтса палитсагъа тийдирип айтаджакъ; айтмагъаны таа арув; Джеллякъай палитик киши. Талстойны да айттырмайлар, дий. Талстой яза. Джеллякъай да язмагъа

бильсе! Учительски ишколагъа кирмели эди. Ах, языкъ, бизнинъ бундай муневвер кишилеримиз грамматика, литература бильмийлер, газет окъумайлар», деп аяныр, аджыныр эдилер.

Апакъайлар десенъ: «Ана, къара севда, коресинъ! Къара севда янъгъыз болса къара мышыкъман сёйлешир экен! Киши корьсе тынар, сесин чыгъармаз. Башы тёбенде, шай джурерди. Тёф! Тёф! Бирисине ашыкътыр. Заваллы Зибиденинъ бир шийден хабери ёкъ», дер, сонъ кимге ашыкъ болгъаныны къыдырыр, къыдырыр табалмаз эдилер.

Китап ачкъанлар, фал къарагъанлар. «Саля вакътында сёгюльген болмалыдыр; Къыркъ азизлерге, эренлерге алып кетмели, чиркеф сувуман афсунламалы, джылан этимен ырым этмели, мускъа асмалы», дер эдилер.

Джеллякъай не палитик, не де къара севда эди. О, обюрлеринден даа зияде къырымлы, эски къырымлы эди. Къырымлынынъ къайгъусы, джан сыкъылмасы, куньлерининъ файдасыз корюнмеси оны даа зияде тута, даа зияде сыкъа эди. Масалы, огъа бундай худжур, хаста къарай эдилер. Бату, Дженгъыз, Темур яд корюнген кишилерге, эльбет, Джеллякъай да яд эди. Бир де авузундан тюшмеген бир чубугъы бар эди. Онунъ агъыр-агъыр конълюнинъ теренликлеринден кельген, ич денъишмеген бир джыры [бар эди]. Аузунунъ бир ягъындан чубугъунунъ думаныны чыгъарыр, обюр ягъындан бу джырнынъ кесик, богъукъ сеси эшитилир эди. Джеллякъайнынъ эр шийине худжур деп къарагъанлар бу джыргъа да бек къулакъ берген эдилер. Лякин ич кимсе, къартлар биле, не болгъанын айырт эталмагъан эдилер. Не башы бар, не де сонъу.

Джеллякъай кузь, баарь кунешлери къар урбасыны якъкъан вакъытларда уюнинъ алдындагъы тапчангъа отурыр, чубугъу авзунда саатлердже мырылданыр, ынъырданыр эди. Къырымнынъ буюк бир шеэринде чыкъкъан бир урус йыллыкъ газети «Татарларнынъ тембель яшавы» деп узун бир макъале чыкъаргъан ве бу макъаледе тёбеси къамыш орьтюли, пенджереси кягъытлы уйчюклери, бир чешме къатында джыйылгъан тайлакъ татар балалары корюне, бир бетинде де уйнюнъ алдында отуруп, далгъын-далгъын чубугъун ичкен бир татар акъайы «Джелиль акъай» бар эди.

Бу макъале Къырымда ич бир татарнынъ къолуна тюшмеди; кимсе де корьмеди. Затен де, къырымлыларчюн языльмагъан эди. «Джелиль акъайларнынъ» бундай партретлери, адлары газетлерге, китапларгъа кирген сайын бахтлары, омюрлери, акъчалары азала, куньлери къарара эди.

1914-ке къадар Джеллякъайнынъ чубугу бундай этип тютеди. 1914-те «мабилизатсия» деген джанъы лаф чыкъты, бир де шиндиге къадар ич корюнмеген буюк бир дженк, дюнья дженки…

Джеллякъайнынъ коюне кельген хаберлерге къарагъанда «алай девлетлернинъ бир-бирлерине тюшкени учюн» дий.

Кокте учкъан шийлермен согъушыладжакъ экен. «Лемселер джерни, прансыз кокню, ингилиз денъизни, урус алайыны истий экен», демеге, мазинни табып шу «Терджиман»ны окъутмагъа вакъыт къалмай «мабилизатсия», «давай!» деп койге джетишип кельди. Башта ихтиярларны чакъырдылар. Джеллякъай сары билет эди. Барып мухтардан сары билетлернинъ чакъырылгъаныны анъладылар. Бир куньде сары билетни къыдырмакъ керексиз болды. Беш йылдан берли кимсенинъ арагъаны, тарагъаны джокъ эди. Зибиде отькен кузьде уй чыкъаргъанда налог кягъытларыман барабар бир джерге салгъан эди. Къыдырдылар, къыдырдылар! Энъ сонъу тозлу рафлардан бирисининъ артындан сары билет табылды. Мухтарнынъ уюне кеттилер; языджы урусча: «Суарлыч, сенинъ адынъ тюневин окъулды, бугунь келесинъ къолларынъ саллай-саллай… Еди пара койню беклештик. Мен шалтай-балтай анъламаз, джеза язаджакъман», деп чыгъышса да мухтар тильмачлыкъ этип: «Баламчик бар, апакъай бар… Алайы джылай!», деп, Джеллякъайны да айрыджа тазирлеп, джезадан къутарды.

Шу куню арабаларгъа минип Акъмесджитке кельдилер. Зибиде абай кичкене Абдурефи джылай, арабаларнынъ артындан койнинъ тышына, Тотай-Ана тюрбесине къадар бардылар. Джелиль акъайнынъ донукъ козьлеринде де бир къач дамла козьяшы мондырады. «Бир айда дженк питеджек, дийлер, мисирлерни, ашлыгъыны арув къара; къоншу, якъынгъа ышанма, озюнъ къара!», деди. Зибиде абайны огютледи.

Акъмесджит истасионында башкъа якълардан кельген салдатлар, казаклар, чыфытлар, урумларгъа къошулдылар. Казаклар турмай водкаларыны тотуралар; урумлар, къараимлер татарларгъа ачувлана. Чыфытлар да буларнынъ арасында хал-ахвал текширип, сораштырып, джувуруп джюре эдилер.

Урус афисерлери Джелиль акъайларнынъ адларын язып, бир къач кере сайып кеттилер. Оларгъа коре, бу вагонлар душман атешини сёндюрмек, топларыны тыкъамакъ, чукъурларыны тотурмакъ ичюн бир къач вагон къан, кемик эди.

Бир къач истасион кеткен сонъ унтерафисерлерден биреви вагонгъа кирип, бир даа козь кездиргенде Джелиль акъайнынъ чубугъун корип, устюне джекирди: «Балван! Мында вагон ичи пичен, тобан толу. Бир къаза чыкъараджакъсынъ, ташла оны!». Урумлар ве обюрлери кулюштилер.

Джелиль акъай озюне не айтсалар, не къадар бакъырсалар индемез эди. Лякин чубугъуна илишильсе алай сачлары тик турар эди. Бирден-бирге Джелиль акъай еринден сычрап, унтерафисерге: «Серсем!» деп бакъырды. Урумлар шу саат тильмачлыкъ эттилер. Унтерафисер ачувындан къызыл туруп болуп, Джелиль акъайнынъ къолундан тутуп, вагондан итеклеп тюшюрмек истеди. Джелиль къолун силькип къутаргъан сонъ руху гъафиль мондыргъа бир шамар яндырды, заваллы шу сарат вагоннынъ обюр башына тюштю. Урумлар, къараимлер, чыфытлар эр бири бир перделен къулакъларны джыртаджакъ къадар бакъырыкъилап, Джелиль акъайнынъ устюне кельдилер, эписи бирден: «Айван! Копек!» дийджек болдулар. Джелиль буларнынъ бир къырмызы моюнлусыны тобанларнынъ устюне авдарды. Ишнинъ узаяджагъыны корьген чыфытлар арагъа кирдилер. Джелильге: «Къардашым, о не! Сен анълямагъансынъ, сагъа яман бир лаф демедилер де!» фелян; унтерафисерге де: «Гаспадин панич, бу дели бир татардыр, не лафтан анълар, не тербиеден!», деп ишни вагон ичинде питирдилер. Джелильни мужиклерден бир къачы анънап: «Маладес, татарин!», дийиштилер.

Бу шамар Джелильнинъ эки айда фронткъа кетмесине себеп болду. Оны татар искадронларындан да айырып сибирь казакларындан бир полкнунъ ичине салгъан эдилер. Фронтта да

казакларнынъ башына: «Домуз эти ашамам, казакдай чокъунмам!», деп коп иш ачкъан сонъ, Карпат тавларына джетишти.

Джелиль акъай бир къачай ичинде бир авустуриялынынъ башын буктю. Бу авустуриялаларнынъ алайы бундай болса, дженк даа узамаз, дий эди. Бир йыл ичинде бир къач нишан алды. Энъ сонъунда энъ балабан Азиз Георгий нишаныны да. Бир къач джебе газети партретини де чыгъардылар. Джелиль акъай Къырымгъа къайткъанче къадар нишанларыны Карпат койлеринде тютюнге денъишип питирди. Койде Джелильнинъ деликозьлюгини ишиткен эдилер. Апакъайлар: «Джелиль энди койге къайтса, о къадар киши ольтюрген сонъ, апакъайына кунь бермез, тёбелер», дий эдилер.

Бир кунь Будапештеде бир маджар достум: «Сизинъ якътан бир эсирим бар, ич бир тиль бильмий; тюльбер, меракълы киши. Бир кунь кельсенъиз бираз лаф этер эдик. Коп чубукъ иче, бираз тютюн кетиринъиз!», деди. Бардым. Корюштюк, салаватлаштыкъ, сораштыкъ, айтыштыкъ. Джелиль акъай кене шу «индемез Джелиль» эди. Чубугъ учь кере савургъанда бир лаф айта эди.

— Къырымдан къабер аласызмы? — деп сорады.

Мен:

— Аламыз, Джелиль акъай, Къырымда къарышыкълыкълар бар, татарлар ханлыкъ тилийлер экен. Къырымгъа барсанъыз согъуршурмусунъуз? — дедим.

Джелиль акъай:

— Согъушуп, гене медалмы аладжакъмыз? Бизге джетти; энди сиз согъушунъуз! — деди.

— Медал, нишан джокъ, согъушсакъ Къырымны, бутюн Къырымны аладжакъмыз, Джелиль акъай!

Джелиль акъай чубугъ савурмай бир парча тюшюндю.

— Айса согъушурмуз. Къырымны аладжакъ болсакъ чубугъмн биле ташларман, къардашым, — деп бир де шакъылдады. Бельки йыллардан берли бириндже кере шакъылдагъан эди.

Меним Джелиль акъайнынъ сёзюне буюк ишанчым бар. Джелиль акъай сёз берген сонъ Къырымны яланджы танъман керчекчи танъ арасында алырмыз.

1920

Мовчазний Джеліль

Оповідання

Джеліль-акай[1] — татарин середнього зросту, кремезний, у нього чорні вуса й чорні очі, темне густе волосся, а шкіра біла, гострий ніс.

Дотемна пораючись біля печі, його дружина Зібідеабай[2] час від часу заплющувала очі, розтуляла рота й заходжувалась торохкотіти; то про сусідів обмовиться, то про дітей заведе річ, то давай промивати кісточки сільським парубкам, дівчатам на виданні,— нікого й нічого не обминала. Врешті зверталась до Джеліляакая: «Ти чув, наш сусіда Саледін, тільки-но видасть свою стару дівку заміж, одразу ж подасться в хадж. Ти знаєш про це?» Джеліль, тільки хекнувши у відповідь, підводився, брав косу і йшов косити траву.

Нашому братові дай лишень якогось нерозторопу. Миттю знайдуться сорок усяких товмачів. Наймити казали: «Гляньте-но на Джеліля-акая, нахваляється; мовчить, мовляв «накошу більше всіх, з молодняком таким нема чого говорити!» От носань! Та поки він зробить один покіс, ми цілий степ скосимо!»

Наділені дещицею знань учителі співчутливо глаголили: «Патрулі, поліцаї очей не спускають з Джеліляакая — коли заговорить, неодмінно їх зачепить, хай

[1] Акай — дядько.
[2] Абай — тітка (в діалекті керченських татар).

ліпше мовчить. Джеліль-акай — політик. Кажуть, Толстому теж рота затуляють. Толстой тоді й пише. О-о, коли б Джеліль-акай умів писати! Слід було йому піти в учительську школу. Ех, шкода, що такі наші світлі голови не знають письма, літератури, не читають газет».

А жінки вели своєї: «Погляньте на цього невтішного закоханого!» «Невтішний закоханий» наодинці щось розповідає чорній кішці! А угледівши людину, замовкає, ні пари з вуст! Все ходить, мов сновида. «Ой леле! Він закоханий у когось, не інакше! А бідолашна Зібіде про це й гадки не має!» Все шукали, ретельно шукали ту, яка могла б припасти йому до серця, та ніяк не знаходили.

Дошукувалися причини у священній книзі Корані, гадали: «Може, його під час саля[1] облаяли, слід його на Сорок святих повезти до священних могил, замовляти мильною водою, зняти напасть зміїним м'ясом, а чи не взяти йому амулет?»

Джеліль-акай не був ні політиком, ні невтішно закоханим. Він був звичайним кримцем, давнього кримського роду. Вболівання, печалі кримця, потерпання душі, марність минущих днів усе дужче вводили його в журбу, стискали за горло. Його ж мали за дивака, причинного. Авжеж ті, що вважають Бату, Чингіза, Темура[2] чужаками, певні, що й Джеліль такий же чужак.

До того ж у нього був цибух, з яким він ніколи не розлучався. З найглибших глибин його тяжкого серця долинала завжди незмінна мелодія. Це була його пісня. З одного кутика губ клубочився цибуховий дим, а з другого линув уривчастий, глухий мотив цієї пісні. Ті, для яких все в Джелілеві-акаї було дивним, так само сприймали й цю пісню. Але ніхто, навіть найстаріші, не могли цієї пісні збагнути. Ні початку в ній, ні кінця...

Коли весняне сонце розтоплювало снігове убрання, Джеліль-акай сідав на топчані, затиснувши цибух у зубах, та безнастанно щось скімливо бурмотів.

Якось у російському альманасі, що видавався в одному з великих кримських міст, побачила світ стаття під заголовком

---

[1] Саля — заклик до мусульманської п'ятничної молитви, також до відспівування небіжчика.

[2] Йдеться про Батия, Чингіза-хана і Тамерлана.

«Ліниве життя татар». Статтю супроводжували фотографії, на одній з яких зображалися крихітні, криті соломою, з паперовими вікнами татарські хатки, татарські діти, що бавилися якоюсь грою неподалік джерела; на іншій сторінці, пускаючи дим з цибухка, задумливо «возсідав» під стіною татарський мужик — «Джеліль-акай».

У Криму ця стаття не потрапила до рук жодному татаринові, і ніхто її не побачив. Та й писалася вона не для кримців. Як почали з'являтися портрети й імена таких «джелілакаїв» у різних часописах та книгах, так і стало розвіюватися їх щастя, життя, гроші, почали тьмяніти їхні дні.

До 1914 року цибух Джеліля-акая все отак і димів. У 1914 з'явилося нове слово «мобілізація», а з ним небачена досі велика війна, світова...

Судячи з новин, що доходили до села, де мешкав Джеліль-акай, вона почалася «через бійку багатьох держав між собою». Виявляється, воюватимуть і з такими речами, що літають у небі. Виявляється, «німець хоче захопити землю, француз — небо, англієць — море, а урус[1] — чисто все».

Не встигли це належно обміркувати, знайти муедзина, аби він вичитав щось про це в «Терджимані», як уже «мобілізація» й «давай» розгулялися в селі. Спершу зібрали старих. Джеліль-акай був жовтобілетником. Пішли до старости, дізналися, що викликають і жовтобілетників. Цілого дня забракло, аби знайти той жовтий білет. Адже ж ось уже п'ять років, як ніхто його не шукав, нікому він не був потрібний. Минулої осені Зібіде, наводячи в хаті лад, кудись його поклала разом з податковими паперами. Та куди ж? Шукали, шукали! Зрештою знайшли на одній із припорошених пилом полиць. Прийшли додому до старости. Писар почав було волати по-російськи: «Наволоч! Ще вчора було прочитане твоє прізвище, а ти сьогодні приплентався... Усе село чекало на одного тебе. Що за нехлюйство таке? Це так не минеться!» Але староста піднявся й ніби виступив у ролі товмача: «Діточки є, дружина є... всі голосять!» Він і сам мало не заголосив, заступився за Джеліля-акая та, таки облаявши його по-татарськи, врятував од кари.

---

[1] Урус — росіянин, москаль.

Того ж дня на гарбах виїхали до Акмесджита [1]. Зібіде-абай з маленьким Абдурефі, проливаючи сльози, слідом за підводами вийшли на край села, дійшли до цвинтаря Тотай-Ана. Декілька сльозинок затуманили очі Джеліля-акая: «Кажуть, за місяць війна скінчиться, добряче дбай про індичок, вчасно годуй, не довіряй їх ані сусідам, ані родичам — сама доглядай!», — голосно наставляв Джеліль-акай Зібіде. В Акмесджиті на станції вони приєдналися до прибулих зусібіч солдатів, козаків, євреїв, урумів [2].

Козаки безперервно п'ють горілку, уруми й караїми [3] злісно бурчать на татар. А євреї сновигають між ними, розпитуючи про життя-буття.

Російські офіцери складали списки новобранців, раз у раз провадили перекличку. Для них новобранці були живим наповнювачем кількох вагонів, кров'ю й кістками для гасіння ворожого вогню, затикання гармат, виповнення окопів і траншей.

По тому, як минули декілька станцій, один з унтер-офіцерів зайшов до вагона, зиркнув оком і враз угледів цибух Джеліля-акая. Вмить заволав: «Бовдур! У вагоні повно сіна й соломи! Накличеш біду, гаси свого цибуха!» Уруми та ще дехто почали сміятися.

Джеліль-акай, що б йому не казали, як би на нього не кричали, завжди мовчав. Та не приведи, Господи, зачіпати його цибуха,— волосся ставало сторч. Джеліль-акай рвучко скочив на ноги, гукнув до унтер-офіцера: «Серсем!» [4]. Уруми не загаялися перекласти. Унтер-офіцер з люті почервонів, як буряк, схопив Джеліля-акая за руку, хотів виштовхати його з вагона. Джеліль-акай смикнувся й звільненою рукою дав ляпаса цьому навіженому. Бідолаха вмить опинився в протилежному кінці вагона. Уруми, караїми, євреї щодуху заволали, кинулися до Джеліля-акая й заходилися його лаяти: «Скотина! Собака!» Джеліль схопив одного з них, теж червонопикого, пожбурив

[1] Акмесджит — кримськотатарська назва Сімферополя.
[2] Уруми — тюркомовні греки. Зараз уруми живуть переважно в Приазов'ї.
[3] Караїми — невеликий тюркомовний народ юдейського віросповідання.
[4] Серсем — йолоп (кримськотатар.).

у солому. Євреї, збагнувши, що тут не до жартів, взялися виконувати роль посередників: «Ти що, дорогий! Та тобі ж нічого лихого не сказали». Й тут же до унтер-офіцера: «Пане начальнику! Це дурний татарин, нічого не тямить, і гадки не має про субординацію!» Якось зам'яли справу в самому вагоні. Декотрі все-таки співчували Джелілю, тихцем перемовлялися: «Молодець татарин!»

Цей ляпас так не минувся. За два місяці Джеліля відправили на фронт. Його вивели зі складу татарського ескадрону й призначили в полк сибірських козаків. На фронті він добряче дошкуляв козакам, усе репетував: «Не їстиму свинини та нізащо не хреститимусь, як козак!»

Зрештою його відправили до Карпат. Там він через декілька місяців скрутив в'язи одному австрійцеві. «Якби усіх австріяк отак укласти,— казав він сам собі,— війна б не тривала так довго». За рік він отримав декілька нагород, зокрема й орден Святого Георгія. Деякі фронтові газети навіть містили його фотографії. Джеліль-акай проміняв ці нагороди у карпатських селах на тютюн.

Вже й до рідного села дійшла чутка про його відчайдушне завзяття. Жінки передрікали: «Джеліль стільки людей повбивав, тепер як повернеться в село, непереливки буде дружині, битиме бідолашну».

Якось у Будапешті мій угорський приятель сказав мені: «Тут у мене є один бранець, родом з ваших країв, жодної мови не знає, але вродливий, цікавий чоловік. Приїхали б до мене та поговорили з ним. Все палить та палить, принесіть йому трохи тютюну на люльку». І ось я біля нього. Зустрілися, привіталися, розпитали один одного про те, про се, погомоніли. Джеліль-акай лишався все таким же Мовчазним Джелілєм. Поки зронить слово, тричі смокче свого цибуха.

— Чи доходять якісь вісті з Криму? — запитав мене.

— Авжеж. Кажуть, у Криму неспокійно, татари вимагають ханства. Як повернетеся до Криму, будете воювати?

Джеліль на це:

— Що, знову воювати й начіплювати медалі? Годі вже нам, тепер ви воюйте!

— Ні, не про медалі йдеться, не про нагороди. Піднімемось на бій і візьмемо Крим, увесь Крим, Джелілю-акаю!

Джеліль-акай ніби й забув про люльку, замислився.

— Тоді до бою! Заради Криму я, брате, й цибуха б свого облишив! — мовив він і аж розреготався. Хтозна, може, це він уперше за багато років засміявся, розвеселився.

Плекаю віру в Джеліля-акая. Коли вже Джеліль-акай дав слово, ми неодмінно здобудемо Крим, і нас осяє не оманливе світання, а справжнє.

1920

Переклав *Віктор Гуменюк*

Мырзанынъ хатыра дефтеринден

УЧЬ КУНЬ

I. 1902 с., декабрь 5

Бугунь Петербургкъа кельгениме 12 кунь толды. Къырымгъа къайтаджагъым кельмей. Къырымда не бар? Ич бир шей ёкъ. Бир шей олмагъан ерде, меним де ишим ёкъ. Къырымда эки бинъ десятина топрагъым, дёрт коюм олмаса, анда бир дакъкъа биле отурмаз эдим.

Яшасын Петербург шанталары, кафе, ресторанлары, къадын-къызлары, бузлу шампанскийлери!..

Акъшам «Бар» ресторанында эдим. Геджени шай да арув кечирдим... Сарышын дюльбер къыз киби олмаз. Къырымда бундай дюльбер къызны къайдан аладжакъсынъ?..

Биз онынънен мына шай таныштыкъ.

Ресторанда озюме айры бир маса ишгъаль эттим. Озь башыма шампанский ичмеге башладым. Ялынъыз джаным сыкъыла. Николай Андреевич де даа кельмеди. Кельсе «анда» бараджакъмыз... Бельки шимди бизни «анда» беклейдирлер. «Анда»килер де арув къарылар. Лякин, догърусы, мен олардан бездим. Тазе бир шейлер керек. Бульбуль даим бир гуль далына къонып отьмегени киби, меним гонълюм де, даим бир къыз узеринде къарар къыламай... тазелик истейим, тазелик...

— Ні, не про медалі йдеться, не про нагороди. Піднімемось на бій і візьмемо Крим, увесь Крим, Джелілю-акаю!

Джеліль-акай ніби й забув про люльку, замислився.

— Тоді до бою! Заради Криму я, брате, й цибуха б свого облишив! — мовив він і аж розреготався. Хтозна, може, це він уперше за багато років засміявся, розвеселився.

Плекаю віру в Джеліля-акая. Коли вже Джеліль-акай дав слово, ми неодмінно здобудемо Крим, і нас осяє не оманливе світання, а справжнє.

1920

Переклав *Віктор Гуменюк*

Мырзанынъ хатыра дефтеринден

УЧЬ КУНЬ

I. 1902 с., декабрь 5

Бугунь Петербургкъа кельгениме 12 кунь толды. Къырымгъа къайтаджагъым кельмей. Къырымда не бар? Ич бир шей ёкъ. Бир шей олмагъан ерде, меним де ишим ёкъ. Къырымда эки бинъ десятина топрагъым, дёрт коюм олмаса, анда бир дакъкъа биле отурмаз эдим.

Яшасын Петербург шантанлары, кафе, ресторанлары, къадын-къызлары, бузлу шампанскийлери!..

Акъшам «Бар» ресторанында эдим. Геджени шай да арув кечирдим... Сарышын дюльбер къыз киби олмаз. Къырымда бундай дюльбер къызны къайдан аладжакъсынъ?..

Биз онынънен мына шай таныштыкъ.

Ресторанда озюме айры бир маса ишгъаль эттим. Озь башыма шампанский ичмеге башладым. Ялынъыз джаным сыкъыла. Николай Андреевич де даа кельмеди. Кельсе «анда» бараджакъмыз... Бельки шимди бизни «анда» беклейдирлер. «Анда»килер де арув къарылар. Лякин, догърусы, мен олардан бездим. Тазе бир шейлер керек. Бульбуль даим бир гуль дальна къонып отьмегени киби, меним гонълюм де, даим бир къыз узеринде къарар къыламай... тазелик истейим, тазелик...

Дер экеч, къаршымдаки масагъа эки гвардия офицеринен бир къадын… хайыр, къадын дегиль, мелек киби сарышын бир къыз келип отурды ве емек сымарладылар..

Мен сарышын къыздан козьлеримни аламадым. Бакътым, бакътым… Ах, онынъ мавы козьлери, бирер кунеш киби… кокюси яры ачыкъ, омузлар назик, юварлакъ корюнелер…

Мен онынъ сейирине далып тургъанда, омузыма бирисининъ эли токъунгъаныны дуйдым. Бу, Николай Андреевич эди. Мени ашыкътырды: «Айды бей, бизни «анда» беклейлер, кетейик»,— деди. Мен къулакъ асмадым. Николай Андреевични отурттым; шампанский сымарладым. Сарышын къызны онъа да косьтердим, дюльберлигине айран къалды, ах чекти.

Мен кене къызгъа бакъам, онынъ янындаки офицерлер къызгъын-къызгъын сёйлешелер. Сарышын дюльбернинъ джаны сыкъылгъангъа бенъзеди. Иште, эснеди. Буны корьген офицерлерден бири, онъа эгилип, бир шейлер сёйледи. Кулюштилер. Не де куле…

Мен козьлерими онынъ козьлерине тиктим. Озь-озюмни имтихан эттим. Къадынлар меним бакъышыма даяналмагъанларыны айта ве меним, тавшанларны гипноз иле озюне чекип алгъан «буа» йыланына бенъзетелер. «Биз де шай, сенинъ козь къуветинъле тылсымланып, ихтиярсыз, сенинъ къучагъынъа келемиз»,— дейлер. Мен ниет эттим, илле бу сарышын тавшанчыкъны озюме чекеджегим, илле, илле.

Музыка чала, ресторандаки ипеклер, къумачлар, атласлар ичине комюльген Петербургнынъ киббар къадынлары ве оларнынъ гъает киббар кийинген шыкъ кавалерлери шампанский толу къаделерини токъуштырып иче, ичелер. Оюн, кулькю…

Мен исе, оларгъа къулакъ асмай, оларны корьмей, ялынъыз сарышын дюльберге бакъам. Николай Андреевич мени тюрте. «Етер, бей, эп бир санъа ондан къысмет чыкъмаз»,— дей, куле. Мен айтам: «Сен мени ич де раатсыз этме. Къысмет меселесине кельгенде, оны сонъ бакъармыз»,— дедим. Кене бакъам… эгер мен бу къызны озюме бакътырмасам, бей мырза адым ерге батсын.

Сарышын раатсызлана, оны раатсызлагъан меним козьлерим олгъаныны дуям. Илле манъа бакъаджакъсынъ, дейим. Иште, бакъты; догъру меним козьлерим ичине бакъты. Айтым да, козьлери кунеш, мавы кунеш. Меним козьлерими къамаштыра, лякин мен инат эттим, козьлерим сокъурланаджакъ олса биле, ондан айырмайджагъым. «Буа» киби оны, о сарышын дюльбер тавшанны озь къучагъыма чекеджегим...

Офицерлернинъ лакъырдысы къызышса керек, кеткен сайын зияде къычкъыршалар, бир шей узерине дава этелер. Лякин мен, буларгъа къулакъ бермейим, лакъырдыларыны динълемей, эшитмейим, тек сарышыннынъ мавы козьлерине бакъам.

Енъдим, браво!

Сарышын къызарды, янакълары ал гуллер кесильди... (Яхут да манъа ойле кельди) козьлерини юмды, башыны ашагъы алды... Николай Андреевичке буны косьтердим: «Эгер мен бу гедже шу дюльберге къавушмасам, артыкъ дюньяда яшамам»,— дейим. Николай Андреевич дудакъларыны буре: «Мумкюн дегиль, оламаз»,— дей.

— Оламазмы? Шимди корерсинъ.

Гарсонны чагъырдым. Ондан сарышынны таныптанымагъаныны сорадым. Таный экен: «Бизим Петербургнынъ энъ дюльбер къадыны... Янындакилер исе кавалерлери»,— деп, маналы-маналы айта. Танышмакъ мумкюн олып-олмагъаныны сорайым. «Мумкюн. Лякин...» дей. Мен гарсоннынъ сёзюни кесем: «Лякини ёкъ, иште санъа, бир «катерина». Меним тезкеремни сарышын къадынгъа бер»,— дейим. Гарсон параны да, меним язып берген тезкереми де ала. Маса устюни джыйыштыргъан олып, тезкерени, къызгъын-къызгъын сейлешкен офицерден гизли, сарышыны къызнынъ элине туттыра...

Арадан эки дакъкъа кечмеди, сарышын ханым башыны тутып, (башы агъыргъаныны маначыкъ этсе керек) офицерлернинъ масасындан турды ве софагъа чыкъты.

Мен де турдым софагъа догърулдым. Эбет, о мени анда беклей эди. Догъру янына бардым. «Ханым, джесаретими багъышланъыз... эгер мусааде берсенъиз, сизинъле таныш оладжагъым...»,— дедим. Ханым элини узатты, адыны да

айтты. Мен узангъан темиз, беяз, назик эльни незакетле опьтим ве озюмнинъ къырымлы мырза олгъанымны айттым.

Мен затен джесюрим. Лякин шампанскийнинъ бир къат даа къошкъан джесаретинден олса керек, сёзни узатмакъ истемедим. Ойле я, узатмагъа керекмез. Затен, еминим де бар, бу къыз ким олурса-олсун, арзумы онъа догърудан-догъру бильдиреджегим. Эгер о меним теклифиме разы олмайджакъ исе, башта меним тезкереми алып, офицерлерни быракъып, софада менимнен танышмайджакъ. Демек, разы оладжакъ.

«Ханым, афу этерсинъиз… сизинъле тена бир ерде корюшмек истер эдим»,— дедим. Ханым макъсадымы анълады ве манъа бакъып маналы-маналы кульди де, яваштан: «Эки бинъ…»,— деди.

Дюльбер, шырын, джильвели айтты. Мен разы олдым, элини алып бир даа опьтим.

Эки бинъ рубле… бу да парамы? Санъа, дюльбер, джаным фида олсун. Къырым сав олсун, эки бинъ десятине топрагъым, дёрт коюм сав олсунлар.

Ханымнен кечирген геджемни ич де унутмам; омюримнинъ сонъуна къадар акъылымдан чыкъмаз.

Къырымгъа телеграф чектим, он бинъ рубле истейим. Бу куньлерде къайтаджакъ эдим, лякин бир афта даа къалам. Сарышын дюльберге сёз бердим.

Тыраш олмакъ керек. Къадынлар тырашсыз эркеклерни бегенмейлер.

II. 1920 с., ноябрь 14

Акъярдамыз. Орталыкъ алекет, халкъ къарыша. Мен пароходнынъ палубасындан сейир этем.

Къачаджакъмыз. Большевиклер элине тюшсенъ, бинъ джанынъ олса, бири къалмаз. Ор къапы патлады, иште, Акъярда да тюфек патламалары эшитиле. Ишчилер баш къалдыргъанлар… Зарар ёкъ, бир афта… ниает, эки афтадан, кене къайтып келирмиз…

Эм язам, эм де озь язгъанларыма инанмайым, тюштир беллейим… Токъта, пармагъымы тишлеп бакъайым, тюш олса агъырымаз, олмаса…

Ай, ай… пек тишледим, гъалиба! Агъырды. Демек, тюш дегиль, керчек… Ах, бу керчек, ялан олса да…

Палуба устюнде де ерде де, инсанлар къарынджа киби къарышалар. Теляш… Эр кес пароходкъа минмек истей. Бу, тыпкъы машер кунюне бенъзей.

Биз Къырымдан къачамыз. Амма, къайда къачамыз, ничюн къачамыз?

Эбет, бизни къувалар… Буз денъизинден Акъяргъа. Акъярдан Япониягъа къадар къоджа бир улькенинъ халкъы бизни къува…

Шимди, шу ерде, бутюн омюрим козюмнинъ огюнден кече… Ах, не куньлер эди, не куньлер эди… Аткъа атланыр, кениш топракъларымы доланыр, бир эмримле бир койни йигирми дёрт саат ичинде еринден кочюрир, элим къыджыса, онынъ къыджысыны койлюлерими… эбет, озь койлюлерими къамчилемекле къандырыр эдим… Бутюн помещиклер де ойле япар эдилер… Биз бир ерде пейда олсакъ, эр кес бизге селям берип турар: «Бейим, мырзам»,— дер огюмизде эль къавушыр эдилер. Затен, инсанлар шай яратылгъан дегиллерми? Къуранда, Инджильде бойле денильмейми? «Биз дюньяда эсирлер ве эфендилер халькъ эттик, эсирлер эфендилерге бойсунмагъа борджлыдырлар»,— деп язылмагъанмы? Я шимди ничюн эсирлер танърынынъ эмрине къаршы кетелер? Ничюн аякъланып, бизни раат омюримизден айыралар? Ничюн танъры оларнынъ бу ишлерине бизни, биз байларны къувмаларына фурсат бере? Дюнья юзюнде эр иш танърынынъ истегинен олур. Ойле исе, бу да танъры истегимидир?..

Меним башым айлана, бу ишлерге, танърынынъ бу икметине акъылым етмей…

Бизим янымыздаки пароход кочьти… Шеэрде тюфек давушлары сыкълашты… Ана, анда, узакъта, пулемёт да патырдай…. Та-та-тат…та-та-тат…

Пароходымызнынъ капитаны эмир бере, кочеджекмиз…

Иште, кочьтик… Меним кене башым айлана… Кене тюш корем деп акъылыма келе… Пармагъымны тишлеп бакъайыммы экен?..

Хайыр, хайыр, бу тюш дегиль… лякин керчекке де бенъземей… шай, тюш киби бир шей…

Эсими башыма топладым, бутюн варлыгъымле, хулюс къальбимле танърыма сыгъындым…

Танърымынъ озь сёзюни ерине кетиреджегине иманым къавий. Иншалла, иншалла, чокъкъа бармаз, тезден, бир афтадан… ниает эки афтадан кене Къырымгъа къайтырмыз…

Биз энди денъизге ачылдыкъ…. Мен капитаннынъ янына бардым. О, манъа элиндеки дюрбини берди: «Акъяргъа бакъынъыз!» — деди. Мен дурбинни алып, кери, Акъяргъа чевирдим…

Къызыл… бутюн Акъяр, бутюн Къырым, бутюн куньдогъуш къызыл болып корюне… Куньдогъуш якъны къызыллыкъ саргъан…

Денъизни ярып кетемиз. Мен пароходнынъ бурунында отурып, ашагъы бакъам… Анда ялынъыз денъиз бар… Биз денъиз ичиндемиз, дерьялар ичиндемиз, къара къою денъизде кетемиз… амма къайда кетемиз?!.

Раббим, санъа сыгъындым… Раббим, сенден медет!..

III. 1926 с., ноябрь 14

Истанбул. Бугунь саба дахи эр куньки киби бастономы элиме алып, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлеп чыкътым. Али бей, Мустафа бей ве Молла эфендилернинъ къапы оглери тер-темиз сипирильген. Лякин Паша огълунынъ къалдырымларыны сипирмей къалдыргъанлар. Къалдырым тюбюнде учь куньлюк чёплюк топлангъан. Чёпчи Аметни эвинден чагъырып чыкъардым. Эйидже сёгдим: «Айван эриф, не козюме бакъа къалдынъ? Тез сипир!» — деп буюрдым. Хасталангъаныны айта. Хайыр эфендим, бизге ойле долаплар кечмез. Биз фелекнинъ чемберинден кечмишлерденмиз.

Къапысы огюнде чёпчи иле давалашып тургъанымы корьген Паша огълу мени эвине чагъырды. Чокъ эйи адам. Маашымы арттыраджакъларыны сёйледи. Догърусы, чокъ севиндим. Озюм къартая тюшсем де, лякин къадыным даа яш. Эбет де, онъа кийинмек керек. Мен бу хусуста онъа акъ берем… Ма-

ашым арттырылса, ханымыма мытлакъа янъы фистан аладжагъым.

Паша огълунынъ ашханасы огюнде, хызметчининъ кетирген къавесини ичтим. Тешеккюр айтып чыкътым…

Фатиден кечкенде, Николайнынъ тюкяны огюнде къырымлы Сейтумерге расткельдим. Оны якъында корьмеген эдим. «Айды, бейим, бирер къаве ичейик»,— деп мени Бурсалы Асан дайынынъ къавеханесине кетирди. Шапкаларны чыкъарып къурулдыкъ. Къавелер огюмизге кельди. Сигараларымызны думанлатып, къавелерни ичтик. Сейтумер менден сорады: «Бейим, ишлер насыл, шимди не вазифедесинъиз?» — деди. Мен айтам: «Сорма, Сейтумер эфенди, сорма. Ишлер кеттикче феналашыёр. Эки айдыр чёпчилер башыйым, маашым да чокъ аз. Сен билирсинъ, мен Къырымдан кельгенде сандыкъле муджеверат кетирген эдим. Джумлесини сатып едик. Бираз тиджарет фелянле огърашмакъ истесем де, лякин ишим юрюмеди. Истанбул туджджарлары бизим Къырымдакилерине бенъземейлер. Эрифлер мени тавукъ киби тинтип — чыплакъландырдылар… Не исе, шимдилик бир дередже яшаймыз»,— дедим. Сейтумер меним чёпчилер башы олдугъымдан хабери ёкъ экен. Айткъаным киби шашты къалды.

Къаведен чыкъып айрылыштыкъ. Мен догъру эвге къайттым.

Къары мени козьлери агъламакътан къызаргъан бир алда къаршылап алды. «Не бар?» — деп сорадым. «Не оладжакъ, даа не олмакъ мумкюн… Эв саиби Шейда бей кельди, эв кирасы истеди. Эки айдыр кира бермейсинъиз, эгер бугунь эки айлыкъны бир дефадан кетирип бермесенъиз, ярын полис чагъырыр, сизни къапыдан тышары атарым!» — деди. Мен бираз даа сабыр этмесини сёйледим. Къырым задекянларына бираз урьмет лязимлигини анълаттым. О, мени такъыр этти, омюримде эшитмеген сёзлерими сёйледи…».

Мен къарымнынъ сёзлерини битирмесине мейдан бермедим. Олюмлик олур деп сакълагъан параны алып, аман Шейда бейге чаптым. Эки айлыкъ кираны юзюне аттым да, дуэльге чагъырдым.

Шейда бей шашты, тааджипте къалды ве сонъра: «Вазгеч, Алланы северсенъ!» — деп кулип элини сильКТИ... Эриф къоркъты, гъалиба. Мен къапыны шиддетнен къапаттым ве къарым янына кеттим...

Уйледен сонъра, раатланайым деп, бираз яткъан эдим. Шу арада юкълагъаным. Хайыр, эйиликке олсун, тюш корьдим. Мени ялынъыз озюми бир гемиге отурткъанлар. Эллерими де багълагъанлар. Денъизде къасыргъа бар. Рузгяр пек шиддетли. Денъиз къутура, дагъ киби далгъалар денъизге уджюм этелер. Мен эллерими чезмеге чалышам... Эгер эллерим чезильсе гемининъ дюменини элиме кечирсем, оны догъру бир ёлгъа къояджагъым. Лякин меним эллерими ойле бугъавлагъанлар ки, чезмек мумкюн дегиль. Дер экеч, (чеми) дирегининъ бири чатырдап сынды. Чокъкъа бармай, экинджиси де онынъ пешинден кетти. Геми башлы-аякълы ве бир тарафтан экинджи тарафкъа бир йымырта къабугъы киби чалкъанды; бир де бакътым гемининъ баш тарафы тешильди, ичери сув кирмеге башлады. Мен бутюн къальбим, иманым, динимле танърыма сыгъынып, ондан имдат истедим. Къычкъыраджакъ олам. Лякин сесим чыкъмай, богъазым тыкъалгъан... кокнинъ бир тарафы сим-сия къаранлыкъ, дигер тарафы къып-къызыл! Меним гемим къаранлыкъ бетке кете... далгъалар шапырып-копюрип къайнашкъан къара тарафкъа кете... Гемининъ аркъа тарафы котерильди ве о баш ашагъы денъиз ичине кетти. Мен де далгъаларгъа къарышып кеттим.

Уяндым. Шыр-сув терлегеним. Тюш корьгеними анълагъан сонъ, раат нефес алдым. Лякин кене де олса, юрегим раатланмай, раатланамай...

Бу тюш манъа Акъярдан къачкъан кунюмизни хатырлатты. Башымы котерип дивардаки такъвимге бакътым. Такъвим ноябрь 14-ни косьтере. Эбет, ноябрь 14... Бундан тамам алты йыл эвель биз Акъярда пароходкъа минген ве къачкъан эдик... Эбет, ноябрь 14-те, бундан тамам алты йыл эвель, большевиклер Къырымны ишгъаль этип, бизни къувгъан эдилер... Мен эписини хатырладым. Бутюн омюрим фильм киби козь огюмден кечти... Мен озюмнинъ бугуньки алыма инанмадым. Мен бундан тамам алты йыл эвель, Акъярда, пароходнынъ палуба-

сында экенде де тюш корем беллеп, пармагъымы тишлеп бакъкъан эдим. Шимди де акълыма келе, аджеба, бу кечкен алты йыл тюш дегильми, дейим. Токъта, кене пармагъымы тишлеп бакъайым. Бельки кечкен алты йыл омюр тюштир... Кене агъыра... Апакъай меним бу алымы корьген, пенджерени къакъа: «Бей, сен не япасынъ»,— дей. Мен индемейим, пармагъымы авучым ичине алып, сыкъам ве озь-озюме: «Ёкъса, керчектен делирген экенимми?» — деп сорайым. Хайыр, хайыр, мен даа делирмедим... делирмедим, лякин...

Яткъан еримден турдым. Эв ичинде долаштым, ич бир шей тюшюнмейим. Башым къабакъ киби... диварларгъа, тавангъа бакъам. Озюме диварлардан, тавандан бир ярдымджы арайым. Демир къафес ичине къапалгъан аюв, я да къашкъыр киби, эв ичини долаштым. Къыдырам. Лякин не къыдыргъанымны озюм де бильмейим... чокъ къыдырдым ве ниает... булдым.

Таванда бир алкъа бар, мында вакътиле, бала бешиги ассалар керек... мен, ихтиярсыз, алкъагъа узандым. Бойым етмей. Аягъым алтына курсю къойып, миндим. Алкъаны тутып бакътым. Бу алкъа манъа бир имдат, акъ тарафындан гондерильген бир имдат киби кельди. Озь-озюме шаштым. Аджеба, ничюн мен буны шимдиге къадар корьмедим, дедим. Токъта, пенджеренинъ пердесини тюшюрейим, къапыны да килитлейим...

Эписини азырладым. Кровать астындаки ипни алып, бир уджуны ильмек ясадым да, дигер уджуны алкъагъа багъладым, амма ничюн багъладым, озюм де бильмейим. Эллерим озь башларына ишлейлер, ильмекни шай арув ясагъаным ки, озь усталыгъыма шаша къалдым. Шимди не япмакъ керек? Шимди, курсю устюне минип башымы ильмекке кечирмек, аякъларымнен курсюни къакъып джибермек ве...

Къары къапыны къакъа: «Санъа не олды я, ничюн къапыны килитлединъ? Ач, ач!» — деди. Мен тез-тез ипни еринден чездим. Гизледим. Курсюни де кенаргъа чекип ташладым. Къапыны ачтым.

Къары дарыла: «Омюринъде япмагъанларынъны япасынъ, къапы килитлемесенъ олмаймы? Ёкъса, раат юкълат-

мазлар дединъми?» — дей. Сонъ, Паша огълу эвине чагъырткъаныны айта. Менде бугунь бир худжурлыкълар корьгенини сёйлей. Мен ич бир шей олмагъаныны айтам да, сонъ, азырланмагъа башлайым...

Эвден чыкъамыз. Мен кери айланып алкъагъа бакъам. Козюмнен, узакътан оны севип охшайым... Озь-озюме айтам: «Сени бу эвге къакъкъан устанынъ элинден айланайым, сен меним сонъки къуртулышымсынъ... мен бугунь япмагъанымны ярын... ярын олмаса, обир кунь илле аяткъа чыкъарырым!» — дейим ве эвден чыкъам...

Паша огълунынъ эвине бараджагъым. О, манъа маашымны арттыраджакъларыны сёйлеген эди. Шимди чагъырткъаны да мытлакъа бунынъ ичюндир... тез-тез барайым, ёкъса, эвден чыкъып кетер, буламам...

Ярын саба кене шай, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлейджегим. Уйледен сонъ, кене, ятаджагъым. Эгер къары мани олмаса, о заман алкъа... ип... ильмек... курьсю...

Зі щоденника мірзи...

ТРИ ДНІ

І. 1902 рік, 5 грудня

Сьогодні спливло дванадцять днів відтоді, коли я приїхав у Петербург. А що в Криму? Та нічого. А там, де анічого, і мені робити нічого. Якби в Криму я не мав двох тисяч десятин землі та чотирьох сіл, і на хвилину б не затримався там.

Тож хай живуть святковість Петербурга, його кав'ярні, ресторани, жінки і льодянисте шампанське!..

Увечері зайшов до ресторану «Бар». Ніч провів так само добре… Немає анічого кращого в світі над білявку. А в Криму де знайдеш таку?..

А познайомився з нею так.

Я в ресторані замовив окремий столик. Сиджу самотою, попиваю шампанське. Одному мені якось незатишно. І Микола Андрійович ще не прийшов. Як прийде, підемо «туди»… Може, «там» нас уже чекають. Тамтешні жінки чудові. Та, якщо мовити чесно, вони мені надокучили. Хочеться чогось новенького. Так само, як і соловей, котрий не співає двічі на одній гілці,— моє серце не може належати одній жінці… Бажаю, прагну чогось свіжого.

І ось за столика навпроти сіло двоє гвардійських офіцерів, а з ними жінка… ні, не просто жінка,— білявка, схожа на янгола! Вони замовили вечерю.

Я не відводив від неї погляду. Все дивився й дивився… Ох, її сині очі, як два сонця… груди напіввідкриті, плечі ніжні й круглявенькі…

На хвилю, коли я дивився на неї, відчув, як хтось торкнувся мого плеча. Це Микола Андрійович. Він нагадав мені: «Ану, бею! Нас «там» чекають,— пішли». Я не звернув уваги на його слова. Посадив його біля себе, замовив шампанське. Кивнув йому на білявку,— він, захоплений її красою, тяжко зітхнув.

Я знову дивлюся на цю жінку. Офіцери, що з нею, про щось збуджено говорили. Було видно, що прекрасна білявка нудиться. Вона позіхнула. Помітивши це, один із офіцерів нахилився до неї, щось сказав. Вони засміялися. Ох, як вона сміється!..

Я дивився в її очі. Сам себе перевіряв. Жінки говорять, що не можуть витримати мого погляду, що я схожий на удава «боа», який гіпнозом заворожує зайця. «Ми, заворожені твоїми очима, йдемо слухняно в твої обійми»,— повторювали вони. Я прагнув затягнути цього білявохутрого зайчика.

Грала музика, одягнуті в шовк горді жінки Петербурга і чоловіки сидять в ресторані, підіймають келихи з шампанським і п'ють, п'ють…

Танці, сміх…

Я ж, не помічаючи і не чуючи нічого надовкола, дивлюся лише на білявку. Микола Андрійович підштовхує мене: «Досить, бею. Все одно нічого в тебе не вийде». А я йому: «Ти не хвилюйся за мене… Це ми ще подивимось — вийде чи не вийде…»

І знову дивлюся на неї. Якщо не змушу її глянути в мій бік, то нехай моє ім'я мірзи-бея втопчуть у багнюку.

Білявка насторожилась — я відчув, що причиною цього є мої погляди. І повторюю сам про себе: «Ти все одно подивишся на мене». І диво: глянула просто в мої очі. Я ж говорив, що її очі — два синіх сонця. Вона чарує мене своїм поглядом, та я впертий, навіть якщо доведеться осліпнути, я не відверну очей. Так, як «боа», затягну цього ясноволосого зайчика в свої обійми…

Розмова офіцерів переходить на більш високі нотки — певно, про щось сперечаються. Та мені все дарма — не чую і не помічаю їхньої розмови, лише дивлюся в сині очі білявки.

Браво, я переміг!

Білявка зашарілася, її щоки стали схожі на пурпурові квіти... (Може, це мені здалося), вона заплющилася, схиливши голову. Я привернув увагу Миколи Андрійовича: «Якщо вночі не буду з нею, то, вважайте, я не пожилець на цьому світі». Микола Андрійович, прикусивши губи, умовляв мене: «Так не можна, не можна».

— Не можна? Зараз побачиш!

Покликав офіціанта. Спитав, чи знає він оту-о білявку. Виявляється, знає: «Це найкрасивіша жінка Петербурга. А ті, що поруч,— її кавалери»,— додав він багатозначно. Я запитав, чи можна з нею познайомитися. «Можна! Але...» Я зупинив офіціанта і сказав: «Жодних «але», ось тобі одна «катеринка». Передай мою пропозицію тій жінці». Офіціант узяв гроші і мою записку. Удавши, що хоче прибрати стіл, потайком від офіцерів, що все ще сперечалися, передає записку білявці...

Не минуло і двох хвилин, як жінка, однією рукою підтримуючи схилену скроню (мабуть, зробивши вигляд, що в неї болить голова), підвелася й вийшла на веранду.

Я теж попрямував туди. Звичайно ж, вона чекала мене. Я підійшов до неї: «Пані, вибачте за сміливість... Якщо дозволите, я хотів би з вами познайомитися». Вона простягнула руку і назвала своє ім'я. Я ввічливо поцілував білу ніжну руку і повідомив, що я мірза із Криму.

Я взагалі-то сміливий. Одначе, через надміру випите шампанське не бажав говорити зайвого. А навіщо? Хто б не була ця жінка, я прагнув сказати про свої наміри. Якби вона, отримавши мою записку, не вийшла на веранду, зустрічі не відбулося б. Отже, згідна.

«Пані, даруйте... я хотів би зустрітися з вами в більш затишному місці», — прошепотів я. Жінка зрозуміла мій натяк і, глянувши на мене, багатозначно усміхнулася. «Дві тисячі»,— додала тихо.

Сказала гарно, грайливо. Я згодився, ще раз поцілував її руку.

Дві тисячі… Та хіба це гроші? Заради тебе, красуне, я ладен пожертвувати всім, що маю. Дякую Криму, дякую двом тисячам десятин землі, дякую своїм чотирьом селам.

Ніколи не забуду тієї ночі; вона до кінця життя не зникне із закутків моєї пам'яті.

Телеграфом я повідомив у Крим, що мені потрібно десять тисяч карбованців. Я збирався додому, та залишився ще на тиждень. Таке було бажання красуні-білявки.

Треба поголитися. Жінки не люблять неголених чоловіків.

II. 1920 рік, 14 листопада

Ми в Севастополі. Навколо суєта, народ нуртує. Я спостерігаю за цим з палуби пароплава.

Ми втікаємо… Якщо потрапити до рук більшовиків, навіть коли нас будуть тисячі,— ніхто живим не залишиться. Перекоп подолано, ось і в Севастополі постріли. Робітники повстали… Нічого, тиждень… ну, хай два тижні, зрештою,— і ми повернемось…

Пишу й не вірю, гадаю — сон. Ану вкушу палець, якщо сон — не буде боліти, а якщо ні…

Ой, ой, здається, надто сильно вкусив! Болить. Так, це не сон, це правда. Ох, якби це було неправдою…

І на палубі, і на березі люди метушаться, мов комахи. Жах… Все схоже на кінець світу.

Ми втікаємо з Криму, та куди? Навіщо? Звісно, нас виганяють. До Севастополя. Нас витісняє народ величезної країни, що простяглася від Севастополя до Японії.

Зараз, ось на цьому місці, все моє життя змигнуло перед очима. Ох, і які ж то були дні, роки. Я сідлав коня, об'їжджав свої володіння, за моїм велінням руйнувалися цілі села, а якщо свербіли руки, я заспокоював їх, шмагаючи батогом своїх… так-так своїх підлеглих. Всі поміщики так робили… Де б ми не були, з нами віталися: «Мій бею, мій пане». Всі намагалися потиснути руку. А взагалі, хіба люди не так створені? Хіба не мовиться про це і в Корані, і в Біблії?

«Ми створили підлеглих і володарів. Підлеглі повинні коритися своїм володарям»,— хіба не так написано? А нині чому підлеглі йдуть проти наказу Всевишнього? Чому вони проганяють нас із насиджених місць? Чому Бог допускає таку несправедливість щодо нас, багатих?.. Все на світі відбувається з дозволу Бога. А якщо так, то й це сум'яття є бажанням Всевишнього?..

У мене паморочиться голова, я не можу зрозуміти цієї мудрості Бога.

Сусідній пароплав уже вирушив. У місті почастішали постріли. Там, удалині, скрекочуть кулемети: та-та-тат... та-та-тат...

Все, пливемо... У мене знову паморочення. Спало на думку, що бачу сон. Чи знову вкусити палець?

Ні, ні, це не сон... Та й на правду не скидається. Так — щось схоже на сон.

Я напружив сили і всією душею, всім серцем звернувся до Бога.

Я вірю, Господь виконає моє прохання. Дай Боже, дай Боже, що це не триватиме довго. Через тиждень, ну хай через два тижні — знову повернемося до Криму.

Ми вже в морі. Підійшов до капітана. Він простягнув мені бінокля: «Подивись на Севастополь». Я взяв бінокля і поглянув на Севастополь.

Червоний... увесь Севастополь, увесь Крим, увесь Схід здається червоним... Схід закутаний у червоне.

Ми розсікаємо хвилі. Сиджу на кормі пароплава, дивлюся вниз. Там тільки море... Ми — в морі, ми — серед хвиль, ми пливемо Чорним морем. Але куди?

Господи, я вірю тобі... Допоможи!

III. 1926 рік, 14 листопада

Стамбул. Сьогодні ранком, як і кожного дня, я вийшов перевірити, чи добре підметено вулиці. Тротуари перед будинком Алі-бея, Мустафи-бея і Моллазаде охайні, чисті. А тротуар Пашаоглу залишився неметеним. На асфальті вже третій день лежало сміття. Я викликав із будинку двірника

Амета. Добряче вилаяв: «Ох, ти, скотино, чого баньки витріщив? Хутко прибирай!» Він сказав, що хворий. Ні, дорогесенький, зі мною так каші не звариш. Я пройшов вогонь, воду і мідні труби...

Пашаоглу, почувши як я лаявся з Аметом, покликав мене в дім. Гарна людина. Обіцяє підвищити мені зарплатню. Якщо чесно, я дуже зрадів. Хоч сам і старію, та у мене молода дружина. Звісно, їй хочеться гарно одягатися. Я залишаю за нею таке право... Якщо підкине грошенят, неодмінно куплю їй нову сукню.

Я випив каву, що приніс мені служка... Подякував і вийшов...

Коли проходив через площу Фатіха, то перед магазином Миколи зустрів Сейтумера з Криму. Я його давно не бачив. «Давай, бею, вип'ємо по келишку кави»,— запропонував він і привів мене до кав'ярні Асана Бурсали. Знявши шапки, присіли. Нам принесли кави. Запаливши цигарки, ми пили запашний напій. Сейтумер звернувся до мене: «Бею, то як твої справи? Яку посаду нині обіймаєш?» Я відповів: «І не питай, Сейтумере-ефенді, чим далі, тим гірше. Ось два місяці, як я головний над сміттярами. Зарплатня, сам знаєш, яка. Виручало те, що я в сундуках привіз із Криму. Та вже все проїли. Пішов у торгівлю, та справи склалися кепсько. Стамбульські торгівці — це не наші кримські. Мене обчистили з голови до ніг.. Та, дякуючи Аллахові й долі, зараз живу нічогенько». Сейтумер, виявляється не знав, що я керую збиральниками сміття. Був здивований.

Ми вийшли з кав'ярні. Я вернувся додому.

Дружина зустріла мене зі сльозами на очах. «Що трапилося?» — спитав я. «А що могло трапитися? Прийшов господар будинку Шейда-бей і попросив плату. Повідомив, що ми вже два місяці не платимо. «Якщо сьогодні не заплатите борг, викличу поліцію і викину на вулицю!» — кричав він. Я умовила його ще трішечки почекати. Пояснила, що треба хоча б із чемності поважати знаних людей із Криму. А він мені у відповідь таке сказав, що в житті не чула нічого схожого»...

Я припинив цю балачку. Взяв гроші, заховані на чорний

день, поспішив до Шейди-бея. Жбурнув в обличчя борг за два місяці і викликав його на поєдинок.

Шейда-бей зніяковів, а потім, засміявшись, мовив: «Облиш, заради Аллаха!..» Він, здається, злякався. Я з гуркотом хряснув дверима і пішов до дружини.

Пообідавши, приліг хоч трохи відпочити. Мимоволі задрімав. І побачив сон. Мене, лише мене, посадили на пароплав. Руки зв'язані. На морі шторм. Вітер жахливий. Хвилі, що швидко підіймаються, б'ються об палубу. Я намагаюся розв'язати руки. Якщо розв'яжу руки, то, схопившись за стерно, можна буде керувати пароплавом. Та руки розв'язати несила.

Раптом цупкі канати, що тримали пароплав, обірвалися. Пароплав схожий на шкаралупку. Я помітив, що з одного боку пароплава зяє дірка, туди хлинула морська вода. Я всім серцем, всією силою своєї віри звернувся до Всевишнього. Попросив у нього допомоги. Пробую кричати. Та голосу не чути, а горло пересохло… Один бік неба чорний-чорний, а другий — червоний! Мій пароплав пливе в той бік, де темно… Хвилі, здіймаючи піну, теж ідуть у «темний» бік. Корма пароплава піднялася, і пароплав пішов носом донизу. Я загубився у хвилях.

Прокинувся. Спотів. Дійшов тями, що це тільки сон, полегшено зітхнув. Та все-таки моє серце билося тривожно…

Цей сон нагадав мені день нашої втечі. Із Криму. Звівши голову, я поглянув на календар. Чотирнадцяте листопада. Звичайно, 14 листопада… Отже, минуло шість років, як ми сіли на пароплав і втекли… Звісно, шість літ тому більшовики, зайнявши Крим, вигнали нас… Я все пригадав. Все життя пронеслося, мов кінострічка. Я довірився своєму теперішньому становищу. Шість літ тому в цей же день я стояв на палубі пароплава в Севастополі і думаючи, що це сон, вкусив себе за палець. І зараз в голову напливло, що шість проминуло відтоді років — це теж, може, сон… Знову боляче…

Дружина, побачивши мене в такому стані, постукала у вікно: «Бею, що ти там робиш?» Я промовчав і, стиснувши пальця, сам до себе: «Напевне, я збожеволів». Ні, ні, я ще не збожеволів. Ні, але…

Я підвівся. Ні про що не думав, бродив кімнатою. Голова — як макітра... Дивлюся на стіни, на стелю. Я прошу їх допомогти мені. Обійшов увесь будинок — і схожий був на ведмедя, якого запроторили в залізну клітку. Шукаю. А що шукаю?.. І сам не знаю. Довго шукав... Нарешті, знайшов.

На стелі побачив кільце, напевне, до нього колись ладнали дитячу колиску. Я потягнувся до кільця — не дістав. Підставив ослінця. Посмикав за кільце. Воно здалося мені допомогою від Бога. Я сам вразився: а чому досі не помічав його? Почекай-но, завішу вікно й зачиню двері...

Я все приготував. Дістав з-під ліжка вірьовку, один кінець зав'язав петлею, а другий — примоцював до кільця. Чому я так діяв — досі не знаю. Руки мимохіть робили. Зашморг так майстерно зав'язав, що й сам здивувався. А що ж тепер? Та треба просунути голову в петлю, відкинути ногами ослінця і...

Дружина стукає у двері: «Що з тобою? Навіщо ти зачинився? Невже боїшся, що не дадуть відпочити?» Потім сказала, що я сьогодні якийсь дивний. Я її заспокоїв, що все гаразд, і почав збиратися...

Ми вийшли з будинку. Я, повернувшись назад, зиркнув на кільце. Здалеку попестив його поглядом. Сам собі мовив: «Хай будуть славні руки, що причепили тебе тут, ти мій останній порятунок... Не завтра, так післязавтра, але неодмінно задумане вчиню!»

Піду до Пашаоглу. Він обіцяв мені збільшити зарплатню. Напевне, тому й викликає зараз, щоб я застав його вдома...

Завтра ранком, як завжди, перевірю, чи добре підметено вулиці. По обіді знову спочину. Якщо дружина забариться,— тоді кільце... ослінець... вірьовка... зашморг...

Переклав *Володимир Мордань*

Партизан Муратчыкъ

Икяе

Муратларнынъ эви койнинъ энъ юкъары башында ёл устюнде эди.

Бу алчакъ эвчикнинъ юкъары башы ернен тем-тегиз, ашагъы къарчыгъасынынъ да ерден юксеклиги бир сажень барлы-ёкълы. Къаралды, къора ёкъ.

Майыс айынынъ ортасы эди. Муратларнынъ кою дагънынъ этегинде олгъанындан бус-бутюн ешилликке бурюнген, Муратларнынъ эвлерининъ тёгерегини ешиль, кийик отлар саргъан.

— Мурат! Бар, балам, бир гугюм сув кетирсе!

Анасынынъ сесини эшиткен Мурат ёл янындаки озь акърaны балалардан айырылды, аман чапып анасынынъ элиндеки гугюмни алды.

— Ах, балам, балам! Ич олмадым ичинъизден биринъиз бир къач яш даа буюк олгъайдынъыз... Бир шейлер ишлер эдик — Муратнынъ анасы Тензиле енге бу сёзлеринден козьлерини сантрач пештималына сюртти. О арада бакъалап чыкъып, эв къапынынъ босагъасында тургъан Муратнынъ къыз къардашчыгъы Эмине:

— Ана-а-а, мам-м-мам-м! — деп багъыра башлады.

Бу сес Муратнынъ анасы Тензиленинъ юрегини бир къат даа тельчеледи, артыкъ ийип кельген козь яшларыны токътаталмады, тюшюндже ве къаарьден солгъан янакълары устюне юварландылар.

— Мам-м… мам!.. — Эминечик бир къат даа зорлады, бу кере сонъуны агълавнен битирди…

Тензиле енге долаптаки отьмек безини ачты, онынъ ичинде бир кошечик чавдар отьмеги къалгъан!..

— Энди сонъу… — Тензиле енге кокюс кечирди, бир кошечигини кесип, Эминечикке берди… О башкъаларына не береджек эди… Чюнки энъ буюги олгъан 11 яшлыкъ Мураттан башкъа 4 дане даа бар эдилер…

— Анай! Анай! — Муратнынъ агълавнен къарышыкъ сеси эшитильди, къолундаки гугюми тёкюлип яры олгъан, аягъынынъ тобугъы къанагъан алда чапа-чапа кельди…

— Не болды?

— Анавы Къыдыр — мырзанынъ огълу Алинен моллакъайнынъ Ибрамы ташнен урдылар. Мен оларгъа бир шей де айткъаным ёкъ. — Большевик баласы, тавдан бабанъы тутарлар, биз де сенинъ аягъынъны сындырайыкъ деп, ташнен урдылар, сёгдилер.

Тензиле енге тек тишлерини гъычырдатып башыны саллады, зияде сёз айтмады, чюнки олар кой ичинде ешиллернинъ хорантасы учь дане эдилер.

— Арув эттинъиз, балалар, сакъын огъа къошулманъыз, о да, бабасы большевик-Османгъа бенъзеп «чапкъын» боладжакъ даа!..

— Ольдюрип ташласанъ копек баласыдай, эки шалыкъ гунасы болмаз…

Ёлдан эшитильген Пенпе ханийнен Ревиде тотайнынъ бири-бирине узакъ турып, Муратнынъ адресине айтышкъан бу лафлары Тензиле енгени даа зияде мугъайта эди.

Муратчыкъ аягъынынъ агърысыны унутса да, ачувы къайтамы:

— Мына, бабам кельсин де, онынъ пыштавыны алып эписини атарым, косьтеририм, — деп анасынен сёйлене… О анасынынъ козюне бакъып да, онынъ да козьлери дымлы олгъаныны корьгенинен:

— Анай, я сен неге агъладынъ? — деди.

— Магъа да агъыр келе… Отьмегимиз де бите…

— Зарар ёкъ, анай, отьмек битсе къартобымыз бар, ашап турармыз, огъаджек бабамлар да койге тюшерлер.

— Тюшерлер я! — Тензиле енге Муратны даа зияде меракъкъа тюшюрмемек ичюн, кулер юзь косьтермеге тырышты.

— Анай, опмек белсе, къалным ас!... — отьмек истев невбети Ибрайчыкъкъа кельген эди...

— Шимди Джеббар акъай терменден къайтып кельди, онда эшиткен, ярын отряд келе экен, эм зелёнилерни[1] тутаджакъ, эм де къачакъларны.

— Вай, джаным, Тензилечигим, не ишлер экенмиз? Анав, бизинкилер акъшам эвге тюшермиз, деп хабер джиберген-лер!..

— Туф, туф, барып бир къаза олмагъайды. Къыдыр мырза отрядны махсус чагъырткъан экен, дийлер. Эм де тюневин геДже бириси эки кере келип пенджереден динълеп кетти, джаным Асене, колеткесини мутлакъ Къыдыр мырзагъа ошаттым.

— Насыл этмели де, хабер этмели, бизинкилер тавдан саркъмай азыр турсынлар; озюм барыр эдим, артымдан анъыладжакълар, сен барсанъ, ене де шай, Керим агъамлар да базарда...

Муратчыкъ анасынен Асене тотайнынъ арасында олгъан бу лафларны динълей, онынъ башында балабан-балабан ойлар долаша.

О, яваштан легенге джибитмеге къойгъан чарыгъыны алды, чувал парчасындан чылгъавчыгъыны аягъына сарып кие башлады. Тензиле енгелер тюшюнджели далгъанлыкънен лаф этелер. Мурат чарыгъыны кийгенден сонъ, яваштан эски бир безге чанакътан пишип сувгъан къартопларны толдура башлады...

— Мурат, нишлейсинъ, къартопларны нападжакъсынъ... — Тензиле енге чевирилип бакъып Муратчыкътан сорады.

Мурат тюшюнди, бираз сыкъылгъан киби олды, сонъ тамамиле иш саиби адам тарзында:

---

[1] Зелёные — граждан дженки вакътында беязлар тарафында дженклешмектен къачып, дагъларда сакълангъан адамлар. Сонъра исе Къырым партизанларыны бойле адландырдылар.

— Мен кетермен, тавнынъ бутюн ёлларыны билемен, бабамларны тапар, оларгъа эписини айтарым!.. Эм де мени эслемезлер, мен къора артындан айланып, ашагъы ёлдан чыкъарым.

Мурат бу сёзлерни о къадар ышандырыкъле айта эди ки, Тензиле енге ве Асене тотай бир кереден онъа не дейджеклерини тапыштыралмадылар. Онынъ аягъындаки чарычыкъларындан башындаки эки джарты чобан къалпагъынадже бир къач керелер сюздилер. Озьлеринднинъ де козьлери торлана эди.

— Я, балам, адашсанъ, кеч къалсанъ, сени урсалар, анылсалар?! — Тензиле енге агъламсырады.

— Мен фындыкъ вакътында тап Кузьма акъайнынъ казармасынынъ о ягъына бир озюм барып кельдим де... Къоркъма, анай, бир шей олмаз.

Муратчыкъ бу лафларнен отьмек кескен пычакъларыны белине къыстыра эди.

Кунеш артыкъ койнинъ батысындаки Таз-тёпе устюне тырмаша башлагъан эди.

Мурат эп чалылар арасындан артына айланып бакъа-бакъа, къыргъа тырмаша, онынъ пешинден такъылгъан Сарманчыкъ да къуйругъыны къалачландырып, тилини бир къарыш чыкъарып солуй-солуй къыргъа таба чапа, токътала, о да бир шей къаравуллар киби этрафына бакъына эди.

Мурат артыкъ яры ёлуны алгъан, о энди къыргъа тырмашкъан, къалгъан ёлу пек о къадар тик дегиль эди. О, шимди озюни бирев излемегенине ишанмагъанындан къаянынъ тап кенарына келип сейирге башлады, о саатлердже къыргъа чапса да, санки ич де ёл алмагъан киби олды, чюнки къая тёпесинден бакъкъанда, бутюн кой аля даа онынъ аягъы алтында тура эди.

Мурат бирден элесленди. Койлеринин ашагъы башындан башлап айланчыкъланып кеткен ёлда бир къач атлы корьди, о даа зияде элесленип бакъты, козьлерине инангъысы кельмей эди, чюнки атлылар тургъан сайын чокълаша...

— Келелер, отряд келе... Анам оларны... Я бабамларгъа барып етиштиралмасам... тутсалар... — Муратнынъ бутюн тени

чымырдады, къара ве агъыр чиркин тюшюнджелер мийине ура, даа къач ай эвель кене де койлерине кельген отряддаки йыландайын зеэрли козьлю, къаба мыйыкъ офицер онынъ койылюсю алдына келе, тюфек шомполынен котекленген акъайларнынъ агълав сеслери къулагъында текрар чынъылдай киби ола эди... Сарман бирден афылдады, тюшюнджеге далып тургъан Муратны сескендирди, онъа гуя атлылар келип баскъан киби кельди. Аман айланып бакъты. Сарман исе текрар ве текрар афылдай. Мурат меракъланып онынъ янына барды. Сарманнынъ ачувлангъан шейнинъ бир ешиль кесерткичик олгъаныны корьгенинен, кулюмсиреди, Сарманнынъ аркъасындан сыйпады. Сарман да озюнинъ уфакъ шейнен огърашкъанындан утаныр тарзда токъталды, тилинен агъызыны, буруныны ялап чонъкъайып отурды.

Мурат къолундаки тююмден эки къартоп чыкъарды, бирисини Сармангъа берди, бирисини де озю тишлеп, аман ёнельди.

Оны шимди эки тюшюндже къыйнай эди. Бириси — отряд койде аналарына къылынаджагъы, дигери де — бабасынынъ бу бармаздан эвель башкъа ёлнен койге саркъмасындан хавф эди.

О, артыкъ токътамай чапа, белине къыстыргъан отьмек пычагъыны да къолуна туткъан эди.

Муртачыкъ дагъ къаравулы Кузьма акъайнынъ казармасы янындан отькенде, «Таз-тёпеге» айлангъанда, артыкъ дагъ ичине къаранлыкъ тюше башлагъан эди. Мурат шимди токъталып-токъталып динълей, сонъра даа чапа. Акъшам елинен шувулдашкъан япракълар онъа дагъ арасында бириси чапкъан киби келе.

— Стой, мальчик! — Бу сес Муратны бирден абдыратты. О, къалтырамагъа башлады. Атта элине туткъан быджагъы тюшип кетер киби олды.

— Куда идешь? — Артыкъ Муратнынъ къаршысында ири кевдели бир акъай пейда олды. Мурат санки сакъав кесильди, къуругъан агъызы ичинде тилини айландырып бир шейлер

айтаджакъ олды, лякин сёз тапалмай, къаршысындаки акъайнынъ козюне бакъты, онынъ чырайы агълавнен къоркъу къарышыкъ, аджыныкълы алгъа кельген эди.

Муратнынъ бу алыны корьгенден сонъ, о адам токътады, артыкъ бир шей сорамай, Мураткъа бакъып къалды.

Мурат къаршысындаки акъайнынъ аягъындан башына къадар сюзди. Онынъ башында балабан кок къалпакъ, белине къуршун ленталар байлангъан, къолунда къалеми кесильген къыскъа тюфек... Муратчыкъ буларны корьген сонъ, кет-кете джесаретлене башлады. Чюнки 15 кунь эвель, бабасы гедже эвлерине кельгенде, о да бойле кийинген эди.

Мурат татарджа:

— Меним бабамны корьмединъми? — деп сорап йиберди, лякин озю кене де къоркъусындан къалтырай башлады...

— Но тогда идём, — деп о адам Муратчыкънынъ къолундан тутып, къаршыдаки къалын эмен агъачлары арасындан оны етеклеп алып кете башлады... Мурат кете, онынъ артындан Сарманчыкъ да къалышмай, лякин о да къоркъусындан къуйругъыны багъры астына къайтаргъан эди.

Муратнынъ козюне къая тюбюнде алевленип янгъан атеш корюнди, онынъ этрафында кене де патронлы, тюфекли бир чокъ акъайлар отура. Муратнынъ корьгенлеринен, эписи тюфеклерине япыштылар.

— Свой идёт, — Муратнынъ къолундан еткелеген адам шай сесленди.

— О бизим Макар экен де, бир ав тутса керек, амма да балабан ав анджа, — сёзлеринен кулюштилер.

Шу арада Сарманчыкъ къуйругъыны багъры астындан чыкъарып чыйылдай-чыйылдай огге чапты. Чарыкъларыны тюзетмекте олгъан бирисине барып ялтакълана башлады.

— Сарман, сен къайдан чыкътынъ? — сесинен о адам аякъкъа къалкъкъанда, Макарнен Мурат да келип етишкен эдилер.

— Мурат огълум!

— Бабай...

Бири-бирине сарышкъан бабанен огъулгъа Макар ве башкъалары да сессиз-солукъсыз бакъып къалдылар.

— Насыл кельдинъ, Мурат, пек сагъынъдынъмы, огълум? Ананълар не япалар?

Бабасынынъ бу соравларына Мурат джевап оларакъ:

— Эписи яхшы эдилер, ама шимди…

— Я шимди ёкъса, бир шей олдымы? — Осман акъай абдырады.

— Мен койден чыкъкъанда, койге отряд келе эди…

— Эписи анълашылды!..

Осман акъай аман ашыкъып къалкъты, бираз узакъта тюшюнип тургъан мазаллы адамнынъ янына барып, аджеле-аджеле русча бир шейлер айта башлады. О адам аман еринден сычрап турды.

— Атешни сёндиринъиз! — эмирини берди. Бу зелёный Осман акъайларнынъ командири Козлов эди.

Орталыкъны энди гузель этип къаранлыкъ къаплагъан. Атеш сёнгенден сонъ, бир къат даа къаранлыкъ басты. Шимди Мурат бабасынынъ янындан айырылмай, Сарманчыкъ да оларнынъ ортасына сокъулды.

— Аркъадашлар, шейлерни топланъыз, азырланынъыз! Макаров аркъадаш, чабик постунъызгъа кетинъиз. Смайылны да алынъыз, дёрт козьнен бакъынъыз!…

Эр кес сессиз-солукъсыз Козловнынъ эмирини динълеп, аман азырланмагъа башладылар. Осман акъай шейлерини багълагъанда, тюфегини янына къойды. Фурсаттан файдалангъан Муратчыкъ аман бабасынынъ тюфегини алып, аякъ устюнде тим-тик тура, этрафына бакъына эди…

— Динъленъиз, аркъадашлар! — эписи Козловнынъ этрафына топландылар, о девам этти. Таз-тёпе янында ятакълагъанымыз энди 10 куньден зияде олды. Эльбетте, койнинъ «копеклери» Къыдыр мырзалар бунынъ къокъусыны алгъандырлар, бу гедже олмаса, сабагъа отрядны мында йиберирлер.

— Еримизни авуштырмакъ керекмиз!

— Ёлларына чыкъып, басмакъ, копек киби гебертмек керекмиз!

— Мен де бомбанен 10 данесини озюм парчаларым.

— Токътанъыз, аркъадашлар! — Козловны динъледилер, эписи токъталдылар.

— Эбет! Мындан кочьмек керекмиз, эм де шимди, таз-тёпенинъ онъ якъындаки къаялар арасына синъмели, олар мындан о якъкъа кечалмазлар, кечселер де, озьлерининъ джанына етерлер…

Эр кес бу теклифнен разылашты.

Мурат артыкъ юкъусырай, бабасынынъ тизине яслана. Козлов кене сёзге башлады.

— Макаровнен Смайыл танъгъа къадар озьлерининъ постларында турсынлар, отряднынъ кельгенини дуя къойсалар, атышмасынлар; яваштан бизге чапсынлар. Осман акъай, сен де Сергейнен берабер юкъары сокъакътан Кузьманынъ казармасындан о тарафкъа Муратчыкъны озгъарып ташланъыз; танъ аткъанда догъру фындыкълар боюнен бизге келип къошулынъыз.

— Айды, огълум, ананъа айт, чокъ мугъаймасын, тезден бизимкилер келеджек, аз даа сабыр! Сонъ эписи яхшы олур, — зелёный партизан Осман акъай Муратнынъ бетинден сыйпап, бу сёзлерден онынъ гонълюни ала; лякин озю тишини гъычырдата, къолундаки винтовкасыны бир къат даа сыкъып тута…

— Яхшы, бабай, яхшы, мен энди чалышмагъа ярайым, чапанен къазып, эвимизнинъ артына бир къопкъа къартоп сачтым… — Мурат бу сёзлеринен бабасы къаршысында озюнинъ оськюнлигини косьтермек истей эди…

— Айды, Мурат, мына бу ёлдан догъру саркъсанъ, койнинъ юкъары башына тюшерсинъ. Лякин ёлда офицерлер расткеле къойса, бизге кельгенинъни сакъын айтма. Оларны алдатмагъа бакъ!..

Мурат бабасынынъ сёзлерини буюк дикъкъатнен динъледи. О, шимди озюни текмилинен бабасы киби зелёный сая эди. онынъ эм бойле тюшюнмеге акъкъы бар. Чюнки Муратнынъ сёзюнен Козлов бутюн зелёный отрядыны башкъа ерге авуштырды; шимди исе бабасы онъа «оларны алдат» деп иш ишана. Сарманчыкъ да Муратнынъ гонълюнде олгъан бу оськюнлик ве къуванчкъа къошулыр киби, онынъ янында джанлы-джанлы долана…

Сергей тёгеректен козюни алмай, Осман акъайнен Муратчыкънынъ лафыны больмек истемей, лякин оларгъа артыкъ кетмек, аркъадашларына барып къошулмакъ керек эди, онынъ ичюн:

— Осман акъай! Айды, энди кетейик, — деди.

— Кетейик, Сергей, кетейик,— деп Осман акъай Муратчыкъны текрар котерип опьти ве оны догърултып:

— Айды, огълум, бу ёлнен... — деди, озю де артына айланаджагъы вакъыт Муратнынъ ачыкъкъаныны хатырлады.

— Мурат, къарнынъ ачтыр, огълум, ал отьмек, — деп сумкасындан бир кесек отьмек чыкъарып берди. Лякин Мурат оны шу ерде явлыкъкъа сарып, белине байлады — озь-озюне «Эминечикнен Ибрайгъа берерим, бабамдан селям» — деди ве чапа башлады. Сарман да онынъ пешинден кетти.

Мурат олардан айрылып да даа оларнынъ къарасы гъайып олмай эди. Онынъ алдына расткелип де, конделен кечип кеткен ёлдан ат аягъы сеслери келе башлады. О, токъталды ве керчектен де чапкъан атлар сеслери олгъаныны бильди...

— Олар! Мутлакъа олар!.. Офицерлер келелер, я бабамы тутсалар.— Муратны къоркъу къаплады, онъа ёлны кечип ашагъы тюшмек керек эди, лякин артыкъ офицерлер етишкен эдилер. Мурат ёл ортасында токътап къалды. Бабасынынъ «оларны алдат» деген насиатны онынъ башында долана, шимди тек оны тюшюне, уйдура эди.

— Стоп, татарчонок,— офицер бу сёзюнен атыны догъру Муратнынъ устюне догърултып, наганынен козьлеп кельди. Муратчыкъ еринден къыбырдамады.

Офицер Муратчыкътан джекирип-джекирип бир шейлер сораса да, ондан бир джевап аламай эди. Сонъ, Муратнынъ русча бильмегенини анълап:

— Биарсланов эфенди! — деп артындан кельген чал атлы офицерге сесленди ве Муратны косьтерип татарджа сёйленмек керек олгъаныны анълатты.

Офицер ве Биарсланов мырза эр экиси де атларындан тюшип, Муратны къоралап алдылар...

— Къайда бардынъ, олан? — Биарсланов козьлерини йылан козюдайын чикритип сорады.

— Акъшам-м... — Мурат тутлыкъты,— бузавымыз къайтмады, оны къыдырып чыкътым.

— Ялан айтасынъ! Шимди джанынъ ашларым. — Офицер мырза орьме къамчысыны котергени де шу эди, Сарман аман афылдап чапкъылды, мырзанынъ чызмасынен къарыштырып баджагъыны къапып алды.

— Ах, домузнынъ баласы, бу сенинъ копегинъми, — деп офицерлернинъ экиси де наганларыны чыкъарсалар да, Сарман чокътан чалылар арасына савушкъан эди... Офицернинъ эмиринен солдатлар оны атсалар да, къайда урмакъ...

Лякин Сармангъа олгъан ачувыны Биарслан мырза Муратчыкътан чыкъарды. Текрар котерильген орьме къамчы Муратчыкънынъ: — Ах, айи, анайи! — деп вайылдап агъламасынен ашагъы тюшти.

Мурат даа къамчы аджджысындан солыгъыны джыямай эди, Биарслан мырза даа зияде океленди.

— Айт, шимди озюни гебертирим! Зелёныйлерни корьдинъми?

Мурат анъламагъан олып — насыл зилен акъай? Мен ондайын шей бильмейим де!... — деди.

— Большевик корьмединъми?

— Ондайын шей де корьмедим.

— Эшек, санъа айтаман! Къолунда тюфеги олгъан акъайлар корьмединъми?

Мурат бу сёз къаршысында бираз шашмалады, лякин о озюнинъ аркъасынынъ къамчынен ашлангъан ерини сыйпагъан олып, озюнинъ тюшюнгенини дуйдурмамагъа чалыша. Муратчыкъ тюшюне, корьмедим десе, бельки кене де къамчы ашайджакъ. Я корьдим десе, эм де алдатса!.. Мурат аман бунъа къарар берди.

— Мына, акъай, даа шимдичик башларында балабан къалпакълары олгъан тюфекли акъайлар отип кеттилер.

— Къайда кеттилер? — Биарслан бу соравны бермекнен берабер де аман офицерге русча айтты, офицернинъ эмиринен эписи тюфеклерни омузларындан чыкъардылар.

— Къайда кеттилер? — мырза сабырсызлана берип даа сорады.

Шимди Мурат тюшюне эди. Аман бирден джевапланды.

— Мына бири-бири артына тизилишип, бу якъкъа кеттилер, чокъ эдилер, — деп бус-бутюн бабасыларнынъ кеткен тарафынынъ аксини косьтерди.

Офицер ве Биарслан мырза артыкъ Муратнен муляйим лаф этмеге башладылар, оны алдатып даа зияде лаф алмакъ истедилер.

— Олан, адынъ не сенинъ?

— Адым, адым… — Мурат бираз шашмалады, сонъра адым Къуртназар…

— Бабанънынъ ады?

— Бабамнынъ адыны бильмеймен, о чокътан ольген.

— Ма, санъа, Къуртназар, — Биарслан мырза Мураткъа бираз акъча берип,— айтчы, олан, о тюфекли акъайлар коп эдилерми?

— Юз дане бар эдилер, — Мурат бу джевабыны Биарслан мырза къоркъу ве абдырамакънен офицерге терджиме этти. Онынъ да чырайы тюрленди, артындаки солдатларгъа бакъа башлады, тек 40 дане эдилер, ве «зелёный» сёзюни эшиткенинен эписининъ чырайы къачкъан эди…

Офицерлер аман командирлеринден бир къачыны чагъырды. Биарслан мырза да оларнен берабер эди. Олар къызыкълы-къызыкълы сёйлешелер. Сонъра офицер атына минип, къылычыны чыкъарып саллады ве аман кери чевирилип чапа башлады. Башкъалары да онынъ артындан чапа башладылар.

Мурат ялынъыз къалды, «тавшан киби къачтылар», деп кульди. О, шимди озь-озюне инаналмай эди. Демек, о бабасынынъ дегенини ерине кетирди — беяз офицерлерни алдатты, оларны къоркъузды ве «100 дане бар эдилер» деп оларны къачырды.

Мурат ёлгъа къулагъыны къойып динъленди, артыкъ ат аягъы патырдысы чокътан узакълагъан эди. Шимди Мурат тюшюне, койгеми къайтмалымы, ёкъса бабасыларгъамы барып хабер этсин!

О, эвлерине къайтмакъны яхшы корьди; аман къыр ашагъы чапа башлады. Ёлда чалылар арасындан Сарман да атылып чыкъты, Муратнынъ аякъларына сарыла башлады, санки ондан — Мурат, сен де къачып къуртулдынъмы? — демек истей эди.

Мурат Сарманчыкъны сыйпады, сонъра экиси берабер къошулып чапа башладылар…

— Анай-й! Анай-й-й-й!.. Мути теле, самай теле…

Муратнен Сарманчыкънынъ келеяткъаныны корьген Ибрайчыкъ, эвлерине таба чапа башлады.

— Вай, Мурат! — Тензиле енге чапкъылып Муратны къучакълады. Муратнынъ кулюмсирегенини корьгенинен, о да кулюмсиреди…

Шу арада Асене тотай да келип етишти.

— Бабанъны корьдинъми?

— Али акъанъны корьдинъми?

— Мынавы залымлар бармадымы?

Мураткъа тёгеректен соравлар ягъмагъа башлады.

— Корьдим, эписи де аманлар, бабам да, Али акъам да аман, бу гедже мен барып оларны Таз-тёпеден Патлакъ къаяларгъа авуштырдым,— Мурат бу сонъки сёзюни къопая берип сёйледи.

— Я офицерлер чыкъмадылармы, Къыдыр мырзалар оларгъа ёл косьтерип джиберген де.

— Чыкъкъан эдилер; танъда магъа Кузьма акъайнынъ казармасы ашасында расткелиштилер. Мен оларгъа ойле дубара эттим, аман айланып къачтылар. — Мурат озю куле эди…

О, анасыны ве Асене тотайны чокъ беклетмеди: эписи олып кечкенини бирер-бирер анълатты.

Тензиле енге къуванды, Муратны къучакълады.

— Ах, озюмнинъ Муратчыгъым, тамамынен партизан олгъансынъ,— деди.

Бу Муратнынъ батырлыгъы яваш-яваш бутюн кой ичерисинде дагъылды. Эр кес оны партизанчыкъ яхуд да партизан Муратчыкъ деп адландырдылар…

Партизан Муратик

Оповідання

Хатина родини Муратика була біля дороги у верхній частині села. У неї, маленької, черепична покрівелька мовби заледве піднялася з землі, а фасадик хіба що сягав сажня заввишки. Біля хати не було ні подвір'я, ні тину.

Середина місяця травня. Село, де мешкає сім'я Муратика, тулилося до підніжжя гори, яка в цю пору зеленіла травою, тож хата зо всіх боків заросла різнотрав'ям, бур'янами.

— Мурате! Іди, синку, принеси, будь ласка, води!

Зачувши голос матері, Мурат полишив своїх ровесників, з якими бавився біля дороги, і миттю перебіг до матері, взяв з її рук мідного відника і пішов по воду.

— Ох, синку, синку, якби ти хоч трохи був старший. Тоді б ми змогли що-небудь зробити.— Мати Мурата тітонька Тензіле утирала очі своїм картатим фартухом. У цей час, стоячи біля порога і спостерігаючи за матір'ю, Муратова сестричка Еміне почала кричати:

— Ма-мо-о, мам-м-мам-м!

Цей крик сколихнув материнське серце Тензіле. Вона вже не змогла стримати своїх сліз, що покотилися на її помарнілі від печалі і тривоги щоки.

— Мам-м... мам!..— не тільки кричала, а й плакала Еміне.

Тітонька Тензіле взяла із шафи загорнутий в полотнинку хліб і розгорнула його — там залишився єдиний житній окраєць.

— Останній хліб…

Тітонька Тензіле глибоко зітхнула, вкраяла скибочку і простягла його маленькій Емінесі…

Далі подумала, що ж вона зможе дати іншим дітям. Крім одинадцятирічного Мурата в неї було ще четвірко ротів.

— Мамцю! Мамцю! — почувся плач Мурата.

Він біг з отим мідяним відником, вода розлилась, на щиколотці ноги червоніла кров.

— Що трапилось?

— Он син мурзи Кидира Алі і син мулли Ібраїм мене камінням побили. А я їх не чіпав, ні слова не казав. «Ти син більшовика, твого батька спіймають у лісі, а поки що ми тобі ногу зламаємо»,— кричали вони і жбурлялися камінням.

Тітонька Тензіле зціпила зуби і похитала головою, але нічого не сказала. Адже таких, як її «зелена» [1] сім'я, в селі було лише три.

На дорозі, далеченько одна від одної, стояли старенькі — господиня Пекле і господиня Ревіде і голосно говорили:

— Правильно вчинили, хлоп'ята, будьте обережні, не гуляйте з ним, він, певно, теж буде «втікачем», як і його батько, більшовик Осман!..

— Якщо його прибити, мов цуценя, ніякого гріха не буде…

Ці слова глибоко засмутили тітоньку Тензіле. І хоча Муратик уже забув про біль у нозі, та все ж лютував.

— Ось повернеться мій тато, я з пістолета всіх постріляю, вони ще взнають мене.

Він поглянув на матір і, побачивши сльози в її очах, запитав:

— Мамо, чому ти плачеш?

— Мені тяжко, синку. І хліба обмаль…

— Не хвилюйся, мамо, не буде хліба, їстимемо картоплю, а там і батько в село повернеться…

---

[1] «Зелені» — так називали людей, які в роки громадянської війни не бажали воювати на боці білих і ховались у гірських лісах. Пізніше так стали називати і кримських партизанів.

— Повернеться? — тітонька Тензіле, щоб не стривожити Мурата, усміхнулась.

— Мамо, дай хліба, зивотик просить! — черга канючити дійшла до Ібрайчика.

Повернувшись із тюрми, Джеббар-акай повідомив, що, здається, прийде загін карателів ловити «зелених» та інших утікачів.

— Вай, моя дорогенька Тензіле, що ж тепер нам робити? Кажуть, що карателі сьодні ввечері прийдуть.

— Тюф-тюф, хоч би лиха не сталося. Кажуть, мурза Кидир знарошне викликав загін. І ще, люба Асене, вчора вночі хтось двічі приходив і підслуховував під нашим вікном. Тінь тієї нишпорки була схожа на мурзу Кидира.

— Як же повідомити наших, щоб вони не виходили з лісу? Я сама пішла б, та мою відсутність можуть помітити, та й твою теж, та й Керім-ага на базарі.

Муратик чув розмову матері з Асене-тотай [1] і замислився.

Він тихенько вийняв із тазика свої чарики [2], намотав на ноги клапті ганчірки від мішка і почав узуватися. Тітонька продовжувала схвильовану бесіду. Муратик у стару по-лотнинку поклав варену картоплю, що лежала в чашці.

— Мурате, що ти робиш, навіщо тобі знадобилася картопля?— запитала в сина Тензіле.

Той зніяковів, потім тоном ділової людини сказав:

— Я знаю всі лісові стежечки, я піду і знайду батька, повідомлю новину!.. Мене ніхто не помітить, потайки пройду поза тинами і вийду на нижню дорогу.

Муратик так упевнено і обнадійливо говорив, що Тензіле і Асене-тотай навіть не знали що й сказати. Вони мовчки дивилися на його чарики й на стару потріпану чабанську шапку. На їхні очі наверталися сльози.

— Але, синку, що ж буде, якщо ти заблукаш, спізнишся, якщо тебе поб'ють? — тітонька Тензіле заплакала.

---

[1] Тотай — шляхетна (про жінку); шанобливе звертання до жінки.
[2] Чарики — черевики.

— Та коли збирали фундук, я ж сам доходив до казарми дядька Кузьми, я добре знаю те місце... Не бійся, мамо, все буде гаразд.

Сказавши це, Муратик узяв ніж, яким ріжуть хліб, і прив'язав до ременя.

Сонце поволі підіймалося на верхівку «лисого горба», який стримів на західному боці села. Мурат продирався через зарості кущів і часто оглядався, він сходив на горб, за ним поспішав пес Сарманчик і сторожко роззирався навсібіч. Мурат уже подолав половину путі, дорога вже не була такою важкою. Піднявся на скелю, глянув униз, щоб пересвідчитися, що за ним не стежать. Зі скелі все село його було поряд, під його ногами. Раптом Мурат насторожився. Він побачив, як вилинуло окрай села декілька вершників. І тут Мурат запанікував, не вірив очам своїм: вершники прибували й прибували.

— Їде, загін їде... Моя мама, їх... А що, як не встигну дійти до батька... якщо їх спіймають...— усе тіло Мурата защеміло, в голові кружляли чорні і страшні думки, в уяві постав образ чорновусого офіцера зі зміїними очима, котрий перебував у їхньому селі із загоном. У вухах Мурата знову дзвеніли стогони мужиків, яких били прикладами рушниць... Сарман раптом загавкав і Мурат спохопився, йому здалося, що вершники вже поряд. Він тут же озирнувся навсібіч. Сарман продовжував гавкати. Мурат зацікавлено підійшов до собаки. Побачивши, що причиною неспокою Сармана була зелена ящірка, він засміявся і погладив песика по спині. Сарман трішки зніяковів, облизав собі пащу і ніс, присів. Мурат вийняв з вузлика дві картоплини, одну дав Сарману, другу одразу ж сам і проковтнув. Його тепер турбували дві думки. Перша — загін, що нині увійшов у село, буде катувати його матір, друга — боявся, що його батько пішов з лісу до села іншою дорогою. Не зупиняючись, біг, тримаючи в руках ніж, яким ріжуть хліб.

Коли Мурат проходив повз казарму сторожа Кузьми, прямуючи в бік «лисого горба», в лісі почало темніти. Мурат то зупиняється, прислухаючись до звуків, то знову біжить. Вечірній вітерець, хитаючи гілки дерев, видає шерех-шелест, а Мурату здається, що за ним хтось біжить.

— Стій, хлопче!

Цей вигук примусив Мурата здригнутися. Він почав тремтіти. Навіть ножик, який тримав у руці, десь випав.

— Куди йдеш?

Перед Муратом з'явився огрядний чоловік. Мурат хотів щось сказати, але з переляку не міг вимовити слова. Та чоловік, побачивши стан Мурата, нічого не говорив, а тільки дивився на нього. Мурат пильно оглянув чоловіка, який стояв перед ним. На голові голуба шапка, на ремені — стрічка з патронами, в руках — куценький обріз. Мурат посмілішав. П'ятнадцять днів потому, коли батько приходив додому, він мав такий же вигляд. Мурат запитав татарською:

— Ви не бачили мого батька? — голос його тремтів.

— Ходімо, хлопче,— сказав чоловік і взяв за руку Мурата.

Вони йшли стежкою, що петляла між старезних дубів. За ними, помахуючи хвостиком, не відставав Сарманчик. Під скелею горіло вогнище, біля нього сиділо багато людей з рушницями і патронними стрічками.

— Свій іде,— сказав чоловік, котрий привів Мурата.

— О, так це ж наш Макар іде, та ще й здобич веде,— засміялися люди.

Сарманчик вибіг наперед і заметляв своїм хвостиком. Він підбіг до партизана, що чистив свої чарики, і почав підлещуватися. Мурат наблизився до них.

— Мурате, синку!..

— Тату!..

Макар та інші партизани затихли і спостерігали зустріч батька із сином.

— Ти прийшов, Мурате! Що, скучив, синку? Як там мати?

Відповідаючи на запитання батька, Мурат сказав:

— Все було б добре, але зараз…

— А що зараз трапилося? — спохмурнів Осман-акай.

— Коли я виходив із села, до нього наближався загін.

— Все зрозуміло!

Осман-акай підвівся на ноги, підійшов до дебелого чоловіка і почав з ним швидко розмовляти. Той хвацько зіскочив зі свого місця.

— Погасити вогнище! — наказав він.

Це був командир Османа-акая та інших «зелених» — Козлов. Було темно. А коли погасили вогнище, стало ще темніше. Тепер Мурат ні на хвильку не відлучався від батька, а Сарманчик тулився до його ніг.

— Товариші, збирайте свої речі, готуйтеся! Товаришу Макаров, негайно поверніться на свій пост. Візьміть із собою і Смаїла, дивіться на чотири ока!..

Всі без галасу вислухали наказ Козлова, а потім заходилися збиратися. Коли Осман-акай збирав речі, то рушницю поклав на землю. Скориставшись моментом, Муратик відразу ж ухопив рушницю і став струнко.

— Слухайте, товариші! — сказав Козлов.— Ми уже понад десять днів ночуємо біля «лисого горба». Звісно, сільські пси типу мурзи Кидира про це вже пронюхали. Якщо не цієї ночі, то на світанку вони неодмінно надішлють сюди загін.

— Слід змінити місце.

— Нам треба вийти на дорогу і знищити їх, наче собак.

— Я зі своєю бомбою зараз можу десяток покласти.

— Стійте, товариші!

Після цих слів Козлова люди затихли.

— Так! Ми мусимо звідси піти, і негайно, треба йти праворуч від «лисого горба», до скель. Вони туди не зможуть добратися, а доберуться, то собі на лихо.

Всі погодилися з цією думкою. Мурат засинає, прихилившись до батька.

Козлов знову почав говорити:

— Хай Макаров і Смаїл до ранку пильнують на своїх постах. Якщо побачать, що йде загін, то хай не стріляють, а тихенько біжать до нас. Осман-акай, ти із Сергієм верхньою дорогою ідіть до казарми Кузьми. Звідти проведіть Муратика, а на світанку через ліщину приєднуйтесь до нас.

— Добре. Синку, скажи мамі: хай не журиться. Незабаром прийдуть наші, треба потерпіти. А потім буде все гаразд,— сказав «зелений» партизан Осман-акай, погладив Мурата по голівці і заспокоїв його. Та сам скреготів зубами, тримаючи рушницю напоготові.

— Добре, тату, добре, я вже вмію працювати, я лопатою по-копав землю за хатою і посадив відро картоплі,— кажучи це, Мурат бажав довести батькові, що він уже дорослий.

— Хутчій, Мурате, прошкуй цією дорогою і ти вийдеш до горішньої вулиці села. А як стрінеш офіцерів, будь обережний, не говори, що був у нас. Спробуй їх перехитрити…

Мурат уважно вислухав батьківські настанови. Він тепер вважав себе «зеленим», таким же, як і його батько. І на це були підстави. Козлов, вислухавши розповідь Мурата, переправив свій «зелений» загін в інше місце, а тепер батько дав завдання обманути офіцерів. Сарманчик, ніби відчуваючи радість, яка була в душі Мурата, жваво бігав навколо нього. Сергій дивиться в приціл рушниці, не хоче припиняти розмову Османа-акая з Муратиком, хоча їм треба поспішати на з'єднання зі своїми товаришами. Та, зрештою, сказав:

— Османе-акай! Нам пора повертатися.

— Пішли, Сергію, пішли,— вимовив Осман-акай, підняв Муратика й поцілував.— Ну, синку, йди цією доріжкою… — А потім згадав, що Мурат голодний: — Візьми хліба, синку…

Мурат узяв хліб, загорнув у полотнину і прив'язав до ременя. «Дам Емінешці і Ібрайю, це буде вітання від батька». Мурат ще не встиг далеко відійти, як почув кінський тупіт. Він зупинився, прислухався і відчув, що це рухається загін карателів.

— Вони! Так, це вони!.. А якщо схоплять батька.

Мурата охопив жах. Йому треба було зійти з дороги, та вже пізно, офіцери наближалися до нього. В голові кружляли настанови батька — «перехитри їх», і тепер він гарячково думав, як це зробити.

— Стоп, татарча! — крикнув офіцер і направив свого коня до Мурата, навів нагана.

Мурат стояв як укопаний. Офіцер щось кричав і допитувався, але відповіді не дочекався. Та потім зрозумів, що Мурат не розуміє російської мови.

— Пане Біарсланов! — звернувся до офіцера, що їхав за ним на сивому скакуні.— Будьте перекладачем.

Офіцер і мурза Біарсланов спішились і з двох боків обступили Мурата.

— Ти куди ходив, хлопче? — запитав Біарсланов, витріщивши свої зміїні очиці.

— Ввеч-чері...— Мурат заїкнувся,— наше теля не повернулося, я вийшов його шукати.

— Брешеш! Я тебе зараз задушу,— мурза підняв батіг, та тут, гавкаючи, підбіг Сарман і спробував укусити чобіт мурзи.

— Ох, ти свиня, це твій собака,— вигукнули офіцери і почали стріляти.

Сарман встиг заховатися в кущах... За наказом офіцера в собаку стріляли і солдати, але не влучили... Та свою злість на Сармана Біарсланов зігнав на Муратикові. Він знову підняв батіг і опустив його тільки тоді, коли від болю Муратик закричав: «Ой, ой, мамо!..» Мурат від болю не міг навіть дихати, а Біарсланов ще дужче лютував.

— Говори, а то зараз здохнеш! Ти бачив «зелених»?

Мурат вдавав, що нічого не розуміє.

— Які «зелені», пане? Я такі речі не знаю...

— Ти більшовиків бачив?

— Ні, я таких не бачив.

— Осел, я тобі кажу: ти бачив людей з рушницями?

Мурат трохи остовпів від цих запитань, почухав обережно спину, ті місця, де були смуги від батога, і намагався щось придумати. Мурат гадав, якщо скаже, що не бачив, напевно знову батожитимуть. А як скажеш, що бачив, то можна й обманути. Мурат так вирішив.

— Ось, пане, тільки-но звідси пройшли чоловіки з рушницями й у великих шапках.

— Куди вони пішли? — нетерпляче запитав мурза знову.

Мурат трохи подумав, а потім відповів:

— Вони йшли один за одним, і вони завернули ген у той бік.

Звісно, показав не той напрямок, куди пішли батько і його товариші.

Офіцер і Біарсланов уже зовсім іншими, улесливими голосами заговорили з Муратом, хотіли його обманути і дізнатись якомога більше.

— А як тебе звати, хлопче?

— Мене зовуть... зовуть...— Мурат спочатку зніяковів, а потім сказав:

— Куртназар...

— А як батька звуть?

— Я не знаю імені батька, він давно помер.

— Тримай, Куртназаре, це тобі,— вигукнув мурза Біарсланов і дав Мурату трішки грушок.

— А скажи, хлопче, чоловіків з рушницями багато?

— Та сотня набереться.

Ці слова Мурата Біарсланов передав офіцеру з острахом і дрижанням. Обличчя офіцера сполотніло, він подивився в бік бійців, їх було тільки сорок, вони теж заметушилися, почувши слово «зелені». Офіцер покликав до себе командирів. Біарсланов теж був з ними. Вони про щось схвильовано розмовляли. Потім офіцер скочив у сідло, вийняв з піхов свою шаблю і, помахавши нею, повернув коня назад та й поскакав. Усі рушили за ним. Мурат залишився на самоті. «Як зайці побігли»,— засміявся він. Він і досі не втямив, що трапилось. Отже, він виконав те, що наказав батько,— він перехитрив офіцерів, він їх налякав, сказавши: «Та сотня набереться». Хлопець приліг і приклав вухо до землі, тупіт коней уже давно відкотився. Мурат задумався: чи повертатися в село, чи піти повідомити батькові новину? Вирішив повертатися в село, і почав спускатися вниз із гірки. Із-за кущів вискочив Сарман і припав до його ніг. Він ніби хотів запитати Мурата: «Що, Мурате, і ти втік, врятувався?»

Мурат погладив Сармана, а потім вони удвох побігли додому.

— Мамо-о! Мамо-о-о-о!.. Муті йде, Самай іде...— побачивши Мурата і Сармана, почав кричати Ібрайчик і потупцяв до хати.

— Вай, Мурате,— тітонька Тензіле вибігла й обняла сина.

Побачивши, що Мурат сміється, вона теж почала сміятися. До неї підійшла Асене-тотай.

— Ти бачив батька? Ти бачив дядька Алі?

— Тих деспотів по дорозі не зустрічав?

На Мурата сипалися запитання з двох боків.

— Бачив, усіх бачив, і тато, і дядько Алі живі й здорові, я їм допоміг з «лисого горба» перебратися на «вибухові скелі»,— Мурат останні слова промовив хвалькувато.

— А офіцери не зустрічалися, адже мурза Кидир їм показував туди дорогу?

— Вони були стрілися мені біля казарми Кузьми. Я їм таке намолов, що вони прожогом повтікали.

Мурат знову почав сміятися. Він не став утомлювати матір і Асене-тотай чеканням розповіді, а зразу ж все розказав. Тітонька Тензіле зраділа й обняла Мурата.

— Ох ти, мій Муратику, тепер ти став справжнім партизаном,— видихнула вона.

Поволеньки про героїзм Мурата дізналося все село. І стали називати його то партизанчиком, то партизаном Муратиком.

Переклав *Володимир Мордань*

Эмдже

Икяе

Бутюн омюринде эмдже бир тюшюнме, бир къасевет корьмеген. Бабасы оны он секиз яшына кельгенинен эвлендирген. Ондан эвель эмдженинъ ёргъаныны устюне анасы къапатып кельген олса, ондан сонъ къадыны Селиме къапатып башлагъан. Мал дегенде, эмдженинъ бабасындан къалгъан эки юз элли сажень багъчасы, къапы огюнде уфакъ азбарда бир-эки тереги, ер намына къадынынынъ юз йигирми сажень, эмдженинъ озюнинъ дегенде, уськюли ери олгъан. Эмдженинъ уськюли ерге сачкъан тютюни, багъчадан, азбардан алгъан кяры кяде-кяде эки юз рублее варгъан вакъыты ола эди, зияде дегиль.

Пек «берекетли» йылы о къадарчыкъ олгъан кяр, насыл бильмем, эмдженен Селимени кечиндире эди. Элине пара кечкенде, эмдже бир къоюн алып семиртип соймая пек север эди. Эм эр вакъыт къоюны сойгъан сонъ, эмдже достларына онынъ семизлигини макътайджакъ олса, дёрт пармакъ къыртышы вар эди — демек аз корюнгендай олып — абу къадар ягъы вар эди — дер, къолунен косьтерир, пармакъларынынъ арасыны къоюннынъ къыртышы дёрт пармакътан зияде эди демек истер. Эм «ойледир, эмдже, инанырым, догъру» — демезсенъ, санъа дарылыр, бир даа корюшип барышмайынджа, лаф этмез эди. Буны да сёйлемек керек ки, эр даим

къоюн алгъанда, эмдже согъум соймая ниетленип алыр. Амма къурбанлыкъ бир къоюн даа алмая такъаты олмагъанындан согъумы кузьде, я да къышта соймалы, илле къурбан байрамын ильки куню къурбан этип чалар эди ве эти-ягъыны, кемигини айыргъан сонъ, кимсее ишанмай ич ягъын, къуйругъын къазан башында отурып озь къолунен иритир эди.

Этин де озь къолунен къавура, савутларгъа толдура, къавурмасын ясай, айры сакълай эди. Дюньяда эмдженинъ биринджи севгени макътав — семиз эт эди. Эмджени не къадар макътасанъ, о къадар къопайыр, къабарыр, бир бала дередже-сине келир эди. Семиз эт пишкен къазан корьсе, эмдже ич быракъып китемез. Эм яхшы пишкен семиз эт тапса, «тойдым, зияде ашамам!» — демее бир вакъыт тили вармаз. Учюнджи онынъ севгени... О башкъа шей... Сёйлемеси де айып, амма эмдже озю дегени киби, Селиме енге арыкъ олгъанындан отьрю ич онынъ севгенлеринден дегиль эди. Амма оны да эмдже къусур саймаз, Селиме енгенен пек муаббет яшар эди. Бир де эмджени мазаллылар сырасына къошаджакъ олсанъ: «Эмдже мазаллыдыр, бакъ я омузларына!» Даа фелян-фесмекян — диеджек олсанъ, къуванмадан, къабармадан вармая ер булмаз.

Меселя, юкъарыда, Байыр-Маалледе, джыянакъ бир шей олып меджлисте бири эмдженинъ беслеген къоюнынынъ семизлигини макътагъанда, дигери энъкъас шакъанен: «О къадар ёкътыр о, ойле къоюн олмаз!» — десе, эмдже о адамы озюне къан душманы саяр, эм къайтарып макътамайынджа, я ки яш этип гъайры баштан акълашмайынджа эмдже онынъ иле лаф этмез эди, аман меджлистен къалкъар китер. Ашагъыда, озен боюнда, эвине варып, о макътавлы къоюныны омузына урып бир токътамай да байыра, меджлис эвине кетирир. «Семиз дегиль!» — дегенлере косьтерир эди. Бир токътамай кетирмесининъ себеби — озь къуветини косьтермек, онынъ киби семиз къоюны эмдже бир токътамай озенден Байыр-Мааллее кетирди,— дедиртмек эди.

Буны да унутмамакъ керек ки, эмдже халкъкъа къошулмая, дост олмая пек север эди. Амма эр даим достлукъкъа зенгинлерни, агъаларны сайлар эди. Онлар да эмдженинъ достлугъы семиз эт емек хатири ичюн олгъаныны билир ве озь

хусн-и-муамелелерини ондан аджымаз эдилер. Дигер тарафтан эмдженинъ достлары онынъ эр шейге инангъаныны, кульгенде бала киби, юректен кульгенини, сёйлееджек сёзюни ким олса олсун, козе къаршы догърусыны сёйледигини джумлесинден зияде севе эдилер.

Эмдженинъ бир табиаты даа: о, адам сайламаз, озь сыныфыны танымаз, озю беслемее, соймая севген барашы киби, эр кимнинъ артындан акъар китер эди. Бу хусуста эмдже моллалар киби этмейи, чокънынъ сёзюни догъру танымая, онлара итибар этмее, онларнынъ сёзюнден чыкъмамая север, дегенлерини, атта ялан шеадет деселер, ону да япар эди. О заваллынынъ ондан кендисининъ де хабери олмаз эди. Керчек, бойле шейлер ичюн эмдже пара-мара бир шей алмаз эди. Амма эр даим софра къоюлгъанда, семиз эт парчалары онынъ огюнде олур эди. Ишнинъ ойле олгъанындан бир вакъыт о заваллынынъ хабери олмай ве олдурмаз эдилер. Чюнки о хусуста эмджени дерин ишлеген эдилер.

Эмдже... Эмдже акъкъында сизге пек чокъ динъленеджек икяелер язмакъ мумкюн эди. Эмдженинъ кериде кечирдиги алтмыш йыллыкъ бир омюри вар! Бу хусуста бизим мерамымыз эмдженинъ эр бир адымыны язып отурмакъ дегиль де саде, онынъ ойле адам олгъаныны сёйлемек олгъанындан отърю кечен вакъытларны быракъып, биз эмдженинъ омюринден бир кунь устюнде токътайыкъ. Чокъусы турсун, сагъ олса эмдже бизи бу сёзлер ичюн де хайырлы къалдырмаз эди. Ондан сонъ къалгъан о къылыфтаки къартлар да бизе рахмет кетирмезлер...

О, адетинден эмдже макътав север деген эдим. Ондан сонъ къалгъанлар да макътавны севгенлерини не къадар гизлеселер де, сёйлемек истемеселер де онлары азгъаначыкъ тюкюне къаршы сыйпаджакъ олсакъ, дарылгъанларыны, ачувлангъанларыны корьгенде, кимлер олгъанларыны о дакъкъада танырсыз. Онлар да, айтмакъ иджап этсе, бутюн омюрлеринде зорлукъ, сыкъынты корьмий зияфет-зияфеттен кезгенлер.

Бойле къаарьсиз кечкен омюрде ялдагъан эмдженинъ шакъаджы достлары куньлерден бир кунь, Октябрь инкъилябындан сонъ, къапысынынъ устюне «Халкъ эви» — деп

шакъанен бор иле бир сатыр язы язалар. Кериден де бири бир шейден хабери олмагъандай, эмдженинъ къатына айланып келе:

— Эмдже, бу не? Буны ким язды? Яваш окъуй: «Халкъ эви» — деп язгъанлар.— Ёкъса, сенинъ эвинъи де аладжакъ-лармы? — дий.

О вакъытларда даа пек чокъ халкънынъ не алынып, не вериледжегинден хабери ич де ёкъ — демек мумкюн. Саде Акъ-месджитте Мусульман Иджра Комитеси ве Махкеме-и-Шерийе вакъыф топракъларыны къолгъа кечирип койлюлерге биль-мем киранен, бильмем паранен вереджек ола — деген сёзлер айтыла эди.

Ерде, аягъынынъ устюнде, чонъкъайып отургъан эмдже «Халкъ эви» — деген сёзни эшиткенде, аман аякъкъа сычрап къалкъа:

— Кимдир о? Не аладжакъылар?! Къана, кельсин корейим! дий. Я вакъыф топракъларыны алгъанлар эмиш де? Те-е, аз олдумы ёкъса! — дий.

Бир тюрлю ола, шаша, сёйлемее лаф тапмай. Къоркъкъан адам киби, о якъкъа, бу якъкъа къарана.

— Онъа къаршылыкъ ёкъ, эмдже, вакъыф топракълары башкъа, сенинъ эвинъ башкъа,— дийлер. Эмдже ачувлана, чоралана:

— Олан, «башкъа» — дегенинъиз не я? Олгъаны бир козь эвим бар даа шуны. Азбарым да онъа коре, бир ат айланад-жакъ ер! Меним азбарымы аладжакълар экен. Кельсин, ал-сынлар да, корейим! — дей. Лякин юреги раат алмай. Кяде-кя-де малы-мулькю олмагъан куньделикчи эмекдарлар озь арала-рында яваштан кимден не алынаджагъыны акъылларына ке-тиргенинен, аман онларын башына хатип акъай етишип:

— Гунах, арам, намус… — [деп] бинъ дереден сув кетире.

О насихатларны динълеген эмекдар койлюлер ирий, акъа, агълайлар. Эмдже байларны ве онлардан ашагъан семиз этле-рини акъылына тюшюреджек олса, «пайлашув» — деген фи-кирни башындан сопа иле къувгъандай этип чыкъара эди.

Бу дефа эмдже аман Селимени чагъырды. Сувлу пачавра иле къапыдан «Халкъ эви» деген сёзни сильдирди. Озю бир баш хатипнинъ эвине ёнеди.

Озюнинъ не къадар корьген, бильген, акъылы иришкен шейи олса да, эмдже хатип иле танышмай, онынъ фикирини анъламай озюнден бир сёз сёйлемез эди. О арада хатиптен акъыл танышып кельгенде, йине къапы устюнде бор иле я ки комюрнен язылгъан тазе сатыр коре эди.

О языларын шакъа олгъаныны эмдже билир, анълар эди. Амма хатип акъайнен акъыл танышып чыкъкъан сонъ, джумле шакъаны вазгечип, ишке гъает джиддий бакъар эди. Яшлар да эмдженинъ якъасыны бошламаз эдилер. Кяде-кяде эмдженинъ багъчасындаки диреклерге «Халкъ бағъчасы» — деп язар, тенеке мыкълар эдилер. О языны корьген эмдже, вармая ер буламаз, ахылдар, уфулдар ве илле хатипни булып бир къач саат мушавереде булуныр, бир къуту тютюн ичмий къайтмаз эди.

Бойле ал эмджеде озь башына догъмаз эди. Я онынъ корюшкен адамлары эшитир, корер, газетлерде окъур, шугъулленир. Малларынынъ, багъ-багъчаларынынъ алыны тюшюнир, акс инкъилапкъа сёз арар эдилер. Чюнки о вакъытта татар анъламазса да рус газетлеринде китишат ачыкъ белли эди...

Иште, агъаларнынъ тюшюнджесиле тюшюнген, онларын къааринен къаарьленген эмдже ильк дефа оларакъ дегендай, гъайрылары ичюн олгъаныны озю бильмий тюшюнмее, къаарьленмее башлай.

— Олан! Бу не бу! Тутып аладжакъ! — дийлер. Я келип алсалар?! Бойле шей олурмы, бу не демек бу?! Ёл басаджакълармы ёкъса?! — дий. Озь башына тюшюне. Базыда зияде ачувлангъанындан: — Ёкъ! Мен бир шейимни вермем, кельсинлер, бакъайым, мени ольдюрсинлер де, сонъ не истеселер япсынлар! — дий...

1928

Дядько

Оповідання

Протягом усього свого життя дядько не знав ні горя, ні клопоту. Як тільки йому виповнилося вісімнадцять, батько його оженив. Відтоді дядька почала вкривати не мати, а дружина Селіме. Якщо говорити про дядькове господарство, то можна сказати таке: у нього був сад у двісті п'ятдесят сажнів, успадкований від батька, і два-три дерева на маленькому подвір'ячку біля хати; трохи ґрунту мала і жінка — десь приблизно сто сажнів. Окрім того, у дядька був ще клаптик поливної землі. Прибутки, що він їх отримував з тої земельки, вирощуючи тютюн, а також від садка і присадибної ділянки — іноді сягали двохсот рублів. А інколи й більше.

Зрештою, навіть у «найурожайніший» рік це були мізерні доходи. Не знаю, як їм обом вистачало на життя. Коли в дядькові руки потрапляв сякий-такий гріш, він одразу ж купував барана, відгодовував його, а потім різав. І щоразу після того, як різав барана, дядько хизувався перед приятелями його вгодованістю.

Але йому було мало сказати, що у грудинці барана жиру завтовшки на чотири пальці. І тому він розчепірював пальці і руками показував, мовляв, не на чотири, а о-сьо-сьо наскільки. А якщо не підтакнеш: «Авжеж, дядьку, так і є, вірю, звичайно, вірю»,— він на тебе образиться. І коли згодом, зустрівши його, ти не помиришся,

він з тобою не розмовлятиме. Варто сказати, що коли дядько купував баранчика, він планував зарізати його на зиму. Але в нього не було можливості купити ще одного для жертвоприношення, тому дядькові доводилося різати тварину або восени, або взимку, але він обов'язково робив це першого дня курбан-байраму [1]. Після того, як дядько розбирав тушу — сам перетоплював у казані внутрішній жир і курдюк. Не довіряв цієї процедури нікому. Як і приготування кавурми [2].

Найбільшою хвалою у цьому світі для дядька були слова «смажене м'ясо». Звісно, ним зготоване. От, приміром, почнеш його розхвалювати, то він уже так комизиться, так чваниться, ну чисто тобі мала дитина. Якщо дядько бачив у когось казана, в якому варилося жирне м'ясо, то уже просто так не міг відти піти не скуштувавши. А якщо десь натрапляв на м'яко зварене м'ясо, і його ним пригощали, то навіть якщо й напхається по саму зав'язку, все одно у нього ніколи не повернеться язик сказати: «Наївся, більше не можу!»

Третя його улюблена… О, це вже інша розмова. Незручно признаватися, але сам дядько казав, що його Селіме худа, і що він не з тих, хто любить худих жінок. Утім, дядько не вважає це її ґанджем, живуть вони із Селіме в любові і злагоді. Також він не був проти, коли його порівнювали зі здорованями: «Дядько такий богатир, подивись на його плечі!» А якщо додаси ще щось подібне — то він од власної пихи вже й місця собі не знаходив.

Наприклад, там, зверху, на Баїр-Мале, коли люди сходилися на якісь збори, хто-небудь з присутніх починає розхвалювати дядькового барана за вгодованість, інший же навмисне, жартома каже: «Та не може бути, таких баранів не бува!», то така людина ставала для дядька запеклим ворогом. І допоки насмішник не одумається і не почне й собі лестити, або ж, як належить у таких випадках, не вибачиться, не піде на мирову, дядько з ним не говорить, одразу ж встає і покидає сходку. Спускається вниз, приходить до своєї хати, яка стоїть на березі

---

[1] Курбан-байрам — свято жертвоприношення.
[2] Кавурма — добре підсмажене м'ясо в розтопленому тваринному жирі.

річки, завдає собі «хвалебного» барана на плечі і без зупинки піднімається назад. Приносить на збори барана… показує тому, хто казав, ніби таких жирних не бува: на, дивись, а не вірив.

Причина його постійних мандрів з бараном — це намагання показати свою силу. Він хотів, аби всі говорили, мовляв, такого жирного барана дядько несе аж від річки на Баїр-Мале і жодного разу не присяде одсапнути.

Не варто забувати й того, що дядько дуже полюбляв бувати в товаристві, приятелювати. Але для товаришування він завше обирав богатирів, хазяїв села. І хоча вони знали, що весь його приятелізм полягав лише в тому, аби наїстися жирного м'яса, але все одно ставилися до дядька прихильно і приязно. З другого боку, друзі понад усе любили в ньому його довірливість, його дитячий сміх, його безпосередність. Він завше, незважаючи на особу, говорив їй прямо в очі все, що він про неї думає.

Ще однією характерною рисою дядька було те, що він не робив стосовно людей вибору, як той баран, котрого він відгодовував, міг залюбки йти за ким завгодно. У цій справі дядько волів чинити, як мулли, себто, вважав думку більшості незаперечною, ставився до думки більшості з повагою, прислухався до всього, що скаже більшість. Нехай щось буде й неправильним, але він його ретельно виконував. Правда, дядько за такі речі ніколи не брав грошей. Але завше, коли накривали стіл — найжирніші шматки м'яса найперше ставили перед ним. Він не надавав значення, чому так виходить, так стається. Можливо тому, що дядька так привчили.

Дядько… Про нього можна написати безліч оповідань, які слухали б із великою охотою. У нього за спиною було життя завдовжки в шістдесят років! Але наша мета не в тому, аби простежити кожен його крок і показати, який він простакуватий та наївний, ми хочемо розповісти лише про декілька днів його життя. Хоча й навіть за уже оповідане він показав би нам, де раки зимують. І старики з породи нашого дядька теж нам не подякували б…

Я уже згадував, що дядько понад усе полюбляв похвальбу. Зрештою, ті, хто залишилися жити після нього, як би не при-

ховували, як би про це не хотіли говорити, теж не проти (навіть навпаки), коли їх хвалять. А от якщо захочеш хоч трішки погладити їх проти шерсті — ой як ображаються, й одразу видають себе, одразу можна здогадатися, хто є хто.

Вони теж, так би мовити, все життя уникали труднощів, завжди вишукували, де б то поїсти на дурничку, ходили від одного столу до іншого.

Пливучи по хвилях такого безтурботного існування, охочі пожартувати дядькові друзі якогось дня — а діло було після Жовтневої революції — вирішили взяти його на глузи і написали на дядькових воротях слова «Народний дім». А потім один з них, зробивши янгольський вираз обличчя, підходить до дядька і запитує:

— Дядьку, що це таке? Хто це зробив?— Повільно читає: — «На-род-ний дім». І що — твою хату мають забрати?

У ті часи багато людей, можна сказати, майже нічого не знали, що у світі діється. Ходили тільки розмови, мовляв, в Акмеджиті Мусульманський виконавчий комітет разом із Духовним управлінням забрали у свої руки всі вакуфні землі[1], тепер хочуть роздати, а чи й продати сільським жителям.

Дядько сидів навпочіпки, та почувши слова «Народний дім», аж підскочив:

— Хто це? Що заберуть? Хай тільки підійде, подивимося! — кричав він. — Кажуть же, забрали ж вакуфні землі? І що? Мало їм!

Стоїть дядько сам не свій, як мішком прибитий, слів не знаходить, роззирається на всі боки.

— Дядьку, цьому не можна противитися, вакуфні землі одне, а ваша хата — інше.

Дядько сердиться, обурюється.

— Слухайте, що значить «інше»? У мене ж усього-на-всього однокімнатний будиночок. І подвір'я маленьке, конем не розвернешся. Ти тільки поглянь на них, хочуть мою хату забрати. Хай приходять, подивимося — як заберуть.

Ніяк не заспокоюється дядькова душа.

---

[1] Вакуфні землі — землі, що належать Духовному управлінню мусульман.

Іноді як тільки бідняки і наймити-поденники у розмові між собою починають прикидати, у кого що забирати будуть, тут же як із землі виростає хатип[1]:

— Гріх… не можна… совість… — починав совістити їх.

Сільські злидарі від проповідей духовної особи танули. Розчулювалися, пускали сльозу. Коли дядько згадував багатіїв і жирне м'ясо, яке він у них їв, то ніби дубцем проганяв з голови думку, що треба з кимось-там «поділитися».

Та цього разу дядько погукав Селіме. Попросив її витерти мокрою шматою напис на воротях, а сам попростував до хати головного хатипа.

Хоч дядько і був людиною, яка багато чого бачила, знала і тямила, та все одно, не порадившися з хатипом, не дізнавшися про його думку, він ніколи слова зайвого не скаже.

Щоразу, як тільки він, перебалакавши з хатипом, повертався додому, бачив свіжий напис на своїх воротях, зроблений крейдою або вуглиною. Дядько знав, що це лише жарт, забавка. Але після чергового візиту до хатипа за порадою він переставав розуміти такі жарти і дивився на це діло більш ніж серйозно. А парубки все не давали йому спокою. Ні, ні, та й напишуть на шматку бляхи «Народний сад» і повісять у дядьковому садку. Уздрівши чергову витівку шибеників, дядько місця собі не знаходив, охав, ахав, зразу ж квапився до хатипа, бувало, не одну годину тримає з ним раду, з хати не вийде, поки не викурить цілий капшук тютюну.

Звісно, такі новини про нову владу не народжувалися на порожньому місці. Про це чи почують, чи прочитають в газетах ті люди, з якими він бачився. Вони переживають за своє майно, за свої сади й виноградники. Тому що у ті роки, хоч татарин багато чого і не розумів, але в російських газетах хід справ висвітлювався відкрито.

Дядько завжди мислив категоріями заможних беїв, переймався їхніми гризотами. Та цього разу вперше, сам не відаючи чому, почав думати самостійно, самотужки мізкувати.

---

[1] Хатип — релігійний діяч.

— Ну і ну! Що ж це діється! Кажуть, що заберуть! А раптом і справді прийдуть і заберуть. Хіба таке може статися? Що ж це таке? Грабувати будуть чи що?! — міркуючи так сам із собою, він іноді дуже нетямився. — Ні! Я свого не віддам! Нехай спробують прийти. Подивимося, хай мене уб'ють, а потім роблять, що захочуть.

1928

Переклав *Петро Коробчук*

Дальгъа

Левха

Чокътан-чокъ юрюв, адсыз-эсапсыз теэссурат ве бинъ бир тюрлю иш Ваджибни бугунь пек ёрыгъан эди. О, бираз аваланайым ве табиатнынъ гузелликлеринден файдаланайым деп, денъизге догъру кетти. Ёл бою онынъ тюшюнген шейлери: буюк семаларнынъ озь гъаелери огърунда безмей-талмай чалышкъанлары, оларгъа иришюв ёлунда эльде этильген кучюджик мувафакъиетлерде не къадар севиндиклери ве даа бильмем нелер эди.

Ваджиб шай этип, денъизге келип еткенини дуймай къалды. Ана, онынъ огюнде, дерен, кунешнинъ ярыгъы иле йылтырап, сукюнетке далгъан денъиз дюнъясы серпилип ята. Кимерде яваштан эскен къыбла елинден денъизнинъ устю, къартайгъан кишининъ юзю киби джырыкъланып ала. Узакъта, ава юзюнде, къар данелери киби бир такъым джанлы махлюкънынъ да къыбырдашкъаны козюне чарпа.

Ваджиб денъиз ялысында о якъкъа, бу якъкъа юрип башлагъан арада ава салкъынланып, денъиз арекетке келе башлады. Сонъра, денъиз чырайыны сытты. Бираз вакъыт эвель, муляйим къыз киби, юреклерни охшап тургъан денъиз къутурды. Кимгедир ачувланды, кимдендир интикъам алмакъ ичюн тыныш-тыныш

огюнде юксек къаялар киби тургъан яргъа окъталды. Мына, къанатларыны керип, салмакълы учкъан акъкъуш киби бир далгъа келип яргъа урулды. Лякин такъаты аз, яр къатты. Яргъа бир шей олмады. Ана! Экинджи далгъа келеята. О бириси даа къоркъунчлы, даа къуветли. Онынъ да бир шей япалмайджагъы белли. Денъиз устю ешилли-коклю. О, копюре. Онынъ чалкъанувындан асыл олгъан шувулты этрафнынъ раатлыгъыны боза. Бельки шу дакъкъада денъиз устюнде, онынъ панджалары арасында абдырагъан, урккен ёлджулар да бардыр. Лякин бу къутурув олар ичюн дегиль.

Бу манзара Ваджибни тюшюндже дерьясына комьди. Эбет де, далгъалар токътамай, яргъа уруна берселер, эрте-кеч ярны бутюнлей йыкъарлар. Бельки о вакъытта денъиз шапырмаса, копюрмесе де, яр эмрилир. Онынъ бир парчасы къопшыгъан. Эшилейим деп тура. О, кене тюшюне. Ваджибнинъ козю куреш нокътасына чевирильди. Эки къуветнинъ чарпышаяткъаныны корьди. Бир тарафта — уджюмлерге мукъавемет косьтермеге тырышыджы, эскилик аляметлери къарт ярлар. Экинджи тарафта — ёлларында маниаларны йыкъып, четке яйылып, ер юзюни писликлерден темизлемеге чалышыджы ачувлы далгъалар.

Бу эки къуветнинъ ангиси даа кучьлю. Ангисине акъ бермек керек? Меним фикримни сорайсынъызмы? Иште, бакъынъыз! Анавы къопшыгъан парча эшильди. Бу — эски салтанат эди. Артындан, чурюк япылар, афы къальалар эшиледжек. Тек эмек япысы къаладжакъ.

Ваджиб чокътан-чокъ тюшюнджелерле эки-учь саат къадар денъиз янында къалды. Далгъалар да, яваш-яваш, такъаттан тюшкен киши киби, сакинледилер. Яргъа толкъунлар кучюни эксильттилер.

Ваджиб бакъып турды, сонъ ах чекип: эбет, бу табиий шей, деди. Денъиз шимди явашлай. Гъалиба, ёрулды. О, бельки токътар. Бираз такъат джыйсын, даа къутурып башлар. Бельки узакъ сюрмез. Лякин енъиден башлап, ярны тепелейджеги белли.

Ваджиб булундыгъы вазиеттен айынып, саатине бакъты – алты олгъан. Эвине къайтып кетти.

1927

Хвиля

Новела

Ваджиб сьогодні перевтомився од тривалої ходьби, свіжих вражень і численних клопотів. Отож вирішив подихати морським повітрям, помилуватися красотами узбережжя... Вирішив — вирушив, і всю дорогу розмірковував: як ото великі особистості невтомно перелопачують ідеї, як зачудовуються досягнутими, хай і маленькими, успіхами в тім поступі, та, власне, про що тільки не думалось.

Ваджиб і не зчувся, як дочвалав до моря. Ось воно, розпластане перед ним морське царство, що втопає в тиші й міниться в занурюваних золотавим сонцем променях. Од леготу, що часом подмухував з півдня, плесо моря, начеб обличчя ще не зовсім постарілої людини, береться зморщечками. А в повітрі, як сніжинки, мерехтять живі хмарини мошки.

Поки Ваджиб походжав собі туди-сюди берегом, помітно похолоднішало, і море укинулося в рух. Потім море спохмурніло. Море, яке ще недавно, мовби лагідна дівчина, пестило душі,— тепер розлютилося. Маючи на когось серце та бажаючи йому пімститися, раз по раз накидалося з шаленством на скелі, що вивищувалися над ним. Ось хвиля, розкрилившися, мовби лебедиця за вистрімкого лету, вдарила в крутий берег. Однак сил виявилось малувато, скелі тверді. Зі стромовинами нічого

не сталося. Ось уже й друга хвиля накочується — ця ще грізніша, ще потужніша. Та зрозуміло, що й вона анічого не вдіє. Поверхня моря зеленаво-блакитнувата. Море піниться. Гул, створюваний хвилями, порушує спокій довкілля. Либонь, цієї миті десь у морі, в його страшних лапищах перебувають злякані й розгублені люди. Проте його шаленство — не проти них.

Ця картина занурила Ваджиба в море тяжких роздумів. Звісно, якщо хвилі без упину битимуть у берег, то рано чи пізно розіб'ють його. Можливо, навіть якщо море не пінитиметься, не шалітиме, скелі все одно впадуть. Он-о, шмат стромовини вже відламується — заледве держиться. Незабаром упаде. Ваджиб знову вкинувся в роздуми. Він знову спрямував свій погляд у точку зіткнення. Бачив змаг двох стихій. З одного боку — ознаки пройдешнього — старезні скелі, що намагаються чинити спротив атакам. А з другого — шалені хвилі, які, змітаючи всі перепони на своїм шляху, працюють над очищенням землі від всякого сміття.

Котра з цих двох потуг сильніша? Котра муситиме визнати свою поразку? Ви цікавитесь моєю думкою? Ось, гляньте! Шмат стромовини відірвався і шубовснув. Це було старе царство. За ним упадуть прогнилі будівлі, неміцні фортеці. Заціліє тільки те, що сотворено працею.

Ваджиб, заглибившись у нескінченні роздуми, ще походжав близько двох-трьох годин морським берегом. І хвилі, мовби виснажена людина, поволеньки слабли. Вони зменшили силу ударів об скелі.

Ваджиб зупинився і спостерігав. Потім зітхнувши мовив собі: авжеж, воно й природно. Зараз море заспокоюється. Видно, добряче втомилось. Збереться трохи на силі — і знов ошаленіє. Можливо, це триватиме недовго. Одначе те, що знов-таки ошаленіє та почне крушити стромовину,— це точно.

Ваджиб, звільнившись од картини, що вчаровувала його, зиркнув на годинника: вже шоста. Він рушив додому.

1927

Переклав *Микола Мірошниченко*

Аттам аралыгъы

Икяе

Тышарыда чатлама аяз эр ери къаттырып демире чевирген, сувукъ ель де ёллары ханджынынъ сипиртки-си киби, сипиререк дувар тюблерине обалагъан. Сувукътан ушип дыр-дыр къалтырамакъта олгъан узун тюклю кок копек де бостанджы Сеидхалилин къапусына сыйыкъкъан, сувукъ ельге лянет окъур киби, сыкъ-сыкъ башыны силькип салламакъта эди.

Эмирсале бу гидже ёлгъа чыкъкъанына зиядесиле пешман эди. онъа эр бир таш, эр бир чырпы козюн огюнде санки буюй, къоркъунч шекиллере кире. О титсинип адымларыны сыкълаштырып, огде корюнген бол ярыкълы, кучюк пенджерели эве учып вармакъ истей, лякин къалын къаранлыкъ турмай къоюлаша, агъырлаша, омузларындан тюклю, козе корюнмез къоллары-нен баса эди. Сонъ къуветини баджакъларына верип, пальтосынынъ якъасына башыны сакълап, корюнген уфакъ пенджереге янашып, сувукътан къатып бирер джансыз агъач кесильген пармакъларынен бузлагъан пенджеречикке тийип къакъмагъа башлады. Перде ачылып эв ичинден къартанайнынъ агъаргъан башы, къуванчлы козьлери мейдана чыкъты. Юреги йине де севинч толды. Эмирсале ичинден: «Кимер гидже-лер пек яман ола» — деп тюшюнди. Бостанджы Сеидхалилин къартанасы Теслиме артыкъ ялы боюндан бу гидже

Къарасувгъа яян кельген Эмирсалейи къаршылап, къартлыкътан къалтырагъан эллериндеки лампайы ере тюшюрмемек ичюн аят ичиндеки ыстулнынъ устюне къоягакъ:

— Алейкум селям, хош кельдинъ, Эмирсале! Чарыкъларынънен кире къой, айды! Бираз къызын да, сонъ ташларсынъ даа. Ой да, авасы сувукъ, анджа! Балам, сен, бойле гидажелерде, къоркъмай, ёла насыл чыкътынъ? Бойле гиджелерде борюлер биле къобаларындан чыкъмайлар.

Эмирсале мыйыкъларында иримекте олгъан бузлары пармакъларынен къопарып аларакъ:

— Э, иште... ич де чыкъыладжакъ ава дегиль амма, не япаджакъсынъ? Бизим Къурталининъ дженазесине кельдим...

— Я-я, балам! О заваллы ойле бирден-бир шейтан шерине огърады да, ольди де кетти даа! Мына учь куньден берли олюсини дохтурлар бакъалар. Аслы Къурталининъ олюми бир худжур олюм, — диерек тышта ара-сыра диреклери саллап увулдагъан ельге къулакъ салгъан Эмирсалеге бакъып Теслиме абла тенеке собагъа агъач къойып машанен собаны къарыштырмакъта, дигер элинде де къаве джезвесини тутмакъта, йине де манълайынынъ бурюшиклерини бираз даа джийип, яваш-яваш агъырдан дудакъларыны турмай къыбырдатмакъта, бу арада къартайгъан бети кулюнч бир шекиль алмакъта эди. О йине башлады:

— Агъанъ, меним де тувгъаным олса да, догърусыны айтмакъ керек. Аллах яткъан ерини кене нур этсин, раметли къарысына, балам, пек къылына эди. Бир ораза куню заваллы къарысыны демир машанен байылгъандже котекледи де, ольдюреджек эди... Берекет берсин, къомшулар келип, Мерьеми Къурталининъ элинден къуртардылар. Не япайыкъ, Аллах ахретте оны йине ильманлар сырасына къойсун. Я о Мерьемин къызлыгъы сакъатландымы, не япты? Эр ай къурсагъындаки агърысы туткъан сайын сеси-седа ките. Шимди десек, даа да къыйын. Бир де баласы бар эди, о ольди, раат олды. Я Мерьем, о сакъат алынен не япсын?

Ябанджы олса да, аджыйсынъ, иште!

Эмирсале къашларыны къысты, юзюни экшитти.

— Аман да аджымагъа киши таптынъ. Аслы агъамын ба-

шына о джады етти. Мен ярын меселейи анъларым я. Агъам койден Къарасувгъа кочип кельгенде аз малы вармы эди? Онынъ малыны о, orospu озюнинъ агъаларына дагъытып битирди. Ана шимди варсын агъаларына…мен койде эшиткениме коре, бизим Къуртали ольген куню, агъаларындан дженазе масрафы ичюн пара истеп варгъан. Аслы янларына алгъанлармы? «Кит, бир даа къапымызга огърама» — дегенлер. Яхшы олды, валлайы, ойле сою сокъакъ боюнда арам олер.

— Айтасынъ, Эмирсале, амма, Къуртали агъанъ да пек иче эди да я, балам! Бир кунь айыныкъ юре эдими асыл, онъа хазнанъ олса етмез эй балам, эй балам! Инсанлар мал ичюн талашмаса эдилер, бельки дюньямыз онъар эди.

Теслиме къарт къалтырагъан къолларынен копюкли къавени акъ фильджана тёкип, Эмирсалеге узатаракъ сёзюн де девам этти:

— Бир заманда бир падиша къарысы олгъан. Бу падиша къарысы да баш везирни севе экен, балам. Баш везир исе гидже-куньдюз падишанынъ мерджанларыны, алтынларыны акъылындан чыкъармай экен. Тюшюне-тюшюне везир гиджелери юкъламай башлагъан, насыл этсем де, падишанынъ хазинесини элиме кечирсем — деп тюшюнген де акъылына падишаны ольдюрмек фикири тюшкен, балам. Бу везир ляин билесинъми ким ола экен? Къардашы, догъмуш къардашы, балам!!!

Теслиме бу арада сёзюни болип, Эмирсаленинъ даа ичильмеген къавесине бакъып: «Ич, балам, ич! Сувур. Сувугъан сонъ къавенинъ не дады оладжакъ? Сен эм динъле, эм ич! Нереде къалгъан эдим шу?.. Э! Э! Падишанынъ къардашы. Сонъ бу везир башлай падишанынъ къарысыны огютлемеге: «Сен меним агъамы ольдир, мен тахткъа чыкъайым, сен де меним къарым олурсынъ, яшарыкъ берабер. Мен озь къарымы да богъдурырым, олур-китер». Бунлар бойле лаф этип отургъанда, балам, Аллах бир ягъмур вере, орталыгъы сель басып къыркъ кунь, къыркъ гидже ягъмур ягъа, падишанынъ къыркъ къат сарайынынъ отуз докъузынджы къаты сувнен тола, сувлар къыркъынджы къатына да чыкъа, орада да юксельмеге башлай, падиша везирининъ ве къарыларынынъ яры белине къадар сув ке-

ле. Эм сув турмай юкселе, богъурдакъларына къадар чыкъа. энди богъулмагъа башлайлар. Лякин падишанынъ къарысы энъ узун бойлусы экен, энъ сонъуна о къала, элинде эки яшлыкъ баласынен къала, бир талай вакъыт баласыны башындан юкъары котерип, озю де богъулмагъа башлагъан сонъ, баласыны тири-тири озь аякъларынынъ тюбюне къойып юкъары котерильмек истей. Сувлар киткен сайын юкселе, тап сонъры унда падишанынъ къарысыны да богъа. Аллах онларын малгъа талашкъанлары ичюн эписини бир кереден джаныны ала. Шишип къалсынлар эписи де...» — деп сёзюни битирип, оглюги иле къызаргъан буруныны сильди дер экеч, уфакъ козьлеринден сары янакъларына догъру акъкъан козь яшлары та кулюнч агъызына къадар келип етишти.

Сиз, балам, быракъынъыз шу бир-биринъизнен тартышманы, орталыкъта мал олса, бир шей, о да ёкъ. Мерьемин яныгъы озюне етеджек. Заваллынынъ пешине тюшменъиз. Мен сизин догъмушынъызым, бабанъызын абласы олам, меним сёзюме де къулакъ асынъыз — деп сессиз-солукъсыз агъламасына девам этти.

Лякин Эмирсале бир тюрлю раатлыкъ тапалмай эди. Агъасы Къаравсувгъа кельгенде, баягъы малы варды. Джаным, бу маллар бирден-бир къайда китти?... Халкъын айтышына коре, Къурталининъ дженазеси учь куньден берли ятмакъта, бир тюрлю чаресини тапып джыялмагъанлар. Эгер агъасы ольген сонъ о маллары тургъан олса, чокъусы Эмирсалеге тиеджек эди. Не къадар байыджакъ эди. Не этсе, агъасынынъ къарысы этти! — деген шейлер бир тюрлю акъылындан чыкъмай. Мерьеми тутса, ольдюреджек киби къыза эди. о, агъламакъта олан Теслиме къарткъа бакъып турды да, бирден гурюльдеп йиберди:

— Сен де мени падиша масалларынен къандыраджакъ олма! Шимди падишанынъ да... магъа мал керек, мал... агъамын малыны ашадылар, тапсын агъамын алтынларыны, онлар къайда? Валлайи, эписини пычакътан кечиририм. Сен де къарт, алынънен онлардан тараф чекесинъ! Богъарым, эпинъизи! Малларыны чыкъарсынлар! Къайдан тапса — тапсынлар!..

Теслиме къарт озюни гъайып этип, шашыргъан бир алда:

— Быракъ, балам! Быракъ, къозум! Ачувланма. Агъанънынъ малы биткени ич бир кимсенинъ къабааты дегиль. Озю ичкен, оюнгъа верген, этме, балам! Не Мерьемин, не онынъ агъаларын бир къабааты ёкъ, балам...

Эмирсале бу лафлара даа зияде ачувланды, бети къызарды, козьлерини къан басты, къалын, чиркин дудакълары турмай къалтырамакъта эди.

— Сен... Сен де, къарт джады, магъа, озь догъмушынъа, къаршы Мерьемин агъаларыны къорчалайсынъ. Гебертирим!.. — деп, ичильмей сувып къалгъан къавени фильджаныйнен Теслиме къартын башына фырлатты. Къаве фильджаны Теслименинъ къартлыкътан къатланчыкъ-къатланчыкъ олгъан манлайындан индже къызыл ёлакъ киби, чаларгъан къашларына узанды. Теслиме саллана-саллана бирден аягъа къалкъты, Эмирсале догъру юререк, онъа таба элини узатып, джиддий бир сюретте:

— Балам, мен сагъа не яптым я, утанмайсынъмы бойле къарт алымда мени урмагъа! — деди де эки элинен башыны тутып, миндер устюне, Эмирсаленинъ аякъларын янына йыкъылды. Эмирсалейи къартын бу алы зиядесиле къоркъутты. Къоркъудан буюклешкен козьлеринен къартын янындан артына чекилип кошеге пусты.

Тышта боран турмадан къуветлешмекте, увултысы бир сюрю борюнинъ улумасыны анъдырамакъта эди. Козюнинъ огюнде къоркъунч хаяллар кечкен киби олмакъта, юреги кокюсинден чыкъаджакъдай урмакъта, къоркъусындан турмай къалтырамакъта ве тишлери бир-бирине урунмакъта эди. Акъылы бираз башына кельген киби олды. Аман куркюни кийип къапудан азбара, азбардан да сокъагъа чыкъты. Сокъагъа чыкъар-чыкъмаз рузгяр бетине къарны кетирип шыпыртты, козьлери зорнен ачылып-къапала эди. ич бир ерде кимселер ёкъ. Сабагъа даа узакъ гидженинъ бу вакъытында къайда вараджакъ эди?!

Бир къач сание тюшюндиктен сонъра, агъасынынъ эвине догъру тутуштырды. Изсиз, тар сокъакълары кечип къаранлыкъ бир аралыгъын кошесиндеки Къуртали агъасынынъ ку-

чюк къапусыны къакъмагъа башлады. Бираз вакъыт кечкенден сонъ, ичериде къарыкъ бир къадын сеси: «Ким о?! — деп сорады.

— Мен, мен! Ач, Эмирсалейим!

— А-ха, Эмирсале! Къурталининъ къарысы къапуйы ачаракъ — кир, кир! Хош кельдинъ, Эмирсале! Не гузель эттинъ я, шашып отура эдик — деп эллеринен козьлерини сильди.

Бу къадын уп-узун, арыкъ вуджудынен гедженинъ къаранлыгъында рузгяр оны алып къачаджакъ киби хафиф ве къуру корюнмекте эди. эмирсале, селям биле вермей, къадыннынъ огюне тюшип азбары кечерек басыкъ эвчиге кирди… Киргенинен, истемеерек къалтырагъан киби олды. Онынъ къаршысында, эвчигин тёрюнде, беяз чаршаф орьтюлип узатылгъан агъасынынъ олюси онъа къоркъунч бир хаял киби корюнди. Агъасынынъ эвинде булунгъанына шубе эткендай олды. Эвин этрафына шашкъын-шашкъын бакъты. Эвин сараргъан дуварына, мыкъкъа асылгъан уфакъ лампанынъ зиясына козюни тикти, сонъ эвин ичиндеки сувукътан ушюген эллерини куркюнинъ джебине къойып, къапунынъ артында къара джарты шалчыгъына бурюнип сувукътан къалтырай-къалтырай аякъ устюнде тургъан Мерьемге тик бакъып, аджджы мыскъылнен толу дудакъларыны бурюштиререк:

— Агъамы ботен ольдюрдинъ! Шимди олюсини орталыкъта къалдырдынъыз. Агъамны малларыны мен сизге багъышламам. Мени ойле сувукътан къалтырагъан киби олып, алдайджакъ олманъыз. Мен сизин айнеджиликлеринъизи билем…

Бу лафлары эшиткен Мерьем, башына бирисининъ агъыр сопанен ургъан киби, агъры дуйды. Яваштан къапунынъ янындаки уфакъ пенджеречикке айланды. Яры ач, агъыр, хасретли бир яшавдан, йигирми беш яшында олдугъы алда, алтмыш яшында къартларынки киби бурюшкен манълайы, аралыкътан бираз даа узагъан буюк къырмызы буруныны уфакъ пенджеречикнинъ бузлу джамына даяп яваш-яваш агъламагъа башлады. Ичинден бутюн дюньяда эр бир шейге балалыкътан берли инанып, ибадет этип кельген, Аллаха да лянет этмекте. «Ольгейдим де бу азаптан къуртулгъайдым» — деген фикир башында бир теселли киби долашмакъта эди. Зорнен

озюнинъ аякъ устюнде тутаракъ, олюнинъ бетине бенъзеген терилери джакъларына сарылгъан сары янакъларында козь яшы ыслакълы буюк хасветли къара козьлерини Эмирсалеге чевирип:

— Не истийсинъ менден, Эмирсале? Мен онсуз да гъарип къалгъан бир адамым. Мени ашады битирдинъиз. Ольгейдим де, сизинъ бу лафларынъыздан къуртулгъайдым.

— Мен сенден агъамын малларыны истийим... Шеэрге кельгенде о къадар малы вар эди. Наптынъыз олары? Сен эписини агъаларынъ эвине ташып битирдинъ. Шимди агъамнынъ олюси орталыкъта къалды. Сизде бир парча инсаниетлик вармы?! Агъамын маллары... Агъамын малларыны истийим... Я да джыйынъыз бу олюйи! Орталыкъта къалмасын!.. Уф, баткъайдынъыз эпинъиз, якътынъыз да мени де...

Эмирсале, пармакълары къалтырадыгъы алда, анджакъ курсюни астына чекип отураракъ, башыны эки къолу арасына алды.

Оданынъ ичи гъарип бир сюкюнетке комюльди, зайыф ышыкълы лампа топракъ ерге тёшели йыртыкъ, тозлу кийизлерин устюне сары, хасветли ышыкъ тёкмекте. Уп-узун узангъан Къурталининъ джеседининъ индже баджакълары беяз чаршафын тюбюнден сезильмекте эди.

Эмирсале яваш-яваш аякъларынынъ ушип башлагъаныны ис этти. Мерьем бу сувукъ эвде насыл яшай экен — деп тюшюнди. Агъасынынъ къарысына юреги аджыгъан киби олды. Эмирсале яваштан башыны къалдырды. Эвин кошесинде ходжасынынъ олюсининъ башы уджунда чёмелеп отурып, дудакълары бир шейлер сёйлер киби турмай къыбырдагъан Мерьемин къоркъунч, арыкъ олю чересини анъдыргъан бетине бакъты. Бир сание — «бу да олюми экен?» — деген шей башындан келип кечти. Эмирсале аякъкъа турып, яваштан Мерьемин янына варып отурды. Мерьем Эмирсаленинъ янына отургъаныны биле дуймады. Эмирсале хафиф, муляйим бир сеснен Мерьемин мавы боюнджакътан япылгъан купеликъулагъына:

— Агъам насыл этип ольди я? — деп аджыныкълы-аджыныкълы агъасынынъ олюсине бакъты.

— Агъанъ «шейтан шерине огърап ольди…» — деп чыкъардылар, лякин бу ялан. Мен шейтана, джине инанмайым. Агъанъ, Эмирсале, сархошлыкътан акъылыны учурып ольди. Агъанъ мени чокъ керелер котеклесе де кене огъа джаным агъырмай. О макътавлы адам эди. Макътавлы… Бу йыл агъанънынъ иши ич де уймады да, кимерде бир ач къалгъан вакъанътлары мыз ола эди. Бир кимсеге бир шей айтмагъа утана эдик. Алымызы халкъкъа бильдирмей эдик. Бизи кене эвелькиси киби боллукъта яшай беллий эдилер.

Бир кунь агъанъ, эвде олгъан бутюн козе корюнген шейлеримизи сатып, бираз мал алып соядждакъ олды. Лякин Чонгъара киткенде, ёлда онынъ парасыны чалмасынлармы… Ёлдан яныпкуйип кельди. Башлады ичмеге. Шу ичюв, бу ичюв, гидже-куньдюз турмай ичмек, онъа да мал тутмакъ къайда, эви де даркъатты. Не вар, не ёкъ — эписини сатып ичти. Энди кимерде куньлернен эве кельмий башлады. Агъанъ йигит эди, Эмирсале, о ичмезден эвель бир кере биле манълайыма черткени ёкъ эди. Ичип башлагъан сонъ, магъа чокъ къыльшды. Бир кунь мени яман этип котекледи. Эв ичинде ач алымда серилип къалдым. Берекет версин агъаларыма, олар аджип, эр кунь бир тас сыджакъ шорба кетирип вердилер. Нелер-нелер чекмедим мен… сонъ бир гидже яры гиджеге къадар бекледим. Энди кельмейджектир, деп тёшеге кирген эдим… Бирден къапумыз яман-яман къакъылды, ювурып чыкътым. Заваллы агъанъ яман-яман: «Ач, тез ол, ольдюрдилер де!» — деп багъыра эди. Къапуйы ачтым, корьсем не корейим, айткъан ерден йыракъ, къыш куню агъанъ чыр-чыплакъ, анадан догъма. Озюм де о къадар къоркътум ки, акъылымы учура яздым. Не исе, эве киргиздим. Собаны якътым. Сувукътан бутюн вуджуды когерген. Козьлери дели адамын козьлери киби, магъа къоркъунч-къоркъунч бакъмакъта. Эвин этрафына козь куздирип:

— Къапуйы бекле, Мерьем, мында да келирлер! — деп яман-яман багъырды.

Эмирсале къулакъларына инанмай эди. Насыл ола да, онынъ агъасы къыш куню сокъакътан анадан догъма чырчыплакъ эвине келе. О бирден:

— Сокъакътан азбаргъа киргенде чыр-чыплакъ эди, дединъми шу? — деп сорады.

— Эбет, эбет! Чыр-чыплакъ эди. Айткъан ерден йыракъ, анадан догъма чыплакъ, къурсагъы ком-кок эди,— деп Мерьем яшлы козьлерини силип икяесине девам этеджек олды исе де, зияде меракълангъан Эмирсале еринде отурамай эди. О бираз даа Мерьемге янашты. О артыкъ Мерьемин арыкъ янбашынынъ тюртип чыкъкъан кемигини ис этти.

— Ёкъса агъамын ёлуны басып, урбаларыны алдыларммы? — деп сорады.

— Ёкъ, джаным, ёкъ! Динълесе не олгъаныны айтайым да.

Мерьем къапунынъ артында тургъан джарты сипирткиге козюни тикип, икяесине девам этти:

Мен де агъанънынъ яман-яман багъырмасындан о къадар къоркътум ки, абдырап къапуны бекледим. Агъанъ агъзына раст кельген дуваларны окъумакъта ве дели киби къапуя, пенджерелере бакъмакъта эди. Мен оны тёшек къойып яткъыздым. Собаны якъып эвни къыздырдым. Аммам киби къызгъан эвде бираз озюне кельди. Бир де къара кескин къаве пиширип вердим. Артыкъ агъанъ бир тамам эсини топлагъан эди. О, эр вакъыттакисинден муляйим бир сеснен: «Кель янымa, якъын кель, Мерьем!» — деп мени янына чагъырды, башымы сыйпады. «Мен энди, гъалиба, яшамам, олюмим якъынлашкъаныны дуям, эшитесинъми, Мерьем, коксюмден чыкъкъан шырылтыйы? Иште, о меним джаным... Бир ерге топлана. Джан, чыкъаджагъа якъын, эр вакъыт о бир ере топлана да!» — деди. Мен бир тюрлю раатлыкъ тапалмай эдим. Не олгъаныны, башындан не келип кечкенини, не ичюн чыр-чыплакъ эве кельгенини сорадым. О итемеерек йине пенджереге, къапугъа акъылыны алдыргъан киби, худжур-худжур бакъаракъ, вакъианы икяе этмеге башлады.

Айткъан ерден йыракъ, о куню акъшам агъанъ йине къаведе аркъадашларынен гузель этип сархошлана. Яры гидже де ола. Аркъадашлары онъа къаведе къалып ятмайы, яры гидже де эвге къайтмамагъы теклиф этелер. Лякин агъанъ аркъадашларыны динълемей, ёлгъа чыкъа. Сокъакъларда кимселер ёкъ экен, ёлда ялынъыз сокъакъ бекчисининъ бир къапунынъ

кошесинде юкълагъаныны коре. Келе-келе, бизим якъынымыздаки аммам аралыгъына келе. Зиядесинен тар олгъан бу арачиркин, басыкъ аралыкътан кечип эвге кельмек ичюн аралыкъкъа кире. Озюнинъ айтышына коре, аралыкъкъа киргенинен титсине, артына айланып къайтаджакъ ола. Лякин йине огге догъру ките. Аралыгъын сонъуна кельгенде, аралыгъын бу тарафына дувар чекилип, эр вакъыт аммамын янындан кечилип бизе кельген бу ёлун къапалгъанына шаша. Лякин «бу аралыгъы къапатаджакъ эдилер, бес-белли къапаткъанлардыр даа»,— деп тюшюне. Артына къайта. Айткъан ерден йыракъ, корьсе не корьсин, аралыкъкъа кирген ери де къапалгъан. Артыкъ темиз шашыра, абдырай. Къайда варсын? Къоркъусындан, бириси онынъ богъазындан сыкъкъан киби ола. Къаранлыкъ аралыгъын ичинден чыкъаджакъ олып, дели киби аралыгъын бир башындан дигер башына ювура-ювура, артыкъ болдырып башлай. Лякин дешетли бир къоркъу оны бир тюрлю пешини быракъмай. Бу арада аралыгъын артындан узангъан юксек сельби дирегининъ устюнден де онъа бириси: «Чыкъ, домузын огълу, чыкъ! Бу аралыкъта не ишинъ вар?!» — деп яман-яман багъыра. Агъанъ айланып, тёпеге бакъа. Гидженинъ къаранлыгъында корьсе не корьсин, акъсакъаллы, гурь кирпикли, вуджутсыз бир адам башы сельби дирегининъ устюнде агъызыны кениш ачып багъырыкъламакъта эди. къоркъудан аз къалды эсини гъайып этеязды, козьлерини юмып вар къуветинен огге догъру чапа. Аралыкътан чыкъа, тамам аммамын янына келип токътай. Огге догъру китмеге артыкъ даа зияде къоркъа. Къоркъусыны ятыштырмакъ ичюн аммамгъа кире.

Союнмагъа башлай. (Эски Къырым аммамларынынъ таванлары пек юксек олып, пенджерелери таванында тёгерек джамлы тешиклерден ибарет эди). Бу арада агъанънынъ танышы файтонджы Къадыр акъай да ювунгъан, артыкъ чызмаларыны киймекте экен, Къадыр акъай агъанънынъ дырдыр къалтырагъаныны, бетининъ кягъыт киби агъаргъаныны корип:

— Къуртали, сагъа бир шей олгъан, бир шейден къоркъкъансынъ сен.

Агъанъ исе къоркъкъаныны айтмагъа утанаракъ:

— Ёкъ, ёкъ, джаным, къоркъкъан шейим ёкъ. Ёлда пек сувукъ, онынъ ичюн къалтырайым — деп джевап бере.

— Джаным, не ичюн гизлийсинъ энди, бетинъ ап-акъ кесильген. Керчектен десе, бир шейден къоркъкъансынъ, не вар энди оны гизлемеге?!

Агъанъ артыкъ ишни гизлемеге ёл къалмагъаныны дуя. Досту Къадырге башына кельген шейлери, аммам аралыгъынынъ эки тарафтан къапалгъаныны, сонъра юксек сельби тёпесинден бир вуджутсыз башын онынъ устюне кийик-кийик джекиргенини анълата, лякин шу арада агъанънынъ акъылына Къадыр акъайнынъ да аслы Къадыр акъай олмагъаны заны башында дёнмеге башлай... Къадыр акъайын сесини, аралыкътаки сельби дирегининъ тёпесинден багъыргъан башын сесине ошатып башлай. Къадыр акъай бирден агъанъдан:

— Сагъа корюнген сельби дирегин тёпесиндеки башын тургъан ерининъ юксеклиги бунынъ къадар вармы эди — деп, Къадыр акъай аягъыны аммамын таванына таба котере. Онынъ аягъы узанып, тап аммамын таванындан бир пенджеречикке тие ве аякъ пенджеречикте де токътамай, пенджеречиги тешип аммамын таванындан тышкъа узана...

Бу вакъытта артыкъ бир тамам союныкъ агъанъ, къоркъусындан неге огърадыгъыны бильмей, айткъан ерден йыракъ, чыр-чыплакъ аммамдан: «Къуртарынъыз! Джемаат, къуртарынъыз! Шейтан шеринден къуртарынъыз!» — деп бгъырып чыкъып къача. Аммамджы да, не олгъанына бир тюрлю акъылы етмей, агъанънынъ артындан бакъып къала...

Айткъан ерден йыракъ, къыш куню сокъакъта чыр-чыплакъ агъанънынъ багъырып-чагъырып къачкъаныны мусафирликтен къайткъан бербер Мустафанен къарысы да корелер. Онлар да шашалар. Бербер Мустафанынъ къарысы да агъанънынъ къыяфетинден къоркъа. Шимди, он беш куньден берли, о да хаста ята.

Не исе энди, айттым я, агъанъ эве келип тёшеге кирип ятты... Бу иш олгъанынынъ экинджи куню танъ вакъытында раметли кечинди. Сонъ дохтур келип бакъты. Зоракиден, меним разылыгъым олмадан, барып бакътылар...

Бу арада Мерьем токътады. Икяесини кести, яваш-яваш олюнинъ бетиндеки сараргъан ишлемели юзбезчиги котерип, ходжасынынъ бетине бакъты. Яры ачыкъ, когерген, къансыз дудакъларын арасында сийрек сары тишлери акъшайып корюнмекте эдилер. Эмирсале де эгилип агъасынынъ бетине бакъты. Мерьем, ходжасынынъ бетинден чекинип, бирден пармакъларыны юзьбезден чекип алды.

Эмирсале де титсиреп, Мерьемге даа зияде йылышты... Онлар о къадар бири-бирине якъынлашкъан эдилер ки, Эмирсале янагъында Мерьемин сыджакъ нефесини ис этмекте эди. Эмирсаленинъ козьлери Мерьемин агъаргъан адджы мавы, къыскъа къара сачларын арасындаки чаларгъан сачларына илишти. Мерьемге аджынды. Бу арада Мерьем:

— Эмирсале, билесинъми дохтур не деди? — деп, икяесини девам этти — сенинъ ходжанъ чокъ ракъы ичкенинден делирди. Мийи харaплангъан. Онъа корюнген худжур шейлер де мийининъ харaплангъанындан асыл олды — деп китти. Эм айткъаны киби, экинджи куню Къадыр акъайнен аммамджы Вели агъанънынъ хатирини сорамагъа кельдилер. Агъанъ энди кечинген эди. Къадыр акъай да ондан: «Не олды, неден къоркътынъ я?» — деп сорай. Агъанъ да башына кельгенини эм союна, эм айта. Бу арада Къадыр акъай чызмасыны киеджек олып аягъыны котергенинен, агъанъ аммамы ташлап къача — деп Мерьем икяесини битирди...

Эмирсале отургъан еринде аякъларынынъ сувукътан уюшип къалгъаныны ис этти. Аякъларынынъ пармакълары деринден аджымакъта эди. Мерьем Эмирсаленинъ устюне бираз даа ясланып: «Бузлай ятам, киши бузлап оле яткъанда къызгъан киби ола экен» — деди.

...Артыкъ къышта боран тынгъан, саба янъ ачылып башлагъан эди. Джарты къыйыш эвчиклерин дамлары къапунынъ огюндеки къарт диреклернинъ башлары къартанайларнынъ башларындаки беяз шербентилер киби акъ къарнен орьтюльген эди. Бостанджы Сеитхалилин чагъарагъындан индже тютюн думаны бурулып, кокке догъру котерильди. Эмирсале Мерьемин эвинден индемей чыкъып китти. Бираздан сонъ, аркъасында аркъаннен байлангъан бир юк одун олдугъы алда

Мерьемнинъ эвине къайтып кельди. Мерьем Эмирсаленинъ аркъасындаки агъачлары корьгенинен кулюмсиреди, къуванды. Вуджуды сыджакъ, охшайыджы бир шейге чёмип киткен киби олды.

Эмирсале сессиз-солукъсыз собагъа агъачлары толдурып якъты. Тенеке собанынъ хош гудюрдиси эвчик ичине бахтиярлыкъ толдургъан киби олды, сыджакътан тап къызаргъан собанынъ тенекеси сеадет чокърагъыны анъдырмакъта эди. Бу арада Къурталининъ олюси де санки къувангъан киби корюне. Эмирсале олюнинъ аякъ уджундаки тозлу миндерчигин устюне серилип, бутюн гидже юкъламагъанындан ве ёргъун олдугъындан, дерин бир уйкъугъа далды. Эмирсаленинъ янында Мерьем де собагъа якъын кийиз устюне узанып хурулдамая башлады. Артыкъ бутюн эвчик эбедий раат бир уйкъуда далгъан киби эди. Сёндюрильмеге унутылгъан дувардаки лампанынъ керосини битип, фитили янмагъа башлап, ышыгъы ичине чекильген, тенеке соба исе татлы-татлы гурюльдемекте эди.

Эмирсале тюшюнде фильджаннен ургъан къартчыгъы корьмекте. Къартчыкъ азар-азар ешиль шербентисини Эмирсаленинъ бетине орьтти. Шербенти устюнден Къурталининъ козюне фильджандан тамла-тамла сыджакъ къавейи тёкмекте, Эмирсале де, козюни агъырып кёрланмакъта олгъаныны дуймакъта эди. Эмирсале исе къартчыгъын бу япкъан дешетли ишине мани олмакъ ве къалкъып онынъ фильджаныны алып фырлатмакъ истесе де, бир тюрлю къыбырдаялмай эди. О къоркъып козьлерини ачты. Къартчыгъы козю огюнде онынъ башы уджунда эгильген алда корьди. Къартын башы сют киби беяз шербентинен байлангъан, акъ шербентининъ устюнде фильджан тюбю буюклигинде къырмызы къан тамгъасы корюльмекте эди. Эмирсале урькип, еринден бель устюне турды, сагъ къолуна даянып, сол элини къарткъа къаршы тутып: «Багъышла мени, багъышла мени, мен къоркъам. Багъышла мени!» — деп къысыкъ сеснен сёйледи.

— Къоркъма, къоркъма, балам! Мен къарт алымда сагъа не япаджагъым? — деди о ве муляйим, лякин джиддий эмир этиджи бир сюретте сёзюни девам этип — Николай тахтындан эн-

дирильген, балам. Базарда халкъ алекет-челекет, бельки, балам, энди биз де бир кунь корермиз. Айды, айды турунъыз, юкъламанъыз, етер энди! — деди.

Бу сёзлер Мерьемин къулагъына собанынъ сыджагъынен бирге кирди. Къуванчтан козьлери яшланды… О, сагъ къолуна даянып, аягъа турмакъта олдугъы алда кулюмсиреп, арыкъ, сараргъан джакъларыны ойнатаракъ:

— Шукюр! Тахтындан эндирильген, шукюр! Лякин ялан олмасын! Айтылгъан ерден йыракъ — деп инамсыз бир сюретте къартийнинъ мавылы, ешилли, къаралы — чешит тюслернен ямалгъан эски, къырмызы къафтанына бакъты. Бу эски къафтан Мерьемге йылтыравукъ, янъыгъа бенъзеген, къарт да онъа яшаргъан киби корюнди…

1928

Лазебний провулок

Оповідання

Лютий мороз, мовби залізними лещатами, стиснув довколишню землю і перетворив її на міцну твердь. Сірий пес, якого від стужі не порятовував і довгий густий смух, ніби проклинаючи холод, припав до дверей хатини баштанника Сеїдхаліла, шукаючи там прихистку.

Емірсале пожалкував, що саме цієї ночі вибрався в дорогу. Бо навіть кожен камінь, а то й галузина під ногами становили йому більшу перепону, аніж за сприятливої погоди. Він пришвидшив ходу, намагаючись за щонайменший час дістатися будиночків, із чиїх маленьких вікон вибивалося яскраве світло, однак густа, аж ніби відчутна на доторк, темрява мовби причавлювала його до землі важкою волохатою рукою холоду, стримуючи крок. Він, наскільки міг, утягнув голову під комір пальта і, долаючи з останніх сил відтинок дороги, таки добрався до вікна, але скорчені від морозу пальці ледь послухалися його, аби затарабанити в шибку. Ізсередини хатини відтулилася занавіска, вихопивши на озир сиву голову й очі бабусі, які засвітилися радістю, впізнавши гостя. Емірсале теж утішився і, ніби прощаючись із тяжкою мандрівкою, подумки собі мовив: «Що вдієш, випадають і такі ночі». Бабуся баштанника Сеїдхаліла — Тесліме, зустрічаючи Емірсале, який дістався сюди пішки аж із Карасувбазара, щойно поставивши тремткими руками лампу на стіл, ще в сінях привітала прибульця словами:

— Ласкаво просимо, Емірсале! Заходь, можеш не скидати свої чарики. Спочатку зігрійся, а потім і знімеш. Але й студено нині! Синку, а чи тобі не страшно було такої ночі йти? Адже за такої холоднечі навіть вовки в барлогах занишпорюються.

Емірсале, збиваючи пальцями шматочки льоду з вусів, мовив:

— Так, ваша правда... Погода як для лютого ворога, та що вдієш? Причина дуже серйозна: я ж прибув на похорон нашого Курталі...

— Авжеж, синку! Він, бідолашний, потрапив у пастку шайтана і загинув. Ось уже третя доба збігає, як його тілом переймаються лікарі. Якщо по щирості, то дивною смертю скінчилося життя Курталі... — промовляючи отак, тітонька Теслíме дивилася на Емірсале, який, слухаючи її, водночас дослухався до того, як стукітливо трясуться дерева надворі від поривів вітру.

Жінка продовжувала розповідь, не забуваючи час від часу підкладати дрівцята в залізну грубку, перегортаючи їх кочергою, а в другій руці тримаючи кварту. При розмові вона зморщувала шкіру на лобі й повільно ворушила губами, через що її старече обличчя набувало досить смішного вигляду:

— Хоча твій брат і мені був родичем, хай йому земля пером, однак змушена визнати, що він досить часто збиткувався над своєю дружиною. Навіть у день посту він залізною кочережкою аж до знепритомнення бив свою дружину, так що заледь не до смерті... Слава Богу, що навинулися сусіди й порятували Мер'єм од рук Курталі. І що б то вчинити, аби хоч у судний день Аллах знову повернув його до ільманів [1]. Через те побиття — у вагітної Мер'єм стався викидень. Як нині жити цій нещасній та скаліченій Мер'єм? Хоча й чужа нам вона, однак жаль її!

Емірсале не сподобалися ці слова і він нахмурив брови:

— Знайшла над ким побиватися, — процідив він крізь зуби невдоволено. — Ця відьма і звела зі світу мого брата. А хіба малі були його статки, коли перебрався сюди з Карасувбазару. Все

---

[1] Ільмани — праведні, тобто вічні юнаки в раю.

1/2 18 5-573

те добро ця хвойда пороздавала своїм братам. Отож нехай і вимітається до них... До мене дійшли чутки, що як помер наш Куртали, то вона подалась до тих братів просити грошей на похорон. Однак вони не тільки відмовили їй, а й попередили, щоб більше на їхні очі не з'являлася. Так їй і треба, Бог усе бачить, тож такі, як вона, і здихають попід тином.

— Аллах із тобою, Емірсале, що ти говориш? Хіба не знаєш, що твій брат був п'яницею! Він хоч би єдиний раз колись заявлявся на людські очі тверезим? Їй-бо, якби не людська жадоба розбагатіти, то світ був би набагато кращий.

Бабуся Тесліме своїми тремтячими пальцями налила спіненої кави в білу чашку і, передавши її Емірсале, продовжила свої розміркування.

— За сивої давнини жив якийсь падишах, і була у нього дружина, яка не любила його, зате відчула кохання до верховного візира. А цей візир, зі свого боку, про те лише й мріяв, як би заграбастати золото свого володаря. Все гадав та обмірковував, аж поки не надумався вбити падишаха. А чи відомо тобі, сину, ким же доводився цей візир своєму повелителеві? Братом, рідним братом падишахові, синку!!!

Тесліме на мить перервала свою оповідь, кинувши погляд на чашку Емірсале, і продовжила: «Пий, синку, пий! Кава лиш тоді смачна, коли найгарячіша! Ти пий і слухай, що скажу! Так на чому ж зупинилася?.. Егеж, згадала. Так ось цей візир і став намовляти дружину брата, щоб заподіяла смерть своєму чоловікові. «Якщо ти згубиш його, то трон перейде мені, а ти станеш моєю дружиною, будем жити разом,— наставляв він. — А свою нинішню дружину я сам порішу». І коли вони обмірковували змову, синку, саме в цей час Аллах послав град на ту землю, де вони мешкали, та такий, що безперервно лився з неба сорок днів і сорок ночей. Спричинився від того страшний потоп. Затопило й палац падишаха. З сорока його поверхів під водою опинилися тридцять дев'ять, так що для порятунку залишався лише останній, верхній поверх. Однак вода все прибувала й прибувала.

Незабаром усі потопилися, і тільки дружина падишаха, оскільки була дуже високого зросту, ще залишалась живою,

тримаючи на піднятих угору руках свою дитину. Коли ж вода досягла їй рота, вона, аби хоч на стілечки піднятися вище, кинула собі під ноги ще живу дитину, ставши на неї. Але зрештою і її накрила вода з головою. І вона теж гине. Ось так Всевишній покарав усіх їх за те, що вони заради багатства та влади забули про найсвятіше. Так їм і треба...» — закінчила Тесліме свою розповідь і витерла фартушком сльози, які збігали по її поораних зморшками щоках.

— Отож не варто, синку, вчиняти сварку заради статків. Не приведе це до чогось доброго. Досить Мер'єм її мук — вона настраждалась доволі. Не треба її добивати якимись переслідуваннями. Я ж вам не чужа, а сестра вашого батька, послухайтесь мене,— закінчила жалібно й заплакала знову.

Проте Емірсале й після цих слів не відчув зміни душевного настрою. Він увесь час, як помер брат, тільки й думав про те, що у того було двоє коней, возик, дві корови та повний сундук різного одягу. Куди ж усе це поділося?.. Тіло Курталі ось уже третю добу лежить, оскільки його й досі не вдалося поховати. Отже, якщо б Курталі залишив якісь маєтності, то від спадку певна частка належала б і Емірсале. І він розбагатів би. Однак з вини дружини брата йому нині нічого не припаде,— розмірковував Емірсале. Через те він аж так і розгнівався на Мер'єм, що ладен був убити її. Тому, ще раз окинувши поглядом стареньку Тесліме, що плакала, він відповів їй:

— Ти мене байками про падишаха не присипляй. На біса він мені здався!.. Мені гроші мої потрібні і домашні пожитки брата. Дружина та її брати все зжерли, нехай і повернуть усе! Клянусь, якщо не повернуть, то заріжу всіх до одного! А ти, стара, не ставай на їх бік! А то й тебе разом із ними порішу! Нехай візьмуть хоч би де, а повернуть мені усе!..

— Облиш ти цю затію, синку, не озлощуй себе! — умовляла старенька Тесліме. — Від статків твого брата нічого не залишилося з його ж вини, а не з вини когось іншого. Сам же він і пропив усе та програв на іграх. Мер'єм та її брати тут ні при чім!

— Ах ти ж, стара відьма! Ще й осмілюєшся захищати цю Мер'єм та її братів, виступаючи супроти мене! Тож я тебе знищу!.. — заверещав він і жбурнув у бабусю чашку з недопитою

кавою. Посудина розбилась об чоло жінки, і від того по зморшках її обличчя побігла кров. Тесліме, похитуючись од болю, зіп'ялась на ноги і, простягнувши руки до Емірсале, мовила:

— Синку, що ж я супроти тебе вчинила, і як у тебе піднялася рука на стару людину? — і тут же, схопившись руками за голову, упала додолу, просто під ноги Емірсале. Той, перелякавшися, кинувся притьмом із хатини.

А надворі буран розлютився ще дужче, вистогнучи поривами, що уподібнювалося до завивання вовчої зграї. Від отого всього серце чоловіка забилося лихоманно, а зуби в роті дрібно зацокотіли. Йому ледь удавалося розплющувати очі, які затуляло дужими ударами вітру та снігу. А довкола ні душі. Куди податися йому за такої негоди, бо ж до ранку ще он як довго?!

— Відчини, це я, Емірсале!

— Господи, та це й справді Емірсале! — дружина Курталі відчинила двері, зустрівши нічного гостя очима, сповненими сліз.— Як слушно, що ти прийшов, а то ми в розпачі, не знаємо, що й робити.

Жінка була настільки худою, що мовби аж висохлою, так що, здавалось, вітер легко зміг би підхопити її та й понести з собою. Емірсале, навіть не розтуливши вуст, увійшов усередину оселі... І лише там його тілом пробіг подриж... Посеред кімнати навстріч йому стриміло тіло його брата, закутане в біле простирадло, створюючи цим моторошне видиво. Так що той, хто опинився щойно тут, на мить утратив відчуття реальності. Він із нерозумінням оглянувся довкола. Побачив пожовтілі стіни помешкання, пузиря маленької лампи, що ледь блимала, підвішена на гвіздку, тьмяно висвітлюючи недогляд та запущення в усьому. Лише нині відчувши, що руки його дуже змерзли, засунув їх до вовняних кишень кожуха, а вже потім глянув на Мер'єм, яка стояла поруч, вибиваючи тілом дрижаки від холоду. На ній була лише поношена чорна шаль. Скрививши вуста, він ударив її гірким насміхом:

— Задаремне ти звела зі світу брата! Адже тепер не маєш навіть як поховати його. Я вам цього не прощу ніколи. І не пробуй вводити мене в оману своїм згорьованим виглядом. Я ж то знаю ваші хитрощі...

Його слова мовби ножем увійшли в серце Мер'єм. Їй стало моторошно від них. І, відвернувшись у бік вікна, вона заплакала. Маючи всього лише двадцять п'ять літ від роду, вона нині видавалася набагато старшою, що спричинилося тяжким напівголодним життям. Однак, вихована з дитинства в побожності, нині вона переймалася лише одним — як би й самій померти чимшвидше та позбутися цим своїх мук. Проте опанувавши себе, вона повернулася в бік Емірсале. Із її чорних очей струмочками збігали сльози на висохлі від недоїдання бліді щоки.

— Навіщо ж ти збиткуєшся наді мною, Емірсале? Я і без того настраждалась до краю. Ви все догризаєте мене. Хоча б швидше померти та тим позбавитись образ.

— Я хочу одного — щоб ти повернула статки мого брата... Коли він переїхав сюди, то в нього було багато всякого добра. Куди ви поділи його майно? Ти все пороздавала своїм братам. А нині тобі навіть тіло чоловікове заважає. Та чи збереглися в тебе хоч якісь лишки совісті?! Я прагну повернути оті братові статки... Або хоч поховайте його належно, по-людськи! Нехай хоч не лежить тут!.. Господи, та згинули б ви всі... Ви і мене зі світу звели б...

Емірсале опустився на стільчик і тремтячими пальцями обхопив голову. У кімнаті залягла мертва тиша. Лампа, що ледь блимала, відбивалася блідим жовтим присвітом на запилюченій кошмі, вистеленій на підлозі. Крізь біле простирадло, яким закутано тіло Курталі, проступали його худі ноги.

Емірсале раптом відчув, що і його ноги почали промерзати. «Дивно, як Мер'єм живе в такому холодному помешканні», — подумав він. Його серце заторкнув жаль до братової. Він повільно випростав голову і подивився на худе та бліде, мовби мертве, обличчя Мер'єм, яка сиділа біля тіла чоловіка і щось шепотіла майже нечутно. «Можливо, вона теж мертва»,— ця думка жахом зблиснула в його мозкові. Він підвівся і, підійшовши, сів біля Мер'єм. А вона, здавалося, навіть не відчула, що він поруч. Емірсале нахилився до неї і щонайлагіднішим голосом стиха запитав:

— А як помер мій брат? — і жалібно поглянув на його бездиханне тіло.

$^1/_2$+ 18 5-573

— Люди кажуть, що твій брат загинув, потрапивши в пастку шайтана, проте це неправда. Я не вірю в підступ сатани. Твій брат утратив розум від пияцтва. Хоч він і часто бив мене, але я не ображаюся на нього. Він був хорошою людиною. Однак цього року господарські зачинання його зазнали невдачі, ми залишилися без гроша, не раз голодували. Проте нікому не зізнавалися в цьому. А люди гадали, що ми живемо, як і колись, у повному достаткові.

Та якогось дня твій брат надумався продати геть усе, що було в хаті, аби купити корову й зарізати її на м'ясо. Проте, коли повертався з Чонгара, на нього напали злочинці й забрали всі гроші до копійки. Горе спіткало велике. Він не витримав його і запив. Ось так і розтринькав усю ту невеличку решту, яка ще залишалася на той час в обійсті. До того, як почав пити, він жодного разу не підняв на мене руку. Однак зате потім уже позбиткувався вволю. Якось він так сильно мене побив, що я злягла і не змогла більше підвестися. Слава Аллаху, що брати виявили жалість до мене, щодня навідувалися й годували свіжим супом. Чого тільки я не витерпіла за цей час… Якоїсь ночі, марно прочекавши чоловіка допізна, я прилягла. І раптом шалений стукіт у двері. Я зірвалася з ліжка в чому була. Твій нещасний брат нажахано кричав: «Відчини, щонайшвидше відчини, мене вбивають!» Поспіхом відчинивши двері, я побачила його в такому стані, що хай Бог боронить: був без одягу, голий, мовби немовля. Від того я й сама усмерть перелякалася. Але тут же завела його в помешкання, запалила вогонь у печі. Адже від холоду він був увесь аж синій. А очі блукали, мовби в божевільного, з острахом поглядаючи навіть на мене.

— Зачини двері, Мер'єм, вони здатні й сюди добратися! — закричав він раптом.

Емірсале відмовлявся вірити своїм вухам. Як же трапилося, що зимової ночі він блукав голяка надворі.

— Коли він увійшов, то був голий, так ти сказала, еге ж? — перепитав брат.

— Так, так. Зовсім голий. Господи, увесь голий, а живіт синій…

— Можливо, на нього знову напали й одяг забрали?

— Ні, голубе, ні! Слухай далі... Отже я, перелякавшись викриків твого брата, поспішно зачинила двері. А тим часом він почав промовляти молитви, які тільки в голову спадали, і, ніби божевільний, зиркав то на двері, то на вікна. Я ледь уклала його в ліжко. Незабаром усе помешкання нагрілося від печі так, що стало гаряче, наче в лазні. Від тепла він мовби отямився. Я подала йому міцної чорної кави, після чого він остаточно усвідомив себе. Голосом, ласкавим як ніколи, покликав: «Підійди до мене, Мер'єм! — потім ніжно погладив голову та й каже: — Я, очевидно, помру, бо відчуваю, що наближається смерть. Ти чуєш, Мер'єм, як гуркоче у мене в грудях? Це моя душа непокоїться... Вона стискується в грудку. Коли душа відлітає з тіла, вона завжди так готується». Я дуже налякалася його слів. Запитала, що з ним сталося, бо з'явився в такому вигляді додому? Він знову вмить збожеволілими очима зиркнув на двері, вікна, а потім лихоманно почав розповідати, що ж трапилося.

Того дня, як і завше, він ненаситно піячив із друзями в кафе. Та пиятика затяглася допізна, і йому запропонували заночувати тут же, в кафе, а не вибиратися за темряви в дорогу. Одначе твій брат не послухав цієї поради і вирядився додому. Було так пізно, що на вулицях він нікого вже не здибав, хіба лише охоронця, який дрімав біля воріт. Згодом він повернув у Лазебний провулок, який по дорозі до нашого дому. Провулок цей поганющий, вузький, мовби стиснутий із обох боків. Як тільки він зробив перший крок по ньому, то тут же на душі стало марудно й захотілося повернутися назад. Але передумав. Коли дістався кінця провулка, то побачив, що дорога, яка вела до нашої домівки, перегороджена якимось муром. У голові майнула гадка: «Цей провулок ще раніше хотіли перегородити, отож нині так і зробили». Відтак почав повертати назад. Проте, нехай Всевишній убереже нас від цього, і вхід до провулка виявився перегороджений таким же муром. Твій брат був приголомшений цим і повністю розгубився. Куди ж іти? Роззирнувся — всі чотири сторони провулка заставлені мурами, то як же йому вибратися звідси? Від жаху, який огорнув все єство, видалося, ніби хтось здушує йому горло. Він почав метатися від

однієї стіни до іншої, аж поки не знесилів зовсім. Але моторошний жах навалювався на нього все дужче та дужче. Тут він помітив, що поза мурами росли тополі. Так ось, із самої верхівки якоїсь із них долинув несамовитий вереск: «Забирайся звідси, свине! Що ти робиш у цьому місці?!» Твій брат поглянув туди, звідки хтось кричав, і побачив у темному морокові дідка з густою білою бородою, довгими віями, але... без тіла. З переляку твій брат заплющив очі й кинувся навтьоки та мчав осліп, аж поки не опинився перед лазнею й не шугнув до неї.

Щоб якось погамувати жах, почав роздягатися. І тут побачив, як його давній знайомий, візник Кадир-акай, вже помившися, взуває свої чоботи. Кадир-акай, помітивши, що твій брат тремтить, а обличчя його збіліло від страху, спитав:

— Що трапилося, Курталі, ти чимось дуже наляканий?

— Ні, ні, що ти вигадуєш. Ніщо мене не налякало. Просто змерз, тому й тремчу.

— Нащо приховуєш, поглянь лише, яке обличчя в тебе збіліле. Поза сумнівом, ти чимось просто нажаханий. То чим же?!

Твій брат збагнув, що надалі прикидатися нема чого, й почав розповідати, як несподівано з усіх сторін перегородився Лазебний провулок, як на нього кричала з верхівки дерева якась безтілесна істота... І раптом цієї ж миті усвідомив, що перед ним не Кадир-акай... Голос Кадира-акая виявився дивовижно схожим на голос того дідка з тополі. Тут цей ніби Кадир-акай і запитав, захопивши зненацька твого брата:

— А той дідок із верхівки тополі, часом, не перебував на ось такій висоті? — і випростав свою ногу аж до самої стелі лазні, яка, пальцями пройшовши в округлі продухвини, що слугують вікнами в лазнях, подовжилася й далі...

На той час, зовсім голий, твій брат, спанікований усім побаченим, вискочив із лазні, як був, і з криками: «Допоможіть! Рятуйте! Збавте від шайтана!» — промчав повз лазебника, чим украй подивував того.

Як твій брат мчав голий вулицями та верещав із усієї сили, свідками були також цирульник Мустафа і його дружина. Вони не повірили своїм очам, а тому аж надто перелякалися. А дру-

жина Мустафи від того видива впала в такий страх, що злягла в ліжко і вже п'ятнадцятий день не встає.

Як уже я сказала, твій брат примчав додому в несамовитому стані. А наступного дня вмер, не отямившись від шоку. Лікар прибув лише згодом і оглянув його тіло…

Мер'єм, перервавши свою розповідь, підійшла до небіжчика, відхилила простирадло й поглянула на обличчя під ним. Посинілі його губи були злегка розтулені, оголивши жовті зуби. Емірсале теж наблизився і подивився на брата. Але тут Мер'єм стало погано і вона зробила кілька кроків назад. Так само вчинив і Емірсале…

Ці двоє нині стояли впритул, і Емірсале навіть відчував дихання Мер'єм. Його погляд спіткнувся на сивому пасмові волосся, яке різко виділялося на чорних косах молодиці. Жалість торкнулася його серця.

— Варто, аби ти знав, Емірсале, що сказав лікар,— перервала мовчанку жінка.— Він сказав, що мій чоловік загинув від білої гарячки. Вона зруйнувала його мозок. І те, що йому ввижалося, насправді ніщо інше, як виплід хворобливої уяви. А наступного дня до нас таки завітали лазебник і Кадир-акай, аби дізнатися про самопочуття Курталі. Проте твій брат уже був мертвий. Особливо виявив жаль Кадир-акай, який дуже переживав за те, що трапилося. Він чомусь вважав, що завинив у цій смерті. Як потім розповідав, він тоді справді сидів у лазні й взував чоботи, коли увірвався переляканий, що аж увесь тремтів шаленими судомами, твій брат. Кадир-акай запитав його, що сталося. А твій брат, роздягаючись, почав розповідати. І саме тоді Кадир-акай, щоб легше натягувати чобота, і підняв вище ногу, а твій брат, зиркнувши на це, зі страшним лементом вирвався з лазні,— тим завершила свою розповідь Мер'єм…

Емірсале відчув, що ноги його дуже змерзли. Мер'єм теж тремтіла від холоду, тож інстинктивно притулилася до Емірсале.

…Буран, який раніше лютував надворі, на той час уже загас. Наближався світанок. Дахи старих будинків були покриті

снігом, мовби білим шербенті[1] голови бабусь. Із комина баштанника Сеїдхаліла повільно вивищувалася в небо тоненька цівочка диму.

Емірсале мовчки вийшов із оселі Мер'єм. По якомусь часі він повернувся з в'язанкою дров, примоцьованих до спини вірьовкою. Мер'єм, побачивши його та ці дрова, дуже зраділа. Вона відчула себе затишніше.

Емірсале, не зронивши жодного слова, запалив у печі. Незабаром залізна піч, що аж розчервонілася від вогню, наповнила помешкання водночас і теплом, і заспокоєнням. Навіть тіло покійного Курталі вже не так пригнічувало. Емірсале, а чи від того, що затомився, а чи що цілу ніч не склепив повік, приліг на запилюжений килим, засланий на долівці, і забувся міцним сном. Мер'єм теж притулилася біля печі. Складалося враження, що все помешкання ринуло в глибокий та солодкий сон. Гас у лампі, що висла на гвіздку в стіні, скінчився, і вона погасла. А дрова палахкотіли все дужче й дужче, і піч від того втішно потріскувала.

Емірсале привидівся сон, у якому він пожбурив у бабусю чашку з-під кави. Бабуся ж повільно накривала обличчя Емірсале своїм білим шербенті й поливала його гарячою кавою, від чого очі Емірсале боліли й сліпли. Він хотів підвестися й вибити чашку з її рук, проте не міг поворухнутися. З переляку Емірсале розплющив очі й побачив нахилену над собою бабусю в білому шербенті, на якому окреслювалася пляма крові. Ще дужче перелякавшись, Емірсале таки зірвався на ноги і, простягуючи ліву руку, вимовив тремтячим голосом:

— Прости мене, прости мене, я боюсь! Прости мене!

— Не бійся, синку, не бійся! Що я, бабуся, зможу тобі заподіяти? — відповіла вона ласкавим голосом і додала по-особливому серйозно: — Миколу скинули з трону, синку. На базарі народ виром вирує. Можливо, що й ми тепер заживемо щасливо. Отож, уставайте, досить спати!

Мер'єм, почувши цю новину, розплакалася від розчулення:

— Слава Аллаху! Зіпхнули з трону, слава Аллаху! Аби лиш була це правда! — сказала вона і недовірливо поглянула на

---

[1] Шербенті — тонка накидка з кисеї.

різнокольорове плаття бабусі. І це старе плаття видалось їй новим, аж сліпучим, а сама бабуся набагато молодшою, аніж була насправді…

1928

Переклав *Григорій Кримчук*

Госпитальде корюшюв

Икяе

Оны яралылар одасына башкъа палатадан носилкагъа узатып кетирдилер. Одада яралары энди яхшы олгъан солдатлар булуналар, эким комиссиясынынъ къарарыны беклейлер. Олар экинджи, учюнджи группа инвалид чыкъарыладжакълар. Къыскъасы, одада озь башына юрип оламагъан адам ёкъ.

Госпиталь хызметчилери носилкадаки адамны пенджере огюнде тургъан бош кроваткъа авуштыргъанда, устюндеки байка одеялны четке ташладылар. Бу вакъыт одада булунгъан солдатлар бири-бирине бакъып, терен кокюс кечирдилер. Къувурчыкъ сачлы, гурь къара къашлы, ири къара козьлю, эсмери бет бу солдатнынъ эки къолу, эки аягъы да ёкъ. Тос-токъал мучеси къалгъан. Хызметчилер оны кроваткъа аркъасы устюне яткъызды, устюне, кене шу байка одеялны яптылар да, одадан чыкътылар.

— Хош кельдинъ, къардаш! — деди, эсли солдатлардан бири. Кроваты янына барды. Оны корьген адамына ошатты. О, башыны дивар тарафкъа бурды. Ич бир сёз айтмады. Сонъ, козьлерини тавангъа догърултты, бир нокътагъа бакъып ятты.

— Не къадар мушкюль алы бар, эль-аякъ олмагъан сонъ, тиль де ёкъ,— деди эсли солдат, озь кроватына келип отурды.

— Тильсиз адамнынъ къулагъы да эшитмей, коресинъ,— деди экинджи солдат.

— Бу алда яшамакътан исе ольмек яхшы.

— Джан татлы!

— Не къадар татлы олса олсун, мен бу алда яшамакътан исе яралангъанда янымда булунгъан солдаткъа ялварыр эдим, «мени атып ольдюр, чекишмейим» дер эдим.

Солдатнынъ къулакълары эшитмей деп, эки солдат сакъынмадан сейленди.

— Айтасынъ амма,— деди эсли солдат,— ойле ашшалыкъ япыламы я? Бойле бир алгъа мен де расткельдим. Айтайым, динъле: окопта тура эдик, мудафаада. Тёпемизде, къартал киби, къанат керип, «рама» учты. Командиримиз айтты: «Мукъайт олайыкъ, бизни душман артиллериясы ата биле». Шай да олды, арадан чокъ кечмеди. душман артиллериясы окопларымызгъа куллелерни ерлештире башлады. Баягъы солдатымыз яраланды. Кулле парчасы, менден эки метр къадар авлакъта булунгъан бир солдатнынъ тирсектен юкъары сагъ къолуны, омуз тюбюнден экинджи къолуны алып кетти. О, сёнюккен козьлеринен манъа бакъты да, «ат мени, чекишмейим, ат дейим санъа, эмир этем» деп багъырды. Сонъ эсини джойды. Омузымдан мен де енгиль яраландым. Шу ань, санитарлар келип, оны носилкагъа къойып алып кеттилер. Мен де озюм юрип санчасткъа кельдик. О биринджи ярам эди.

Дейджегим, санчастта анъладым, мегер о, заваллы эки аягъындан да урулгъан. Бир аягъыны тизден ашагъы, шу ерде кесип ташлагъанлар. Бизни санчасттан, башкъа ярылыларнен берабер, машинагъа къойып, госпитальге ёлладылар. Дженкте нелер олмай, озюнъ билесинъ я!

Солдатнынъ икяесини динълеп тургъан учюнджи адам лакъырдыгъа къошулмай, къолсуз-аякъсыз адамнынъ, вакъыт-вакъыт башыны булар тарафкъа чевирип дикъкъатнен динълегенини корьди. «О эшите, гъалиба», деди озь-озюне. Сынамакъ ичюн янына барып, онъа сёз къошты. О, индемей, кедер толу козьлерини кене тавангъа чевирди.

— Бир госпитальге тюштинъизми?–деди экинджи солдат.

— Ёкъ, оны даа ичериге ёлладылар.

Уйле ашы вакъты кельди. Одадаки солдатлар эки къатлы госпитальнинъ биринджи къатында булунгъан ашханеге кеттилер. Шу арада аш кетирип, одагъа тендюрист, къалем къаш, мавы козь эмшире кирип кельди.

— Ашайджакъмыз, Муслим,— деди. Аш табагъыны онынъ кроваты янашасында тургъан тумбочка устюне къойды. Сагъ къолуны онынъ аркъасына узатты, турсатып тёшегине отуртты. Эмшире, тарелкадаки борщны къашыкънен алып, онъа ашата, эм хабер айта.

— Яраларынъ бир тамам яхшы олды, Муслим, Сени инвалидлер эвине ёллайджакъмыз. Анда яшайджакъсынъ. Инвалидлер эвинде яхшы бакъалар. Керчек, сен берген адреске мектюп язып къорантанъны сораттыкъ. Андан алынгъан мектюпте: «Бизим койде Муслим Айваз деген адам бир вакъыт яшамады», деп джевап берелер.

Муслим кулюмсиреп алды: «Эльбетте яшамады, чюнки мен сизге догърусыны айтмадым», дейджек олды, амма, пешман этти; башкъа сёз айтты:

— Фашистлер койни якъкъан олсалар, къорантам да янгъандыр. Нафиле араштырасынъыз. Манасы ёкъ, манъа зеэр беринъиз, эр шей битсин,— деди о, озюни тёшегине ташлап. Козьлери яшланды. Эмшире, кроват башында асылы юзьбезни алып, онынъ козьяшыны сюртти, бу лакъырдыны башлагъанына бинъ пешман олды. Одадан чыкъып, коридор бою кетеяткъанда, ашханеден къайтаяткъан эсли солдат оны токътатып деди:

— Одамызгъа кетирильген бичаренинъ тили де олмагъаны не къыйын.

Эмшире тааджипленди;

— Тили не ичюн олмасын? Бар!

— Сиз мени анъламадынъыз, лакъырды этмей, демек истедим.

Эмшире кедерленди:

— Дюньясындан безген, заваллы, къолаймы я?

— Къайсы арбий къысымдан экени, насыл ерде ярalangъаны беллими?

— Эльбетте!

— Сорагъаным, бир бучукъ йыл эвель, меним янымда топ куллеси бир солдатнынъ эки къолуны, бир аягъыны къопаргъаныны козюмнен корьдим. Шу солдат олмасын, деп тюшюндим, амма, онынъ бир аягъы олмакъ керек.

— Оны бизим госпитальге кетиргенде бир аягъы бар эди,

амма, кулле парчасы тобукъ кемиклерини парчалагъанындан, гангрена олды ве аягъы тизинедже кесилип ташланды. Ондан сонъ, заваллы, пек агълады, доктордан зеэр сорап ялварды. Доктор онынъ гонълюни алып тынчландыра, лякин файда бермей. Бир йылдан берли бойле, олюм истеп агълай.

— Къорантасы бар экенми?

— Бар экен. Дженк башлагъанда Дагъыстан тарафкъа бир къумукъ коюне эвакуирленген. Шу адреснен соратсакъ, ойле фамилияда къоранта олмагъаныны бильдирдилер.

Эсли солдат башыны ашагъы эгип, тюшюнджели бир тавурда одагъа келип кирди. Муслим онынъ давушыны эшитип, бетини къапы тарафкъа чевирди, солдаткъа дикъкъатнен бакъты, недир айтаджакъ олды, амма джесаретленмеди, кене тавангъа бакъып ятты.

Эсли солдат, одада башкъа кимсе олмагъанда, янына барып сёз къошайым деп, халатыны чыкъарды, кроваты башына къатлап къойды. Джебинден махорка кисесини чыкъарды, газеттен кягъыт йыртты да, пармакъ уджларына алгъан махорканы кягъыткъа къойды, сигарыны бура берип, Муслимнинъ янына барды.

— Бу сигарны сенинъ ичюн бурдым, дудагъынъ арасына ал,— деп сигарны узаткъанда, о, башыны четке бурды.

— Яшлыкътан алышмадым,— деди Муслим.

— Мен сени таныйым,— деди эсли солдат. Биз башкъа-башкъа взводларда олсакъ да, душман артиллериясы токътавсыз кулле атып башлагъанда, окопта бир ерде олдыкъ.

Муслимнинъ чырайы бир кереден къызарды, козьлери сертейди:

— О заман мени атмагъан сен экенсинъ, ахмакъ! Бакъ энди меним алыма, эйилигинъе къуван,— деди. О дередже къызды ки, къолсыз-аякъсыз мучеси титреди. Асабийлиги сынъырдан чыкъты.

Эсли солдат, онынъ вазиетини корип, сёз къайтармады, сувукъкъанлыкънен огюне бакъты.

Муслим тынчланды.

— Азизим!— деди эсли солдат, незакетнен,— Талийинъ ойле экен, бутюн къабаат фашизмде. Сен рухтан тюшме. Къорантанъны озюм къыдырырым. Балаларынъ бар эдими?

Муслимнинъ кокюси корюк киби котерилип энди, козьлери яштан йылтырады. Богъазына тыкъылгъан тююмден къуртулмакъ ичюн, бар кучюнен оксюрди.

Эсли солдат, джебинден явлугъыны чыкъарып, онынъ яштан сылангъан янакъларыны сюртти. О, бунъа итираз этер киби, башыны бурып, бетини сакълайджакъ олды. Эсли солдат бунъа бакъмай, онынъ чукъур янакъларында топлангъан козьяшыны сюртти.

— Афакъанланма, азизим! Кедерленме, къорантанъны къыдырып тапмакъ керек. Керчек, айтмадынъ, баланъ бар эдими?

Муслимнинъ афакъаны къалды. Эсли солдат онынъ юрегине анахтар къыдырды. Текрар-текрар эвлят севгисини къозгъады. Къорантасыны бильмеге тырышты. Балалары олса, оны ольгендже бакъаджакъларына, онда насылдыр бир эминлик, инам дуйгъусы къуветлене берди. Эсли солдат онынъ янындан кетмеди.

— Биз о вакъыт таныш олып етиштиремедик. Бизге, мына, бир даа корюшмек насип олды. Адым Митя, фамилиям Железнов,— деди эсли солдат, йымшакъ, татлы тильнен, Муслимнинъ ишанч ве дикъкъатыны къазанмакъ истеди:

— Догърусыны айт, къадынынъ сени севе-сая эдими?

Муслим биринджи кере кульди, онынъ арыкъ бетинде тебессюм корюнди «эбет севе эди, джебэге озгъаргъанда, бойнума асылды, къолларындан зорнен къуртулып кочюп кетеяткъан поезднинъ сонъки вагонына минип етиштирдим», деп хатырлады Муслим. Амма, солдаткъа башкъа шей айтты:

— Мен энди кимге кереким? Севгени ичюн, балаларымны бакъсынмы, менними?

— Ойле айтма, азизим, санъа девлет омюрлик пенсия багълар. Балаларым бар, дединъ, олар осер-буюр, зенаат саиби олур. Ватан ичюн куреште инвалид олгъан бабаларыны да ич бир вакъыт ынджытмазлар. Мен догъру тюшюнем, дост.

Муслим, терен тюшюнджеге къалды. Митрофан, онынъ анъында эйиликке насылдыр бир бурулыш корьген сонъ, даа буюк бир джесаретнен сёйленди:

— Сёз берем, къорантанъны мытлакъа тапармыз. Мудафаа комитетинден сораштырырым. Мен де инвалидим, даа олмаса

озюм юрерим, юрмеге вакътым олур. Къач баланъ бар? — Митрофан мензильге якъынлашмакъ ичюн къыскъа ёл къыдырды, Муслимнинъ озюни ярдымгъа чекти.

— Эки огълум бар.

— Сонъки мектюпни не вакъыт алдынъ?

— Яраланмаздан бир афта эвель.

— Джевап язгъан эдинъми?

— Эбет!

— Мектюплерни ёкъалтмадынъмы?

— О сизге не керек?

— Адресини бильсем, тез тапарым.

Муслимде ич бир мектюп сакъланмагъан исе де, къорантасынынъ адреси эсинде. Айтмады. «Мен энди кимге кереким?» деген анъ оны эр шейден сувутты, усандырды. Митрофан исе шимди онынъ анъында эвляд севгисини уяндырды. Муслимнинъ козю огюнде алты яшына кирген бир огълу, дёртке кирген экинджи огълунынъ дюльбер сымалары джанланды. «Бу адам омюрге ашыкъ экен, мени де аяткъа чагъыра» деп тюшюнди. Муслим, джандан севген пенпе янакъ, къозучыкълар киби ойнашып осеяткъан къувурчыкъ сач огъланчыкълары эшкъына яшамакъ алевинен туташты.

Муслимнинъ къадыны Сакинеге хабер мектюби язылды. Госпиталь хадимлери ве одада булунгъан солдатар сабырсызлыкънен джевап мектюби беклей эдилер.

1944 сенесининъ баари. Кунешли кунь. Госпиталь бинасынынъ чевре этрафы чешит ренкте гуллер, чечеклернен сюсленген. Солдатлар, язлыкъ урбаларынен, гуллер арасындаки ёлчыкъларда кезинелер. Гуллернинъ, хусусан, эрылгъаннынъ мис къокъусы адамларгъа кейф бере. Этрафта юксек дагъларнынъ тёпелеринде чешит шекиль алып чуллу кок булутлар фезада ялдайлар, Госпитальнинъ баш къапысында ерлештирильген отькюр репродуктор эр ярым саатде джебэлерден хош хаберлер бильдирип тура. Аскерлеримиз бутюн джебэлерде мувафакъиетли уджюм алып баралар. Душман, буюк фелякетке огъратылып, зп гъарпкъа къача. Гонъюллер хош, рух котеринки.

Саба ашындан сонъ, госпитальнинъ баш корпусы тарафкъа, янында эки огълан бала, орта бойлу бир къадын келе-

ятыр. Устюнде язлыкъ гульгюли антер, башында беяз орьнекли фырланты, аякъларында язлыкъ беяз аякъкъаплар. Железнов оларны корип, къапы огюнде тура. Къадын гуллер арасында экишер-учер олып юрген солдатларгъа дикъкъатнен бакъып келе, озюнинъ Муслимини къыдыра. Бакъышында эм кедер, эм къуванч корьмек мумкюн. Къуванч, чюнки бир бучукъ йылдан берли мектюбини алмагъан эри тапылды. Кедерлене, чюнки Муслимнинъ Митя деген досту оны яралы ята, деп язды. Демек, озь къолунен язмагъа чареси ёкъ. Бойле тюшюндже ве фикирлернен госпитальнинъ баш къапысына догъру келеяткъан къадынны къапы огюнде Митрофан къаршылап алды, къолуны узатып фамилиясыны айтты. Онынъ огъланчыкъларыны бирер-бирер къучагъына алып опьти. Солдатнынъ юреги ташты, амма озюни тута бильди.

Сакине солдаткъа кедерли козьлеринен бакъты:

— Юрмеге меджалы ёкъмы? Къаршылап чыкъмады...— деди къадын, абдыравукъ сеснен.

— Сагълыгъы яхшы, тек юрип оламай,— деди Митя, кучюк огъланчыкъны къучагъына алып, огде кетти. Экинджи къаткъа чыкъкъан сонъ, баланы ерге ташлап, къолундан тутып юрди. Оданынъ къапысы ачыкъ эди. Къапыдан киргени киби:

— Козь айдын, Муслим, азизим, мына гуллеринъ кельдилер,— деп огге юрди. Сакине, балаларнынъ къолундан тутып, оданынъ къапысында токъталып, ичке бакъты. Башыны котерип оларгъа бакъкъан эрини корьгени киби:

— Муслим, азизим!— деп чапты, эрининъ кокюсине ятып къалды.

Бабасынынъ одеял тюбюнде яткъанына бираз тааджипнен бакъып тургъан огъланчыкъلар, кроватнынь эки тарафындан чапып барды, экиси бирден:

— Бабачыгъым,— деп бойнуна сарылдылар.

Буюкчеси эследи — бабасы, не ичюндир, оларны къоллрынен къучакъламай.

Муслимнинъ козьлери яштан бунарланды, кроваттан турмагъа аягъы ёкъ. Сакинени къучакълап кокрегине сыкъып, ал янакъларындан, пемпе дудакъларындан опьмеге, балаларны

къучакълап алып, тёпеге котерип севмеге къол ёкъ. О, ялынъыз козьнен севе биле, олар да ойле мунарланалар ки, атта балаларынынъ бетчиклерини кереги киби эслеп оламай. Сакине эрининъ корюк киби котерилип энген кокрегине ятып юрегини бошаткъан сонъ, редикулинден явлугъыны чыкъарып, янагъындан ашагъы тыгъыргъан козь яшларыны сильди. Муслимнинъ башыны эки къолу арасына алып агъызындан, янакъларындан, козьлеринден опьти. Юреги тынчлангъан сонъ, онынъ аякълары олмагъаныны эследи, сонъ де балачыкъларына, де Муслимине бакъты. Яныгъыны балаларына дуйдурмамакъ ичюн кулер юзнен деди:

— Бабанъызны опьмейсизми?

Башта буюги, сонъ кучюги келип бабасыны опьтилер. Муслим де фырсаттан файдаланып, эвлятларыны тойгъандже опьти.

Сакине сорады:

— Не ичюн хабер этмединъ? Озюнъ билесинъ, яшагъан еримиз мындан 45 километр. Бир саатлик ёл. Эр афта келир эдим. Биз сени гъайып олды белледик. Арбий къысымдан соратсакъ, агъыр яраланды, къайсы госпитальде экенини бильмеймиз, деп яздылар. Мен сени узакълардан арайым. Сен исе янымыздасынъ.

Шу арада эмшире келип, Сакинени госпитальнинъ баш экимине алып кетти. Баш эким элли яшларында муляйим, рушен бир адам экен, еринден турды, Сакинеге хошкельди айтты, къолуны алды.

— Сиз насыл иштесинъиз?

— Оджалыкъ япам.

— Эринъизни эвге аласызмы, ёкъса инвалид эвине берейикми?

Сакине бойле суальге шашты.

— О да насыл суаль, доктор? Джаны сагъ эринден ред эткен къадын омюр аркъадашы оламы?

Доктор озюни къолайсыз дуюп, башыны эгди. Сонъ, столы артындан турды, Сакиненинъ янына кельди. Омузыны таптады:

— Эрине садыкъ, алидженап инсан экенсинъиз, оджа. Суалим сизни тааджиплендирди амма, сорагъанымда себеп

бар,— деди, баш эким барып ерине отургъан сонъ, сёзюни девам этти:

— Бир ай эвель эки къолсуз бир аякъсыз инвалиднинъ къадыныны мында чагъырттыкъ. Кельди. Эрини шу алда корьген сонъ, онъа ич бир сёз айтмады. Бизге келип: «Лячаре инвалидлер эвине береджектирсиз даа», деди. Корьдинъизми, ойлелери де ола экен. Яхшы ки, джемиетимизде сиз киби акъикъий инсанлар эксериет.

— Олар бозукъ адамлардыр, доктор,— деди Сакине, сёзюни чокъ узатмады. Сонъ докторгъа риджада булунды,— имкяны олса, эримни госпиталь машинасынен эвиме ёлланъыз. Мумкюн олса бугуньден кечи ёкъ, доктор. Янымда балачыкъларым да бар. Ёлда къыйналмаз эдик. Яшагъан ерим бир саатлик ёл.

Доктор бу незакетли, инсаниетли къадынгъа, онынъ эйилик толу юрегине, намус ве ырызына сукъланды:

— Сиз, оджа, зенаатынъызгъа там дегерли инсан экенсинъиз. Эринъизнен узун омюр этинъиз, балаларынъызнынъ хайырыны корюнъиз,— деди. Чанъ кнопкасыны басты, шу арада кабинетке эмшире кельди.

— Шоферни манъа ёлланъыз!— деди баш эким, сонъ Сакинеге айтты:

— Сиз палатагъа бар, азырланынъыз. Шофер сизге озю барып айтыр.

— Сагълыкънен къалынъыз, доктор, эримни эджельден къуртаргъанынъыз ичюн, сизге буюк тешеккюр!

* * *

Шу геджеси Муслим озюнинъ эвинде, йымшакъ пуф тёшекте ятты. Севимли къорантасына къавушкъанына къуванып, озюни янъыдан дюньягъа кельген киби ис этти.

Зустріч у шпиталі

Оповідання

У палату для поранених його перенесли з іншої, поклавши на ноші. В палаті перебувають солдати з зашитими ранами, ждуть лікарської комісії. Їх випишуть інвалідами другої чи третьої групи. Кожен уже здатний самостійно пересуватись.

Санітари поклали пораненого на порожнє ліжко біля підвіконня і, стягнувши з нього байкову ковдру, відклали набік. Солдати тяжко зітхнули: у цього кучерявого, з великими чорними очима й бровами, смаглявого солдата не було ні рук, ні ніг. Лише тупо обрубаний тулуб. Санітари перекинули його на спину, знову вкрили ковдрою і вийшли.

— З прибуттям, брате! — сказав один з літніх фронтовиків, підійшов до його ліжка. Здалося, що десь його бачив. А той відвернувся до стіни. Мовчки дивився в стелю, в однісіньку точку.

— Яке лихо — без рук, без ніг і не говорить,— сказав літній солдат, сівши на своє ліжко.

— Та він і не чує,— додав другий.

— Краще вмерти, ніж так жити.

— Життя дороге.

— Яке не є дороге, але якби мене так поранили, я попросив би пристрелити мене, щоб не мучитись.

Гадаючи, що поранений не чує, солдати гомоніли собі.

— Це ти тільки говориш так,— мовив літній.— Ось послухай, що зі мною сталося. Стояли ми в обороні. Над нами, розправивши яструбині крила, пропливла «рама». Командир попередив: «Будьте пильні, бо по вас може вдарити ворожа артилерія». Незабаром вдарили гармати, багатьох поранило. Моєму сусідові осколок одірвав праву руку вище ліктя, ліву вирвав з-під самісінького плеча. Він простогнав мені: «Застрель, прошу тебе, застрель, наказую!» — і знепритомнів. Я ж був легко поранений у плече. Прибігли санітари, вклали його на ноші і понесли. А я за ними добрався до санчастини. Це мене вперше поранили. Коротко кажучи, в санчастині я зрозумів, що бідолаху поранено в обидві ноги. Одну тут же нижче коліна відрізали. А потім нас відправили до шпиталю. На війні, брате, чого тільки не буває…

Третій солдат, не втручаючись у розмову, пильно стежив за нещасним калікою. «Здається, він чує»,— подумав, підійшов до сердешного і щось сказав. Той мовчки печально дивився у стелю.

— В один шпиталь потрапили? — Запитав другий солдат, продовжуючи діалог.

— Ні, його далі, в тил одправили.

Настав час обіду. Солдати поплентались до їдальні на першому поверсі. До палати з їжею в руках увійшла тонкоброва, голубоока молода медсестра.

— Їсти будемо, Муслíме,— бадьоро мовила. Тацю поставила на тумбочку. Простягла праву руку за спину солдата, всадовила його в ліжку, черпала ложкою борщ з тарілки, годувала і новини розповідала.

— Рани твої, Муслíме, загоїлися. Тебе в дім інвалідів направимо. Там добре доглядають. Розшукуючи твою сім'ю, ми надіслали листа на ту адресу, що ти дав. Одержали відповідь: «У нашім селі Муслім Айвазов ніколи не проживав».

Муслім осміхнувся:

— Звісно, не проживав. Хіба ж я вам сказав правду… Раз фашисти спалили село, то й сім'я згоріла. Навіщо шукати? Дайте мені отрути — та й усе,— очі солдата наповнились слізьми.

Медсестра, пожалкувавши, що почала розмову, витерла йому сльози і вийшла.

У коридорі літній фронтовик зупинив її:

— У його, сердешного, ще й язика нема.

— Чому нема? Язик є.

— Але ж він не говорить.

На її обличчя набігла тінь:

— Гірко йому, жити не хоче.

— А відомо, де його поранено, з якої військової частини він?

— Звичайно.

— Я чому питаю. Торік, просто на моїх очах, осколок зоставив солдата без обох рук і однієї ноги. Я собі подумав: чи не той самий? Але ж у того була одна нога.

— Коли його привезли до шпиталю, одна нога ще була. Але осколок роздробив щиколотку, почалася гангрена і ногу ампутували. Сердега благав лікаря дати йому отрути. Отак і мучиться відтоді, рік скоро.

— А сім'я в нього є?

— Була. Як почалася війна, евакуювалася в Дагестан, в кумицьку сім'ю. Але звідти відповіли, що такі не проживають.

Фронтовик замислено опустив голову й увійшов до палати. Муслім пильно подивився на нього, проте нічого не сказав.

Літній воїн зняв халата і присів до узголів'я. Дістав махорку, відірвав од газети клаптика, скрутив цигарку.

— Для тебе скрутив. Затисни між губами,— промовив до Мусліма.

— Змолоду не звик.

— Я знаю тебе. Як била артилерія, ми були в однім окопі.

Очі Мусліма стали колючі:

— То це ти, голубе, не захотів застрелити мене? Бачиш який я? Радуйся, дурнику.

Його всього залихоманило. Літній солдат холоднокровно дивився перед себе. Незабаром Муслім заспокоївся.

— Брате! — ніжно мовив літній. — Така вже твоя доля. Фашисти, кляті, винні. Ти не падай духом. Я розшукаю твою сім'ю. Діти в тебе були?

Груди Мусліма важко піднімалися й опускались. У горлі застряг клубок. Бідолаха заплакав.

Літній солдат витер хусточкою мокрі щоки інваліда. Той хотів одвернути лице, але солдат все одно витер сльози.

— Не журися, солдате, знайдеться твоя сім'я. Ти так і не відповів: діточок мав?

Солдат мислив: якщо є діти, то буде кому доглядати каліку.

— Тоді, брате, ми не встигли познайомитися. Мене зовуть Митрофан, на прізвище Железнов. Скажи, однополчанине, по правді, любила тебе дружина, шанувала?

На худенькому обличчі скаліченого засяяла усмішка. («Ще й як любила... Ледве вирвався з її рук, застрибуючи на східці останнього вагона».) Та відповів суворо:

— Кому я такий потрібен? Їй за дітьми чи за мною доглядати?

— Не кажи так, брате. Пенсію держава платитиме пожиттєво. Діти виростуть, працюватимуть. Батька, що боронив Вітчизну, вони ніколи не скривдять. Правду кажу, друже.

Муслім глибоко замислився. Помітивши якусь переміну в його свідомості, Митрофан ще впевненіше продовжував:

— Даю слово, що сім'ю знайдемо. Пошлемо запит у Комітет оборони. Я теж інвалід, клопотатимусь, а часу в мене буде вдосталь. Скільки діток у тебе?

— Двоє синів.

— Коли одержав останнього листа?

— За тиждень до поранення.

— Відповідь надіслав?

— Звичайно.

— Листи збереглися?

— А нащо вони вам?

— Знатиму адресу — скоріше знайду.

Листів Муслім не зберіг, та адресу пам'ятав. Тепер, коли Митрофан розбудив у ньому батьківські почуття, перед очима страждальця постали чарівні образи старшого сина, якому пішов шостий, і молодшого, трирічного. «Цей чоловік любить життя і мене кличе до життя»,— подумав Муслім. Мусліму захотілося жити в ім'я любові рожевощоких дорогих синочків.

Дружині Муслімовій, Сакіне, надіслали листа.

Весь шпиталь з нетерпінням чекав відповіді.

Цвіла весна 1944 року. Подвір'я шпиталю прикрашають різні квіти. Між ними прогулюються солдати, по-весняному вдягнуті. Сонячно. Духмяні пахощі бузку п'янять, чарують. Над вершинами гір бахматі хмари пливуть в голубому небі. Репродуктор біля входу передає втішні вісті з фронтів. Скрізь ворог тікає на захід. На серці веселіше. Після сніданку якась жінка середнього зросту з двома хлопчаками прямує до головного корпусу. На ній рожева сукня, на голові прозора косинка, на ногах — білі черевики. Железнов, помітивши їх, стоїть при вході. Жінка поглядом шукає між солдатами свого Мусліма. Радіє, бо знайшовся чоловік. Печалиться, бо Муслімів друг Митрофан написав, що її чоловік поранений лежить, сам писати не може. І ось біля входу їх зустрів Митрофан. Подав руку назвавшись, обняв і поцілував хлоп'яток. Стримував свої почуття.

Сакіне стривожено глянула на нього:

— А Муслім не ходить? Не вийшов зустріти.

— Здоров'я в нього добре, тільки не ходить.

Митрофан, узявши на руки меншенького, пішов уперед. На другому поверсі опустив хлопчика на підлогу, взяв за руку. Двері в палату були відчинені.

— Яка радість, Мусліме: квіточки твої прибули,— мовив з порога.

Сакіне зупинилась у дверях, помітила чоловіка і кинулась йому на груди:

— Мусліме, коханий!

Хлопчики з подивом поглядали на батька, що лежав під ковдрою. Враз підбігли до ліжка:

— Татусику, рідний!

Обхопили батька за шию. Старший помітив, що батько чомусь не обнімає їх. Очі Мусліма затуманились од сліз. Обняти Сакіне, поцілувати її й синів — нема рук. Не може й підвестися — нема ніг. Він може лише любити очима. Сакіне витерла хусточкою сльози, поцілувала чоловіка в уста, очі, щоки. Щоб діти не помітили її переживань, усміхнулась:

— А ви чому не цілуєте батька?

Спершу старший, за ним молодший поцілували батька. Муслім палко цілував синочків. Сакіне запитала:

— Чому не повідомив? Ми ж тут поряд, за сорок верстов. Щотижня навідували б. Ми думали, що ти пропав. Так довго ні звісточки. З військової частини відповіли, що ти у шпиталі, а в якім, не написали. Ми думали, що ти десь далеко-далеко.

Медсестра повела Сакіне до головлікаря шпиталю. Чоловік літ п'ятдесяти ввічливо підвівся, простяг руку:

— Працюєте десь?

— Учителюю.

— Заберете чоловіка додому чи здамо в будинок інвалідів?

Сакіне здивувалась:

— Яка ж це дружина відмовиться від живого чоловіка?

Лікар злегка зніяковів. Потім зворушено мовив:

— Ви вірна дружина, благородна. Питання здивувало вас, але спитав я неспроста. З місяць тому приїхала одна дружина інваліда без обох рук і без ноги. Побачила його, нічого не сказала. А нам: «Доведеться вам здати його в будинок інвалідів». Як бачите, й такі дружини бувають. Але таких, як ви, справжніх людей, на щастя, більше.

— Хіба то люди? То людиська! Якщо можна, відправте мого Мусліма додому на машині шпиталю. Чим раніше, тим краще, лікарю. Живемо поблизу — година дороги.

— Ви — достойна дружина. Зичу щастя вашим дітям, а вам — здоров'я доброго, міцного.

Лікар натиснув кнопку дзвінка і — медсестрі:

— Пришліть нашого шофера!

— Велике спасибі вам, лікарю, за те, що врятували чоловіка, за все,— вклонилася низько Сакіне.

* * *

Цієї ночі Муслім спав удома, на власній м'якій постелі. Радів, що знайшов свою сім'ю, що начеб наново народився.

1974

Переклав *Степан Литвин*

Бир яз акъшамында

(Парча)

Кунь къонды. Ерге, яры къаранлыкъннен бирге, серин салкъынлыкъ да тюшти. Эр ерде, эр кимнинъ аягъы тюбюндеки материалдан — балчыкътан керпич кесеяткъан Ногъай Амет, бунъа хошланып, ишини быракъты. Куньдюз Амет, дерсинъ аммам сыджагъында, джемааткъа чалышты: кунь шефкъатсыз къыздырыр экен, шеэр багъчасынынъ огюндеки мейдангъа асфальт тёшеди. Экинди маалинде исе, эмекдар шеэрлилернинъ чокъусы гурь ешилликте раатлангъан вакъыт, эвине къайтып, ашыны ашады да, озь ишине кетти: Амет эв къура, эм бир кереден эки эв къура. Бирини — къадыны ве уфакъ балаларынен бирге озюне, дигерини — Аметнинъ фикириндже, энди эвленеджек чагъларына кельген буюк огълунен къызына.

Ногъай Аметнинъ энди аман-аман къурулып бitken, лякин даа орьтюльмеген ве сыланмагъан эвлери, ог тарафларынен сокъакъкъа чыкъалар. Бу сокъакъ, янъы эвлер огюнде агъач къоралары ве балчыкъ къалавларынен бирге, даа якъында мейдангъа кельди.

Ногъай Амет къорасыны ачыкъ мавы боялы демир чильтерден япкъан. Оны, торгдан ич бир шейге кечмейджек демир къырыкъларыны сатып алгъан вакъыт, пек чокъ адам кульген эди. Лякин бу демир къырыгъы Аметнинъ уста къолундан кечкен сонъ, дирекли тола

темельге пекитильген дюльбер, къавий демир къораны корип, эр кес сукъланды.

Ногъай Амет азбар тёрюндеки бостанда йырлай-йырлай чалышкъан къызынынъ янъгъыравукъ, хош сесини динълей-динълей, балчыкътан зияде, вуджут теринден дымлангъан иш урбасыны чыкъарып ташлады.

О, эр акъшам бу вакъытларда кейф алмагъа алышкъан. Мына шимди белинедже кевдесини ве тизлеринедже аякъларыны салкъын сувнен ювар да, сонъ къызынынъ янына кетер. Къызы, къокъулы когетке хасыр тёшеп, бабасына бир джезве къаве къайнатып кетирир. Амет, аякъларыны багъдаш къуруп отурыр да уфюрип-уфюрип, къаймакълы къаве иче башлар, — ашыкъмадан, яваш-яваш, ёргъунлыгъы савушкъангъа къадар ичер. Сонъ, сарымсакълы отьмекнен озь бостанындан узюльген бир къач помидор ашап, зияфети ичюн къызына тешеккюр этер де, эвлерден буюгининъ верандасына кетер, — онда, электрик лампасынынъ ярыгъында, энди башкъа бир ишнен — агъач ишлеринен огъраашыр.

Лякин бу ишни о, бир озю дегиль де, буюк огълунен берабер япар, чюнки акъыл балигъ олгъанындан берли эвде, ишинде, анджакъ бир эшкънен, токарлыкъ ишининъ инджеликлерини даа зияде огренмек эшкъынен яшагъан бу огълан, бирден-бирге агъач ишлеринде де индже бир усталыкъ косьтерди. О дередже индже усталыкъ ки, озюни бир чокъ ишнинъ устасы сайгъан Ногъай Амет энди, огълунен фикирлешмей тура, агъачкъа балта биле урамай...

Амет буны хаяллана-хаяллана, къаве кейфине ашыкъты. Лякин бу акъшам онъа кейфленмек насип олмады. О, буюк бир хошнутлыкънен, устюне резина шлангдан салкъын сув фышкъыртаяткъан арада, сокъакъта, демир къора алдына, услупсыз бир адам келип токътады. О, къатран тамлалары киби уфачыкъ козьлеринен башта о ян-бу ян, сонъ кенарларгъа, даа сонъ Аметнинъ къурулаяткъан янъы эвлерине бакъты да, дерсинъ чапчакъ ичинден чыкъкъан янъгъыравукъ, къалын сесинен къычырып йиберди:

— Ким бар мында, эй?

Бу гурюльтили сесни Амет бир кереден таныды. Устюне тёкюлеяткъан сув ирмагъынынъ фышкъырмасы ве къызынынъ йыр сеси де бунъа мани олмады. Аметнинъ омюрини, дерсинъ, бирден чакъкъан йылдырым ярыгъы айдынлатты: мына о, Амет, даа деликъанлы бир яш, озюнинъ досту ве ящдашы Исмаил Очочнен бирге Джемаледин байда ыргъат чалыша. Бир яз вакъыты, арман маали эди. О заман арманны ташнен басътыра эдилер. Уйле вакътында атларгъа ве адамларгъа раатлыкъ бериле эди. Бойле раатлыкъ дакъкъаларындан биринде Аметнен Исмаил лапач талдасына кирип яттылар. Бираздан Джемаледин бай кельди. Ачувындан тап дудакълары сияргъан. О, кесен-кес:

— Денъиз джагъасындаки джылапны къайсынъыз черенледи? — деп сорады. Ыргъатлар яткъан ерлеринден турдылар. Исмаил Джемаледин байгъа джевап береджеги ерде, суальнен мураджаат этти.

— Джылапкъа бир шей олдымы, ёкъса? — деди.

— Черен янлары тырналмагъан. Зан боюнда джылап башлары джайрап ята. О ерни ким черенледи, дейим?

Исмаил айнеджи-айнеджи кулюмсиреди ве сонъ Аметни косьтерип гурь давушнен:

— Бу онъмаз арамтамакътан башкъа ким ола билир? — деп ташлады.

Амет бирден-бирге дешетленди, къоркъты. Джемаледин байнынъ ачувындан дегиль де, достунынъ хиянетлигинден къоркъты. Не хынзыр адам экен. Утанмай, Алининъ къалпагъыны Велининъ башына кийсете — озь ишини Аметке юклей. Богъазына келип тирельген ачувы арасында Амет:

— Ялан! — деп багъыраджакъ олды, лякин етиштирамады — Исмаилнынъ юмругъы оны ерге авдарды. Онынъ сагъ къашы устюнде ачылгъан ярадан къан фышкъырды. Джемаледин байнынъ балалары чапып кельгенде, Амет артыкъ айынгъан эди. О, эр кестен эвель Исмаилны корьди. Исмаил ишкузар бир тавур алып, Джемаледин байгъа недир анълата.

Балалар:

— Уянды, уянды,— деп багъырыштылар.

Исмаил йылдырым чабиклигинен Аметке чевирильди. Гъарез козьнен онынъ не япаджагъыны бакъты. Амет манъ-лай ярасыны авучынен къапап, яваштан турды, салланып, бир даа йыкъылмакътан озюни зорнен тутты, сюртеджек олып, юзюни даа зияде къангъа буландырды ве сонъ, бирден, мышыкъ киби чабик бир арекетнен, Исмаилнынъ устюне атылды. Исмаил ах демеге биле етиштирамады, Амет алты пудлыкъ о шишманны белинден къап-къачлады ве, авагъа котерип, бар къуветинен лапачнынъ дирегине урды.

Джемаледин бай бугунь экинджи ыргъатынынъ ерге серильгенини корьди. Лякин, бу экинджиси дешетли тюшти, ойле гурюльтили тюшти ки, дерсинъ йылдырым урмасындан терек йыкъылды.

Бу себептен Джемаледин бай, илериде койнинъ мемур адамларынен ола биледжек чеккелешмеден къоркъып, баларынен бирге эвине зувды.

Олю киби къыбырдамай яткъан Исмаилнынъ янында бир озю къалгъан Амет, кольмегини чыкъарып, яралы манълайыны сарды ве оны ботен белягъа огъраткъан лапач тюбюнден, догъгъан, оськен коюнден чыкъып кетти. Къайда кеткенини озю де бильмеди.

Шай этип Амет чёллюктен дагълыкъкъа барып тюшти. Мында да Амет баягъы вакъыт башкъасына чалышты, яни ыргъатлыкъ этти. Чёль тарафтан кельгени ичюн онъа «Ногъай» лагъабыны такътылар.

Белялы лапач тюбюнде олып кечкен вакъиадан сонъ Исмаил чокъ вакъыт хаста яткъан, къан тюкюрген. Шай олса да, онынъ вуджудындаки буюк сагъламлыкъ къувети сонъ-сонъунда хасталыкъны енъген. Исмаил аякъкъа тургъан, лякин шу эксикликнен: юзюнде, башында ич бир тюк къалмагъан. О, хасталыкътан сонъ, койнинъ ичине сюфте чыкъкъанда, пек худжурлы корюнген: дерсинъ бир табакъ кирли кягъытны сувлагъан да, бетине япыштырып салгъан.

Шимди, Амет азбарда устюне резина шлангдан сув фышкъыртаяткъанда, ачыкъ мавы боялы къора янында токътап, гурь давушнен:

— Ким бар мында, эй,— деп багъыргъан адам ана шу Исмаил Очоч эди.

Ногъай Амет не киби бир шараитта олса-олсун, эр анги бир сеске шу саат джевапланыджы бир адам олгъанындан, Исмаил Очочны беклетип отурмады. Джевабыны шиир окъур киби дане-дане айтып берди:

— Мен барым! Эйиликненми кельдинъ, яманлыкъненми, бильмейим, эр алда насыл бир мерамнен кельсенъ кель, сени къаршылайджакъ Амет бар! Мен чыкъам!

Амет устюни-башыны юзбезнен тез-тез сильди, беяз кольмегини кийди ве къапыгъа чапты. Эки къарчагъа арасына барып еткенде, къапыдан киреяткъан Исмаилны корьди. О, къум сепильген ёлчыкъ бою лап-луп адымлап кельмекте эди.

— О-го, Ногъай! — деди Исмаил ве, кулюмсиреп, сылакъ дудакъларыны чиберек буюклигинде къатыр къулакъларынадже джайылдырды.

Амет:

— Озюмни хатырынъда тутсанъ да, адымны унуткъансынъ,— деди ве шу ерде электрик лампасындан айдынлангъан ярыкъча мейданда токътады.

Исмаил кенъ ченъелерини къыбырдатып, сылакъ дудакъларыны кулюмсиретмесинде девам этти.

— Бизде адынъ Амет олгъаныны бильмектен башкъа, тат арасында санъа Ногъай лагъабы такъылгъанындан да хаберим бар. Мераба! — деди ве Аметке къыскъа пармакълы, ири, агъыр элини узатты.

Аметнинъ авучына дерсинъ атеш тийсетип алдылар. О, элини аман джебининъ ичине сокъты.

— Къолунъны бермейсинъми, не? — деди Исмаил.

— Къол досткъа, я да яхшы бир танышкъа берилир. Сен исе достум дегильсинъ, танышнынъ да яманысынъ.

— Бир заман биз дост эдик.

— Достлугъымызны сен боздынъ.

— Мен достлугъымызны янъыдан къураджакъ олып кельдим.

— О заман япкъанынъ алчакълыкъ эди, буны анъладынъмы?

— Алчакълыкъ дегенинъ аз: о заман япкъаным ичюн мен о ерде ольдюрильмек керек эдим.

— Демек акълаш?

— Там акълаш, эбедий акълаш!

— Ойле олса, мына санъа къолум!

Бундан сонъ Аметнен Исмаил бири-бирини къучакъладылар. Оларнынъ экиси де узун бойлулар, тек Амет бираз алчаракъ келе, экиси де кенъ омузлы ве къалкъыкъ кокюслилер, тек Амет бираз юфкъаракъ келе, экиси де дешет дереджеде ири ве мазаллылар, тек Амет бираз тюзгюндже, чевикче келе. Баягъы къучакълашкъан ве опюшкен сонъ, Исмаил:

— Айды, олды,— деди ве сонъ девам этти: — Къана, юзюнъни бир корейим де!

Амет кульди:

— Буюр, истегенинъ къадар корь,— деди ве башыны артына къайтарып, кокюсини къабартты.— Мен, келинчекнинъ утанчакъ союндан дегилим.

Бунъа къаршылыкъ Исмаил шойле деди:

— Сени, табиий, эвельки Амет, деп айтмакъ олмаз. Лякин сен шимдики Амет де дегильсинъ...

— Шимдики Амет дегилимми? О не демек?

— Лафымны больме, анъларсынъ. Сен де меним киби, энди эллини кечтинъ, ойле дегильми? Лякин сенинъ ичюн бу, окъумышчасына айтсакъ, тек бир назарие. Акъикъатта исе, сен даа деликъанлы бир яшсынъ. Тишлеринъ биле, сен агъызынъны ачкъанынъ киби, мен шу саат эследим,— тишлеринъ биле, аля инджи киби парылдайлар, эм юзюнъде манъа таныш олмагъан ич бир чизги ёкъ. Тек сагъ къашынъ устюнде, къашынънынъ да бир чымтым ерини къопарып, яра изи пейда олгъан...

Амет «бу сенинъ ишинъ» дейджек олды, лякин Исмаилнынъ тюксюз юзюнен чыплакъ къафатасына дикъкъат этип, мерамындан вазгечти ве, сёзюни бурып, шойле деди:

— Сенинъ зиянынъа бакъкъанда, меним зияным зиян дегиль: къаш-кирпигинъ де ёкъ экен даа сенинъ!

— Зарар ёкъ... — деди Исмаил. О, апансыздан ачылгъан бу къолайсыз лакъырдынынъ ардыны кесмеге тырышты.— Къана, не турамыз я?

— Керчек, корюшкен еримизде таш киби къатып къалгъанымыз не? Айды юр!

Амет керпич сыралары къаршысындан, Исмаилны, азбарнынъ тёрюне алып барды. Анда, балабан дут терегининъ тюбюнде, от устюне бир хасыр тёшельген.

— Отурып бираз къонушайыкъ, ава алайыкъ,— деди Амет. — Сонъ эвге къайтырмыз. Шимдилик киранен отурам. Мында тек чалышмагъа келем. Отурса шуны! Эм аякъкъабынъны чыкъар. Ёкъса, отургъанда костюминъни булаштырырсынъ, чюнки костюминъ — о-го — тек къадифе креслода отурыладжакъ киби. Туфлинъде — э-ге — костюминъден эксик дегиль экен, министрлик ишиндесинъми, не?

Исмаил чораплы аягъынен хасыргъа чыкъып, шишман вуджудыны агъырдан ашагъы йиберди, Амет киби о да багъдаш къуруп отураджакъ олды амма, беджералмады, аякъларыны кенаргъа узатты ве сонъ:

— Министр дегилим амма, не исе кечинирлик пара тапмай турмайым,— деп бельгисиз бир джевап берди ве шу ерде озю Аметтен сорай къойды: — Озюнъ насылсынъ? Эв-баркъ къурасынъ, гъальба?

— Не япаджакъсынъ, заманымыз ойле. Истейим ки, отургъан орталыгъым янъы олсун, къолайлы олсун.

— Бу истегинъ паалыгъа тюшеджекми?

— Тахта, джам, мых киби одыр-будыргъа бираз парам бар эди, къалгъаны, яни ишнен усталыкъ озь малымыз, бедава мал!

— Мында темеллешеджек оладырсынъ даа?

— Башта бир бильмек керексинъ, табиатым ойле ки, мен къайда барып тюшсем, анда темеллешем: къазам, къурам, сачам, джыйыштырам, илле бир шейлер япам. Дженкте биле, яни аман-аман эр ким эр шейни йыкъкъанда, мен энъ олмагъанда яхшы землянкалар яптым.

— Дженкте сен де олдынъмы?

— Я не белледин? Башындан сонъуна дже.

Исмаил тюшюнджели-тюшюнджели:

— Эбет, дженк олды, эр кес дженкте олды,— деди ве аякъларынынъ турушыны денъиштирип, сакъалыны тизлерине таяды.

Амет бирден-бирге акъылына тюшюрип:

— Къуру-къуругъа отургъанымыз не? — деди.— Мында азыр къаве олмакъ керек. Отьмек бар, бостан помидор, туруп бар. Бираз къапынайыкъ да!

Исмаил ёргъун-ёргъун джевап берди:

— Манъа ич бир шей керекмей. Язма олса, бакъ, ичер эдим амма, оны мында къайдан аладжакъсынъ?

Бирден-бирге:

— Язма бар, мына! — деген къадын сеси янъгъырап алды.

Исмаил чевирильди ве къаршысында, эркек киби штан кийген, узун бойлу бир къыз корьди. Къызнынъ бир къолунда энди якъылгъан фенер, дигеринде чёльмек бар.

— Хош кельдинъиз! — деди къыз ве чёльмекни хасыргъа къойды, фенерни исе Амет, къызнынъ къолундан алып, озю терекке асты.

— Сагъ ол, къызым! — деди.

Къыз сыджакъ-сыджакъ кулюмсиреди. Бу вакъыт бабасына бенъзеп, онынъ да дане-дане парылдагъан ири, инджи тишлери корюнип алды. Къызнынъ къаверенки ири козьлери де, бабасынынъ козьлери киби, инсангъа сыджакъ-сыджакъ бакъалар.

— Бабам сарымсакълы язмасыз яшап оламай, — деди къыз. — Ичинъиз! Мен кетем, керек олсам, хабер берирсиз, шу саат келирим. Бабай, мешребелер ана скемлечикте! Темизлер!

Къыз, ири-ири адымлап кетти, лякин кельген тарафына дегиль де, къаршы тарафкъа, бостан тарафына кетти. Амет, мешребелерге язма тёке-тёке, къызы акъкъында айтып башлады.

— Севем... Балам олгъаны ичюн дегиль де, яхшы бир адам олгъаны ичюн. Табиатыны бегенем. Эр шейни чокъ-чокъ япмагъа севе. Чокъ йырлай, чокъ куле, чокъ арекет эте. Киноаппаратура заводында технолог чалыша, лякин бу онъа азлыкъ эте. Акъшамлары кино-инженерликке окъуй. Бу да оны къанаатлендирмей. Энди бостан ичюн джан бере. Не корьсе, онъа сарыла. Айды, язма дединъ, ичсе шуны!

Мешребелер бошагъан сонъ, Амет оларны бир даа толдурды ве сонъ Исмаилдан сорады:

— Сенинъ къоранта тарафынъ насыл? Баланъ-чагъанъ чокъмы?

— Тек бир апайым бар.

— Балаларынъ ольгендир даа?

— Догъмадылар.

— Языкъ. Я не ичюн? Апайынъ хастамы?

— Ёкъ, тувар киби сагъл ам.

— Ойле олса, не ичюн баланъ ёкъ?

— Озюм хастам.

— Ненен?

— Балам олмай… Бунынъ себеби де анавы урулув олса керек.

Орталыкъны кене къолайсыз сукюнет басты. Бираздан Амет бу сукюнетни бозып, Исмаилдан сорады:

— Яшагъан еринъ къайда?

Исмаил:

— Ургутта,— деп джевапланды.

— Якъын экен…

— Якъын олса да, кене эвелькиси киби сеннен бир ерде дегиль. Тек шу фаркъы бар: о заман сен дагъгъа къачтынъ, шимди исе мен дагъдан къачамайым. Не исе меселе онда дегиль, меселе шунда: айван акъкъында янъы къанун чыкъкъан сонъ сизде, область меркези Самаркъандда тувар малы уджузлагъан, дейлер. Догърумы?

Амет кульди:

— Тувар малымы? Ким бильсин оны, бельки де уджузлагъандыр. Я уджузласа не?

Бу суальге Исмаил Аметнинъ дос-догъру козюне бакъып джевап берди:

— Фурсаттан файдаланып, пара къазанмакъ мумкюн, коресинъ! — деди.

— Пара къазанмакъ дейсинъми? Насыл?

— Бильмейсинъми?

— Мен бунынъ тек бир ёлуны билем, о да чалышып къазанмакъ ёлудыр.

— Параны чалышып дели де къазаныр.

— Я башкъа тюрлю насыл къазанаджакъсынъ?

— Мына шай: мында, Самаркъандда беш-он баш мал сатып ала да, оларны, меселя, бизге Ургуткъа, алып кете сатасынъ. Баягъы пара къазанмакъ мумкюн. Сенинъ азбарынъ да авлакъта — бунъа пек келишикли…

Амет Исмаилны анълады. О, кимнен иш корьгенини артыкъ бильди. Лякин къонакъбай оларакъ озюни тутып, Исмаилнынъ теклифине шойле бир джевап берди:

— Джанынъ агъырмасын. Исмаил, менде спекуляциягъа келишикли ич бир шей ёкъ.

Исмаил айнеджиликнен шакъылдап кульди.

— Спекуляция дейсинъми? Хи-хи-хи. Балабан лаф. Лякин бунынъ спекуляциянен не алып береджеги бар? Эр вакъыт япамызмы, ёкъса? Бу спекуляция дегиль де, кучючик бир алыш-вериш.

— Озю кучючик амма, арамтамакъкъа буюк бир къысмет кетире. Бильмиш ол, менчюн дюньяда мукъаддес бир принцип бар: чалышмагъан — ашамаз!

— Ахмакълар ичюн уйдурылгъан о сенинъ принципинъ.

О заман, лапач тюбюнде олгъаны киби, мында да Амет, ель чабиклигинен атылып турды да, сыджакъ нефесини досдогъру Исмаилнынъ юзюне фышкъыртып багъырды:

— Насыл, насыл? Дюньяда энъ асылзат принцип… ахмакълар ичюнми? Буны да сен — омрюни хиянетликнен башлап, спекуляциянен битиреяткъан бир печель,— сен айтасынъмы? Джоюл!

Къызгъын сафлыгъында Аметнинъ та къалабалыкъкъа барып чыкъаджагъыны беклемеген Исмаил шашмалап къалды. О, агъыр вуджуды мусааде эткени дереджеде чабик давраныпп турды, аякъларыны абул-къубул туфлилерининъ ичине сокъты ве шу ерде Аметнинъ энди келип еткен къызыны да эслеп алды: онъа ойле кельди ки, дерсинъ къыз, артта турып, онынъ энъсесини нишангъа алгъан, бабасы исе бу вакъыт огден онынъ манълайына къуршун ерлештиреджек ола.

Исмаилнынъ эр ерине дерсинъ атеш туташты. О, козьлерини юмды. Лякин бираздан, козьлерини ачып, о якъ-бу якъ бакъынгъан сонъ, къоркъусынынъ ерсиз олгъаныны анълады: не къызнынъ, не де бабасынынъ къолунда тюфек корьмеди…

О, йиплери чезик туфлилерини шаркъылдатып, къоркъулы-къоркъулы де Аметке, де къызына бакъа-бакъа, къапыгъа догърулгъан дакъкъада, азбарнынъ ичине шамата-патырды къопарып, бир топар адам кирди.

Адам топары ичинден бирден-бирге:

— Мында экен, акъайлар! — деген сес эшитильди.

Дигер бир сес эвелькисине ярдымгъа кельди:

— Эм, корюне, бабам оны энди шыпырткъан. Бакъынъыз: джибиген тавукъ киби, башыны ашагъы эгген.

Бу дакъкъа адам топары артыкъ ярыкъкъа келип етти. Чокъусы эркек эди. Арада анавы къувурчыкъ сачлы яш да бар. Исмаил оны, футбол къапысынынъ отесине бакъып къалып, топны урамагъан дакъкъасы стадионда корьген эди. Адамлар арасында Доктор Амет, я да Къамбур Амет де бар амма, Исмаил оны энди унуткъан. Къамбур Амет исе, Исмаилны ич бир вакъыт унутмамагъа ант эткен. Эм антыны ерине кетирмек ичюн, эки къопкъа сувнен чапып кельген арыкъча къадыннынъ Исмаил акъкъында айткъаныны эшиткени киби, онынъ артындан кеткен ве «бу къушнынъ не ерге къонаджагъыны бильмек ичюн» та Аметнинъ араба къапысынадже оны озгъарып баргъан. Эркеклер арасында бана, чешме башында, Исмаилны таныгъан сонъ, къопкъаларыны илип алып, эркеклер янына чапкъан арыкъча ве лякин азаплы юзю дюльбер джошкъунлыкънен толу анавы къадын да бар эди.

Ногъай Амет, къувурчыкъ сачлы, кесментик яшкъа бакъып, сорады:

— Бу адамларны неге алып кельдинъ, Эльдар? Манъа ярдымгъамы? — деди.

Эльдар гурь сеснен джевап берди:

— Олар озьлери ёлда расткетирип, мени чаптыра-чаптыра сизге алып кельдилер, бабай! — деди ве, Исмаилгъа ишарет этип, шуны къошты: — Бизим бу адамнен эсабымыз бар!

— О насыл эсап?

— Сабыр этсенъиз, анъларсыз, бабай!

— Инсанлыкъта эсапнынъ кесильгени яхшы. Ишинъизге кирише билесиз! — Буны айтып, Амет, чыплакъ аякъларыны

папичлерининъ ичине сокъты ве, чекилип, дут терегине ясланды, ишмар этип, къызыны да янына чагъырып алды.

Бу эснада Эльдар, кене гурь давушнен, Исмаилгъа мураджаат этти:

— Эмдже, мааллемизде сизни баягъы адам таныгъан,— деди.

Исмаил къоркъусыны дуйдурмамакъ ичюн, озюни тынч косьтермеге тырышты.

— Дюньяда инсаннынъ танышы чокъ олур. Я танысалар не олгъан?

Эльдар эеджанлы-эеджанлы кульди ве:

— Танысалар не олгъан, дейсинъизми? — деп сорады да, сертийип, шуларны къошты: — Хаберинъиз олмаса, буюрынъыз биз анълатайыкъ. Доктор Амет, мында кель! Сиз исе, эмдже, корюнъиз! Мына козьлер — намуслы, гъайретли, акъыллы бир яшнынъ козьлери... Оларнынъ муляйим сыджагъы олюни биле тирильтир... Лякин дикъкъатнен бакъсанъ, о козьлернинъ ичинде терен бир яныкъ алеви де коресинъ... Недендир, дейсиз? Яшнынъ аркъасына къабарып чыкъкъан мына бу къамбурдан! Я къамбур онынъ аркъасына къайдан кельген? Бильмейсизми? Айсе, динъленъиз, мен айтайым: оны сиз яптынъыз. О заман бу яш, докъуз-он яшларында бир бала эди. Фашист баскъынлар сюрюсининъ бири кой кенарында койдешлеримизни къуршунгъа тизгенде, экинджи бири коюмизни якъкъанда, бу джанаварлыкътан оти патлап агълагъаны ичюн, сиз оны тюфек къундагъынен урып йыкъкъан эдинъиз. Ишинъизнинъ нетиджесини коресизми? Я да мына бу меляике къадынгъа бакъынъыз. О заман сиз онынъ къызлыкъ намусыны о къадар ашалагъан, о къадар кирлегенсиз, о, эркек деген эркекке темиз юрегинде догъгъан буюк нефретинден шимди биле арынамай.. Сиз...

Исмаил сабырсызлыкънен Эльдарнынъ сёзюни къаба-къаба больди:

— Буларны айтмакътан макъсадынъыз не? — деди.

Эльдар тынч-тынч джевап берди:

— Макъсадымыз шу: къабаатынъызны сизнинъ озюнъизге анълатаджакъ да, сизнинъ акъкъынъызда о заман къабул эткен къарарымызны мына шимди ерине кетиреджекмиз!

Къоркъудан Исмаилнынъ бирден-бирге козьлери акъайып къалды. О, къалтырап:

— Джемаат котегими? — деп сорады.

Эльдар:

— Ёкъ, девлет джезасы,— деп тантаналы-тантаналы джевапланды.— Ишинъизни девлет адамлары бакъсын. Айды, юрюнъиз!

Даа янъы олюм къоркъусына тюшкен Исмаил энди джанланды. Тири къалмакъ умюти онъа рух берди. О, Эльдарнынъ теклифи узре, кочеджеги ерде, сабырлы арекет этип, къоюн джебинден бир кягъыт чыкъарды ве:

— Кечиктинъиз! Меним ишим девлет адамлары тарафындан энди бакъылды,— деди де, кягъытны Эльдаргъа узатты.— Алынъыз, бу документ манъа амнистия берильгенини тасдикълай!

Кягъыт Эльдардан сонъ, бирлей-бирлей башкъаларынынъ къолуна кечти. Тек бир адам — къакъач киби къурып, бурюшип къалгъан чалсакъал бир къарт — о кягъыткъа къол узатмады. Юртумызны душман баскъан сайын, бу къарт, озь халкъынынъ шу душманыны узун муддет дагъдан ургъан севимли, садыкъ эвлядларындан бири экен: ильк кереси, озю киби элял замет саиплеринен бирге, Врангель заманында дагъгъа чыкъкъан, экинджи кереси — Улу Ватан дженки заманында. Дагъда экенде о къарт, Исмаил кибилери акъкъында дагъда чыкъарылгъан джеза къарарларыны, дагъдан тюшюп, душманлары арасында ерине кетирир экен.

Эльдар, эр кес тарафындан окъулгъан кягъытны Исмаилгъа къайтарып берген сонъ, бу къарт ондан сорады:

— О кягъытта не язылгъан? — деди.

— Он бир йыл яткъан сонъ, онъа амнистия берильген. Яни: онынънен ишимиз биткен.

— Ёкъ, битмеген! — Къарт, буны багъырып айтты ве онынъ сесини эшитип сескенген Исмаилгъа бир адым даа якъынлады да, ондан: — Сербест быракъылгъанынъ чокътанмы? — деп сорады.

Исмаил:

— Былтырдан берли,— деп джевапланды.

— Бу вакъыт ичинде нелер яптынъ? Лякин, бильмиш ол: адамнынъ бири, ялан айта-айта, ер юзюни доланып чыкъ-къан амма, артына къайтмагъан. Не яптынъ?

— Ич бир шей япкъаным ёкъ.

— Ич бир шей япмай, инсан насыл яшай билир?

— Сиз ишни козьде тута исенъиз, шуны айта билем: яхшы-сыны япмагъа бильмейим, ярамайыны исе япмакъ истемей-им, чюнки ярамай иш ичюн яхшы пара берильмей.

— Демек, чалышмайсынъ?

— Ёкъ.

— Лякин мен корем: урбанъ яхшы, озюнъ де тавлысынъ. Параны къайдан аласынъ?

Исмаилнынъ дерсинъ богъазына япыштылар. О, акъыл къуветини зорлап, къандырыджы бир ялан уйдураджакъ олды амма, етиштирамады, Ногъай Амет онынъ сырыны ачты.

— Нафле баш кутьменъиз. Спекулянтлыкънен огърашса керек. Манъа тувар спекуляциясы теклиф этип кельген,— деди Амет.

Къарт серт-серт:

— Догърумы? — деп сорады.

Исмаил буны тасдикълады:

— Мен башкъа иш япмагъа бильмейим ки,— деди.

— Ойле олса, джоюл арамыздан! — къарт буны айтты да, Исмаилны баштан-аякъ нефретли сюзип чыкъты ве сонъ, къызгъынлыкънен, шуларны къошты: — Джоюл, эм сенинъ ана тилинъде сёйленген, озь араларында сени асрагъан, ось-тюрген, санъа яхшы умютлер къаршылыгъына сенден хия-нетлик, зыпкъынлыкъ корьген адамлар арасына бир даа якъ-ын кельме! Бильмиш ол: бизни утандырып, юзюмизни къы-зартып, бир вакъыт япкъан яманлыкъларынъ ве шимди яп-макъта олгъан зыпкъынлыкъларынъ ичюн сени эр ерде мыскъыл ве нефретнен, бу аз олса тепменен де, къаршылар ве озгъарырлар. Джоюл! Джемаатнынъ къарары будыр. Эм, бильмиш ол, бу къарарны бозсанъ, озюнъе языкъ этерсинъ!

— Озюнъе языкъ этерсинъ, озюнъе языкъ этерсинъ! — Халкълар та шеэр кенарынадже, Исмаил къаранлыкъкъа синъип гъайып олмагъандже, онынъ артындан барды ве эп:

— Озюнъе языкъ этерсинъ, озюнъе языкъ этерсинъ! — деп текрарладылар.

Арадан бир къач вакъыт кечкен сонъ келип тюшкен хаберлерге коре, кениш-къулан Украинанынъ Улу ёллардан кенар шеэр ве койлеринде сыкъ-сыкъ худжур къияфетли бир адам пейда олур экен. Тикине тургъан къарт бир аювны анъдырпгъан о адам, устюне чул-чубур атып, сокъакълар бою къый ышкъонгъур адымлар ве, элини узатып, кечкен-баргъандан хайыр истер экен:

Бозулды земане, эр ер — фелякет!

Къардашымсынъ — къардашынъа ярдым эте!

Хайыр бермек ерине, бир иш тапып ерлешмесини кенъеш эткенлерге исе о адам, арсызлыгъына барып, шойле чиркин бир джевап берир экен:

— Инсаннынъ рухуны яхшы эткен, иш дегиль де, ракъыдыр, серсем! Меним рухум хаста!

Якось увечері влітку

(Фрагмент)

Сонце зайшло. Западали сутінки. Водночас напливала прохолода, приносячи вологість та бадьорість. Скрізь під ногами купчилася сировина для цегли, й Ногай Амет, виклавши довгастий ряд щойно сформованих цеглин, розігнув спину й солодко потягнувся. Вдень, знемагаючи від спеки й задухи, він на роботі асфальтував майдан перед парком. А ввечері, коли городяни вже відпочивали у затінку, який щедро дарує тутешня зелень, він, повернувшись додому й так-сяк перекусивши, подався на свою ділянку: Амет зводить дім, ще й не один, а відразу два, для себе з дружиною й меншими дітьми та для старших — сина й доньки, яким уже час думати про власні сім'ї. Ще не накриті й необтиньковані, але вже майже готові прийняти мешканців, споруджувані Ногаєм Аметом будинки виходили фасадами на вулицю, що утворилася тут зовсім недавно з новобудов зі свіжої цегли та дерев'яних парканів.

Дім Ногая Амета обрамлений залізною огорожею, пофарбованою в блакитний колір. Багато хто глузував, як він приволік з торгу нікудишній залізний брухт. А тепер, коли цей брухт пройшов крізь меткі й завзяті руки Амета, всі ніяк не намилуються чудесною огорожею, прилютованою до цоколя.

Зайшовши у двір, Ногай Амет прислухався... З городу долинав спів доньки. Втішаючись її дзвінким гарним

голосом, він скинув з себе пітну робочу одіж. З приємністю вмився по пояс чистою прохолодною водою, сполоснув ноги, передчуваючи насолоду, яку дозволяв собі щовечора. Донька постелить під деревом килимок, він сяде, підібгавши ноги. Вона принесе каву. Й він почне пити з маленької чашечки гарячу каву з вершками, питиме дрібненькими ковточками, не поспішаючи, подовжуючи втіху, аж поки не відчує, що втома відступилася. Тоді він, посмакувавши натертим часником хлібом з помідорами зі свого городу, підведеться, подякує доні за частування й попрямує до веранди великого будинку, де при яскравому світлі електричної лампочки на нього чекає інша робота: тепер уже робота столяра й теслі.

Але цю роботу він уже виконуватиме не сам, а удвох зі старшим сином, котрий до тонкощів опанував токарську справу. Цілком змінився, годі й пізнати, до всього цікавий, несподівано й хист столяра в ньому відкрився. Віднині Ногай Амет і сокири не здійме, не порадившись із сином…

Так міркуючи, Ногай Амет налаштовувався на втіху. Але цього разу все пішло шкереберть. Коли він умивався під струменем прохолодної води зі шланга, на вулиці біля огорожі спинився кремезний незнайомець. Він зиркнув маленькими, ніби краплі дьогтю, очицями туди-сюди — на огорожу, на ще не завершені нові будинки Амета, врешті громоподібним, ніби з порожньої бочки, голосом спитав:

— Чи є тут хто, гей?

Амет одразу впізнав цей лункий голос. Його не змогли заглушити ні плескіт води зі шланга, ні дівочий дзвінкий спів. І ніби спалахом блискавки осяялося минуле… Ось він, Амет, ще зовсім молодий, наймитує разом з однолітком і товаришем своїм Очочем у місцевого багатія Джемаледіна-бея.

Було літо. На току молотили хліб. Опівдні, як і належало, перепочивали коні й люди. Амет з Очочем прилягли в затінку намета. Аж тут Джемаледін-бей. Ледь не лусне від гніву, аж посиніли губи.

— Хто,— запитав він,— копичив біля моря овес?

Наймити підвелися. Ісмаїл замість відповіді сам звернувся до Джемаледіна-бея із запитанням:

— А що сталося з вівсом, господарю?

— Вся загінка в колоссі. Я питаю, хто копичив?

— Хто? — голосно перепитав Очоч і, хитро посміхнувшись, вказав очима на Амета й додав: — Хто ж, як не цей дармоїд?

Амету аж моторошно стало. Він злякався, але не панського гніву, а товаришевої зради, адже той сам складав ті копиці, а тепер безсоромно вказав на нього, свого друга, шапку Алі нап'яв на голову Велі. Образа клубком підступила Аметові до горла.

— Неправда! — хотів було крикнути Амет, але не встиг. Удар Очочевого кулака звалив його додолу. З розсіченого лоба юшила кров. Коли на ґвалт прибігли діти Джемаледіна-бея, Амет уже прийшов до тями, він угледів насамперед Ісмаїла. Той, хижо зиркаючи, щось пояснював господареві.

Діти залементували:

— Очуняв, очуняв!

Ісмаїл блискавично обернувся до Амета. В'їдливими очима стежив за кожним його порухом. Амет сіпнувся, приклав долоню до лоба, поволі звівся на ноги, похитуючись, хотів утерти кров, але ще більше заюшив обличчя, і враз із кошачою спритністю кинувся до Ісмаїла. Той і зойкнути не встиг, як Амет, охопивши за пояс шестипудового здорованя, підняв його в повітря й щосили бахнув спиною об стовп намету.

Джемаледін-бей оце вже другого свого наймита бачить зваленим долі. Але цей другий так гепнувся, ніби куляста блискавка звалила деревину. Наляканий Джемаледін-бей вирішив ліпше піти геть: хай поліція сама розбирається!

Амет же, глянувши на бездиханного Ісмаїла, зняв свою сорочку, обв'язав нею закривавленого лоба й подався з села, де народився й виріс, пішов світ за очі.

Отож із селища серед степової широчіні Амет потрапив у несподівану веремію — в гірський аул... Тут Амет знов якийсь час наймитував, підчепивши прізвисько Ногай, позаяк прибув із степів, а їх мешканців горяни без розбору називали ногайцями, так само як у степах всякого горянина нарікали не інакше як тат...

Багатьма роками пізніше до Амета дійшли чутки, нібито після тої приключини Ісмаїл довго й тяжко хворів, але незмірна життєва снага, властива його організму, врешті-решт здолала недугу, й він звівся цілком здоровим з одним лише ґанджем: жоднісінької волосинки на голові та обличчі. Переказували, що коли він уперше після хворби з'явився на вулиці, всім з незвички здавалося, буцімто він скропив обличчя водою й наліпив на нього брудновато-білий гладенький папір.

Саме цим Ісмаїлом Очочем і був прибулець, котрий оце, коли Ногай Амет умивався в своєму дворі водою зі шланга, спинився біля блакитної огорожі й спитав низьким хрипким голосом:

— Чи є тут хто, гей?

Ногай Амет був з тих, що негайно відгукуються на поклик за будь-яких обставин, тож і тут не забарився з відповіддю і голосно, як у віршах, чітко виділяючи кожне слово, озвався:

— Є! Людина, до якої ти прийшов — з війною чи миром — і яку звуть Амет, ладна стріти тебе. Іду!

Квапливо обтершись рушником і надівши білу сорочку, Амет попрямував до хвіртки. Навстріч йому посипаною піском доріжкою клишоного чвалав Ісмаїл.

— О-го, Ногаю! — гаркнув Ісмаїл, і широка усмішка, пробігши по його товстих губах, розтягнулася аж до вух.

— Пам'ятаючи мене самого, ти забув моє ім'я! — відповів Амет і зупинився в смузі світла, що пролягла від електролампочки до піщаної доріжки.

Ісмаїл продовжував усміхатися, ворушачи своїми вогкими губами, важкими щелепами.

— Знаю не лише те, що в нас ти звався Аметом, а й що в горах тебе звали Ногай. Добрий вечір! — сказав Ісмаїл і простягнув Аметові руку, знайому долоню, широку, м'ясисту, з короткими товстими пальцями.

— Доброго здоров'я! — в тон йому відказав Амет, відтрутивши свою руку як від вогню. І засунув руки в кишені.

— А руки не подаєш?

— Подаю другові чи доброму знайомому, а ми з тобою не добрі знайомі.

— Колись були друзями.
— Ти зруйнував нашу дружбу.
— Я прийшов її відновити.
— Чи ти збагнув, що вчинив тоді підло?
— Авжеж! Та за такий вчинок мене таки варто було вбити.
— Отже мир?
— Цілковитий і тепер уже вічний!
— Ось тобі моя рука!

І вони, Амет з Ісмаїлом, міцно обнялись. Обидва високі, лиш Амет ніби трохи нижчий, обидва кремезні, груди — як бубон, лиш Амет виглядає трохи тендітнішим, обидва здоровенні, лиш Амет начебто стрункіший та гнучкіший.

— Ну, гаразд,— врешті мовив Ісмаїл.— Дай тепер хоч гляну на тебе!

Амет розсміявся.

— Та дивися, скільки влізе,— сказав він, випнувши груди й задерши голову.— Піч не колупатиму.

— Ти, звичайно ж, не колишній,— сказав Ісмаїл, помовчавши.— Але й не теперішній...

— Як це — не теперішній?

— Стривай, не заважай, зараз втямиш. Ти ж, як і я, вже шостий десяток розміняв. Адже так? Ну як тобі мудро сказати: це для тебе всього лише теорія. Бо ж із вигляду ти ще ледь не молодик. Навіть зуби, я помітив і це, щойно ти відкрив рота, й ті все ще блищать перлисто, як раніше. Жоднісінької невідомої мені риси, хіба що оця заглибина над правою бровою.

— Це...— Амет хотів сказати «твоя робота», але, глянувши на ніби випрасуване обличчя й лису голову Ісмаїла, виправився:

— Це дрібниці в порівнянні з твоєю втратою: у тебе он брів зовсім нема.

— Нічого, відростуть,— спробував відбутися жартом Ісмаїл.— Ну, чого ж ми стоїмо?

— Авжеж поставали. Ходім!

І Амет повів прибульця повз штабель сирцю, повз іще якусь розпочату господарську будову в глибину двору, до городу, де

під однією з гіллястих шовковиць лежав розстелений донькою килимок.

— Погомонимо трохи, подихаємо повітрям, а потім підемо додому,— сказав Амет.— Поки що ми живемо на квартирі, а не тут. Сідай! І взуття, будь ласка, зніми. Бо ще замастиш костюм, в якому — о-го — лише в обшитих бархатом фотелях сидіти. Та й черевики в тебе — е-ге — не гірші костюма. На міністерській, певно, роботі?

Ісмаїл важко опустився на килимок, хотів було сісти, як Амет, підібгавши під себе ноги, але не зміг і простягнув їх набік.

— Робота в мене не міністерська, але й не безхлібна,— невизначено відповів він і сам спитав у Амета: — Як ти? Будуєшся?

— Що вдієш? Часи нині такі. Хочу жити у всьому новому, просторому, впорядкованому.

— І скільки ж коштує таке бажання?

— На ліс, на цеглу, на покрівлю та на скло знайшлося. А праця та вміння — свої, дармові.

— Хочеш тут облаштуватися, чи що?

— Хто як не ти маєш знати: в мене характер такий, де б я не був, там облаштовуюсь. Орю, сію, збираю, працюю, щось роблю. Навіть на війні. На війні чи не всі ладні лише руйнувати, а я примудрявся навіть на війні добротні землянки будувати.

— І ти був на війні?

— Еге ж, від початку до кінця.

— Так, була війна, і всі були на війні…— задумливо мовив Очоч. Він підібрав затерплі ноги, зігнув праву й сперся підборіддям об коліно.

— Що ж це я сиджу? — стрепенувся Амет.— Кава готова, є хліб, редька, помідори. Тимчасом перекусимо?

— Ні, крім кисляку, якого в тебе, мабуть, немає, нічого мені не хочеться,— стомлено відповів Ісмаїл.

— Є й кисляк! Ось він! — пролунав раптом приємний жіночий голос.

Ісмаїл обернувся й побачив прибулу до них високу струнку дівчину в бриджах. В одній руці у неї горів ліхтар «летючий кажан», а у другій вона тримала глиняний глечик.

— Ласкаво просимо! — і дівчина поставила глечик на килимку, а ліхтар передала Аметові, той повісив його на сучку шовковиці, сказавши при цьому:

— Спасибі, доню.

Дівчина лагідно всміхнулась, розкривши добірні, як у батька, зуби-перлини, й, привітно глянувши на Ісмаїла знову ж таки «батьковими» очима (великими, кольору кави), промовила:

— Тато жити не може без кисляку з часником. Пийте на здоров'я! А я піду. Якщо треба, кличте — я миттю. Тату! Кухлі біля тебе на лавочці. Вони чисті.

Й пішла. Але не туди, звідки з'явилась, а в протилежний бік, де трохи віддалік тьмяніла в сутінках буйна зелень городу.

Розливаючи кисляк у глиняні кухлі, Амет сказав про доньку:

— Люблю її як своє дитя і як людину. Характер у неї саме як на мене. Все вміє. Працює технологом на заводі кіноапаратури. Так мало їй цього. Заочно вчиться на інженера. Та ще й до всього порається на городі. Не натішиться всім, що росте. Ну, пий!

І вони блискавично спорожнили кухлі. Амет наповнив їх знову.

— А в тебе як із сім'єю? — спитав Амет в Ісмаїла.— Дітей багато?

— Ні. Одна дружина.

— Чого так? Померли?

— Не народились.

— Зле. А що, дружина хвора?

— Здорова, як корова,— грубувато відповів Ісмаїл.— Сам я хворий.

— На що?

— Безплідний. Це теж, кажуть, з тієї недуги.

Знов запала мовчанка, яку лише згодом перервав Амет.

— А живеш ти де? — спитав він.

— В Ургуті.

— Недалеко.

—Трапилося все так само, як давно, в юності, одна лиш різниця: там ти пішов у гори, а тут я в горах застряг. Але не в тім річ, а ось у чому: тут, в обласному центрі, Самарканді, кажуть, худоба подешевшала у зв'язку з новим законом. Чи не так?

— Худоба? — Амет засміявся.— Може, й подешевшала. А що?

— На ній, гадаю, заробити можна.— Сказавши це, Ісмаїл пильно глянув на Амета.

— Тобто як це заробити? — не розуміючи, куди хилить Ісмаїл, запитав Амет.

— Не знаєш?

— Не знаю. Я вмію заробляти лише працею.

— Е, так і дурень уміє,— усміхнувся Ісмаїл.

— А як же інакше?

— А ось так: придбав десяток корів, скажімо, тут, у Самарканді, і продав, наприклад, в Ургуті. Добрячий куш був би з такої оборудки. У тебе й двір якраз підходить для цього...

Амет зрозумів Ісмаїла. Він уже знав, з ким має справу. Але, підкоряючись законам гостинності, стримав себе.

— Мушу засмутити тебе, Ісмаїле! — понуро мовив він.— Нічого такого, що підходить для спекуляції, в мені нема!

Ісмаїл удав, ніби ці слова розсмішили його.

— Спекуляції? Хі-хі-хі! Якесь дитяче белькотіння,— гучно сказав він.— Навіщо ця велемовність? І при чому тут спекуляція. Де тут її масштаби? Такий собі дрібний перепродаж та й край.

Амет сумно похитав головою.

— Хай так,— стиха мовив він.— Але цей перепродаж дає прибуток дармоїду. А я, Ісмаїле, шаную принцип: хто не працює, той не їсть!

— Для дурнів його вигадали, цей принцип!

— Що?! — Як і тоді, під наметом, Ісмаїл незчувся, як Амет рвонувся, мов вітер, і, впритул підійшовши до нього, розпашіло дихаючи йому просто в лице, вигукнув: — Як ти смієш? Ти, виродок, що починав своє життя зрадою й завершує спекуляцією, мені це кажеш? Геть звідси!

Такий поворот ошелешив Ісмаїла. Звівшись якомога хуткіше і якось нап'явши черевики, він помітив дочку Амета, і йому здалося, ніби дівчина тримає його потилицю на мушці, а батько її саме готується всадити йому кулю в лоб.

Ісмаїла пройняв жар. Він заплющив очі. Потім розплющив, озирнувся довкруг, впевнився, що даремно злякався: ні в дівчини, ні в батька рушниці не було.

— Гостей у нас не виганяли…— промимрив Ісмаїл.

Дівчина попередила батька. Голосом, що срібно пролунав у вечірній тиші, вона ніби карбувала відповідь, од якої Ісмаїлові не стало легше.

— Гості всякі бувають,— гнівно сказала вона.— Коли вас тато гостинно прийняв, а тепер вказує на поріг, то ви того варті. Він чесний трудівник і не зносить всякого крутійства. Ідіть собі!

Але зникнути Ісмаїлові так і не вдалося. Саме коли він зачовгав черевиками з розв'язаними шнурками, з острахом поглядаючи то на Амета, то на його дочку, двір заповнила галаслива юрма.

— Тут він! — почувся голос із юрми.

— Так, тут. Видно, батько вже притис його: стоїть як мокра курка,— мовив інший.

За мить всі троє учасників попередньої сцени опинилися в оточенні доброго десятка людей. Це, як і завжди в таких справах, були переважно чоловіки, серед них і кучерявий футболіст, якого Ісмаїл завважив ще на стадіоні, коли той, пильно глянувши на нього, проґавив момент удару по воротях. Був тут і лікар Амет, якого звали Горбань Амет, що не міг не запам'ятати його, хоч Ісмаїл, звичайно, давно його забув. Щодо жінок, які стояли трохи осторонь, то серед них була й та, котра перша впізнала прибульця ще тоді, коли він минав водогінну колонку, а відтак побігла просто з відрами води в руках до чоловіків, аби ті зважили, що вчинити.

Звернувшись до кремезного парубка з чорною кучерявою чуприною, Ногай Амет запитав:

— У чім річ, Ельдаре? Чого ти привів сюди стільки людей? Мені на підмогу?

— Не я їх привів,— узявся пояснювати юнак,— а люди самі, що прямували до вас, підхопили мене, коли я йшов додому. У всіх у нас є рахунок до цього чоловіка.— І він вказав на Ісмаїла.

— Що за рахунок? — запитав прибулий з усіма цікавий дідусь.

— Трохи терпіння, батьку — і про все дізнаєтесь! — відповів Ельдар.

— Що ж, у людській громаді прийнято оплачувати рахунки. Приступайте! — мовив Амет і, надівши на босі ноги чув'яки, відійшов до шовковиці, поманивши за собою доньку.

— Ось що, дядьку,— звернувся тим часом до Ісмаїла Ельдар.— Тут багато хто впізнав вас…

— Ну то й що? — прагнув не показати свого хвилювання Ісмаїл.— У людини може бути багато знайомих. І що з того?

Ельдар продовжував:

— Кажете, що з того, коли тебе багато хто знає?.. Нам не дають забути про вас наслідки ваших старань. Ось деякі з них. Лікарю Амете, підійди ближче! А ви гляньте! Ось очі — чесні, рішучі, розумні… Та чому в них така печаль, такий біль?.. На них тисне цей горб. Хочете запитати, звідки з'явився в нього на спині цей горб? Не знаєте? То я скажу: це справа ваших рук, слід удару по спині прикладом вашої рушниці, коли він був ще дев'ятилітнім хлопчаком. Одні фашисти розстрілювали наших односельців, інші палили наші будинки, а ви били цього хлопчика прикладом гвинтівки лише за те, що він плакав з переляку. Впізнаєте свою роботу? А оця мила жінка? Ви так нахабно, так безсоромно збезчестили її, що вона досі не може оговтатись від нервової хвороби, ненавидить чоловіків. Ви…

— Навіщо ви перелічуєте це все? — холодно обірвав юнака Ісмаїл.

— Для того,— спокійно відповів Ельдар,— аби хоч тепер виконати винесений ще тоді наш справедливий вирок…

— Самосуд? — витріщив очі переляканий Ісмаїл.

— Ні, правосуддя! — урочисто відповів юнак.— Ми вирішили віддати вас до рук влади. Ходім!

Але Ісмаїл і не думав рушати. Страх смерті, щойно охопивши його, змінився злісною втіхою. Він випростався й голосно промовив:

— Спізнилися. Я вже побував у руках влади. Ось документ, він свідчить, що я амністований.

І подав Ельдарові витягнутий з бокової кишені піджака складений вчетверо аркуш паперу. Прочитавши, Ельдар передав його далі. Так папір, переходячи з рук у руки, обійшов усіх присутніх за винятком укритого сивиною старого, який не захотів читати. Це був один з тих дуже літніх представників свого народу, яких доля Вітчизни двічі кидала в гори: в період врангелівщини, і в роки Великої Вітчизняної війни. В партизанському загоні йому не раз доводилося виконувати вирок народу над зрадниками, що подібно до Ісмаїла перейшли у стан ворога.

— Що сказано в папері? — спитав старий Ельдара, коли той повернув Очечеві вже прочитаний усіма документ.

Юнак розчаровано відповів:

— Там сказано, що ми справді спізнилися. Він одинадцять років відсидів і звільнений за урядовим указом. Нам більше нічого з ним робити…

Але старий недослухав його.

— Ні,— сказав він і ближче підійшов до Ісмаїла,— ні! Де закінчується правосуддя, яке, хоч воно й правосуддя, не може бути всеохопним, починається наша чесна справа — суспільна, громадська. Скажи, прибульцю,— звернувся він до Ісмаїла,— давно ти на волі?

— Другий рік,— відповів той.

— Шкода. І чим же ти займався увесь цей час? Тільки зваж: брехнею світ пройдеш, а назад не вернешся. Що ти робив?

— Нічого.

— Як це може людина жити, нічого не роблячи?

— Якщо йдеться про роботу, то скажу таке: з хорошою роботою я розминувсь, а поганої робити не хочу. За таку добрих грошей не платять…

— Отже не працюєш?

— Так.

— Он як… Одначе ти в дорогому вбранні й виглядаєш непогано. Де гроші береш?

Ісмаїлові здалося, що хтось незримий ухопив його за горло: враз йому стало душно. Він гарячково заповзявся шукати слова, якими можна було б переконливо відповісти на запитання старого. Але тут озвався Ногай Амет, зневажливо заявивши:

— Не гайте марно часу. Певно спекуляцією займається. І мене схиляв до цього.

— Це правда? — суворо спитав старий.

— Я нічого більше не вмію робити.

— Коли так, то геть од нас! — Старий пильним поглядом зміряв прибульця з голови до п'ят і тихо, але владно мовив: — Геть од нас! І не насмілюйся близько підходити до тих, що говорять твоєю рідною мовою, до тих, що народили й виплекали тебе в своєму середовищі, покладаючи на тебе надії, яких ти не справдив і які зганьбив. Знай, за те, що ти робив і робиш, змушуючи здригатися нас і червоніти,— скрізь, де б ти не з'явився, тебе проводжатимуть кпинами, презирством, а то й копняками. Можеш бути певен, що ми про це подбаємо. Позбавляємо тебе місця серед нас! Геть! Це наш громадський присуд, і лихо тобі, якщо ти не підкоришся йому!

— Лихо тобі, лихо тобі! — гукала юрма вслід Ісмаїлові доти, доки він не щез у пітьмі на околиці міста.

* * *

Згодом дійшли чутки, буцімто в глибинних містечках та селищах України, розташованих далеко від магістральних шляхів, то з'являвся, то зникав чоловік, дуже схожий на охлялого ведмедя на задніх лапах. Вкритий дрантям, із запухлим, почервонілим од горілки обличчям, він клишоного чвалав і нахабно клеївся до перехожих, простягаючи руку-лапу:

— Світ зіпсувався — все занепало… Брати, поможіть брату!..

А тим, хто резонно радив йому працювати, безсоромно відповідав:

— Не робота зцілює душу, а горілка. В мене душа хвора!

Переклав *Віктор Гуменюк*

МУНДЕРИДЖЕ

Къырымда яратылгъан кяинат. *Мыкола Мирошныченко* 10
Куль Тигин битикташы 14
БИРИНДЖИ МЕНЪЛИ ГЕРАЙ ХАН. Фатих Султан Мехмедге. Битик I 25
БИРИНДЖИ МЕНЪЛИ ГЕРАЙ ХАН. Фатих Султан Мехмедге. Битик II 31
ХАДЖИ ГЕРАЙ ХАН. Ильк Къырым ханынынъ Тарханлыкъ ярлыгъы 35
БОРА ГЪАЗЫ ГЕРАЙ ХАН. Османлы девлети садразамы Са'адеддин эфендиге султаннынъ хангъа язгъан мектюбине джевабы 44
КЪЫРЫМЛЫ ХАДЖИ МЕХМЕД СЕНАИЙ. Учюнджи Ислям Герай Ханнынъ тарихы 50
ТОХТА БАЙ. Теварих-и ибтида-и ханан-и Къырым 98
СЕЙИД МУХАММЕД РИЗА. Месаф-и Девлет Гирай Ахбар-и Мюлюк-и рус 114
ХАЛИМ ГЕРАЙ СУЛТАН. Мелек Хаджы Герай 119
ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ. Дар-уль-Рахат мусульманлары 128
СЕЙИД АБДУЛЛА ОЗЕНБАШЛЫ. Оладжагъа чаре олмаз 173
АСАН САБРИ АЙВАЗОВ. Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!.. 203
ОСМАН АКЪЧОКЪРАКЪЛЫ. Ненкеджан ханум тюрбеси 224
АБИБУЛЛА ОДАБАШ. Унутмайджакъ 269
НОМАН ЧЕЛЕБИДЖИХАН. Къарылгъачлар дуасы 296
АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ. Ачлыкъ хатыралары 314
МЕМЕТ НУЗЕТ. Селим сохта 356
ШЕВКЪИЙ БЕКТОРЕ. Волга къызыл акъаркен 377
ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Джин Мамбет 430
БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ. Индемез Джелиль 464
УМЕР ИПЧИ. Мырзанынъ хатыра дефтеринден 475
ДЖАФЕР ГЪАФАР. Партизан Муратчыкъ 493
МУСТАФА КЪУРТИЙ. Эмдже 515
АБЛЯЙ ШАМИЛЬ. Далгъа 526
ДЖЕМИЛЬ СЕЙДАМЕТ. Аммам аралыгъы 530
АБДУЛЛА ДЕРМЕНДЖИ. Госпитальде корюшюв. 556
РАИМ ТЫНЧЕРОВ. Бир яз акъшамында 571

ЗМІСТ

Всесвіт, що збудований в Криму. *Микола Мірошниченко* 6
Писаний камінь Кюль Тигіна 19
ГЕРАЙ ХАН МЕНГЛІ ПЕРШИЙ. Перше послання Султанові Мехмеду Завойовнику 29
ГЕРАЙ ХАН МЕНГЛІ ПЕРШИЙ. Друге послання Султанові Мехмеду Завойовнику 33
ХАДЖІ ГЕРАЙ ХАН. Тарханний ярлик першого кримського хана Хаджі Герая 40
БОРА ҐАЗИ ГЕРАЙ ХАН. Відповідь Хана Ґази Герая головному візирові Оттоманської Порти Саадеддінові-ефенді 47
КИРИМЛИ ХАДЖІ МЕХМЕД СЕНАЙЙ. Історія Хана Іслама Ґрая Третього 74
ТОХТА-БАЙ. Історія перших ханів — володарів Криму 106
СЕЇД МУХАМЕД РИЗА. Девлет Герай про далеку й велику країну русів 116
ХАЛІМ ГЕРАЙ СУЛТАН. Янгол Хаджі Герай 123
ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ. Мусульмани із Країни благоденства . . . 152
СЕЇД АБДУЛА ОЗЕНБАШЛИ. Чому бути, того не минути 190
АСАН САБРІ АЙВАЗОВ. Мамочко, де ти?! Прийди! 215
ОСМАН АКЧОКРАКЛИ. Мавзолей Ненкеджан-ханим 249
АБІБУЛЛА ОДАБАШ. Незабутнє 284
НОМАН ЧЕЛЕБІДЖИХАН. Молитва ластівок 307
АБЛЯКИМ ІЛЬМІЙ. Спомини про голод 337
МЕМЕТ НУЗЕТ. Селім, учень медресе 367
ШЕВКІЙ БЕКТОРЕ. Волги червона течія 406
ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ. Джин Мамбет 448
БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ. Мовчазний Джеліль 469
ОМЕР ІПЧІ. Зі щоденника мірзи 485
ДЖАФЕР ГАФАР. Партизан Муратик 505
МУСТАФА КУРТІЙ. Дядько 520
АБЛЯЙ ШАМІЛЬ. Хвиля 528
ДЖЕМІЛЬ СЕЙДАМЕТ. Лазебний провулок 544
АБДУЛА ДЕРМЕНДЖІ. Зустріч у шпиталі 565
РАЇМ ТИНЧЕРОВ. Якось увечері влітку 586

Літературно-художнє видання

Молитва ластівок

Антологія кримськотатарської прози
XIV—XX століть

Упорядники
МІРОШНИЧЕНКО Микола Миколайович
КАНДИМ Юнус Уразович

(Кримськотатарською та українською мовами)

Головний редактор *Т. В. Мизгаєва*
Редактори *Ж. В. Малишевська, І. В. Савлук*
Художній редактор *Ж. Г. Присяжна*
Технічний редактор *В. П. Селезньова*
Коректори: тексту кримськотатарською мовою *Шер'ян Алі,*
тексту українською мовою *Л. М. Грималська, О. І. Зайченко,*
Комп'ютерний набір *О. П. Пуківської*
Комп'ютерна верстка *О. П. Пуківської, К. В. Качуровського*

Підписано до друку 07.12.05. Формат $60\times84/_{16}$. Папір офсет. № 1.
Гарн. BookmanCTT. Друк офсет. Ум. друк. арк. 34,88. Ум. фарб.-відб. 35,34.
Обл.-вид. арк. 30. Тираж 2000 пр. Зам. № 5—573.

ДП Спеціалізоване видавництво літератури мовами національних меншин
України «Етнос», 01054, Київ, вул. Гоголівська, 7г.
Свідоцтво ДК № 1953 від 23.09.04.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 09117, Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.
Свідоцтво ДК № 567 від 14.08.01.

М75 **Молитва** ластівок: Антол. кримськотатар. прози XIV—XX ст./Упоряд.: М. Мірошниченко, Ю. Кандим; Вступ. ст. М. Мірошниченка.— К.: Етнос, 2005. — .— (Джерела духовності). — Кримськотатар., укр.

Кн. 1. — 600 с.: іл. — ISBN 966-522-079-9

Антологія кримськотатарської прози охоплює трактати історичного, релігійного і філософського характеру XIV—XIX ст., а також високохудожні твори кримськотатарських письменників кінця XIX—XX ст.

Тексти подано мовою оригіналу та в перекладі українською мовою.

ББК 84.4УКР=КРМТАТ-4я43

Микола МІРОШНИЧЕНКО
український поет,
перекладач,
літературознавець.
Народився 1947 р.
в с. Третяківка на Луганщині.
У 1968 р. закінчив
Луганський педінститут
ім. Т. Г. Шевченка.
Вчителював на Запоріжжі
й Київщині, займався
журналістикою —16 років
віддав письменницькому
тижневику «Літературна
Україна»...
У 1976 —1978 рр. вивчав
азербайджанську в Баку,
а 1994 р. — турецьку
в Стамбулі.
Багато перекладає
з тюркських літератур,
переважно поезію.
У перекладацькому доробку
понад десять книжок,
у власному поетичному —
дві: «Рік-осокір» (1984)
та «Око» (1989).
М. Мірошниченко —
ініціатор та співзасновник
літературного гурту
поетів-паліндромістів
«Геракліт»,
член Національної Спілки
письменників України.

Юнус КАНДИМ
кримськотатарський поет,
перекладач-украïніст,
заслужений діяч мистецтв
України. Народився
1959 р. в с. Аккурган
Ташкентської області
в родині депортованих.
Закінчив Ташкентський
педінститут ім. Нізамі.
Роки військової служби
минули в м. Жовті Води,
де й почав вивчати
українську мову
та захопився художнім
перекладом.
Перша збірка поезій
Ю. Кандима «Ти скидаєшся
на море» вийшла
в Ташкенті 1988 р.,
друга (двомовна)
«Сары ань — Жовта мить»
у Києві 1997 р.
Переклав твори
Т. Шевченка, Лесі Українки,
М. Коцюбинського,
В. Сосюри, Ю. Мушкетика,
І. Іова та ін.
Помер у березні 2005 р.
Був членом Національної
Спілки письменників
України та літературного
гурту поетів-паліндромістів
«Геракліт».